

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO

Mag. Klavdija Kustec

**IZRAZNO-USTVARJALNI MEDIJI V SOCIALNEM DELU
IN SORODNIH POKLICIH POMOČI**

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO

Mag. Klavdija Kustec

**IZRAZNO-USTVARJALNI MEDIJI V SOCIALNEM DELU
IN SORODNIH POKLICIH POMOČI**

Doktorska disertacija

Mentorica: doc. dr. Lea Šugman Bohinc

Ljubljana, 2016

*"Ne bojte se napredovati počasi.
Bojte se le tega, da bi se ustavili."
(Kitajska modrost)*

Zahvala

Doc. dr. Lei Šugman Bohinc, ker je z mano delila svoje bogato znanje in me usmerjala.

Doc. dr. Milku Poštraku, ker si je vzel čas in z mano razpravljaj o posameznih temah.

Izvajalkam oziroma strokovnjakinjam podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, ki so prijazno sprejele moje vabilo k sodelovanju v raziskavi.

Uporabnicam oziroma sogovornicam, ki so si vzele čas in sodelovale v poglobljenih intervjujih.

Mag. Poloni Mesec, ki me je bodrila in verjela vame ter lektorsko pregledala disertacijo.

Univ. dipl. socialni delavki Ines Kokalj, ki je v več vlogah prispevala k nastanku doktorata.

Univ. dipl. socialni delavki Ini Zlobko, ker mi je nudila psihosocialno podporo in pomoč v težkih trenutkih.

Doc. dr. Nini Mešl in **mag. Tadeji Kodele** za vse vzpodbudne besede.

Žigi za nesebično pomoč pri oblikovanju doktorske disertacije.

Mag. Robertu Levičarju, ki je vztrajal, da sem ostala na poti pisanja pričujoče disertacije.

Neli Kustec Levičar, za potrpljenje, ker sem prav najin skupni čas izkoristila za delo na doktorski disertaciji.

Staršem hvala za vse vzpodbudne besede in da sta verjela vame.

Hvala vsem, ki ste si vzeli čas, me podpirali in mislili name.

V Ljubljani, 25. 5. 2016

IZJAVA O AVTORSTVU

Spodaj podpisani/-a študent/-ka **Klavdija Kustec**, vpisna številka: **06950052**, avtor/-ica pisnega zaključnega dela študija z naslovom: **Izrazno-ustvarjalni mediji v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči**

IZJAVLJAM

1. *Obkrožite eno od variant a) ali b)*

- a) da je pisno zaključno delo študija rezultat mojega samostojnega dela;
- b) da je pisno zaključno delo študija rezultat lastnega dela več kandidatov in izpolnjuje pogoje, ki jih Statut UL določa za skupna zaključna dela študija ter je v zahtevanem deležu rezultat mojega samostojnega dela;

2. da je tiskana oblika pisnega zaključnega dela študija istovetna elektronski obliki pisnega zaključnega dela študija;

3. da sem pridobil/-a vsa potrebna dovoljenja za uporabo podatkov in avtorskih del v pisnem zaključnem delu študija in jih v pisnem zaključnem delu študija jasno označil/-a;

4. da sem pri pripravi pisnega zaključnega dela študija ravnal/-a v skladu z etičnimi načeli in, kjer je to potrebno, za raziskavo pridobil/-a soglasje etične komisije;

5. soglašam, da se elektronska oblika pisnega zaključnega dela študija uporabi za preverjanje podobnosti vsebine z drugimi deli s programsko opremo za preverjanje podobnosti vsebine, ki je povezana s študijskim informacijskim sistemom FSD;

6. da na UL neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno prenašam pravico shranitve avtorskega dela v elektronski obliki, pravico reproduciranja ter pravico dajanja pisnega zaključnega dela študija na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija UL;

7. [za zaključna dela na 3. stopnji študija, sestavljena iz člankov] da sem od založnikov, na katere sem predhodno izključno prenesel/-la materialne avtorske pravice na člankih,

pridobil/-a potrebna soglasja za vključitev člankov v tiskano in elektronsko obliko disertacije. Soglasja UL omogočajo neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno hranjenje avtorskega dela v elektronski obliki in reproduciranje ter dajanje disertacije na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija UL

8. da dovoljujem objavo svojih osebnih podatkov, ki so navedeni v pisnem zaključnem delu študija in tej izjavi, skupaj z objavo pisnega zaključnega dela študija.

V: Ljubljani

Datum: 25. 5 . 2016

Podpis študenta/-ke:

Povzetek

V pričujoči doktorski disertaciji raziskujem rabo izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu. Disertacija je razdeljena na štiri vsebinske sklope. V prvem, uvodnem delu opredelim problem, pojme, namen in cilje svojega raziskovanja, v drugem delu razgrnem teoretska izhodišča, v tretjem delu prikažem cilje, potek in izsledke empirične raziskave, v četrtem pa odprem razpravo, opišem prispevek in omejitve svojega dela in nastavim predloge za nadaljnje raziskovanje.

Pri raziskovanju se teoretsko oprem na: prvič, relevantna teoretska in praktična spoznanja umetnostne terapije v sorodnih poklicih pomoči nasploh in v socialnem delu posebej, kot specifičnem področju pomoči. Za namene pričujoče disertacije *opredelim ustvarjalnost in izraznost kot človekovi temeljni značilnosti, ki ju uporabljamo pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji, opišem področja podpore in pomoči, na katerih ju uporabljamo, in proučim načine njune uporabe na posameznih področjih*. Drugič, naredim korak naprej od koncepta 'terapije', kot nečesa, iz česar je razviden hierarhični odnos med terapevtom, socialnim delavcem ipd. kot tistim, ki ve, in uporabnikom, kot nekom, ki od vsevednega terapevta pričakuje odgovor. Dalje, pustim ob strani 'umetnost' kot posebno področje človekovega delovanja, ki ga nasploh povezujemo s posebnimi spretnostmi, estetsko vrednostjo, odličnostjo itn. Namesto tega v socialno delo umestim pojma izraznost in ustvarjalnost kot človekovi temeljni značilnosti, skupaj z njuno rabo v izrazno-ustvarjalnih medijih. Pri tem se oprem na specifični socialnodelovni koncept *delovnega odnosa soustvarjanja*. Ta kontekst zagotavlja prostor za vzpostavitev *izvirnega delovnega projekta pomoči* v socialnem delu (naštejem temeljne elemente obojega, po Čačinovič Vogrinčič, Kobal, Mešl & Možina, 2008). Izvirni delovni projekt pomoči, ki temelji na konceptu delovnega odnosa soustvarjanja, oblikuje okvir, znotraj katerega raziskujem pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Tretjič, oprem se na posebno vlogo kibernetike v socialnem delu, kot pogleda na svet oziroma temeljnih predpostavk, na temelju katerih se lahko vzpostavi delovni odnos soustvarjanja in odvije izvirni delovni projekt pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji. V *socialnokonstrukcionistični perspektivi* kibernetike tretjega reda, podpora in pomoč namreč nista le strokovni prispevek socialne delavke, temveč nekaj, kar se konstruira med socialno delavko in uporabnico kot enakovrednima udeleženkama v iskanju in soustvarjanju rešitev in k čemur prispevata vsaka s svojimi izkušnjami. Obenem

so procesi njunega individualnega konstruiranja vgnezdjeni znotraj širših kontekstov družbenega konstruiranja resničnosti.

To so teoretska izhodišča za *kvalitativno eksplorativno izkustveno empirično raziskavo*, ki sem jo izvedla z izvajalkami dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji na različnih področjih podpore in pomoči in z uporabnicami. Pri tem sem uporabila anketo s polstrukturiranim vprašalnikom oziroma vprašalnikom za poglobljen delno strukturiran intervju. Namen raziskave je prispevati k izboljšanju stanja, saj v Sloveniji nimamo sistematičnih empiričnih raziskav o tem, kakšne so posebnosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu. Ena med njimi je tudi dejstvo, da kompetentni praktiki, kot ugotavlja Schön (1987), ki mu pritrjujem na podlagi lastnih izkušenj, navadno vedo več o praksi svojega dela, kot lahko povedo. Zato je spodbujanje in razvijanje načinov kritične (samo)refleksije in (samo)evalvacije dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji še toliko bolj pomembno.

Temeljno poslanstvo socialnega dela je pomoč ljudem pri zagotavljanju njihove socialne varnosti, vključenosti, kompetentnosti, pa tudi ustvarjanje pogojev za samopomoč in vzajemno pomoč ter spodbujanje temeljne solidarnosti v človeških skupnostih (Mesec, 2006). Ker socialno delo rešuje kompleksne socialne probleme ljudi, je njegova naloga, da v ta namen zagotovi odnosni in delovni kontekst pomoči (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008), v katerem sta posameznica in posameznik aktivno udeležena kot strokovnjaka iz izkušenj. Socialno delo mora poskrbeti za to, da lahko vsak človek v procesu reševanja svojih stisk in težav uveljavi pravico, da izrazi sebe na svoj edinstven način in da lahko v tem procesu enakopravno in aktivno sodeluje, namesto da bi bil le nemočen in pasiven opazovalec (Brandon & Brandon, 1992).

V pričujoči disertaciji se sprašujem, ali in če, kako k vzpostavitvi takega konteksta dela in k doseganju želene smeri razvoja k rešitvi prispeva specifični delovni pristop, namreč uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev, kakšne so njegove posebnosti, prednosti in morebitna tveganja. Izhodišče mojega razmisleka predstavlja vprašanje, kako lahko vsaka posameznica in vsak posameznik dejavno prispeva k rešitvi zase, ohrani nadzor nad svojim življenjem, znova konstruira in kreira svoj vsakdan, ga vzdržuje, kadar gre za trajnejše oziroma ponavljajoče se stiske, in kako lahko v ta namen aktivira in uporabi lastne zaloge

moči. Osrednje vodilo mojega strokovnega zanimanja za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji je Warrenova (1993: 113) izjava, da je vsako človeško bitje, ne glede na svoje sposobnosti, zmožno napraviti svoj »prstni odtis«, znamenje, narejeno z zvokom, črto, barvo, obliko, gibom ipd. To znamenje pomeni, da »obstajam«, da je »moj obstoj smiseln« (prav tam), in predstavlja posameznika kot enkratno človeško bitje. Ker vsi ljudje razpolagamo z močmi samozdravljenja, je najpomembnejša naloga izvajalca pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da to podpira (Reddemann, 2008: 10). Številni avtorji ugotavljajo, da so prednosti izrazno-ustvarjalnih medijev v tem, da so vsakomur dostopni in da pogosto predstavljajo edini razpoložljivi ali najprimernejši jezik za začetek komunikacije; da ustvarjajo priložnosti za razvijanje ustvarjalnega mišljenja, za socializacijo, osebno rast in razvoj; povečujejo integriranost posameznika v odnosih in pripadnosti skupini; krepijo občutek osebne kompetentnosti in lažje razumevanje težko razumljivih snovi; spodbujajo samopotrjevanje ter ne nazadnje sproščajo in povzročajo ugodje.

V pričujoči doktorski disertaciji raziskujem, kako lahko v socialnem delu soustvarimo kontekst za uporabnično kakovostnejše življenje s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev. Z ugotovitvami, da lahko in kako lahko z izrazno-ustvarjalnimi mediji priskrbimo besede, znanje, izkušnje, da lahko svoje delo poimenujemo in omogočimo uporabnici, da razume, kaj delamo in kam gremo, prispevam k razvidnosti znanja za ravnanje v socialnem delu. Ugotavljam tudi, kako z izrazno-ustvarjalnimi mediji kot orodjem zagotavljamo soudeleženo uporabnice v procesu dela, ki vodi k želenim izidom, in prispevam k procesom integracije teorije in prakse v socialnem delu. Pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji tudi kritično ovrednotim, da bi dobili celovitejšo podobo tega načina dela, s posebnim poudarkom na dejavnikih tveganja oziroma njihovih varovalnih dejavnikih¹. Na področju socialnega dela in sorodnih poklicev pomoči v Sloveniji še nimamo raziskav, ki bi se izrecno ukvarjale z dejavniki tveganja v kontekstu podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Ugotovitve pričujoče disertacije prispevajo pomembno novo znanje k oblikovanju celovitejše slike o socialnem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

¹ Odvisno od konteksta. Kar je dejavnik tveganja, je lahko v drugem kontekstu varovalni dejavnik.

Iz teoretskega prispevka in empirične raziskave je razvidno, da lahko izrazno-ustvarjalni mediji veliko prispevajo k temu, da uporabniki in uporabniku v socialnem delu zagotovimo varen delovni kontekst, ki jima omogoča iskanje odgovorov na pomembna vprašanja: kako naj znova pridobim moč in nadzor nad svojim življenjem, kako naj vnesem želene spremembe v svoje življenje, kako naj ustvarim stabilnost v svojem življenju, kako naj se naučim govoriti v svojem imenu in ne v imenu družbenih pričakovanj in kako lahko odločam *za* svoje življenje, in ne samo *o* svojem življenju.

V pričujoči doktorski disertaciji ugotavljam tudi, ali socialni delavci delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji evalvirajo in, če da, s kakšnimi metodami, in raziščem njegove pozitivne vidike in morebitna tveganja. Teoretske in praktične vidike uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu povežem v *spiralnem sodelovalnem modelu raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti v socialnem delu*. Raziskovalno-evalvacijske dimenzije spiralnega modela raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti nadgradim z vidika sodobnih konceptov skupinskega dela in metod *participacijskega raziskovanja*; opredelim pozitivne dejavnike izrazno-ustvarjalnih medijev in metode dela, ki prevladujejo na področju podpore in pomoči, in navedem dejavnike tveganja. Na koncu oblikujem predloge za nadaljnje delo, izobraževanje in za raziskovanje podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi pristopi.

V empiričnem delu poskušam dognati:

- v čem sta psihosocialna podpora in pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu danes specifični v primerjavi s sorodnimi poklici pomoči, ki prav tako pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, kar zadeva epistemologijo oziroma paradigmo, strokovnoteoretske koncepte, delovne pristope, metode in tehnike;
- katere metode evalvacije uporabljajo strokovnjaki podpore in pomoči, ko uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, in kateri so pozitivni učinki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev na področju podpore in pomoči;
- katera metoda dela prevladuje pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči: metoda dela s skupino, s posameznikom ali s skupnostjo;
- ali se strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji soočajo tudi z omejitvami in določenimi (morebitnimi) dejavniki tveganja glede uporabe teh pristopov in

če da, kateri so;

- kakšne načine uporabljajo strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja oziroma se jim povsem izognili.

Pri empirični raziskavi sem uporabila dva načina pridobivanja podatkov. Prvi je bil s pomočjo spletne ankete, drugi na osnovi poglobljenih intervjujev s strokovnimi delavkami, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, in z uporabniki. V obeh primerih pa gre predvsem za kvalitativno raziskavo s tremi analizami podatkov, in sicer: analizo odgovorov, pridobljenih s spletnim anketnim vprašalnikom, analizo izjav strokovnih delavk oziroma izvajalk dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in analizo izjav uporabnic, ki so vključene v izrazno-ustvarjalne dejavnosti. Izvedena raziskava je tudi eksplorativna (poizvedovalna), saj je šlo za uvod v spoznavanje uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev.

Merski instrument pri anketi je polstrukturiran vprašalnik oziroma vprašalnik za delno strukturiran intervju. Kot vire podatkov za analizo sem uporabila odgovore na vprašanja v intervjujih.

Populacija v anketi so socialne delavke, socialne pedagoginje, delovne terapevtke, psihoterapevtke, psihologinje in umetnostne terapevtke, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Vzorec je neslučajnostni, saj vse enote populacije niso imele enakih možnosti, da pridejo v vzorec. Šlo je za namenski vzorec, kjer sem proučila le nekaj enot, ki so tipične predstavnice določene populacije. Pomembno pri tem je bilo, da strokovne delavke pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Za obdelavo in analizo podatkov sem uporabila metodo kvalitativne analize. Na podlagi dobljenih rezultatov sem oblikovala poskusno teorijo.

Raba izrazno-ustvarjalnih medijev za namene evalvacije je v praksi zelo redka, vendar je iz nekaterih odgovorov na anketo razvidno, da bi izrazno-ustvarjalne medije lahko več uporabljali pri evalvaciji (za več glej McIntosh, 2010; Kapitan, 2010; Gilroy, 2006).

Za potrebe pričujoče disertacije ustvarjalnost pojmem v najširšem smislu, »kot spretnost in sposobnost znati se v vsakdanjem življenju, v življenjskem svetu« (Poštrak, 2007: 12). Na eni strani vidim ustvarjalnost kot vsakdanjo domiselnost, kot »sposobnosti razviti in uporabljati učinkovite in ustrezne strategije ravnanja« (Poštrak, 2007: 12), s katerimi preživimo v vsakdanjem življenju in ga vzdržujemo, kadar smo v stiski. Na drugi strani pa ustvarjalnost pojmem kot »obliko simboliziranega sporočanja« (Poštrak, 2007: 12) za potrebe komunikacije med socialno delavko oziroma strokovnjakinjo in uporabnico v izvirnem delovnem projektu pomoči. »Z zornega kota socialne delavke, svetovalne delavke ali učiteljice bi lahko rekli, da je uporabnica v težavah oziroma stiski takrat, ko se ne more več ustvarjalno soočiti z vsakdanjimi težavami, izzivi in pritiski, ko nima več nadzora nad lastnim življenjem. Z vidika socialnega dela, pri katerem uporabljamo izrazno-ustvarjalne medije, je torej naša naloga, da posameznici spet omogočimo stik z lastnimi ustvarjalnimi potenciali, ji pomagamo, da spet postane ustvarjalna, obvladuje lastno življenje, se znajde v večplastnem svetu.« (Poštrak, 2007: 17)

Pomembna pa je tudi z vidika socialne delavke in delavca, saj morata biti, ob tem ko se odpovedujeta poziciji objektivnega opazovalca in statusu strokovnjaka za doživljanje in življenjske izbire uporabnika, vedno bolj ustvarjalna in usposobljena za razumevanje zelo različnih individualnih in družbenih resnic. Še posebej zato, ker se proces pomoči dogaja na več ravneh hkrati in tisto, »kar se dogaja na nezavedni ravni, lahko velikokrat le zaslutimo kot mehanizem, ki deluje skrito in včasih povsem nepričakovano vpliva na spremembe.« (Stritih, 1996: 389) Dostop do nezavednega pogosto pomembno, včasih pa izključno, omogočajo prav izrazno-ustvarjalni mediji.

Temeljna predpostavka dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji je, da izkušamo in izražamo sebe, druge in svet, zato da raziskujemo intrapsihične in medosebne težave. Pri tem izhajamo iz predpostavke, da vsak človek nosi v sebi ustvarjalni potencial. Izkušnja z izrazno-ustvarjalnimi mediji podpira priložnosti za spremembe.

Glavni cilji uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev oziroma njihove prednosti tako za uporabnike kot izvajalce, ki so se izkristalizirali skozi teoretično izhodišče in iz raziskovalnega dela v pričujoči disertaciji, so na primer: povečati samozavedanje in avtonomijo, vzpostaviti stik z notranjimi viri, okrepiti načine spoprijemanja (ang. coping

behaviours), izboljšati komunikacijske zmožnosti, omogočati raziskovanje lastnega vpliva na druge.

Izrazno-ustvarjalne medije v zadnjih letih uporabljajo številne institucije, npr. zavodi za ljudi s težavami v duševnem zdravju, bolnišnice (npr. bolniki z rakom ali nevrološkimi poškodbami), psihiatrične bolnišnice in centri, domovi za stare ljudi, porodnišnice, begunski centri, varne hiše, materinski domovi, sirotišnice in podobni.

Tako iz teoretične analize kot iz raziskave izhaja, da je delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji primerno za skupine in ljudi vseh starosti. Pri tem je potrebno poudariti, da ustvarjalnost ni lastnost medija ali materiala, temveč vedno le človeka, ki ju uporablja. Pomembno je, da uporabnic in uporabnikov ne silimo v ustvarjanje, temveč vedno upoštevamo njihove želje, cilje in potrebe. Strokovna delavka mora prilagoditi materiale, teme in oblike izrazno-ustvarjalnih medijev in ustvarjalni proces individualnim potrebam uporabnic. Prav tako je raziskava pokazala, da je za nekatere uporabnice primernejše individualno delo, za druge pa skupinsko. Pomembna je tudi struktura srečanja in etično ravnanje z uporabnico in njenimi izdelki, pri čemer nam je v veliko pomoč izvirni delovni projekt pomoči.

Pomembno je, da delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji poteka v primernih okoliščinah, v primernem prostoru in ob primernih pripomočkih; v kolikor ne, se povečajo dejavniki tveganja dela s takimi mediji. Izvajalka mora upoštevati kriterije, ki določajo, za koga, s kakšnimi cilji in v kakšni obliki naj uporabi posamezne izrazno-ustvarjalne medije. Pomembno je, da na začetku z uporabnico sklenemo dogovor o sodelovanju (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008), določimo cilje, strukturo in trajanje ustvarjalne dejavnosti; delo lahko poteka individualno ali skupinsko. Pri njem smo lahko bolj ali manj direktivni oziroma tematski. Kolikor bolj puščamo prostor ustvarjalnega procesa odprt, toliko bolj uporabnica pride v stik s svojo zgodbo.

Na področju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji prevladujejo raziskave pozitivnih učinkov oziroma indikacij takega dela, ne pa tudi kontraindikacij oziroma dejavnikov tveganja.

Pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji so namreč pomembni strokovna izobrazba izvajalke, doslednost časovnega in prostorskega izvajanja ustvarjalne dejavnosti,

ustvarjanje in vodenje odnosa med izvajalko in uporabnico, prepoznavanje vzorcev obnašanja ter odgovornost in strokovnost.

Intervjuvanke kot dejavnik tveganja navajajo tisto, kar strokovnjaki interpretirajo kot odpor uporabnika. Postmoderni avtorji to razumejo kot za uporabnika smiseln odgovor na to, kako doživlja odnos s strokovno delavko in odnos do celotne situacije.

Strokovne delavke se moramo zavedati, da je za odporom pred ustvarjanjem lahko izraz strahu, na primer pred spremembo, izgubo nadzora, posmehom in ponižanjem. Od namena in ciljev dejavnosti je odvisno, katere teme bomo izbrali. Izbor teme lahko pomaga uporabnici premagovati strah, ji zagotavlja strukturo in spodbudo, ji pomaga izstopiti iz rutine, spodbuja njeno raziskovanje, sodelovanje in usmerja njeno pozornost na njene konkretne težave.

Pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji se večinoma poudarja pomen procesa, čeprav je pomemben tudi produkt, saj potrjuje posamezničine dejavnosti, izraz in obstoj. Interpretacija izdelkov, ki nastajajo v ustvarjalnem procesu, poteka tako, da uporabnica pove, kaj občuti in kaj želi izraziti in kaj ji pomeni njeno delo, strokovna delavka pa lahko izrazi svoje videnje vsebin, ki se ji zdijo pomembne. Končnega izdelka ne smemo nikoli ločiti od procesa. Upoštevati moramo uporabnikove besedne komentarje. Neprimerno in nestrokovno je, če vrednotimo estetsko vrednost uporabničinega izdelka, se mu posmehujemo ali ga podcenjujemo.

Raziskava je pokazala, da strokovne delavke, ne glede na poklicni profil, težko ubesedijo, na katere strokovnoteoretske koncepte se naslanjajo pri svojem delu. Izpostavile so predvsem koncept delovnega odnosa soustvarjanja, koncept družinske dinamike, koncept skupinske dinamike, koncept teorije potreb, koncepte o komunikaciji in koncepte različnih terapevtskih pristopov. Prav tako so poudarile, da so v več letih razvile lastne sloge dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, pri čemer se jim zdi pomembno, da zaupajo v lastno kritično presojo. Tehnike in načini ravnanja, ki so jih navedle, so najrazličnejši in med drugimi vključujejo različne tehnike risanja in slikanja, poslušanje glasbe, delo z video materiali, igro vlog, gibalne izrazne tehnike, igralne tehnike, vaje za zaupanje in drugo. Strokovne delavke so poimenovala uporabnice in uporabnike pacient, klient oziroma strokovnjak iz

izkušenj glede na svoj poklicni profil in organizacijo, v kateri so zaposlene. Uporabnice in uporabniki so bili vključeni v dejavnost že od samega začetka, čeprav pogosteje v proces priprav, izvedbo in refleksijo dejavnosti z izrazno-ustvarjalnimi mediji kot v izbiro teme.

Iz ankete in intervjujev uporabnic izhaja, da izvajajo strokovne delavke z njimi predvsem ustno evalvacijo, ki redko vključuje tudi uporabo izrazno-ustvarjalnega medija (npr. fotografijo, risanje, video in gib).

Večina strokovnih delavk ne glede na poklicni profil uporablja izrazno-ustvarjalne medije v povprečju od pet do deset let. Prav tako jih večina uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati. Najpogosteje uporabljajo likovni medij, gib in pripovedovanje zgodb. Izbira medija je odvisna od strokovne usposobljenosti strokovnih delavk in njihove osebne naklonjenosti do posameznega medija, pa tudi od posebnosti populacije, s katero delajo. V praksi strokovne delavke sorodnih poklicev pomoči uporabljajo izrazno-ustvarjalne pristope predvsem pri svetovalnem delu in nekaj manj v okviru priložnostne dejavnosti. Delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji izvajajo dvakrat do trikrat na teden, od ure in pol do dve uri.

Uporabnice so povedale, da se udeležujejo izrazno-ustvarjalnih dejavnosti od osem mesecev do osemnajst let. Razlogi za njihovo sodelovanje so zelo različni, od zainteresiranosti za tako delo do uradne napotitve ali težavnih življenjskih okoliščin.

Izvajalke pomoči so opazile, da so se ob uporabi medijev uporabnice lažje izražale in da so se sprostile; okrepila se je njihova samopodoba, povečale so se njihova ustvarjalnost in socialne spretnosti, kar potrjujejo tudi odgovori uporabnic (glej Prilogo C). Izvajalke so opazile, da so preko medijev lažje navezovale osebni stik z uporabnicami, dosegale dogovorjene skupne cilje oziroma želene razplete, spodbujale integracijo in inkluzijo, prispevale h krepitvi moči, popestrile proces dela in s tem spodbudile motivacijo uporabnice za delo.

Anketa je pokazala, da so se izvajalke z izrazno-ustvarjalnimi mediji srečale pretežno med študijem in nastopom delovnega razmerja ali pa na lastno pobudo. Večina med njimi se za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji ni posebej izobraževala, z izjemo nekaterih, ki so na tem področju pridobile formalno izobrazbo. Pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji se opirajo na različne strokovne vire in literaturo. Uporabljajo predvsem metodo dela s skupino, ki ji sledi metoda dela s posameznikom. S skupnostjo pa na izrazno-ustvarjalni način ne dela nobena.

Svoje delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji izvajajo v treh fazah: uvodno fazo, osrednjo dejavnostjo in zaključevalno fazo. Pri njem uporabljajo ustne (npr. merska lestvica, reka življenja, vprašanja, delovnoterapevtski intervju) ali pisne evalvacije (npr. s pomočjo vprašalnikov). Nekateri poklicni profili (npr. delovni terapevti, psihologi) imajo izoblikovane svoje ocenjevalne instrumente, s katerimi merijo zadovoljstvo uporabnikov. Uspešnost lastnega dela evalvirajo s pomočjo anketnih vprašalnikov, timskih sestankov, intervizijskih srečanj in supervizij, samoevalvacij, samorefleksij in s pogovori z mentorji in uporabniki. V pogovoru so izpostavile, da vidijo potrebo po tem, da bi delo evalvirale skupaj z uporabnicami v pisni obliki, pa tudi z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev. Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev pri evalvaciji je v praksi anketiranih strokovnih delavk redko navedena.

Prve teze, postavljene v disertaciji, ne morem potrditi, ker se je raziskovanje vsakega poklicnega področja posebej izkazalo za preobsežno za namene te disertacije. V disertacijo sem vključila zgolj primerjavo osnovnih opredelitev in posebnosti posameznih poklicnih področij, in sicer zlasti z vidika procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in odnosa med izvajalko in uporabnico (več v II. delu, 2. poglavje). Tu vidim možnosti za nadaljnje raziskovanje.

Potrdim lahko svojo *drugo tezo*, da ima uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči številne pozitivne učinke in poveča možnosti za uspešno psihosocialno podporo in pomoč.

Kot sem domnevala v svoji *tretji tezi*, se strokovnjakinje podpore in pomoči, ki uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, soočajo z določenimi omejitvami oziroma potencialnimi

dejavniki tveganja glede njihove uporabe. Pri tem vprašanju so imele intervjuvane strokovne delavke deljeno mnenje: približno polovica jih pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji doslej ni opazila negativnih učinkov, druga polovica pa je spregovorila tudi o potencialnih dejavnikih tveganja.

Med najpogostejšimi omejitvami so finančne, prostorske, organizacijske in kadrovske. Med dejavniki tveganja se pojavljajo še: način dela, prepozno zaznavanje potreb in stisk posameznika, pomanjkanje časa, omejitve zaradi bolezni, finančno omejevanje, nesodelovanje ekipe, nestrokoven odnos, neuspeh pri procesu dela, prevelika skupina, nestrukturiranost procesa dela, nejasna vloga vodje. Dejavniki tveganja se poveča pri osebah s težjimi težavami v duševnem zdravju (npr. psihoza) in pri osebah, ki so pod vplivom psihoaktivnih snovi.

Izvajalke se soočajo tudi z nezaupanjem in nenaklonjenostjo svojih kolegov do uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev pri delu, podcenjevalnim odnosom vodstva in nezaupanjem uporabnikov ter z moralnimi in ideološkimi dilemami.

Da bi omilili dejavnike tveganja ali se jim povsem izognili, strokovnjakinje sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, izberejo teme oziroma dejavnosti, ki se jim zdijo primerne za posameznika in skupino, pri čemer sledijo tako potrebam in željam posameznika kot skupine; se popolnoma osredotočijo na delo; načrtujejo dejavnost in jo vpeljejo postopno; delajo v sodelovanju z drugim strokovnjakom (npr. psihologom); uporabnike seznanijo z morebitnimi dejavniki tveganja; posameznikov ne izpostavljajo, dokler niso dovolj samozavestni; poudarjajo proces in ne produkt; najprej pridobijo soglasje uporabnikov, če ti odklonijo sodelovanje, to upoštevajo. Skrbijo zato, da se usposobijo in postanejo bolj komeptentne tako, da gredo same skozi proces dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

V poglobljenih intervjujih so strokovne delavke spregovorile o številnih varovalnih dejavnikih, ki lahko omilijo morebitni vpliv dejavnikov tveganja. Tako so se v odgovorih izkristalizirali: prvič, varovalni dejavniki, povezani z uporabnicami in uporabniki (npr. dobiti izkušnjo sprejetosti); drugič, varovalni dejavniki, povezani s strokovnimi spretnostmi delavk in njihovimi osebnimi lastnostmi, kot so: spoštovanje uporabničnega

osebnega prostora; poznavanje skupinskega dela in skupinske dinamike; poznavanje procesa, namena in smisla dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji; upoštevanje uporabnice in njenih omejitev; izšolanost in poznavanje posameznih teorij; in tretjič, varovalni dejavniki povezani z organizacijo in izvedbo procesa dela, kot so priprava prostora; ustvarjanje domačega oziroma varnega vzdušja; predhoden pogovor o željah, pričakovanjih in interesih; skrbna izbira teme; zagotovitev prostora za umik; struktura poteka delavnice; ustrezen zaključek procesa dela, tako da gre uporabnica domov s prijetnimi občutki; zagotovitev ustreznih materialov za delo; jasna delitev vlog.

Na opisanih teoretskih in empiričnih temeljih sem oblikovala spiralni model raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalvacije dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Model je nadgradnja petstopenjskega krožnega (akcijskega) procesa, ki vključuje mogoče povratne zveze in so ga kot krožni model načrtovanja in izvajanja prvotno razvili na Nizozemskem. Ta model omogoča vedno nove izboljšave in učenje na morebitnih napakah. Za namene pričujoče disertacije sem ga nadgradila z dimenzijo sodobnih konceptov skupinske dinamike, sodelovanja, soustvarjanja in participacije uporabnikov. (Za več glej II. del, 9. poglavje.)

Z disertacijo prispevam k splošni primerjavi dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji v sorodnih poklicih pomoči (zdravstvo, pedagogika, psihologija, umetnostna terapija in socialno delo) in delovnim pristopom na področju socialnega dela. Splošni pomen rabe izrazno-ustvarjalnih medijev za socialno delo je v tem, da lahko socialno delo tako bolj celostno pristopi k posamezniku v smislu upoštevanja njegovih posebnih izkušenj, doživljanj, participacije in vključenosti in njegove enkratne individualne umeščenosti v širši družbeni okvir.

Ključne besede: izvirni delovni projekt pomoči, delovni odnos, kibernetika, spiralni sodelovalni model, participacijsko raziskovanje, evalvacija

EXPRESSIVE AND CREATIVE MEDIA IN SOCIAL WORK AND THE RELATED HELPING PROFESSIONS

Abstract

This doctoral dissertation looks into the use of expressive and creative media in social work. It is divided into four content parts. In the first, introductory part I define the problem, concepts, purpose and aims of my research. In the second part I present the theoretical starting points, in the third I show the aims, procedure and findings of the empirical study, and in the fourth part I open the discussion, describe the contribution and limitations of my work, and outline some proposals for further investigation.

In my exploration I theoretically lean on: first, relevant theoretical and practical findings of art therapy in the related helping professions in general, and in particular in social work as a specific area of help. For the purpose of this dissertation, *I provide definitions of creativity and expressiveness as the basic human characteristics used in the work with expressive and creative media, describe the individual helping professions in which they are used, and look into the ways of their use in these fields.* Second, I move on from 'therapy' as something that implies a hierarchical relationship between the practitioner (therapists, social worker etc.), as somebody who is in the know, and the user, as somebody who expects answers from the knowing practitioner, to heal her/his deficiencies. Furthermore, I leave aside 'art' as a specific area of human action, generally related to specific skills, aesthetic value, excellence etc. Instead, I place creativity and expressiveness as human characteristics, along with their use in expressive and creative media in the field of social work, leaning on the specific social-work concept of *the working relationship of co-creation*. This context provides room for the establishment of the *individual working project of help* (I provide lists of the basic elements of both, according to Čačinovič Vogrinčič, Kobal, Mešl & Možina, 2008)). The individual working project of help based on the concept of the working relationship of co-creation form the framework within which I explore help with expressive and creative media. Third, I lean on the specific role of cybernetics in social work, as a worldview or a set of basic premises needed for the establishment of the working relationship of co-creation and in which the individual working project of help with expressive and creative media takes place. In *the socially constructionist perspective* of third order cybernetics, support and help are not considered a

mere expertise of the social worker, rather, they are something that is being or becomes constructed between the social worker and the user as equal experts in the helping process, and to which they each contribute something with their own experiences. In addition to this, their individual constructing processes are embedded in wider contexts of social construction of reality.

These are theoretical starting points for *qualitative explorative experiential empirical research study* conducted with the participation of the practitioners of work with expressive and creative media in various fields of support and help, and with the users. I used a semi structured survey questionnaire or a questionnaire for an in-depth semi-structured interview. My study aims to contribute to the improvement of the situation, as there are no systematic empirical studies in Slovenia about the specificities of work with expressive and creative media in social work. These specificities include the fact that competent practitioners, such as Schön (1987) claim, with whom I agree on the basis of my own professional experience, usually know more about theory and practice of their work than they are able to tell. This makes the promotion and development of critical (self) reflection and (self) evaluation of work with expressive and creative media all the more important.

Social work's basic mission is to help people provide social protection, inclusion, competence, and to create conditions for self-help and mutual help, along with promoting basic solidarity in human communities (Mesec, 2006). With social work solving people's complex social problems, it is its task to provide for this purpose the relational and working context of help (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008), in which the individual actively participates as the expert from experience. Social work has to provide for each individual in the process of solving their distress and problems so they are able to assert their right to express themselves in their own unique way, and so they equally and actively participate in this process, rather than only being powerless and passive observers (Brandon & Brandon, 1992).

One of the questions of this dissertation is whether, and if, how a specific working approach, namely the use of expressive and creative media, contributes to the establishment of such context of work and achieves the desired direction of development

toward the solution, and what are its advantages and potential risks? The starting point of my reflection is represented by the question of how each individual can actively contribute to creating a solution for themselves, maintain control over their life, re-construct and create their everyday life, maintain it during continuous or repeated distress, and how they can activate and use their own powers, feelings and expression to meet this goal. The central guiding principle of my professional interest in work with expressive and creative media is expressed in Warren's statement (1993: 113) that each human being, regardless of their capabilities, can make their own 'fingerprint', a mark, made in sound, line, colour, shape, movement etc. This mark means "I exist", "my existence makes sense" (*ibid.*), and represents the individual as a unique human being. Since all people possess self-healing powers, the most important task for those that help with expressive and creative media is to facilitate this (Reddemann, 2008: 10). Many authors find that the advantages of expressive and creative media lies in its accessibility to everyone and that it often presents the only available or the most adequate language to begin communication with; to create opportunities to develop creative thinking, socialisation, personal growth and development; to increase an individual's social integration and belonging; strengthen the feeling of personal competence and it gives an easier understanding of demanding subjects; it encourages self-assertion and, last but not least, it provides relaxation and pleasure.

This dissertation explores how a context for the user's quality life can be created through expressive and creative media within social work. By finding that words, knowledge and experience can be provided through expressive and creative means, and by looking into how this happens, we are able to name our work and enable the users to understand what they do and where they are headed: with this, the dissertation contributes to transparency of actionable knowledge in social work. Furthermore, I find how expressive and creative media function as tools to provide user participation in the process of work leading towards the desired outcomes, and contribute to the processes of the integration of theory and practice in social work. In the dissertation, help with expressive and creative media is critically evaluated to provide a fuller picture of this kind of work, with a special emphasis on the risk factors. In social work and the related helping professions in Slovenia, there is a lack of studies that specifically address the risk factors in the context of support and help through expressive and creative media. The findings of this dissertation contribute important new knowledge to the formation of a more complete picture about both social

work with expressive and creative media.

The theoretical part and empirical study imply that expressive and creative media can greatly contribute to the provision for the users in social work, a safe working context that enables them to look for answers to important questions: how to regain power and control over my life, how to introduce the desired changes in my life, how to create stability, how to learn to talk on my behalf rather than on behalf of social expectations, and how to decide *for* my life, instead of only *about* my life.

The dissertation also addresses social workers' evaluation of their work with expressive and creative media: whether they evaluate it or not, and with what methods, looking into both the positive aspects of this kind of work and its potential risks. I connect theoretical and practical aspects of the use of expressive and creative media in social work in the *spiral participatory model of planning, implementation and evaluation of expressive and creative activity* in social work. I upgrade the research and evaluation dimensions of the circular model of planning and implementation of the expressive and creative activity from the aspect of current concepts and methods of *participatory research*; I define the positive factors of expressive and creative media and methods of work that prevail in the field of support and help, and I list the risk factors. At the end I form proposals for further work and research of support and help with expressive and creative approaches.

In the empirical part, I am looking into:

- specificities of psysho-social support and help with expressive and creative media in today's social work compared to the related helping professions that also use expressive and creative media in their work, in terms of epistemology or paradigm, expert-theoretical concepts, working approaches, and methods and techniques;
- what evaluation methods are used by helping experts, when they use expressive and creative media, and what are the positive effects of the use of expressive and creative media in the field of support and help;
- what method prevails in the work with expressive and creative media in the field of support and help: the method of work with the group, with individual or with the community;
- whether experts of support and help with expressive and creative media also face

limitations and certain (potential) risk factors while using these approaches, and if yes, which are they;

- how do experts of support and help with expressive and creative media alleviate or completely avoid the impact of potential risk factors.

Two forms of data collection were used in the empirical study. The first was through the online survey questionnaire, and the second was through in-depth interviews with expert workers who use expressive and creative media in their work, and with the users. In both cases, the study is mainly qualitative with three data analyses, namely: the analysis of answers to the online survey questionnaire, the analysis of the statements made by experts or practitioners that work with expressive and creative media, and the analysis of the statements of the users who participate in expressive and creative activities. The study is also explorative as it represents an introduction to knowledge about the use of expressive and creative media.

The measuring instrument in the survey was a semi-structured questionnaire or a questionnaire for semi-structured interview. The answers to the questions in the interviews were used as the sources of the data for the analysis.

The survey population consisted of social workers, social pedagogues, occupational therapists, psychotherapists, psychologists and art therapists that use expressive and creative media in their work.

A non-probability sample was used, since all the units of population did not have an equal opportunity to be part of the sample. The sample was purposive, because only certain units were studied as typical representatives of a certain population. The most important criterion was that expert workers used expressive and creative media in their work.

The method of qualitative analysis was used for data processing and analysis. On the basis of the results obtained a test theory was formed.

In practice, the use of expressive and creative media for evaluative purposes is very rare, however, some answers imply that it is beneficial and could be used more frequently (for more see McIntosh, 2010; Kapitan, 2010; Gilroy, 2006).

For the purposes of this dissertation, creativity is considered in the broadest sense “as the skill and ability to cope with everyday life, with the lifeworld” (Poštrak, 2007: 12). On one hand I see creativity as an everyday resource, as “the ability to develop and use efficient and adequate action strategies” (Poštrak, 2007: 12) to cope with everyday life and maintain it, during periods of experiencing distress. On the other hand I conceptualise creativity as “a form of symbolised communication” (Poštrak, 2007: 12), i.e. for the needs of communication between a social worker or expert and the user in an individual working project of help within social work. “From the aspect of the social worker, counsellor, or teacher it could be said that the user is in trouble or distress, when she or he can no longer creatively confront everyday problems, challenges and pressures, when they no longer have control over their own lives. Therefore, viewed from the aspect of social work that uses expressive and creative media, it is our task to enable the user to get in touch with their own creative potential, help them discover their own creativity to cope with their lives, to get by in the multi-layered world. Within social work, creativity is not important for its artistic achievements, but from the aspect of a concrete resource for help.” (Poštrak, 2007: 17)

Creativity is also important from the aspect of the social worker, whom, renouncing the position of objective observer and status of being an expert for the user's experiences and life choices, has to become more and more creative and competent in understanding very diverse individual and social truths. Particularly, since the process of help takes place at several levels simultaneously, and “what is going on at the unconscious level can often only be perceived as a covert mechanism which sometimes quite unexpectedly influences change” (Stritih, 1996: 389). It is the very expressive and creative media that often significantly help in reaching, and sometimes exclusively enable access to, the unconscious.

The basic premise of work with expressive and creative media is that the individual can express and experience themselves, others and the world to address intrapsychological and interpersonal problems. Another basic premise is that each person carries within them

creative potential. The experience with expressive and creative media supports opportunities for change.

The main goals of the use of expressive and creative media or its advantages both for the users and the practitioners, as they have crystallised through the theoretical and empirical part of this dissertation, include the following: to increase self-confidence and autonomy, to establish contact with internal resources, to strengthen coping behaviours, to improve communication abilities, to enable the exploration of one's own influence on others.

In recent years, expressive and creative media has been used by numerous institutions, such as institutions for people with mental disorders, hospitals (e.g. patients with cancer or neurological injuries), psychiatric hospitals and centres, homes for the elderly, maternity hospitals, refugee centres, safe houses, maternity homes, orphanages and similar.

Both the theoretical analysis and the empirical study imply that work with expressive and creative media can be used by groups and individuals of all ages. It needs to be pointed out, however, that creativity is not the characteristic of a medium or material, but always only of the person that uses them. It is important that the users are not forced to be creative, but that their wishes, goals and needs are considered at all times. Experts have to adjust the materials, themes and forms of expressive and creative media and the creative process as such, to users' individual needs. Also, the study showed that some users do better in individual work, while others do better in group work. Additionally, the structure of the meeting and ethical treatment of the user and their products are very important. Here, the individual working project of help can be of help.

It is important that work with expressive and creative media takes place in adequate circumstances, in an appropriate place, and with adequate tools. The practitioner has to consider the criteria that define for whom, with what goals and in what form each expressive and creative medium should be used. In the beginning, it is important to make an agreement of co-operation with the user (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008), and define the goals, structure and duration of the creative activity; the work can be individual or group work. It can be carried out in, more or less, a directive or thematic way. The more the creative process is left open the more the user can get in touch with their story.

Studies of positive impact or indications of work with expressive and creative media prevail in the field, while there is a lack of studies about their contraindications.

When working with expressive and creative media, the professional competence of the practitioner, the consistency of time and space within which the creative activity is carried out are important, along with the establishment and management of a good relationship between the practitioner and the user, the identification of behavioural patterns, and a responsible and professional attitude.

What the respondents stated as the risk factor would be interpreted by the experts as user resistance. Postmodern authors understand this as the user-sensible response to how they experience their relationship with the expert and their attitude to the whole situation.

Experts should be aware of the fact that resistance to creativity can conceal fear, for example of change, of loss of control, ridicule and humiliation. The choice of theme can help the user to overcome fear, it provides them with structure and encouragement, it helps them exit the routine, and it encourages them to research, cooperate and direct their attention to the concrete problems.

In working with expressive and creative media, the process of work is usually highlighted. However, the product is also important, as it recognises the user's activities, expression, and her/his existence. Products made in the creative process are interpreted as follows: the user says what they feel and what they want to express, and what their work means to them, while the expert can express their own view of the contents that seem important to them. The final product can never be separated from the process. The expert needs to respect and consider the user's verbal comments. It is inappropriate and unprofessional to assess the aesthetic value of the user's product, and ridicule or underestimate it.

The study showed that experts, regardless of the professional profile, find it difficult to verbalise the expert-theoretical concepts they lean on in their work. They have mainly foregrounded the concept of the working relationship of co-creation, the concept of family dynamics, of group dynamics, of the needs theory, the concepts on communication and the concepts of combined therapeutic approaches. They have also pointed out that over several

years they have developed their own work styles with expressive and creative means, and found it important to trust their own critical judgement. Their techniques and ways of acting they mentioned, are most varied, including among others various techniques of drawing and painting, listening to music, work with video material, role play, movement expressive techniques, drama; exercises for confidence building etc. Expert workers called the users: patients, clients or experts from experience, depending on their own professional profile and organisation, in which they work. The users participated in the activity from the very beginning, although they more often involved in the process of preparation, implementation and reflecting on the activity rather than in the choice of theme.

The survey and the interviews with the users imply that experts mainly carry out verbal evaluation that rarely includes the use of an expressive and creative medium (photography, drawing, video and movement).

Moreover, the study implies that help and support with expressive and creative media in social work compared to the related helping professions are not so specific in the use of a concrete medium as they are in the mode and scope of *the reflection of the used concepts*.

Most experts, regardless of their professional profile, use expressive and creative media from five to ten years on average. Additionally, most of them use a combination of several different media at the same time. They most frequently use fine arts, movement and storytelling. The choice of medium depends on the professional competence of the expert and their personal affiliation to a concrete medium, as well as the specificities of the population with which they work. In practice, experts from the related helping professions use expressive and creative approaches mainly in counselling work as opposed to spare-time activities. They carry out work with expressive and creative media twice to three times a week, from one and a half to two hours.

The users told me that they participate in expressive and creative activities for periods from eight months to 18 years. The reasons for their participation are very diverse, from their being interested in the activity to their official referral, or the challenging circumstances in life.

The helpers noticed that, when using the media, the users found it easier to express themselves and became more relaxed; their self-image was strengthened, their creativity and social skills increased, which is also corroborated by the users' answers. (glej Prilogo C). The experts noticed that they made personal contact with the users more easily through the media, achieved the agreed common goals or desired outcomes, encouraged integration and inclusion, contributed to user empowerment, enriched the working process and in turn encouraged the users' motivation for work.

The survey showed that the practitioners first encountered expressive and creative media mainly during study and employment or on their own initiative. Most of them were not specially trained to work with creative media, with the exception of a few that acquired formal education in this field. In working with expressive and creative media, they lean on diverse professional sources and literature. They primarily use the method of work with a group, followed by the method of work with an individual. None of them, however, works creatively with the community.

Their work with expressive and creative media usually includes three working phases: the introductory phase, the intermediate phase and the conclusive phase. They use verbal (measuring scale, river of life, questions, working-therapeutic interview) or written evaluations (through questionnaires). Some professional profiles (such as working therapists, psychologists) make their own evaluation instruments, with which they measure user satisfaction. They evaluate the success of their work through survey questionnaires, team meetings, intervision meetings and supervisions, self-evaluations, self-reflections and through conversations with mentors and users. In interviews they pointed out that they see the need to evaluate work together with the users in written form, and also with the use of expressive-creative media. The use of these in evaluation is rarely mentioned in the practice of the experts participating in the survey.

The first thesis put forward in this dissertation cannot be confirmed, since the in-depth research into each individual professional field turned out to be too comprehensive for the purposes of this dissertation. Therefore I only included the comparison of the basic

definitions and specificities of individual professional fields, particularly from the aspect of the process of work with expressive and creative media and the relationship between the expert and the user (for more see Part II, Chapter 2). Here I see the opportunity for further research.

The *second thesis* can be confirmed, namely that the use of expressive and creative media in social work and the related helping professions has numerous positive effects, and increases the possibility for successful psycho-social support and help.

As assumed in the *third thesis*, the experts of support and help that use expressive and creative media face certain limitations or potential risk factors regarding its use. Interestingly, to this question, the respondents' opinions were divided: so far, approximately one half of the experts had not noticed any negative effects in their work with expressive and creative means, while the other half spoke about potential risk factors. The most frequent limitations in this kind of work include financial, spatial, organisational and constraints in human resources. The risk factors include among others: the method of work, the delayed perception of an individual's needs and distress, lack of time, limitations because of disease, financial constraints, non-cooperation of the team, non-professional attitude, lack of success, an oversized group, a lack of structure in the process of work, and an unclear role for the leaders. The risk factor is increased in persons with more severe problems in mental health (psychosis) and in people who are under the influence of psycho-active substances.

The experts also mentioned the distrust and disaffection that they face on the part of their colleagues in regard to their use of expressive and creative means, and the demeaning attitude of the leadership of their organisations together with a distrust of the users, and also moral and ideological dilemmas.

In order to alleviate the risk factors or completely avoid them, experts of the related helping professions that use expressive and creative media in their work, pick themes for the activities that they find appropriate for the individual and the group, and follow both the needs and wishes of the individual and the group; they completely focus on their work; plan the activity and gradually introduce it; work in co-operation with another expert (such

as a psychologist); inform the users about the potential risk factors; do not expose individuals until they gain enough confidence; they emphasise the process rather than the product; they first acquire the agreement of the users, and if they refuse to participate, they respect their decision. They ensure that they acquire competence by subjecting themselves too to the process of work with expressive and creative media.

In their in-depth interviews the experts told me about numerous safety factors that can alleviate the potential impact of the risk factors. Through the answers the safety factors were crystallised and related to: first, the users (gaining experience of acceptance); second, to the expert's professional competence and their personal characteristics, such as respect for the users' personal space, knowledge of group work and group dynamics, knowledge of the process, purpose and sense of work with expressive and creative media; the consideration of the user and their limitations; education and theoretical knowledge; and third, safety factors related to the organisation and the implementation of the process of work, such as the preparation of the place, the creation of a friendly and safe environment; the preliminary conversation about wishes, expectations and interests; the structure of the process of work; the adequate conclusion of work, so that the user can go home with good feelings; the provision of working materials, a clear division of roles etc.

Based on the theoretical and empirical grounds described above, I designed the so called *circular model of planning, implementation and evaluation of work with expressive and creative media*. The model is the upgraded five-stage circular (action) process that includes possible feedback relations, and were originally developed in the Netherlands as the circular model of planning and implementation. It enables continuous improvements and learning from potential mistakes. For the purpose of this dissertation I upgraded this model with the dimension of co-operation, co-creation and participation of the users. (For more see Part II, Section 9.)

This dissertation contributes to the general comparison of work with expressive and creative media in the related helping professions (health care, pedagogics, psychology, art therapy and social work) with this working approach in the field of social work. The general meaning of the use of expressive and creative media for social work lies in that it enables social work to approach the individual in a more integrated, holistic way in terms of respecting their specific experience, participation and inclusion, as well as their unique

individual position in the broader social framework

Key words: the individual working project of help, working relationship, cybernetics, spiral model of co-operation, participatory research, evaluation

KAZALO

I. UVOD IN OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA.....	9
1. OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA.....	10
2. NAMEN IN CILJI DOKTORSKE DISERTACIJE	12
3. OPREDELITEV OSNOVNIH POJMOV	15
II. TEORETIČNA IZHODIŠČA	20
1. IZRAZNO-USTVARJALNI MEDIJI IN USTVARJALNA STALIŠČA.....	20
1.1. Ustvarjalnost	20
1.2. Izraznost	24
1.3. Izrazno-ustvarjalni mediji	24
1.4. Ustvarjalna stališča.....	26
2. SOCIALNO DELO IN SORODNI POKLICI POMOČI	27
2.1. Socialno delo in sorodni poklici pomoči.....	27
2.2. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v sorodnih poklicih pomoči.....	30
2.2.1. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v zdravstvu	30
2.2.2. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v psihologiji	32
2.2.3. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v pedagoškem procesu	33
2.2.4. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v socialnem delu.....	34
2.2.5. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v umetnostni terapiji.....	35
2.3. Zaključek	36
3. IZRAZNO-USTVARJALNI MEDIJI V KONTEKSTU SOCIALNEGA DELA	38
3.1. Vzpostavljanje delovnega odnosa soustvarjanja v procesih podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji	38
3.1.1. Elementi delovnega odnosa soustvarjanja	39
3.1.2. Izvirni delovni projekt pomoči	45
3.2. Zaključek	48
4. KIBERNETIKA KOT EPISTEMOLOGIJA, KI ZAGOTAVLJA PROSTOR ZA IZRAZNOST IN USTVARJALNOST..	49
4.1. Kibernetika prvega reda.....	51
4.2. Kibernetika drugega reda.....	51
4.3. Kibernetika tretjega reda	53
4.4. Zaključek	53
5. BISTVENI ELEMENTI PRI DELU Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI	54
5.1. Samoizraznost	55
5.2. Domišljija oziroma imaginacija	56
5.3. Simbolizem.....	56
5.4. Metafore	59

5.5. Neverbalna komunikacija.....	60
5.6. Aktivno sodelovanje (participacija).....	61
5.7. Empatija	62
5.8. Samopodoba	67
5.9. Zaključek	69
6. PRISTOPI PRI DELU Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI.....	69
6.1. Psihodinamični pristop.....	70
6.2. Humanistični pristop	70
6.3. Psiho-edukacijski pristopi.....	70
6.4. Sistemski pristopi	71
6.5. Integrativni pristopi.....	71
6.6. Nevroznanstveni pristopi	71
6.7. Zaključek	72
7. PREDNOSTI DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI	72
7.1. Prednosti	72
7.2. Zaključek	75
8. POTENCIALNI DEJAVNIKI TVEGANJA	76
8.1. Dejavniki tveganja	76
8.2. Zaključek	77
9. SPIRALNI SODELOVALNI MODEL RAZISKOVANJA, NAČRTOVANJA, IZVAJANJA IN EVALVIRANJA IZRAZNO-USTVARJALNE DEJAVNOSTI	78
 III. EMPIRIČNI DEL	 97
1. RAZISKOVALNI PROBLEM.....	97
2. NAMEN IN CILJI.....	98
3. RAZISKOVALNA VPRAŠANJA	98
4. METODOLOGIJA	100
4.1. Anketni vprašalnik.....	100
4.1.1. Vrsta raziskave.....	100
4.1.2. Populacija in vzorčenje	102
4.1.3. Merski instrument	102
4.2. Izjave izvajalk dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	102
4.2.1. Vrsta raziskave.....	102
4.2.2. Spremenljivke	103
4.2.3. Merski instrument in viri podatkov	103
4.2.4. Populacija in vzorčenje	104
4.2.5. Zbiranje podatkov	104
4.2.6. Obdelava in analiza podatkov.....	106
4.3. Izjave uporabnic.....	106
4.3.1 Vrsta raziskave.....	106
4.3.2. Spremenljivke	106

4.3.3. Merski instrument in viri podatkov	107
4.3.4. Populacija in vzorčenje	107
4.3.5. Zbiranje podatkov	108
4.3.6. Obdelava in analiza podatkov.....	109
5. INTERPRETACIJA PODATKOV	109
5.1. Analiza odgovorov pridobljenih z anketnim vprašalnikom	109
5.2. Rezultati izjav strokovnih delavk	134
5.2.1. Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev	134
5.2.2. Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji	136
5.2.3. Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije	138
5.2.4. Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	139
5.2.5. Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki	146
5.2.6. Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	153
5.2.7. Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	162
5.2.8. Strokovnoteoretski okvir dela.....	167
5.2.9. Participacija, udeležnost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme	172
5.2.10. Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	176
5.2.11. Evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev	177
5.2.12. »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk	183
5.3. Analiza izjav sogovornic oziroma uporabnic	185
5.3.1. Udeležba v delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	185
5.3.2. Povod za udeležbo v delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	185
5.3.3. Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	185
5.3.4. Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	186
5.3.5. Vključenost sogovornika v pripravo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji	187
5.3.6. Izvedba refleksiji oziroma evalvacije	187
5.4. Poskusna teorija	188
IV. SKLEPNA DISKUSIJA IN ZAKLJUČEK.....	199
1. RAZPRAVA O REZULTATIH RAZISKAVE IN POSKUSNE TORIJE	199
2. PRISPEVEK IN OMEJITVE RAZISKAVE	216
3. PREDLOGI ZA NADALJNJE DELO, IZOBRAŽEVANJE IN RAZISKOVANJE	222
V. LITERATURA IN VIRI.....	225
VI. IMENSKO IN STVARNO KAZALO	241

V. PRILOGE	247
Priloga 1: Obrazci za spremljanje dela z izranoustvarjalnimi mediji	247
Priloga A: Anketni vprašalnik	254
Priloga B: Uporaba strokovne literature pri delu i izrazno-ustvarjalnimi mediji	258
Priloga C: Analiza kodiranih izjav strokovnih delavk oziroma izvajalk	264
Priloga D: Analiza kodiranih izjav uporabnc oziroma sogovornic.....	320

KAZALO TABEL

Tabela 4.1: Intervjuvanke – izvajalke dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	105
Tabela 4.2: Intervjuvanke – uporabnice	108
Tabela 1: Kodirane izjave za kategorijo Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev	264
Tabela 2: Kodirane izjave za kategorijo Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji	268
Tabela 3: Kodirane izjave za kategorijo Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.....	271
Tabela 4: Kodirane izjave za kategorijo Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	273
Tabela 5: Kodirane izjave za kategorijo Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	278
Tabela 6: Kodirane izjave za kategorijo Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji ..	281
Tabela 7: Kodirane izjave za kategorijo Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	290
Tabela 8: Kodirane izjave za kategorijo Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	294
Tabela 9: Kodirane izjave za kategorijo Participacija (udeleženosť) sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme	297
Tabela 10: Kodirane izjave za kategorijo Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	301
Tabela 11: Kodirane izjave za kategorijo Evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev	302
Tabela 12: Kodirane izjave za kategorijo »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk...	306

Tabela 13: Hierarhična razvrstitev kategorije Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev	307
Tabela 14: Hierarhična razvrstitev kategorije Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji	308
Tabela 15: Hierarhična razvrstitev kategorije Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.....	308
Tabela 16: Hierarhična razvrstitev kategorije Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	309
Tabela 17: Hierarhična razvrstitev kategorije Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	311
Tabela 18: Hierarhična razvrstitev kategorije Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	313
Tabela 19: Hierarhična razvrstitev kategorije Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	315
Tabela 20: Hierarhična razvrstitev kategorije Strokovnoteoretski okvir dela, ki lahko vključuje izrazno-ustvarjalni medij	316
Tabela 22: Hierarhična razvrstitev kategorije Participacija (udeleženosť) sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme	317
Tabela 23: Hierarhična razvrstitev kategorije Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	317
Tabela 24: Hierarhična razvrstitev kategorije Evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev	318
Tabela 25: Hierarhična razvrstitev kategorije »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk	319
Tabela 26: Kodirane izjave za kategorijo Vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji	321
Tabela 27: Kodirane izjave za kategorijo Povod za vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnim medijem	322
Tabela 28: Kodirane izjave za kategorijo Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	323
Tabela 29: Kodirane izjave za kategorijo Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	324
Tabela 30: Kodirane izjave za kategorijo Vključenost sogovornika v pripravo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	325
Tabela 31: Kodirane izjave za kategorijo Izvedba refleksije oziroma evalvacije	326
Tabela 32: Hierarhična razvrstitev kategorije Vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji..	328

Tabela 33: Hierarhična razvrstitev kategorije Povod za vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	328
Tabela 34: Hierarhična razvrstitev kategorije Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	329
Tabela 35: Hierarhična razvrstitev kategorije Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	329
Tabela 36: Hierarhična razvrstitev kategorije Vključenost sogovornika v pripravo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	330
Tabela 37: Hierarhična razvrstitev kategorije Izvedba refleksije oziroma evalvacije	330

KAZALO GRAFOV

Graf 5.1: Spolna struktura	110
Graf 5.2: Poklicna izobrazba	111
Graf 5.3: Področja socialnega varstva	112
Graf 5.4: Izrazno-ustvarjalni mediji	114
Graf 5.5: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev 1	115
Graf 5.6: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev 2	116
Graf 5.7: Seznanjenost z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev.....	118
Graf 5.8: Strokovno izpopolnjevanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	120
Graf 5.9: Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	127

KAZALO SLIK

Slika 10.1: Spiralni model.....	96
Slika 5.1: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev	136
Slika 5.2: Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	138
Slika 5.3: Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.....	139
Slika 5.4: Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	140

Slika 5.5: Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	144
Slika 5.6: Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	146
Slika 5.7: Negativni učniki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	147
Slika 5.8: Negativni učniki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji	148
Slika 5.9: Negativni učniki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	150
Slika 5.10: Negativni učniki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	152
Slika 5.11: Negativni učniki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	153
Slika 5.12: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	154
Slika 5.13: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	155
Slika 5.14: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	159
Slika 5.15: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji	162
Slika 5.16: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	163
Slika 5.17: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	164
Slika 5.18: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	165
Slika 5.19: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	167
Slika 5.20: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji	167
Slika 5.21: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji	168
Slika 5.22: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji	169
Slika 5.23: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji	171
Slika 5.24: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji	172
Slika 5.25: Participacija uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	172
Slika 5.26: Participacija, udeležенost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	174

Slika 5.27: Participacija, udeležnost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	175
Slika 5.28: Participacija, udeležnost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	176
Slika 5.29: Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	177
Slika 5.30: Evalvacija dela.....	177
Slika 5.31: Evalvacija dela.....	179
Slika 5.32: Evalvacija dela.....	181
Slika 5.33: Evalvacija dela.....	182
Slika 5.34: Evalvacija dela.....	183
Slika 5.35: »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk.....	184
Slika 1.36: Raziskovalne teme.....	199
Slika 1.37: Kategorije raziskovanja.....	200
Slika 1.38: Strokovnoteoretski okvir.....	202
Slika 1.39: Pregled uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev.....	204
Slika 1.40. Evalvacija.....	205
Slika 1.41: Psihohigiena strokovnih delavk.....	206
Slika 1.42: Prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	208
Slika 1.43: Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.....	209
Slika 1.44: Potencialni dejavniki tveganja.....	213
Slika 1.45a: Varovalni dejavniki.....	214
Slika 1.45b: Varovalni dejavniki.....	215

I. UVOD IN OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA

V pričujoči doktorski disertaciji raziskujem uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in uporabnost teoretskih spoznanj umetnostne terapije v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči. Ta spoznanja kritično ovrednotim v kontekstu poklicev pomoči nasploh in posebej v socialnem delu kot posebnem področju pomoči.

Predmet socialnega dela je reševanje kompleksnih socialnih problemov ljudi. Naloga socialnega dela je, da v ta namen zagotovi odnosni in delovni kontekst pomoči (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008), v katerem bodo lahko vsi udeleženci soustvarjali nove možnosti in okoliščine za kakovostnejše življenje posameznika, ki potrebuje pomoč. V tem procesu socialno delo vidi človeka kot aktivno udeleženega, kot največjega poznavalca svojega življenja, to je kot strokovnjaka iz izkušenj (Madsen, 2007). Socialno delo mora poskrbeti za to, da lahko vsak človek v procesu reševanja svojih stisk in težav uveljavi pravico, da izrazi sebe na svoj edinstven način in da lahko v tem procesu enakopravno in aktivno sodeluje, namesto da bi bil le nemočen in pasiven opazovalec (Brandon & Brandon, 1992). Vsakokratni novi izziv za socialne delavke skupaj z vsemi udeleženci v procesu pomoči in morebitnimi drugimi udeleženci konkretne interakcije je, kako oblikovati tak kontekst socialnega dela, v katerem bomo zagotovili, da bo slišan glas vseh udeleženih in bo mogoč razvoj sprememb v smeri želenega razpleta. V pričujoči disertaciji se sprašujem, ali in če, kako k vzpostavitvi takega konteksta dela in k doseganju želene smeri učinka oziroma razvoja k rešitvi prispeva specifični delovni pristop, namreč uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev, kakšne so njihove prednosti in morebitna tveganja.

Izhodišče mojega razmisleka v doktorski disertaciji predstavlja vprašanje, kako lahko vsak posameznik aktivno prispeva k rešitvi zase, ohrani nadzor nad svojim življenjem, znova konstruira in kreira svoj vsakdan in samega sebe, in kako lahko v ta namen uporabi lastne moči, občutke in lastni izraz. Opremem se na predpostavko, da vsakdo izmed nas razpolaga s sposobnostmi samozdravljenja, oziroma kot zapiše Luise Reddemann (2008: 10): »Naučili smo se, da vsi ljudje razpolagamo z močmi samozdravljenja in da je naša najpomembnejša naloga, da to podpiramo. Spoznanja o močeh samozdravljenja so medtem našla svoje mesto v znanosti kot raziskovanje salutogeneze in psihične odpornosti. Če bolnike podpiramo, da poslušajo svojo notranjo modrost, podpiramo njihove moči samozdravljenja

in prost pretok teh pogosto zavrtih moči.« Pri tem pa je pot, ki nas vodi do harmonije in ravnotežja v sebi, domišlija.

Nenazadnje pričujočo doktorsko disertacijo usmerja tudi moje lastno zanimanje za zdravilne moči (več v Reddemann, 2008: 10) izrazno-ustvarjalnih medijev pri pomoči uporabnici v stiski: kako si lahko pomaga, kako lahko dobi nadzor nad življenjem, kako lahko konstruira in kreira svoje vsakdanje življenje in ga vzdržuje, kadar gre za trajnejše oziroma ponavljajoče se stiske?

1. OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA PROBLEMA

Zaradi velikih družbenih sprememb postaja v socialnem delu vse bolj pomembno, da razvija modele ravnanja, ki so odprti za več načinov dela in mišljenja in da je sposobno sodelovati z ljudmi in spodbuditi aktivacijo njihove lastne moči z različnimi sredstvi. Izrazno-ustvarjalni mediji, kot so npr. gib-ples, zvok-glasba, gledališče-drama, likovnost, fotografija, video, pripovedovanje zgodb, nam ponujajo možnosti, kako se pridružiti uporabnikovemu osebnemu jeziku, tako verbalnemu kot neverbalnemu, oziroma njegovemu doživljanju in edinstvenemu konstruiranju pomenov. Slovar jezika postmodernega, dialoško usmerjenega socialnega delavca in delavke je slovar uporabnikovih metafor, izrečenih in upodobljenih v konkretnih uporabnikovih zgodbah in dopolnjenih z metaforami, ki so jih socialni delavci in uporabniki soustvarili v svojem druženju, v dialogu (Čačinovič Vogrinčič, 1998). Ne smemo pozabiti, da bi se morale socialne delavke in delavci najprej učiti tistih načinov pomoči, ki se že dogajajo spontano med ljudmi (Stritih, 1995).

Socialna delavka spoštuje integriteto vsake osebe in krepi njeno samostojnost pri odločanju ter prispeva k večanju njenih možnosti izbire. Vloga socialne delavke tako ni v tem, da bi morala uporabnici povedati, kaj naj naredi, ampak je v tem, da prispeva h krepitvi njene moči za njene lastne odločitve in jo podpre v vednosti, da ima sama nadzor nad svojim življenjem. To spodbuja sposobnost socialne delavke, da obvladuje spreminjajoče se okoliščine med procesom pomoči, sledi individualnemu jeziku uporabnice in spodbuja njeno notranjo moč in ustvarjalne vire. Pri tem tudi zase uporablja izrazno-ustvarjalne

medije npr. v obliki supervizije. O potencialih uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev v superviziji in samo-superviziji govori Mooli Lahad (2000), ki meni, da je pomembno pri superviziji vzpodbuditi desno hemisfero možganov in s tem vzpostaviti večjo ustvarjalnost za razumevanje in reševanje problemov. V omenjenem delu nam predstavi številne izrazno-ustvarjalne tehnike, ki jih uporablja pri svojem supervizijskem delu.

Njene ugotovitve se skladajo z ugotovitvami Brede Kroflič (1992: 69-72), ki govori o odkrivanju in ustvarjalnem reševanju problemov. B. Kroflič predstavi teorijo in prakso ustvarjalnega reševanja problemov, kot so jo zastavili Treffinger, Isaksen in Dorval (v Kroflič, 1992: 69). Njihov pristop temelji na »Osbornovi (1953) inovativni obravnavi kreativne imaginacije posameznikov, v kateri je utemeljeval, da obstajajo kreativni potenciali v vsakem človeku. Tako omenjeni avtorji in drugi povezujejo kreativne potenciale z močjo učenja ter raziskujejo in razvijajo modele in pristope ustvarjalnega reševanja problemov (Creative Problem Solving, CPS, po slovensko URP).« (v Kroflič, 1992: 69)

Potemtakem s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev ne raziskujemo le uporabnikovih virov moči, ki si jih prizadevamo podpreti in okrepiti ter aktivirati za učinkovitejšo izrabo. Raziskujemo tudi njegove dosedanje neučinkovite vzorce pri ustvarjalnem reševanju problema in jih reflektiramo skupaj z uporabnikom, da bi lažje soustvarili uspešne strategije za bolj kakovostno življenje (Šugman Bohinc, 2000a).

V pričujoči doktorski disertaciji poskušam:

- ugotoviti, kako lahko tudi s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu soustvarimo kontekst za uporabnikovo bolj kakovostno življenje,
- prispevati k razvidnosti znanja za ravnanje v socialnem delu, tako da z izrazno-ustvarjalnimi mediji priskrbimo besede, znanje, izkušnje, da lahko svoje delo poimenujemo in omogočimo uporabnici, da razume, kaj delamo in kam gremo,
- z izrazno-ustvarjalnimi mediji kot orodjem zagotoviti soudeležnost uporabnice v procesu dela, ki vodi k želenim izidom,
- prispevati k razumevanju procesov integracije teorije in prakse v socialnem delu,
- kritično ovrednotiti pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da bi dobili celovitejšo podobo tega načina dela, s posebnim poudarkom na dejavnikih tveganja.

Na področju socialnega dela in sorodnih poklicev pomoči še niso bile narejene raziskave, ki bi se izrecno ukvarjale z dejavniki tveganja v kontekstu podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi medijii. Zato je toliko bolj pomembno kritično ovrednotiti delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, tudi zato, da se ne bi ujeli v morebitno past »dajanja nasvetov«. Ugotovitve pričujoče disertacije bodo prispevale pomembno novo znanje k oblikovanju celovitejše slike tako o socialnem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji kot o socialnem delu nasploh. Kot je razvidno iz pisanja številnih strokovnjakov in kot potrjuje tudi anketa, izvedena za namene pričujoče disertacije, podpora in pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji pomembno prispevata k spodbujanju ustvarjalnega mišljenja pri socialnodelovnem ravnanju v sodelovanju z uporabniki (na primer pri prvem poskusu komunikacije ali kadar nimamo neposrednega verbalnega dostopa do posameznikove izkušnje, denimo pri otrocih, ipd.) in k njegovi raznolikosti. Izrazno-ustvarjalni mediji v tem smislu predstavljajo bogat vir potencialno energizirajočih, motivirajočih učinkov, ki krepijo uporabničine moči (podobno pa vplivajo tudi na strokovnjakinje podpore in pomoči), kar poveča njihove možnosti za uresničenje dogovorjenih želenih ciljev (Šugman Bohinc, 1994).

Izrazno-ustvarjalni mediji dodatno prispevajo (Kustec, 2007) k temu, da uporabniki in uporabniku v socialnem delu zagotovimo varen delovni kontekst, ki omogoča posameznikom iskanje odgovorov na pomembna vprašanja: kako naj znova pridobim moč in nadzor nad svojim življenjem, kako naj vnesem želene spremembe v svoje življenje, kako naj ustvarim stabilnost v svojem življenju, kako naj se naučim govoriti v svojem imenu in ne v imenu družbenih pričakovanj in kako lahko odločam za svoje življenje, in ne samo o svojem življenju.

2. NAMEN IN CILJI DOKTORSKE DISERTACIJE

Namen pričujoče doktorske disertacije je raziskati in predstaviti, koliko in kako se v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči uporablja pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Pri tem se osredotočim na uporabo takega načina pomoči v socialnem delu, ker je to področje malo raziskano, in ugotavljam, v čem se raba izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu razlikuje od njihove rabe v sorodnih poklicih pomoči. Dalje je namen ugotoviti, ali socialni delavci delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji tudi evalvirajo in s

kakšnimi metodami ter raziskati njegove pozitivne vidike in morebitna tveganja. Na koncu oblikujem spiralni sodelovalni model raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti v socialnem delu, z namenom povezati teoretske in praktične vidike tega načina dela. Nazadnje pa je moj namen umestiti ta način dela v socialno delo nasploh, kot teorijo in prakso, katere temeljni namen ni le razvijati lastne strokovne kompetence, temveč krepiti moči uporabnice in uporabnika, da bosta imela orodja, jezik, pomoč in podporo, za konstruiranje in kreiranje svojega vsakdana in sebe v okoliščinah akutnih in/ali dolgotrajnih stisk.

Cilji doktorske disertacije potemtakem so:

- v teoretičnem delu nadgraditi raziskovalno-evalvacijske dimenzije krožnega modela načrtovanja in izvajanja socialno-kulturne dejavnosti z vidika sodobnih konceptov skupinskega in metod participacijskega raziskovanja,
- opredeliti pozitivne dejavnike izrazno-ustvarjalnih medijev in metode dela, ki prevladujejo na področju podpore in pomoči,
- opredeliti morebitne dejavnike tveganja, kadar gre za pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči,
- oblikovati predloge za nadaljnje delo in za raziskovanje podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi pristopi.

V luči tega, kar me zanima, v doktorski disertaciji postavljam tri teze, znotraj katerih postavljam skupno pet raziskovalnih vprašanj.

1. Teza

Vsako poklicno področje podpore in pomoči ter vsak izrazno-ustvarjalni medij ima specifično razvojno zgodovino, strokovnoteoretske koncepte, delovne pristope, metode in tehnike. Sodobno socialno delo in sorodni poklici pomoči se med seboj bolj razlikujejo glede na temeljne epistemološke predpostavke oziroma znanstveno paradigmo, iz katere izhajajo, kot glede na zgoraj omenjene razvojnozgodovinske, konceptualne in metodološke specifičnosti. Večina strokovnjakov podpore in pomoči z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev se v svojih pristopih opira na postmoderno sodelovalno, participacijsko

(konstruktivistično, socialnokonstrukcionistično) epistemologijo (paradigmo), ki jo v socialnem delu gotovo uteleša (tudi) koncept delovnega odnosa soustvarjanja.

V navezavi na to tezo postavljam prvo raziskovalno vprašanje: *Ali in če da, v čem (epistemologija oziroma paradigma, strokovnoteoretski koncepti, delovni pristopi, metode, tehnike) sta psihosocialna podpora in pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu danes specifični v primerjavi s sorodnimi poklici pomoči, ki prav tako pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije?*

Drugo raziskovalno vprašanje: *Ali strokovnjaki podpore in pomoči evalvirajo svoje delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji in če da, katere metode evalvacije uporabljajo?*

2. Teza

Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči ima številne pozitivne učinke in poveča možnosti za uspešno podporo in pomoč.

Tretje raziskovalno vprašanje: *Kateri so pozitivni učinki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev na področju podpore in pomoči?*

Četrto raziskovalno vprašanje: *Katera metoda prevladuje pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči: metoda dela s skupino, s posameznikom ali s skupnostjo?*

3. Teza

Strokovnjaki podpore in pomoči, ki uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, se soočajo tudi z določenimi omejitvami in (potencialnimi) dejavniki tveganja glede njihove uporabe.

Tako je moje peto raziskovalno vprašanje:

a) *Ali se strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji soočajo tudi z omejitvami in določenimi (potencialnimi) dejavniki tveganja glede uporabe teh pristopov in če da, kateri so?*

b) *Kakšne načine uporabljajo strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja ali se jim povsem izognili?*

V nadaljevanju reflektiram delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Ne osredotočim se samo na pozitivne vidike dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, temveč raziščem, kaj so lahko omejitve in dejavniki tveganja takega načina dela. Pri tem se mi zdi pomembno, da so sogovorniki, tako strokovne delavke, ki delajo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, kot strokovnjakinje iz izkušenj oziroma uporabnice, tiste, ki so povedale svojo zgodbo o delu z izrazno-ustvarjalnim mediji – da torej zagotavljam glas vseh in upoštevam etiko udeležnosti (Hoffman, 1994).

3. OPREDELITEV OSNOVNIH POJMOV

V nadaljevanju opredelim nekatere ključne pojme, ki jih uporabljam v doktorski disertaciji, kot so: moderna in postmoderna paradigma socialnega dela, izrazno-ustvarjalni mediji, sorodni poklici pomoči, uporabnica, izvirni delovni projekt pomoči.

Moderna (objektivistična) paradigma sloni na znanstveno-razumskem pogledu na svet, po katerem lahko socialni delavec, delavka odkrijeta resnico s sistematičnim, discipliniranim, objektivnim proučevanjem uporabnikovih problemov, težav, vedenja, rešitev itn. Socialni delavec je tisti, ki ima moč, je lastnik znanja, izvedenec za rešitev uporabnikovih težav. Za ta namen uporablja strokovno teorijo pomoči in v skladu z njo določa postopke za reševanje uporabnikovih težav, stisk. Za raziskovanje, ki se opira na objektivistično paradigmo je značilna statična, eksaktna in trda logika mišljenja. Pri proučevanju življenjskega razvoja posameznika uporablja analitični postopek, oziroma razčlenitev življenjske situacije posameznika. Osnovna naloga »socialne anamneze« je prikazati podatke, do katerih smo prišli na osnovi analize in jih razložili v logičnem redu. Da bi razumeli posameznikov problem, moramo poznati vrsto psiholoških, ekonomskih in socialnih dejstev o njem. Temeljno izhodišče tega postopka je logična celota, logično zaporedje, miselna pot in vzročnost.

Postmoderna (konstruktivistična) paradigma v kontekstu poklicev podpore in pomoči temelji na predpostavki o participacijskem opisovanju sveta, opazovanju in opisovanju z udeležbo (Hoffman, 1994; Čačinovič Vogrinčič et al., 2008). Opazovalca (npr. socialnega

delavca) razume kot vključenega v sistem, ki ga opazuje (npr. v uporabniški sistem). Socialni delavec ni več pojmovan, kot da se nahaja nekje zunaj, od koder bi nepristransko oziroma objektivno opazoval. Na omenjeno stališče udeležенosti se navezuje tudi etika udeležенosti. Etika udeležенosti (Hoffman, 1994) pomeni idejo o sodelovanju, v katerem "objektivnega opazovalca" nadomesti sodelovanje, v katerem nihče nima zadnje besede in je tudi ne potrebuje, temveč gre za pogovor, ki se lahko nadaljuje. Konsenz in razumevanje določata naslednji korak. Gre za vzajemen dialog o različnih zgodbah vsakdanjega življenja. Etika udeležенosti nas vodi k dialogu, sodelovanju, soustvarjanju rešitev. Postmoderno stališče in etika udeležенosti poudarjata vzajemno povezanost in vplivanje vseh akterjev v interakciji, tako socialnih delavcev kot uporabnikov. Raziskovanje, ki se naslanja na konstruktivistično, participacijsko paradigmo je pomembno dopolnila in celostno zaokrožila vključitev opazovalca – socialnega delavca – v opazovani in obravnavani sistem pomoči. To je pomenilo premik od položaja vednosti (ekspertnosti) in pomoči socialnega delavca, njegovega enostranskega, linearnega določanja definicije posameznikovaga problema in rešitve ter poti do njene uresničitve k položaju, v katerem socialni delavec in posameznik postaneta človeško enakovredna udeležенca v delovnem odnosu in edinstvenem projektu pomoči.

Milko Poštrak pojmuje tako imenovano postmoderno paradigmo kot dopolnitev moderne paradigme, in ne kot njeno nasprotje, in nadaljuje (2015: 269-270): »Paradigmatski prelomi v družboslovju v drugi polovici dvajsetega stoletja opredeljujejo tudi sodobne koncepte socialnega dela. Nekateri temu rečejo *postmoderna paradigma socialnega dela* (prim. Čačinovič Vogrinčič, 2005: 11 in drugod). Vendar ti procesi niso enoviti ali homogeni. V okviru konceptov sodobnega socialnega dela lahko razberemo medsebojno učinkovanje več paradigem. Če se opremo na eno od možnih členitev dogajanja znotraj teorije socialnega dela, torej na koncept Davida Howea (1987: 47- 51, prim. Milošević Arnold, Poštrak, 2003: 128 -148; Flaker, 2012: 104), bi lahko govorili o radikalnih humanistih, radikalnih strukturalistih, interpretativistih in funkcionalistih (Howe, 1987: 49). Iz tega Howe izpelje naslednjo taksonomijo teorij socialnega dela: funkcionalisti so *utrjevalci*, interpretativisti so *iskalci pomena*, radikalni humanisti so *prebujevalci zavesti*, radikalni strukturalisti pa so *revolucionarji* (ibid.). Na podlagi Howeove taksonomije teorij socialnega dela smo razvili koncept modelov socialnega dela (prim. Milošević Arnold, Poštrak, 2003: 128 - 148). Na funkcionalistična izhodišča se opira t. i. *tradicionalni model*

socialnega dela, na predpostavke radikalnih humanistov in radikalnih strukturalistov se naslanjata *reformistični* in *radikalni model socialnega dela*, na interpretativne pristope, predvsem na fenomenologijo (prim. Postrak, 2001, 2002, 2011a) se veže *socialno konstruktivistični model socialnega dela*, *sistemsko ekološki model socialnega dela* pa je vezan na sistemske teorije v družboslovju (Dragoš, 1994). Predvsem se ta model opira na uporabo sistemske teorije pri delu z družino (prim. Čačinovič Vogrinčič, 1996). Tako imenovana postmoderna paradigma socialnega dela torej vsebuje ali se opira pravzaprav na dve paradigmi, fenomenološko s *konstruktivizmom* (Berger, Luckmann, 1989) in sistemsko paradigmo s *sistemsko teorijo*.«

*Izrazno-ustvarjalni mediji:*² Pojem zajema dejavnost risanja, slikanja, plesa, giba, lutkovno dejavnost, gledališče, pisanje, fotografijo, video dejavnost ipd. (Petzold, 1990; Malchiodi, 2007). Termin »medij« je v polju umetnostne terapije uveljavljen in je prepoznaven tudi v mednarodnem prostoru (npr. v Veliki Britaniji, Nemčiji, Združenih državah Amerike). Čeprav to dejavnost različne prakse in avtorji različno poimenujejo (npr. umetnostna terapija; kreativna umetnostna terapija; pomoč z ustvarjalnostjo; pomoč z umetnostjo; socialno kulturno delo; kreativni mediji; izrazna terapija), jo družijo ena temeljna skupna lastnost, to je ustvarjalnost, zato lahko rečemo, da gre za ustvarjalne dejavnosti. Različna poimenovanja so nastala zaradi različnih vsebinskih kontekstov, v katerih se ta dejavnost uporablja (npr. uporaba umetnosti v terapevtske ali pa doživljajsko-izkustvene namene), in zaradi posebnosti znotraj posameznih poklicnih področij (tako na primer v zdravstvu govorijo o terapiji; v socialnem delu o socialnih problemih in pomoči; v vzgoji in izobraževanju o učnih in vzgojnih težavah. Skladno s tem v zdravstvu uporabljajo termin umetnostna terapija, v socialnem delu socialno-kulturno delo, v vzgoji in izobraževanju pa socialne igre, delavnice itd.).

² Kako sem prišla do tega poimenovanja, nazorneje razložim v poglavju o ustvarjalnosti.

*Sorodni poklici pomoči*³: Na področju socialnega dela niso zaposleni samo socialni delavci in delavke, ampak tudi socialni pedagogi in pedagoginje, delovni terapevti in terapevtke, psihologi in psihologinje, psihoterapevti in psihoterapevtke, umetnostni terapevti in terapevtke⁴ idr. To je eden izmed razlogov za to, da se v naslovu doktorske disertacije ne omejim samo na socialno delo, ampak omenjam tudi sorodne poklice pomoči. Zavedam se tudi, da podpora in pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji ne potekata samo v svetovalnih procesih pomoči, ampak tudi v preventivi, izvajanju skupnostnih akcij in drugod. Za tako široko zastavljen naslov doktorske disertacije sem se odločila zato, da tako v teoretičnem kot empiričnem delu raziskovanja ne bi spregledala širine podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Razširitev fokusa naslova in doktorske disertacije tudi izven področja socialnega dela oziroma socialnih delavk in delavcev, odraža moj cilj, da tako v teoretičnem kot empiričnem delu raziskovanja zaobjamem čim širšo uporabo dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji v vsakdanji praksi podpore in pomoči.

Uporabnica: Pojma »uporabnik«, »uporabnica« sta se v socialnem delu utrdila in se (vsaj v strokovni in znanstveni literaturi ter zakonodaji, če ne v praksi neposrednega dela z ljudmi) uporabljata najpogosteje. Pridružujem se mnenju, da »uporabnik« preveč enostransko opredeli vlogo obeh udeleženih strani, ker ju zameji na to, da nekdo nekaj potrebuje, drugi pa to ima in daje (za več glej Čačinovič Vogrinčič, 2006). Zato bi se mi zdela ustrežnejša pojava »sogovornica«, »sogovornik«, ker izpostavljata dialoški vidik. Tako namreč pojmujejo ljudi, s katerimi vzpostavljamo delovni odnos in osebni stik in soustvarjamo izvirne delovne projekte pomoči v socialnem delu. Besedi »sogovornik«, »sogovornica« poudarita prav ključne elemente socialnodelovnega odnosa: so-ustvarjanje delovnega odnosa, so-ustvarjanje razgovora, so-raziskovanje za so-oblikovanje delovnega projekta. Ker pa izraz »sogovornik«, »sogovornica« lahko pomeni tudi morebitne druge

³ Zaradi enovitejšega zapisa sem za samostalnike, kot so socialni delavec in socialna delavka, socialni pedagog in socialna pedagoginja, delovni terapevt in delovna terapevtka, psiholog in psihologinja, umetnostni terapevt in umetnostna terapevtka, psihoterapevt in psihoterapevtka, v nadaljevanju največkrat uporabila ženski spol. Tudi »uporabnica« je »oseba«, ki je samostalnik ženskega spola, kar je še dodatna utemeljitev za slovnični spol uporabljenega pojma.

⁴ Umetnostne terapevtke so zabeležene v Statističnem uradu RS v Standardni klasifikaciji poklicev. Za to ima zasluge Slovensko združenje umetnostnih terapevtov, ki je utemeljilo poklic na osnovi formalnega študijskega podiplomskega specialističnega programa, potrjenega na vseh odgovarjajočih ravneh 1996 (ter akreditiranega kot magistrski študij od leta 2012). Na osnovi teh študijskih programov je od leta 2014 Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani polnopravna članica Evropskega združenja univerz v izobraževanju umetnostne terapije (European Consortium for Arts Therapies Education – ECArTE).

sogovornike, udeležene pri delu pomoči, in zaradi uveljavljenosti termina »uporabnica«, »uporabnik« tako največkrat poenostavljeno zapišem »uporabnik«, »uporabnica«, pri čemer pa imam vselej v mislih sogovornice in sogovornike kot strokovnjake iz izkušenj.

Izvirni delovni projekt pomoči v socialnem delu se imenuje *izvirni* zato, ker je vzpostavljen za vsako uporabnico posebej, *delovni* ker temelji na skupnem delu in *projekt*, ker teče v določenem času in je usmerjen k želenim rezpletom (Čačinovič Vogrinčič, 2006).

II. TEORETIČNA IZHODIŠČA

1. IZRAZNO-USTVARJALNI MEDIJI IN USTVARJALNA STALIŠČA

1.1. Ustvarjalnost

Pečjak (1987: 11) pravi, da »ustvarjalnost lahko opredelimo na sto in več načinov, vendar nobeden ni zadosten.« Trstenjak (1981: 31) pa na primer pri ustvarjalnosti poudari, da gre za »pridelovanje nečesa novega, česar prej ni bilo«. Ustvarjalnost je tako opredeljena kot nova ideja ali proizvod, ki ga prej še ni bilo. Nekateri avtorji govorijo o ustvarjalnosti kot o psihološki ali individualni, drugi kot o socialni ali družbeni kategoriji (Pečjak, 1987; Makarovič, 1986), spet tretji poskušajo preseči nakazani dualizem in poskušajo pri tem ponuditi podobo osebe z vsebovano lastno interpretacijo družbenega (Tomc, 1992). Nekateri se poskušajo vprašati, kaj je ustvarjalnost, izogniti ali ga vsaj preložiti na kasneje, z opazko, da znanost o tem (zaenkrat) še ne more dati ustreznih odgovorov (Poštrak, 2007: 12).

Breda Kroflič (2016: 2) pa pravi: »Mnenja sem, da na osnovi dosedanjih stikov z različnimi znanstvenimi področji ni mogoča neka splošna definicija oziroma 'dokončna pojasnitev'. Namreč, pojmovanje je odvisno od teoretskega in aplikativnega področja, tako posameznih avtorjev kot področij, na katerih delujejo (primeri antropologija, psihologija, umetnostna terapija, filozofija, sociologija, socialno delo, pedagogika, naravoslovje idr.).«

Pojem ustvarjalnosti, kot smo videli, opredeljuje več teorij, tako da je težko zapisati eno samo definicijo ustvarjalnosti, saj je od našega izhodišča, torej konteksta, paradigme, odvisno, kako bomo pojmovali in opredelili pojem ustvarjalnosti. Kot glavni kriterij ustvarjalnosti se omenjajo predvsem: izvirnost, koristnost, prožnost in gibljivost mišljenja.

Trstenjak (1981) in Cropley (1997) opozarjata na dve »vrsti« ustvarjalnosti. Trstenjak ločuje reševanje problemov ali znanstveno ustvarjalnost in umetniško ustvarjalnost, ki jo najpogosteje imenuje kar ustvarjalnost. Cropley pa govori o ustvarjalnosti v smislu mentalnih funkcij (ali divergentnega mišljenja) in o ustvarjalnosti v estetskem smislu. Na ta dualizem nas opozarja tudi Poštrak (1996: 407): »Pri tako imenovanem 'socialnem kulturnem delu' gre za srečanje dveh področij ustvarjalnosti, torej človekove dejavnosti, ki

sta – vsaj v evropski ali zahodni kulturi – ločeni vsaj nekako od razsvetljenstva, torej od Descartesa naprej. To sta znanost in umetnost. Znanost smo – na podlagi Descartesovega dualizma 'objektivno-subjektivno' in nanj vezanega dualizma 'racionalno-emocionalno' – umeščali v polje racionalnega, razumskega, umetnost pa v prostor emocionalnega, čustvenega.« (Poštrak, 1996: 407) Dodaja pa: »Vsaka človeška skupnost ali družbena skupina vzpostavlja svojo obliko, svojo inačico 'učlovečenja', torej socializacije in inkulturacije. Hkrati so antropološke študije razkrojile predpostavko o nekakšnih 'uradnih, univerzalnih ali prevladujočih kulturah' ter poudarile dejstvo, da se tudi znotraj dane skupnosti, družbe, države vedno znova ustvarja in izginja kopica različnih 'načinov življenja', 'kulturnih praks', 'strategij preživetja', 'družbenih konstrukcij realnosti' int. Ne moremo torej reči, da v dani skupnosti obstajajo prevladujoča kultura in njej nasproti posamezne subkulture. Natančneje bo, če rečemo, da v dani subkulturi obstaja vrsta raznolikih načinov življenja, vezanih na starostno obdobje, spol, družbeni položaj, geografski prostor int., tisto, kar naj bi bila uradna ali prevladujoča kultura, pa je vezano na vprašanja razporeditve družbene moči in vrsto drugih dejavnikov.« (Poštrak, 1996: 411)

Z ustvarjalnostjo se tesno povezuje tudi Gardnerjeva (1983: 12) teorija o več inteligencah (tako poskuša preseči omenjeni dualizem) – inteligenco definira kot »zmožnost reševanja problemov ali ustvarjanje izdelkov, ki so cenjeni v enem ali več kulturnih okoljih.« Tako lahko izpeljem, da je človek lahko ustvarjalen na več področjih in da je neustrezno poudarjati samo en vidik. Barica Marentič-Požarnik (2000) meni, da ustvarjalno delovanje omogočajo sklop osebnostnih potez in ugodne okoliščine. Prav tako meni, da ima večje ali manjše ustvarjalne sposobnosti vsak izmed nas. Nekateri te sposobnosti uveljavljajo bolj v poklicnem, drugi v zasebnem življenju.

Raziskava Evropske komisije (Creativity in Schools in Europe 2009) je pokazala, da večina evropskih učiteljev meni, da se lahko ustvarjalnost naveže na različna področja življenja in da je lahko ustvarjalen vsakdo.

Kaj privede do neustvarjalnosti? Pečjak (2010) deli te dejavnike na zunanje in notranje. V prvo skupino sodijo vloga skupine (npr. oddelka, družine, delovne skupine), ustvarjalna klima. Med notranje pa konformizem, ponavljanje, dril, veliko konvergentnega mišljenja.

Inovacije in ustvarjalni pristop k problemom so namreč temeljna gibalna napredka. Ustvarjalni posamezniki že od nekdaj »vlečejo« družbo naprej. Razlika je samo v odnosu družbe do teh posameznikov. V preteklosti so jih imeli za čudake in jih sežigali na grmadah, danes redki dobijo priznanje, v prihodnosti pa bodo morda deležni zaslužene družbene pozornosti (Pirc, 2011).

Ustvarjalnost je namreč osnovni pogoj za napredek posameznika in družbe. Zato je potrebno prilagoditi načine razmišljanja in reševanja problemov, razvijati ustvarjalnost in ustvarjalno mišljenje (Pečjak, 2006).

»Vprašanje ustvarjalnosti je ključno, osrednje vprašanje v življenju posameznika, naroda in celotnega človeštva. Posameznik lahko najde osebno izpolnitev šele v ustvarjalnem oblikovanju sveta in svojih odnosov z drugimi ljudmi. Identiteta naroda temelji na ustvarjalnosti posameznikov, ki ga sestavljajo.« (Makarovič, 2003: 22)

Na ustvarjalnost posameznika vplivajo mnogi dejavniki, med njim velja izpostaviti predvsem družino, družbo, kulturo in tudi izobraževalne institucije, v katerih se posameznik izobražuje. Tako ima pomembno vlogo v razvoju in ustvarjalnem delovanju okolje, ki mora biti odprto za nove ideje in poglede. V nasprotnem primeru so namreč ideje in ljudje, ki jih ustvarjajo, zasmehovani, to pa spet lahko deluje restriktivno (Cropley, 2001). Zanimivo je tudi stališče Makaroviča (2003), da spodbudno okolje posamezniku zagotavlja možnosti za ustvarjalno delovanje, neugodno okolje pa lahko pomeni spodbudo, da posameznik naredi nekaj drugeče.

Ustvarjalnost je, kot smo lahko videli, kompleksen pojem, o katerem razmišljajo psihologi, sociologi, antropologi, filozofi, umetniki in drugi. Trstenjak (1981: 7) primerja poskuse opredelitve pojma ustvarjalnosti z morjem: » [] skočiš vanj, plavaš, razumeti ga pa ne moreš, še manj popiti, na koncu ti ostane okus po soli ... in to je vendar nekaj.«

Trstenjak (1981) v prvi vrsti izpostavi usodnost pritiska, ki ga družba izvaja na posameznika v njegovem mišljenju in odločitvah, naj ravna po pričakovanjih, konformno. To v posamezniku izzove motive, kot so pozitiven odziv v skupini, v kateri deluje, izogibanje nevšečnostim ipd., miselna prožnost se zmanjša, iskanje nove, izvirne rešitve pa

postane manj pomembno. Za ustvarjalno mišljenje, odpiranje in reševanje novih problemov, pravi Trstenjak, se moramo najprej otresti pritiska ustaljenih in stereotipnih zaznav. Tako je pomembno dejstvo, do katerega je na podlagi svojih raziskav prišel Crutchfield (po Trstenjak, 1981), da je ustvarjalno delo neizogibno povezano s socialnimi zahtevami in normami, v okviru katerih se odvija.

Howard Gardner (1993, v Poštrak 1995) ustvarjalnega posameznika opredeli kot osebo, ki rešuje probleme, oblikuje izdelke ali postavlja nova vprašanja na način, ki je izrazito nevsakdanji, vendar je hkrati sprejet vsaj v okviru ene kulturne skupine (Boden, 1994: 145).

Širši vidik, ki ga predstavi Pečjak (1987) pa nas opomni, da imata vpliv na ustvarjalnost ljudi tudi značilnost zgodovinskega obdobja in režima, v katerem ljudje živijo. Na tem mestu je dovolj, če vemo, da je ustvarjalnost ljudi, kot pojasnjuje Pečjak (1987), odvisna od družbenega smisla za novosti, ali družba novost označuje kot potencialno nevarnost, do njene strpnosti do čudnih in nenavadnih zamisli. Poštrak (1996: 408) pa nas opomni še na to, »da je vseskozi potrebno upoštevati dejstvo, da je tudi posamezne znanstvene discipline ustvaril (in definiral) človek, da so torej njegov (naš) proizvod in da je pri tem en od večjih problemov tudi ta, da smo v tem primeru sami predmet našega raziskovanja (prim. Južnič, 1987: 17)«.

V današnjem času pa sama zahteva informacijske družbe po ustvarjalnem posamezniku na deklarativni ravni ne zagotavlja, da bi bila ustvarjalnost v vsakdanjem življenju visoko vrednotena in sprejeta (Pečjak, 1987).

Sklenem z mislijo Trstenjaka (1981: 17): » [...] dejavnik ustvarjalnosti je posameznik v sodelovanju z družbo; in obratno: dejavnik ustvarjalnosti je družba, kolikor vzpodbuja posameznika. Ustvarjalno delo je družben pogovor, je dialog družbe, ki jo sestavljajo posamezniki. [...] Ustvarjalnost je socialni dialog.«

G. H. Mead (v Poštrak, 2007: 13) govori o družbenem in osebnem jazu. Družbeni jaz je tisti segment subjekta, v katerega le-ta vsrka, ponotranji vse vplive iz okolja. »V družbeni

jaz naloži podatke o navadah, šegah, običajih, vse vrste znanj, razlag stvarnosti dane skupnosti, družbe, kulture. Osebni jaz pa je nosilec samozavedanja in samoaktivnosti. Osebni jaz v notranjem dialogu, imenovanem mišljenje, brska po zalogah znanja v lastnem družbenem jazu in na podlagi lastne dejavnosti, samoaktivnosti, iz obstoječih sestavin ustvarja nekaj novega« (v Poštrak, 2007: 13).

Sklenemo torej lahko, da ustvarjalnosti ni mogoče dokončno enotno pojasniti in da je pojem »ustvarjalnost« družbeno konstruiran.

1.2. Izraznost

Slovar slovenskega knjižnega jezika (2016) opredeljuje izraznost kot način posredovanja misli, čustev, doživljanja, in kot primere navaja: dobiti, najti svoj izraz; izraziti se, pokazati se: priti do izraza, postajati, postati bolj opazen, viden, jasen; dati izraza svojim čustvom, veselju, sproščeno izraziti svoja čustva.

Proces pomoči v socialnem delu je v začetnih in kompleksnejših fazah pomoči usmerjen zlasti v podporo uporabnici, da se čim lažje izrazi. Pri tem se uporabljajo različna izrazno-ustvarjalna sredstva kot so umetniška, tehniška ali katerakoli druga sorodna izrazna sredstva.

1.3. Izrazno-ustvarjalni mediji

Če povzamem, se izrazno-ustvarjalni mediji uporabljajo v socialne delu in v kontekstih pomoči za komunikacijo med udeleženci v sistemu, ko želimo omogočiti najboljše pogoje, da se oseba sploh lahko izrazi, in s tem odpreti možnost, da opredeli svoje težave, se z njimi sooči in prepozna svoje potenciale. Večkrat so tudi edini možni načini komunikacije npr. svetovalke z uporabnico: »Pogosto je ta jezik v danem prostoru in času edini jezik komunikacije (tudi na ravni posameznikovega notranjega dialoga) ali pa je najprimernejši jezik za začetek komunikacije.« (Šugman Bohinc, 1994: 318)

Kar zadeva izbiro besede medij, je tudi ta kot pojem že uveljavljena, čeprav morda ne znotraj pojma izrazno-ustvarjalni mediji, nastalega za potrebe pričujoče disertacije. Slovar slovenskega knjižnega jezika navaja, da je »medij« sredstvo oziroma pripomoček. Snoj (2003: 388) pa navaja, da je medij posrednik (pri hipnozi), sredstvo (javnega obveščanja), pripomoček; tujka, prevzeta prek sodobnih evropskih jezikov, nem. *das Medium*, agl. *medium* iz lat. *medium* pomeni "sredstvo", v prvotnem pomenu pa "sredina". Izrazno-ustvarjalne medije v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči tako tudi uporabljamo, saj *pripomorejo* bodisi k posredni ali neposredni razjasnitvi posameznega stanja ali situacije (npr. stiske otroka, ki svoje počutje laže izrazi s pomočjo risanja oziroma likovnega medija) ali k vzpostavitvi razpoloženja posameznika ali skupine. Izrazno-ustvarjalna sredstva so tudi medij, ki posameznici oziroma uporabniki omogoči, da se s svojo ustvarjalno dejavnostjo s *posredovanjem* izraznega ali umetniškega sredstva sooča s sabo, se spoznava ali prepoznavata lastne potenciale; po Verbinčevem slovarju tujk (1979) je medij tudi posrednik ali prevodnik; beseda pa prihaja iz latinske besede medium: srednji; se pravi, bi lahko rekli, tisti, ki je vmes (gl. Bradač, 1980), med uporabnico, kot tisto, ki ima težavo, in njenim iskanjem in raziskovanjem odgovorov in rešitev.

Pojem »medij« je večplasten. V vsakodnevnem razumevanju so »mediji« podpora komunikaciji v širšem pomenu. Pod »mediji« poznamo tudi tako imenovana množična občila. Pojem »medij« se uporablja tudi na področju ezoterike, okultizma in spiritualnosti. Obenem pa ima pomen v socialnem smislu, ki ga uporabljam v pričujoči doktorski disertaciji.

V splošnem pomenu »mediji« na različne načine posredujejo informacije. So sredstvo, ki stoji med dvema osebama ali med več ljudmi. Njihov namen je podpreti njihovo medsebojno komunikacijo ali razumevanje oziroma ju sploh omogočiti. Znanost o komunikaciji govori o znakih, simbolih in slikah kot »medijih« v smislu sredstva za sporazumevanje (Watzlawick, Weakland & Fisch, 1979).

Mediji so sredstvo za dosego namena. V socialnem delu so mediji vsekakor sredstvo za doseganje socialnodelovnih ciljev.

Ker sta torej procesa oziroma metode uporabe izraznih in ustvarjalnih medijev komplementarna, sem se odločila za uporabo pojma »izrazno-ustvarjalni mediji«.

1.4. Ustvarjalna stališča

Fromm (1959 v Kroflič, 1999: 59) definira ustvarjalnost v najširšem smislu kot sposobnost »videti« (zavedati se) in »odgovarjati« (odzivati se). Glede tega loči ustvarjalna in neustvarjalna stališča. Mnogi ljudje ničesar ne vidijo in na nič ne odgovarjajo, so slepi in gluhi ter indiferentni do spodbud okolja. V nasprotnem primeru pravi Fromm, »se odzivam z vso osebnostjo. Ne odgovarjam z možgani, očmi ali ušesi. Mislim z drobovjem in gledam s srcem. Zlijem se v eno z opazovanim, nisem več opazovalec, nisem sodnik« (From 1959: 44-54 v Kroflič, 1999: 59). Izrazno-ustvarjalni medij je za sorodne poklice pomoči zanimiv prav zato, ker spodbuja sposobnost zavedati in odzivati se. Spodbuja celostno zaznavanje in angažiranje. S tem vzpodbuja globlje izkustveno doživljanje in učenje.

Fromm (1959 v Kroflič, 1999: 59) navaja več pogojev za oblikovanje ustvarjalnih stališč, za katere menim, da so pomembni za kvalitetno izkustveno in doživljajsko učenje.

Prvi pogoj je zmožnost biti presenečen, začuden (ne čustveno otopel) oziroma odprt. Skozi vzgojni proces ali socializacijo in racionalno naravo sodobne družbe večina ljudi izgubi zmožnost presenečenja, začudenja. Kajti vedeti bi morali vse, nič jih ne bi smelo presenetiti, in tako svet ni več poln čudes. Drugi pogoj za ustvarjalno naravnost je po Frommu zmožnost koncentracije. Dandanes je to redka sposobnost, vedno smo zaposleni, a ne tudi zbrani. Ob resnični zbranosti je pomembno le to, kaj počnemo ta trenutek, tukaj in zdaj. Če smo naravnani na to, kaj delamo, vidimo in čutimo prav ta trenutek.

Naslednji Frommov (1959 v Kroflič, 1999: 59) pogoj ustvarjalne naravnosti je doživljanje sebe, »jaza« kot središča lastnega sveta, kot pravega izvora lastnih dejanj. Pri tem ni primarno oblikovanje novega, ampak zavedanje, da izkušnja izvira iz subjekta samega. Pomembna je tudi sposobnost sprejemati konflikte in napetost, ki izhajajo iz nasprotij. Po Frommu so konflikti vir moči, saj povečujejo občutljivost. Zavedanje nasprotij, njihovo izkušanje, doživljanje in občutenje so pogoji za ustvarjalnost. Omenjene naravnosti so pogoj za kvalitetno izkušnjo z umetnostjo in učenjem. Hkrati lahko umetniško ustvarjalni proces te pogoje tudi spodbuja, jih odpira in zavestno podpira njihov razvoj. Umetnostni medij nam hitro obudi vse čute in nas polno angažira. S tem spodbuja sposobnost polnega izkustva in doživljanja, sposobnost »videti« (zavedati se) in »odgovarjati« (odzivati se), torej se odzivati s vso osebnostjo. Ko slikamo, plešemo, ali

smo v intenzivni dramaturški igri, smo lahko veliko bolj osredotočeni kot sicer v vsakdanu. Izvajalke so tako posebej pozorne, da s pomočjo svobodnega eksperimentalnega prostora, ki ga lahko ustvari umetnost, ponovno obujajo človekovo radovednost in zbranost. Varen prostor omogoča lažje sprejemanje in občutenje konfliktov.

Tako preko aktivnosti z izrazno-ustvarjalnimi mediji spodbujamo pogoje ustvarjalne naravnosti (stališča), o katerih govori Fromm. Spodbujamo tudi način reševanja problemov, ki izhaja iz posameznika samega, kar pa je bistveno za socialni pristop. Nove izkušnje, če so te v osebnost integrirane na pozitivno ustvarjalen način, povečujejo posameznikovo samozavest in ga notranje bogatijo (Kroflič 1999: 59).

Ustvarjalna stališča so po Kvaščevu (v Kroflič, 1992) posameznikova usmerjenost, naravnost k izvirnemu, neobičajnemu reševanju in odkrivanju problemov. Kažejo se v odstopanju od utrjenih navad, šablon ali stereotipov, v kreativnem opazovanju okolja, nekonformizmu v procesih mišljenja in v opazovanju okolja. Kreativna stališča se oblikujejo z izkušnjami ter vzgojo in niso isto kot ustvarjalne sposobnosti, najverjetneje pa vplivajo na njihov razvoj.

2. SOCIALNO DELO IN SORODNI POKLICI POMOČI

2.1. Socialno delo in sorodni poklici pomoči

»Čeprav vemo, da se je socialno delo kot poklic in stroka pojavilo na prehodu iz 19. v 20. stoletje, na prvi pogled ni čisto jasno, iz česa je nastalo. Očitno je, da so ga ustvarili iz podlage pomoči, solidarnosti, skrbi za nemočne in revne, porazdelitve nakopičenega bogastva - na temelju dolge in prezrte zgodovine pomoči med ljudmi.« (Flaker, 2012: 50)

Flaker (2012: 54-55) tako nadaljuje: »Socialno delo ni bilo rojeno samo na razpotju individualnega in kolektivnega, skupnega, ampak tudi v povezavi z reformističnimi, revolucionarnimi in delavskimi gibanji. Socialno delo je bilo del tega, čemur lahko rečemo *družbena akcija*. Socialno delo se je razvilo na nastavkih novih družbenih konstrukcij, ki naj bi našle rešitev za socialne stiske; nastalo je v roju različnih socialnih eksperimentov in

projektov od socialne varnosti do socialne pomoči ('socialno' ima tu pogosto pomen 'vzajemno'). Socialni delavci so bili kadri, ki so opravljali to delo sistematično in z namenom. Prav poimenovanje tako nastalega poklica pokaže, da ne gre za položaj, funkcijo, ne za dobrodelnost ali filantropijo in ne za pomoč, gre za ustvarjanje nečesa - gre za *delo*.«

Razlikovanje med sorodnimi poklici pomoči si lahko razložimo s pomočjo izjave Vita Flakerja (2012: 55): »Socialno delo se je razvilo kot neinstitucionalni skrbniški poklic, usmerjen v ustvarjanje novih razmer v življenjskem okolju ljudi in – v nasprotju s sociologijo in psihologijo - k akciji (delu), spremembam – ne k interpretiranju in razlagam.«

Izhajajoč iz izjave Blaža Mesca (2006: 236), da je »socialno delo hkrati tudi *veda o ravnanju ... in* da *sámo* raziskuje in oblikuje *svojo* vedo o ravnanju kot kritično-teoretsko refleksijo svojega ravnanja,« lahko sklepam, da je v tem socialno delo specifično v primerjavi z ostalimi sorodnimi poklici pomoči. V pričujoči doktorski disertaciji sem samo nakazala to zelo obsežno raziskovalno področje. Za nadaljnje delo predlagam, da se razišče odgovore na vprašanja, kot so: kaj je tisto posebno pri socialnem delu, po čemur se razlikuje od drugih sorodnih poklicev pomoči; kaj zna socialna delavka delati, česar drugi ne znajo? Mesec, ki navaja tedaj aktualno definicijo socialnega dela, kritično ovrednoti definicijo, ki jo je podala mednarodna organizacija socialnega dela. Tako Mesec (2006: 245) predlaga takole definicijo socialnega dela: »Socialno delo je stroka, katere naloga je pomoč konkretnim osebam, posameznikom, skupinam in skupnostnim pri reševanju socialnih problemskih situacij in družbenem vključevanju, da bi lahko zadovoljili osnovne potrebe primerno kulturi, v kateri živijo, in primerno običajni kakovosti življenja. (Pri opravljanju te naloge stroka spoštuje avtonomijo uporabnikov, se opira na njihove vire samopomoči in solidarnosti in usklajuje njihove potrebe in potrebe njihovega družbenega okolja). Socialno delo je hkrati tudi *veda o* tej strokovni dejavnosti, o neformalni pomoči, solidarnosti in okoliščinah, v katerih se odvijajo. Socialno delo kot stroko in kot vedo usmerjajo vrednote svetovnega etosa.«

V Sloveniji od leta 2005 velja za uradno priznana naslednja mednarodna definicija socialnega dela (Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo: predlog etičnega kodeksa v socialnem delu, 2005: 10): »Stroka socialnega dela spodbuja

socialne spremembe, premagovanje problemov v človeških odnosih in opolnomočanje ter osvoboditev ljudi za to, da se doseže večja blaginja. S praktično uporabo teorij človeškega vedenja in socialnih sistemov socialno delo posreduje tam, kjer ljudje prihajajo v interakcije s svojim okoljem. Temeljni načeli socialnega dela sta načeli človekovih pravic in socialne pravičnosti.«

Ker so nekateri kolegi in kolegice definicijo kritizirali, kot na primer prej omenjen Blaž Mesec (2006), sta Mednarodna zveza šol za socialno delo (International Association of Schools of Social Work – IASSW) in Mednarodna zveza socialnih delavk in delavcev (International Federation of Social Workers – IFSW) julija 2014 sprejeli dopolnjeno definicijo socialnega dela (<http://ifsw.org/get-involved/global-definition-of-social-work/>), ki se glasi takole: »Socialno delo je poklic, ki temelji v praksi, in akademska disciplina, ki spodbuja družbene spremembe in razvoj, socialno kohezijo ter krepitev moči in osvobajanje ljudi. Osrednje vrednote socialnega dela so načela socialne pravičnosti, človekovih pravic, kolektivne odgovornosti in spoštovanja različnosti. Na temelju teorij socialnega dela, družboslovnih in humanističnih ved ter vednosti ljudi (indigenous knowledge) socialno delo vključuje ljudi in strukture za spoprijemanje z življenjskimi izzivi in povečevanje dobrobiti ljudi.«⁵

Prejšnja in ta definicija se razlikujeta po izrazu »indigenous«, ki ga v slovenskem prostoru v okviru socialnega dela še nismo definirali. Morda gre za avtohtono vednost ljudi oziroma načelo, da se spoštuje edinstvene tradicije in kulture različnih etničnih skupin. V novi definiciji je izpostavljen vidik ljudi, njihov življenjski svet, njihova pripoved oziroma razlaga lastne realnosti, in to je tisto, kar v antropologiji imenujemo »indigenous«. Tako se je v novi definiciji socialnega dela zgodil še dodatni premik, ki je še bolj v ospredje postavil vsakdanje zgodbe ljudi.

⁵ Social work is a practice-based profession and an academic discipline that promotes social change and development, social cohesion, and the empowerment and liberation of people. Principles of social justice, human rights, collective responsibility and respect for diversities are central to social work. Underpinned by theories of social work, social sciences, humanities and indigenous knowledge, social work engages people and structures to address life challenges and enhance wellbeing.

O socialnem delu kot znanosti se odvija obsežna diskusija številnih avtorjev, kot so na primer Mesec (1990, 1996, 2003), Stritih (1996, 1998), Čačinovič Vogrinčič (1990, 1996, 1998, 2003), Šugman Bohinc (1996, 1997, 1998), Dragoš (1994, 1996, 1997) in drugi.

2.2. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v sorodnih poklicih pomoči

Na tem mestu se ne spuščam v celostno razlago vloge izrazno-ustvarjalnih medijev v zdravstvu, psihologiji, pedagoških procesih, socialnem delu in umetnostni terapiji, saj je to preobsežna tema, temveč se omejim na rabo tipičnih ustvarjalnih dejavnosti v njih, s čimer želim odpreti prostor za nadaljnje raziskovanje.

2.2.1. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v zdravstvu

Danes je tako imenovana delovna terapija nepogrešljivi del zdravstvene stroke in je razširjena domala na vseh področjih medicinske rehabilitacije. Zelo pomembno je, da je bolnik, ki vstopa v delovnoterapevtski odnos, zmožen sodelovati in da je motiviran za sodelovanje. Motivacija je definirana kot odvisna od usposobljenosti delovnega terapevta in dovzetnosti bolnika. Delovni terapevt vedno zavzame vidik, ki vključuje bolnika in njegove potrebe, vendar pa tudi postavi medicinsko diagnozo in opredeli njene značilnosti (Korbar, 2007).

Pri zdravljenju fizičnih in psihičnih patoloških stanj si delovni terapevt pomaga z uporabo specifičnih ustvarjalno-terapevtskih medijev in z namenskimi aktivnostmi, pri katerih uporablja mnogo funkcionalnih ortopedskih pripomočkov. Delovni terapevt mora svoje delo uskladiti s trenutnimi sposobnostmi ter primarnimi potrebami in interesi posameznika (Korbar, 2007).

Proces delovnoterapevtske obravnave je sestavljen iz štirih zaporednih faz (Peternelj, 2007):

- ocenjevanje delovnoterapevtske obravnave (zbiranje in analiza informacij),
- načrtovanje delovnoterapevtskega programa,
- izvajanje delovnoterapevtskega programa,

- vrednotenje terapevtskega programa.

Delovni terapevt lahko že od prvega stika z bolnikom prične z zbiranjem informacij, ki so potrebne za načrtovanje in potek procesa dela. Sem sodijo opazovanje bolnikovega gibanja, njegov nastop, drža, verbalna in neverbalna komunikacija, očesni kontakt, gestikulacija. Tako si delovni terapevt ustvari jasnejšo oceno bolnikovega stanja pred aplikacijo posameznih terapevtskih aktivnosti in po njej, se prilagodi bolniku in načrtuje nadaljnjo obravnavo, pa tudi lažje podaja svoja opažanja terapevtskemu timu. V prvi fazi procesa je potreben individualni pristop, kjer delovni terapevt zbira informacije o bolnikovi zaposlitvi, družinski in socialni anamnezi ter podatke o vzrokih za terapijo. Na podlagi pridobljenih podatkov se delovni terapevt skupaj z bolnikom pogovori o prioriteti njegovih težav ter preide v drugo fazo delovnoterapevtskega procesa, tako da določi kratkoročne cilje (npr. vzbujanje in povečevanje samospoštovanja, vzpodbujanje k aktivnosti) in dolgoročne cilje (npr. izboljšanje psihofizičnega stanja, vrnitev v delovno okolje, vrnitev v domače okolje) delovne terapije in načrtuje bolnikovo vključevanje v individualne ali skupinske terapevtske aktivnosti (Paternelj, 2007).

V tretji fazi terapevt izvaja zastavljeni delovnoterapevtski program in upošteva strokovna znanja rehabilitacijskih pristopov (biomehanike, razvojne nevrologije, kognicije, medosebnih odnosov–interakcij in vedenjskih teorij) in drugih modelov delovne terapije, ki obravnavajo uporabnika kot aktivno bitje v interakciji z okoljem (socialnim, fizičnim, kulturnim itd.) (Paternelj, 2007).

V četrti fazi delovni terapevt ponovno oceni in z dobljenimi rezultati ugotovi napredek oziroma učinkovitost celotnega delovnoterapevtskega procesa (Paternelj, 2007).

Kot dopolnilne oziroma komplementarne dejavnosti v delovni terapiji se uporabljajo naslednje terapevtske aktivnosti (Korbar, 2007):

- različne oblike delovne terapije (npr. lončarstvo, vezenje, pletenje, kvačkanje, vrtnarjenje, obdelava lesa),
- plesno gibalne aktivnosti,
- glasbene aktivnosti,
- likovne aktivnosti (npr. slikanje, risanje na svilo, kolaž, mozaik),

- bralne aktivnosti,
- rekreacijske aktivnosti,
- prostočasne aktivnosti (npr. sprehodi v naravi, druženja).

Iz naštetih aktivnosti lahko vidimo, da si delovna terapija pri doseganju svojih ciljev pomaga s številnimi ustvarjalnimi dejavnostmi. Zgoraj neštete ustvarjalne dejavnosti odlično dopolnjujejo področje delovanja delovne terapije, saj razširjajo polje strokovne pomoči in vnašajo pestrost in raznolikost v terapevtski proces, kar je zelo pomembno za bolnike, ki si na ta način lažje izbirajo aktivnosti, do katerih gojijo interese in so jim blizu, tako po njihovih osebnih željah kot fizičnih zmogljivostih. Ustvarjalno umetnostno izražanje pomeni dragocen urejevalni mehanizem; zlasti za ljudi v psihično labilnem stanju (Vogel, 1996: 15).

2.2.2. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v psihologiji

Osnove proučevanja ustvarjalnega procesa (Pečjak, 1987) lahko najdemo v gestalt teoriji, po kateri imajo duševni pojavi celostni značaj, pri čemer so pomembni odnosi med posameznimi deli, ne pa deli sami po sebi. Bistveni pojem ustvarjalnega procesa je transformacija, ki pomeni preoblikovanje gradiva, novo povezavo med podatki, spreminjanje pomena, spoznanje nove funkcije ali situacije v novi luči (Pečjak, 1987). Tudi danes je pojem preokvirjanja ključen v psihologiji ustvarjalnosti (Pečjak, 1987).

Nemški psiholog Wolfgang Köhler, eden od utemeljiteljev gestalt psihologije, je z eksperimenti na šimpanzih raziskoval reševanje miselnih problemov (v Makarovič, 2003). Tako je pokazal, da že živali problemov ne rešujejo mehanično, ampak gre pri tem za celovit, nedeljiv proces, ki zajema celo osebnost (v Makarovič, 2003). Avtorji se pri analizi osredotočajo na postopne faze ustvarjalnega procesa, večinoma po Grahamu Wallasu (Srića 1999; Trstenjak, 1981), ki je določil štiri faze. Te različni avtorji (Markovič, 2003; Pečjak, 1987; Trstenjak, 1981) različno poimenujejo: preparacija (eksploracija), inkubacija, iluminacija (inspiracija), verifikacija (elaboracija).

Na drugi strani pa kritiki takšnim faznim modelom ustvarjalnega procesa očitajo preveliko ohlapnost in izostanek opisa specifičnih operacij (Pečjak, 1975). Problem predstavlja tudi pravilno razločevanje posameznih faz, saj so v ustvarjalni proces zajete zavestne miselne dejavnosti, v katere se lahko vpletajo tudi nezavedne vsebine in vzgibi (Trstenjak, 1981).

Psihologi, ki utemnjujejo vpliv okolja na razvoj ustvarjalnosti v smislu spodbujanja in razvijanja z ustrezno vajo in z ustvarjanjem ustrezne vzpodbudne klime, ugotavljajo, da negativno ojačevanje (npr. avtoritarni odnosi, kaznovanje) ovira ustvarjalnost (Kroflič, 1999). Pozitivno ojačevanje (npr. pohvala, sproščeni odnosi) pa ustvarjalnost spodbuja (prav tam). Trstenjak (1981) opozori še na zapostavljenost analize družbe in njenega vpliva na razvoj ustvarjalnosti. Tukaj so še vplivi družinskih dejavnikov (Jaušovec, 1987).

2.2.3. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v pedagoškem procesu

Za spodbujanje ustvarjalnosti pri pedagoškem procesu obstajajo številni vzvodi, ki jih pedagoginja lahko zavestno vnaša v pedagoški proces, tudi če ji primanjkuje lastne ustvarjalnosti.

V šolskem prostoru kot socialnem okolju moramo, če želimo spodbujati ustvarjalnost, biti pozorni na delovanje skupine. Ne glede na učno obliko, v kateri se izvaja pedagoški proces, frontalno, skupinsko, dvojice ali individualno obliko (Tomić, 1997), poteka med akterji pedagoškega procesa interakcija, ki lahko vpliva pozitivno ali negativno. Še posebno previdni moramo biti pri izvajanju ustvarjalnega skupinskega dela, kjer je glavni namen produciranje idej z medsebojnim asociativnim spodbujanjem (Tomić, 1997).

Spodbujanje ustvarjalnosti pri pedagoškem procesu se odvija v socialnem okolju, kar pomeni, da so bistvenega pomena odnosi med ljudmi. Ustvarjalni posameznik, ki ne razmišlja v skladu s prevladujočim načinom razmišljanja in ravnanja, se v socialnem okolju izpostavlja in tvega, da bo naletel na neodobravanje, zavist, zavrnitev, posmeh (Bečaj, 1998). Spodbujanje ustvarjalnosti in ustvarjalne rešitve so mogoče predvsem v okolju, ki podpira posameznikovo izpostavljanje in tveganje, kar hkrati pomeni, da okolje sprejema tudi napake in zmote.

Pri tem Helena Bizjak (1997) poudari, da mora biti vsaka pedagoginja do neke mere ustvarjalna, sicer ne more dobro opravljati svojega poklica. Helena Bizjak (1996) meni, da uvajanje novih pedagoških načinov, ki spodbujajo učenčevo ustvarjalnost, zahteva ustvarjalno pedagoginjo. Amabilejeva (v Pečjak, 1987) je z empiričnimi rezultati ugotovila, da so učenci tem bolj ustvarjalni, čim bolj ustvarjalna je pedagoginja.

Tako se pedagoginje poskušajo otroku približati z različnimi ustvarjalnimi mediji in ga voditi skozi npr. likovno dejavnost. Ob vzpodbujanju otrokove individualnosti uspeh ne izostane. Pedagoginja, ki izvaja delo z ustvarjalnimi mediji, mora za uspešno delo razumeti in upoštevati tri temeljne dejavnike: prvič, poznati mora sebe, drugič, poznati mora metode, oblike novega pristopa, tehnike in materiale in tretjič, poznati mora udeležence v skupini (kot posameznike in kot pripadnike skupine ter skupnosti).

2.2.4. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v socialnem delu

»Najpomembnejši cilj socialnega delavca je pomagati ljudem, da bi dosegli boljše socialno funkcioniranje in povečali sposobnost za interakcije in odnose z drugimi, pri čemer se socialno delo srečuje z drugimi sorodnimi profesijami, ki izvajajo pomoč pri interakcijskih problemih.« (Skidimore et al. v Rapoša Tanjšek, 1997: 21)

Socialne delavke se tako sprašujejo, kako prepoznati, spodbuditi in uporabiti ustvarjalne zmožnosti ljudi, s katerimi se bodo srečale pri delu. Pri tem ne smejo pozabiti, da je ustvarjalno uporabnikovo sodelovanje v procesu iskanja, prepoznavanja in uporabe lastnih zdravilnih virov, učinkovitih vzorcev ravnanja, samopotrditvenih izkušenj in doživljanj, na katerih je smiselno graditi sedanost za prihodnost (Šugman Bohinc, 1994).

V ta namen je uporaba ustvarjalne dejavnosti že zaradi poudarjenih značilnosti novega, drugačnega, svobodnega, enkratnega, lastnega izredno primeren medij, ki ob zagotovljenem varnem odnosnodinamičnem okviru omogoča in spodbuja komunikacijo med udeleženci v sistemu (problemu) (Šugman Bohinc, 1994: 318).

Posebnost socialnega dela z uporabo ustvarjalne dejavnosti je drugačen, besednemu jeziku različen, z njim bolj ali manj usklajen jezik sporazumevanja. Uporabniki se tako spoznavajo, izražajo in sporazumevajo skozi npr. gib, ples, igro, glasbo, oblikovanje ali video, ki so lahko vsi mediji ustvarjalnosti (Šugman Bohinc, 1994: 318).

Na primer igra gibov, zvokov, oblik, ki jih ustvari uporabnik v komunikaciji, ima lahko vlogo optimalnega načina zmanjševanja stresa in tudi v tem smislu zavzema izjemen, bistven položaj v človekovem življenju (Ellis, 1973; Lavy, 1983 v Šugman Bohinc, 1994).

Uporaba ustvarjalnih dejavnosti v socialnem delu je lahko namenjena zlasti omogočanju in razvijanju pomembnih novih doživetij uporabnikov v sistemu (problemu), ki jih uporabniki doživljajo v varnem okviru diadnega, skupinskega (družinskega) odnosa (prav tam).

2.2.5. Uporaba izraznosti in ustvarjalnosti v umetnostni terapiji

Umetnost je že od nekdaj imela zdravilno moč. Spomnimo se na duhovne obrede afriških šamanov in ameriških Indijancev, na budistične peščene mandale in učinek katarze iz grške tragedije. Umetnostnoterapevtske metode z uporabo npr. risanja, muziciranja, plesa, dramske igre in pisanja poezije ustvarijo situacijo, ki posameznika spodbudi, da izrazi misli in čustva, ki bi jih sicer težko izrazil. Umetnostna terapija omogoči, da se vsakdo izrazi v varnem okolju.

Terapija z umetnostjo pomaga na primer ljudem s posebnimi potrebami in kot sredstvo, komplementarno uradni medicini, pripomore k zdravljenju pri različnih motnjah in težavah, med katerimi so tudi na primer avtizem, motnje hranjenja in psihične bolezni. Izvajajo jo v šolah, bolnišnicah, domovih za ostarele, zaporih, centrih za pomoč mladostnikom in v zasebni praksi. Umetnostna terapija ima čedalje večji pomen tudi v Sloveniji; podiplomski študij pomoči z umetnostjo je vpeljala Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.

Pomoč z umetnostjo (v mednarodni terminologiji se je večinoma uveljavil pojem »arts therapies«) je mlada, uporabna, samostojna aplikativna in teoretska veda ter znanstvena disciplina, ki se je v svetu sistematično začela razvijati v drugi polovici 20. stoletja. Je vrsta pomoči, kjer poteka pomoč skozi proces doživljanja, izražanja in ustvarjanja z umetnostnimi izraznimi sredstvi. Njen cilj ni dovršena umetniška stvaritev, pomemben je proces, ki je usmerjen k osebnostni rasti in samouresničevanju posameznika. Pomoč z umetnostjo je namenjena posameznikom z najrazličnejšimi težavami v osebnem in poklicnem življenju. Glede na umetnostni medij, s pomočjo katerega poteka proces pomoči, so danes najbolj uveljavljene pomoč na področjih likovnih, dramskih, glasbenih in gibno-plesnih dejavnosti (<https://www.pef.uni-lj.si/749.html>).

Pri magistrskem študijskem programu Pomoč z umetnostjo, na Pedagoški fakulteti, Univerze v Ljubljani, je poudarek na razvijanju specifičnih sposobnosti in veščin, zato študij poteka tudi v obliki interaktivnih izkustvenih delavnic s teoretskimi utemeljitvami obravnavanih študijskih vsebin, samostojnim študijem ter študijsko prakso v ustanovah (<https://www.pef.uni-lj.si/749.html>).

2.3. Zaključek

Na posameznih področjih strokovnjaki ustvarjalnost opredeljujejo z različnih vidikov, vendar celostne opredelitve tega pojava ne poda nihče od njih. Razlikujejo se po svojih izhodiščih: psihologija in družbene vede proučujejo ustvarjalnost kot proces, medtem ko raziskovalci s področja umetnosti proučujejo ustvarjalnost z vidika človekovih produktov.

Kar zadeva uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev na področjih zdravstva, psihologije, pedagoških procesov, socialnega dela in umetnostne terapije, so si ta področja podobna v tem, da v določenih kontekstih vsa uporabljajo ustvarjalne dejavnosti za namen izboljšanja posameznikovega bodisi psihofizičnega bodisi razvojnega in osebnostnega ali socialnega življenja. Prakse delovne terapije so, denimo, nepogrešljiv del medicinske rehabilitacije, dragocen urejevalni mehanizem pri psihoterapevtskem delu na področju psihologije, in ponujajo prostor za raziskovanje in razvoj posameznika oziroma skupinske dinamike ali

interakcije posameznika s skupino in socialnim okoljem, denimo v šolstvu. Različne oblike terapije z umetnostjo vključujejo raziskovanje in razvijanje različnih posameznikovih plati, od tega da povečujejo samospoštovanje, spodbujajo k aktivnosti, izboljšujejo psihofizično stanje, vrnitev v delovno oziroma domače okolje itd. Pogosto imajo vlogo komplementarnih dejavnosti. Bistvena značilnost ustvarjalnega procesa je transformacija, ki pomeni preoblikovanje gradiva, novo povezavo med podatki, spreminjanje pomena, spoznanje nove funkcije ali situacije v novi luči (Pečjak, 1987).

Socialno delo se pri svojem delu podpore in pomoči srečuje z drugimi sorodnimi poklici. Raziskovanje dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji je v socialnem delu še razmeroma malo raziskano, zato se postavlja vprašanje, po čem se socialno delo v uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev razlikuje od njihove uporabe na drugih področjih.

Za to da bi proučila, kaj je že bilo objavljenega pri nas na temo empiričnega raziskovanja podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, sem uporabila slovenski kooperativni online bibliografski sistem in servise (COBISS)⁶. Ugotovila sem, da se na pomoč z umetnostjo pri različnih populacijah navezuje enainsedemdeset enot, predvsem specialističnih del (npr. Slunjski, 2005; Vujanovič, 2005; Bucik, 2008; Porenta-Lisica, 2008; Fifolt, 2009; Caf, 2010; Delin, 2010; Fašmon, 2010; Lukman, 2010), in enaindvajset enot (npr. Rozman & Šolar, 2000; Milač & Arh, 2000; Pavletič, 2002; Osredkar, 2003; Leskovšek & Ozimek, 2006; Šebez, 2006; Rataj, 2007; Gradišnik, 2010) oziroma diplomskih del, ki se navezujejo izključno na socialno delo. Tako sklepam, da je bilo o podpori in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji že nekaj raziskanega in zapisanega. Kar nekaj profesorjev Fakultete za socialno delo (npr. Lea Šugman Bohinc, Milko Poštrak, Eka Vogelnik) je pokazalo raziskovalno zanimanje za to področje socialnega dela, prav tako so se oziroma se še ukvarjajo z integracijo konceptov in metod uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev s temeljnimi koncepti in metodami sodobnega socialnega dela. Prav ti profesorji so bili v večini tudi mentorji številnim študentom, ki so v svoji diplomski ali magistrski nalogi pokazali zanimanje za to področje. Kljub nemajhnemu številu diplomskih del na temo uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu ne moremo govoriti o

⁶ Internet: <http://www.cobiss.si/>, z dne 15. 6. 2011.

sistematičnem empiričnem raziskovanju, prav tako primarni fokus obstoječih diplomskih raziskav ni bil namenjen posebnostim uporabe omenjenih medijev v socialnem delu.

Na spletnih straneh⁷ Univerze v Torontu, Fakultete za socialno delo, obveščajo o projektih »Arts and Social Work«. Gre za projekte, kjer socialni delavci skupaj z umetniki in še nekaterimi strokovnjaki izvajajo skupnostne socialne akcije.

3. IZRAZNO-USTVARJALNI MEDIJI V KONTEKSTU SOCIALNEGA DELA

Odločilnega pomena za nadaljevanje in razvoj sodelovanja je odnos. Zato v tem poglavju naredim poglobljen pregled socialnodelovnega odnosa soustvarjanja, v katerega bom vpeljala delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

3.1. Vzpostavljanje delovnega odnosa soustvarjanja v procesih podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji

O pomenu vzpostavljanja delovnega odnosa v socialnem delu govori Gabi Čačinovič Vogrinčič (2006: 17), ki zapiše, da gre za odnos pomoči, ki obema, sogovorniku in socialni delavki omogoči vzpostavitev procesa podpore in pomoči, ga olajša in jima pomaga pri iskanju poti do rešitev. Ključni dejavnik procesa podpore in pomoči je pogovor. V pričujoči disertaciji ugotavljam, da je ob tem uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev opora pogovoru oziroma prva dejavnost, ki nam omogoči navezati stik v primerih, ko smo skupaj z uporabniki brez besed.

Poseben odnos v kontekstu socialnega dela med socialno delavko in sogovornico strokovno opredelimo kot delovni odnos. Socialna delavka in sogovornica sta sodelavki in soustvarjalki rešitev. Sodelavki zato, ker sta skupaj v izvirnem delovnem projektu pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji in imata skupno nalogo: soustvarjanje deležev v rešitvi,

⁷ Internet: <http://www.socialwork.utoronto.ca/research/initiatives/aswri.htm>, z dne 15. 6. 2011.

načrtovanje in spremljanje dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Tako socialne delavke omogočajo proces soustvarjanja tudi z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev. S tem omogočijo sodelavkam oziroma uporabnicam, da proaktivno sodelujejo pri raziskovanju in oblikovanju rešitev. Koncept delovnega odnosa tako usmerja socialne delavke k sodelovanju z uporabnicami oziroma sodelavkami pri dogovarjanju o želenih razpletih, rešitvah, nalogah, ciljih. Pri tem so pomembni majhni, uresničljivi koraki in to, da so socialne delavke pomoči spoštljive in odgovorne zaveznice (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008).

Kako to storiti z izrazno-ustvarjalnimi mediji? Za pomoč pri tem vpeljem koncept delovnega odnosa s tremi sestavnimi elementi in štirimi dodatnimi elementi, ki so sodobni teoretski koncepti, ter z izvirnim delovnim projektom pomoči.

3.1.1. Elementi delovnega odnosa soustvarjanja

Z vzpostavitev delovnega odnosa uporabnice in socialne delavke postanejo partnerke, sodelavke, ki skupaj ustvarjajo rešitve. Obenem pa vsakdo izmed udeleženih v problemu prevzema del odgovornosti za rešitev. Da bi to čim lažje dosegli, si pomagamo z elementi delovnega odnosa, ki jih povzemam v nadaljevanju (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008: 9-11):

1) Dogovor o sodelovanju

- Socialne delavke se dogovorijo o sodelovanju, kar omogoči vzpostavitev delovnega odnosa. Tak dogovor vsebuje dva elementa: jasen pristane na sodelovanje tu in zdaj ter v času, ki jim je na voljo, in dogovor o tem, kako bodo sodelavci delali. Tako socialna delavka opiše svojo vlogo in vlogo vseh udeleženih oziroma dogovori vlogo sogovornikov in vlogo morebitnih ostalih udeleženih v problemu. Obenem vzpostavi in vzdržuje varen prostor za delo, kjer vsak pride do besede. Skupaj pa so odgovorni vsak za svoj lastni delež pri soustvarjanju rešitev. *Pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev risanje in slikanje sva se z uporabnikom dogovorila, da bo prihajal vsak delovni dan v društvo Plus5 ob 8.00 uri in bo ustvarjal 4 ure oziroma glede na svoj ustvarjalni proces. Pogovorila sva se tudi o*

*tem, kaj bo potreboval za svoje ustvarjanje npr. papir, svinčnik, peresa, tuš. Uporabnika je zanimalo tudi ali bo lahko imel odmor ali več krajših odmorov in če lahko med odmori kadi. Dogovorila sva se, da bo kadil zunaj.*⁸

- Če delamo z različnimi populacijami ljudi, jim je potrebno prirediti dogovor o sodelovanju. Na primer, dogovor o sodelovanju z otrokom je zelo preprost s pomočjo dela s pravljičami. Otroku lahko povemo, da se bosta s strokovnjakinjo večkrat srečala in da bosta v času, ki ga bosta imela na voljo, brala pravljičice in počela veliko zanimivih stvari – risala, igrala igro vlog, plesala, ustvarjala z glino, se pogovarjala ipd. Vse pa bosta počela skupaj, da bi se tako bolje spoznala (Avsec, 2012: 39).

2) Instrumentalna definicija problema (Lüssi, 1991) in soustvarjanje rešitev

- sogovorniki raziskujejo svoj delež v rešitvi, pri čemer uporabljajo tudi izrazno-ustvarjalne medije. Gre za situacijo, ko vsak posameznik deli z drugim svojo definicijo problema, socialna delavka doda svoj pogled in skupaj oblikujejo rešitve. Tako lahko vsak posameznik tudi ponovno ovrednoti situacijo, v kateri se trenutno nahaja, kar mu omogoči novo izkušnjo, morda tudi več nadzora nad tistim, kar v življenju že počne (Glasser, 1994: 85). Na primer z izrazno-ustvarjalnimi mediji, kot je ples, lahko uporabnica odpleše svojo stisko.
- določenim populacijam ljudi, npr. otrokom, ne moremo preprosto reči, naj nam povedo svoje videnje instrumentalne definicije problema, saj je zanje to konceptualno preveč abstrakto, prezapleteno. V teh primerih so nam izrazno-ustvarjalni mediji lahko zelo v oporo, saj otroku omogočijo izraziti bolj ustvarjalni pogled na problem in rešitev na način, ki mu je blizu. Kot pravi Maša Avsec (2012: 39): »Veliko lažje izluščimo otrokov problem, če izhajamo iz pravljič, ki so mu všeč, in ga pozorno poslušamo, ko nam sam pripoveduje zgodbe. Vsebinsko zgodbe, ki si jo bo sam izmislil, bo črpal iz svojega življenja, iz sebe, iz svojih težav in strahov, tako pa nam posredno pove tudi o svojih težavah. /.../ Po branju

⁸ Navedene osebne izjave so izkušnje univ. dipl. soc. del. Ines Kokalj, ki so nastajale v okviru njenega Društva Plus5 v Sloveniji.

pravlјice ali po tem, ko nam otrok pove zgodbico, se moramo z njim pogovarјati. Pravlјico je potrebno z vprašanјi prenesti na otrokovo življenje in če nam otrok zaupa, bomo skupaj z njim ugotovili tudi njegovo instrumentalno definicijo problema. Podobno lahko iz pravlјic črpamo tudi podobne rešitve.«

3) Osebno vodenje (Vries, Bouwkamp 1995)

- Gre za vodenje k postopnemu oblikovanju želenih, mogočih izidov in vodenje k dogovorjenim, uresničljivim rešitvam oziroma dobrim izidom. Naloga socialne delavke je, da raziskuje zgodbe sogovornikov in skupaj z njimi skozi pogovor in uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev vodi proces k postopnemu oblikovanju želenih izidov. Ves čas pa se odziva osebno, tako da podeli svoje izkušnje. Prav zaradi tega so z zavzeto komunikacijo in uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev omogočene nove izkušnje o ravnanju z besedami; odkrivajo se lastni viri moči. To pa omogoča večje samospoštovanje sogovornika in posledično tudi njegovo večje zaupanje vase.
- Pogovor lahko vodimo osebno tudi z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Npr. sogovornik nariše svojo družino in nato ga povabimo, da nam predstavi svojo
- zgodbo o družini. Ob poslušanju njegove zgodbe lahko podelimo podobne izkušnje iz svojega življenja ali življenja koga, ki ga poznamo.

V praksi je zelo pomembno, da se socialna delavka zna nasloniti na štiri elemente delovnega odnosa, ki so sodobni postmoderni teoretski koncepti (Čačinovič Vogrinčič et al., 2008: 11-15). Z njihovo pomočjo odnos in proces pomoči dobivata na velјavi, saj sta postavljena v ospredje. Poudarja se proces soustvarjanja rešitev višjega reda s pomočjo pogovora in izrazno-ustvarjalnih medijev, ki bogatijo vse sogovornike.

1. Perspektiva moči (Saleebey, 1997)

Spoštlјivo raziskujemo vire moči (npr. talente, znanja, sposobnosti; sprašujemo po spretnostih, želenih razpletih, sanjah, upanju, dobrih izidih, po podpori v skupnosti, po dobrih izkušnjah iz preteklosti) sogovornikov. Naloga strokovnjaka je, da iz pogovora in dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji razbere vse pozitivno, kar je dobro,

kar sogovornik zmore, in tisto, kar je že poskušal storiti v smeri rešitve. Strokovnjak to izpostavi in skupaj gradita dalje.

Na tem mestu na kratko povzemam leksikon moči po Saleebeyju (1997), saj se mi zdi pomemben, ko delamo z izrazno-ustvarjalnimi mediji. V tem okviru je pomembno zlasti, da smo seznanjeni s koncepti, kot so okrevanje, zdravljenje in celostnost ter dialog in sodelovanje in odpoved nejevernosti.

1) dodajanje moči (podpiramo sogovornike, da odkrijejo in razširijo svoje vire moči, orodja, ki jih posedujejo sami ali so v njihovi okolici; možnost obnovljivosti moči, saj je moč, ki jo imamo, mogoče obnoviti in razširiti, s čimer lahko podpremo sogovornika v skupnosti); primer: *ko delamo gibalne vaje z uporabnikom po možganski kapi, mu rečemo: »Metanje in lovljenje žoge z levo roko vam gre zelo dobro.«*

2) včlanjenost (spoštovanje človekove potrebe, da je državljan in cenjen ter odgovoren član skupnosti); primer: *nekateri uporabniki društva Plus5, ki so doživeli možgansko kap, radi rišejo in so jih povezali v likovno skupino. Enkrat mesečno se vsi zberejo, vsak uporabnik pride s svojim prostovoljcem v prostor društva in rišejo. Če pa je zunaj lepo vreme in toplo, se dogovorijo in gredo risat v park.*

3) moč okrevanja oziroma odpornost (temelji na spoznanju, da posamezniki in skupnost okrevajo in premagujejo težke življenjske udarce; ne zmanjšujemo ran in udarcev, govorimo le o moči človeka, da okreva, da si opomore; udarci ne peljejo le v nemoč oziroma patologijo. Pojem odpornost (angl. *resilience*) se nanaša na sposobnost sogovornikov, da vzdržijo stresne situacije; moč okrevanja lahko jemljemo tudi kot osebno kvaliteto človeka, sposobnost, da težave vidi kot priložnost za osebno rast, da se zbere in najde razlog za soočenje z danimi okoliščinami); primer: *uporabnica društva Plus5 je po hudi poškodbi glave večkrat povedala, da bo nekega dne gotovo shodila, prav kakor se je pred leti, ko se ji je zgodila prometna nesreča in je bila devet mesec v komi, zbudila. Na moči pridobiva z sodelovanjem v projektih društva Plus5. V zadnjem času je bolj spretna s hojo ob*

pomoči hojce, glede na to da je do pred kratkim težko vstala iz vozička. Ob pomoči prostovoljcev z njo poleg gibalnih vaj izvajajo tudi likovno ustvarjalne urice.

4) zdravljenje in celostnost (vsak človek ima sposobnost, da ozdravi, ki ni nujno povezana z njegovo voljo; ljudje imamo namreč notranji sistem podpore oziroma notranjo modrost, ki jo telo prepozna kot dobro za človeka; človek ima sposobnost, da ne glede na okoliščine ohranja notranjo pozitivno naravnost in konstruktivni način ravnanja tako s seboj kot z okolico); primer: *zgodí se tudi, da uporabnik nima prave volje. Na primer, uporabnika po možganski kapi je zelo potrlo dejstvo, da ima več globokih preležanin in da bo moral v bolnišnico na operacijo. Izgubil je tudi voljo do sodelovanja s prostovoljko, s katero sta enkrat na teden izvajala gibalne vaje, reševala križanke in risala. Čez nekaj časa je poklicala njegova žena in sporočila, da bi gospod želel nadaljevati z vajami s prostovoljko. V društvu Plus5 so bili prepričani, da mu je do okrevanja, poleg operacije, pomagala njegova notranja modrost.*

5) dialog in sodelovanje (vir moči za okrevanje povezujemo z etiko participacije v soustvarjanju nove zgodbe v življenju, do katere bo prišlo na podlagi razumevanja, sporazumevanja in dogovarjanja); primer: *uporabnik, dolgoletni zdravljenei odvisnik od prepovedanih substanc, se najlažje izraža z risanjem; v društvo Plus5 prihaja večkrat na teden, kjer ob prisotnosti prostovoljke riše in s pomočjo risanja krepi svojo verbalno komunikacijo. Rad pove kaj o tem, kar sporočajo njegove risbe in ob tem izraža tudi svoje želje, občutke, čustva.*

6) odpovedati se temu, da ne verjamemo, pomeni verjeti sogovornikom; priznati pravico do njegove resničnosti; vsak sogovornik v delovni odnos prinese svojo resnico, strokovnjak pa je tisti, ki mu prizna pravico do njegove resničnosti s tem, da se odpove temu, da mu ne verjame. Gre za težko nalogo tako za strokovnjaka kot za sogovornika, saj naj bi bil strokovnjak, po klasičnem razumevanju, vseveden. Za opisano držo je treba spremeniti mišljenje. Primer: *zdravljenemu odvisniku verjamemo, da se trudi ostati »čist«, spoštujemo, kar uporabnik nariše, ne komentiramo njegovih skic in risb, skupaj z njim raziskujemo različne pomene, ki jim jih sam pripisuje.*

Še posebno pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji vidim veliko potencialov dela s perspektive moči. Sogovornikom je uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev že sama po sebi pomemben vir moči – jih sprosti, razveseli ipd.

2. Etika udeležенosti (Hoffman, 1994)

- Objektivnega opazovalca (npr. socialno delavko, strokovnjakinjo sorodnih poklicev pomoči) nadomesti sodelovanje, v katerem nihče nima zadnje besede, strokovnjakinja odstopi od moči eksperta, ki ji ne pripada (ne pripada ji moč, da bi trdila, kaj uporabnik misli in čuti); to moč nadomesti občutljivo skupno iskanje, raziskovanje.

Strokovna delavka ob nastajanju npr. giba, zgodbe, slike, fotografije, skulpture spoštuje nastalo. Ne skuša jih preoblikovati in interpretirati tako, kot se zdi njej prav, ampak raziskuje različne pomene, ki jih sogovorniki pripisujejo svojim »stvaritvam oziroma zgodbam«. Ves čas omogoča, da se bo sogovornikova »stvaritev oziroma zgodba« skozi delovni odnos nadaljevala, kot se mora nadaljevati pogovor.

3. Znanje za ravnanje (Rosenfeld, 1993)

- Je posebnost socialnega dela. To je znanje, ki ga socialni delavec deli z ljudmi. Pri tem je pomembno, da ne ostane brez besed, da prevaja v osebni jezik sogovornika in nazaj v stroko. Pomembno je, da deli koncepte, strokovno znanje s sogovorniki oziroma, rečeno drugače, socialni delavec na tak način izkazuje dve veščini:
 - zna vzpostaviti in vzdrževati delovni odnos ter kontekst socialnodelovnega razgovora in
 - zna deliti svoje znanje s sogovorniki, kjer se ustvarijo nove intepretacije v razgovoru, kar omogoči, da lahko prehaja iz osebnega jezika sogovornika nazaj v jezik stroke (pridruževanje sogovorniku) in obratno, ko s partnerji raziskuje možne rešitve.

Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev je že sama po sebi znanje za ravnanje. Strokovna delavka v procesu projekta pomoči namreč medij pretvori in prenese v akcijo, za kar pravzaprav gre pri znanju za ravnanje. S pomočjo izrazno-ustvarjalnega medija lahko vzpostavi in vzdržuje delovni odnos in kontekst socialnodelovnega razgovora s sogovorniki, ter jim pojasni strokovno znanje.

4. Ravnanje s sedanjostjo ali koncept so-prisotnosti oziroma so-navzočnosti (Andersen, 1994)
 - Sedanjost je čas, ko se išče rešitev za težavo, in čas, ki nam omogoči postanek in z njim možnost za novo zgodbo. V preteklost se strokovnjak vrača le toliko, da bi bolje razumel sogovornika. Koncept so-prisotnosti je prisotnost v poslušanju, kar pomeni hkrati biti na voljo za sočutje in razgovor. Pomembno je tudi zavedanje, da bo vse, kar se bo zgodilo tukaj in zdaj, povzročilo neko posledico v prihodnosti. Prav to nas lahko spodbuja k temu, da prepoznamo pomen sedanjosti in tega trenutka, zlasti njegovo moč, ki jo ima pri ustvarjanju prihodnosti (Pascal, 1999: 120) .

Ravnanje s sedanjostjo pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev razumem tako, da se uporabnikom v našem skupnem času dejansko posvetimo. Izrazno-ustvarjalni medij je pri tem lahko sredstvo, ki nam omogoči, da smo v skupnem času zares s sogovorniki. Z izrazno-ustvarjalnim medijem lahko uporabniku pokažemo, da nam je pomemben in da ga dovolj spoštujemo, da mu namenimo čas na način, ki mu je všeč.

3.1.2. Izvirni delovni projekt pomoči

Koncept izvirnega delovnega projekta pomoči je udejanjanje koncepta delovnega odnosa. Projekti izvirni, ker se vsakokrat na novo in posebej oblikujejo za vsakega sogovornika, družino, skupino udeleženih posebej. Soustvarjeni so skupaj z njimi in zanje. Projekti pa so delovni, ker v vsakdanjem jeziku in v vsakdanjem življenju konkretizirajo dogovorjene spremembe, naloge, delež posameznika in stroke. Projekti tečejo v času in so usmerjeni k

pozitivnim izidom ali želenim razpletom. V projektu zapišemo tudi minimalne spremembe v procesu napredovanja k rešitvam (Čačinovič Vogrinčič, 2006: 21-22).

Izvirnost projektov pomoči, pri katerih uporabljamo izrazno-ustvarjalne medije razumem kot edinstveni kontekst za vsakega sogovornika posebej, ki je soustvarjen skupaj s sogovornikom s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev.

V kontekstu vzpostavljanja izvirnega delovnega projekta pomoči lahko opredelimo šest korakov. Za avtorje Bass, Dosser in Powell (2001, po Čačinovič Vogrinčič, 2006: 23-24) so to:

- a) pridruževanje,
- b) odkrivanje,
- c) spreminjanje,
- d) proslavljanje,
- e) ločitev,
- f) refleksija.

V nadaljevanju podajam spoznanja avtorice Avsec (2012: 42-43), ki sicer govori o pravljičah, a menim, da bi to lahko prenesla na vse izrazno-ustvarjalne medije.

Pridruževanje pomeni, da pridemo k uporabnikom, se jim približamo, da bi vzpostavili delovni odnos. Stremimo k temu, da se uporabnikom pridružimo tako, da stopimo k njim, se postavimo »v njihovo kožo« in »gledamo z njegovega zornega kota«. Od njim neznanega se obračamo k njim znanemu in domačemu. Pri tem so nam izrazno-ustvarjalni mediji v veliko pomoč saj se sogovorniku pri delu z njimi porodi veliko idej za morebitne rešitve. Primer: plesna gibalnica - smo skupina v krogu, prvi pozdravi, pove svoje ime in s telesom naredi gesto; naloga naslednjega je, da odzdravi in ponovi gesto predhodnika, nato pozdravi, pove svoje ime in naredi svojo gesto in tako naprej do zadnjega, ki mu prvi odzdravi in ponovi njegovo gesto.

Odkrivanje je soraziskovanje in odkrivanje edinstvenosti problema in mogočih rešitev (Čačinovič Vogrinčič, 2006: 23). V delovnem odnosu moramo s sogovorniki raziskati, kaj

je problem in ga definirati, raziskati pa moramo tudi mogoče rešitve. Pri tem pa raziskujemo življenjski svet in vire moči sogovornikov. Tudi tu si lahko pomagamo z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Ob delu z mediji se sogovorniku rodi veliko idej, kako se da rešiti težavo. Morda jih lahko v delovnem odnosu preoblikujemo v uresničljive strategije.

Spreminjanje je eden od ključnih korakov na poti k rešitvi. Ne gre za spremembe, kot si jih je za sogovornike zamislil strokovnjak, starši ali druge osebe, temveč za spremembe, ki bodo sogovorniku omogočile, da bo bolj zadovoljen in vesel, da mu bo v življenju lažje.

Proslavljanje ima veliko vlogo. Opozori nas, da moramo biti pozorni na še tako majhne korake oziroma dosežke, da nam nov zagon in voljo do dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Pohvale nas razveselijo, spodbudijo in opozorijo na vse, kar smo dosegli v skupnem času.

Ločitev pomeni, da smo prišli do našega dogovorjenega skupnega cilja. S tem se zaključi delovni odnos. A ločitev mora biti jasno izražena. Lahko jo ponazorimo tudi s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev. Delovni odnos se je zaključil, ker smo uspeli in ker so sogovorniki pripravljeni uspešno sami nadaljevati pot.

Refleksija se dogaja ves čas delovnega odnosa. Pomeni, da skupaj z uporabnico s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev prehodimo pot, ki smo jo že prehodili, pregledamo cilje, ki smo jih že dosegli, ocenimo, kam si želimo priti, kaj se dogaja na naših srečanjih. Primer: plesna gibalnica - po dveh urah gibanja in plesa je čas za vpogled v dogajanje (*refleksijo*), tako notranje kot zunanje; napeti deli našega telesa nam lahko sporočajo, da je čas za nekatere spremembe v našem življenju. Lahko tudi, da dosednji načini reševanja težav niso več uporabni in bi bilo dobro, da jih *spremenimo*.

Zgodi pa se lahko tudi, da se v svoji koži počutimo izvrstno, in takrat je prav, da si to potrdimo (*proslavimo*), da to sporočimo tudi skupini, da se zahvalimo za možnosti, da to doživljamo v kontekstu plesne gibalnice, saj nas vse to krepi in nam daje dodatno moč za reševanje naših težav, tudi ko je obdobje plesne gibalnice končano (*ločitev*).

3.2. Zaključek

Socialna delavka oziroma strokovnjakinja sorodnih poklicev pomoči mora pri delu z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev in elementov delovnega odnosa skupaj z uporabnico in njeno socialno mrežo odkriti, kakšne alternative ima, kakšne so mogoče spremembe v njenem življenju. Znati mora osvetliti uporabničine dobre izkušnje in pokazati, da se zanima zanjo, jo spoštuje in da ji je mar zanjo.

Pri oblikovanju dogovora o sodelovanju moramo biti pozorni, saj se lahko hitro ujamemo v to, da smo z uporabnikom že sredi razlage problema, in lahko hitro preidemo k oblikovanju rešitev, ne da bi zagotovili privolitev, obliko in način sodelovanja. Postanemo strokovnjaki in si vzamemo moč, ki nam ne pripada, in na ta način kršimo element etike udeležенosti. Predlagamo rešitve in ne upoštevamo prispevka vseh udeležенih v rešitvi. To pa ni način, kjer bi delali s perspektive moči, uporabnika tako ne krepimo in ne vodimo k njegovi moči in njegovim virom.

Dogovor o sodelovanju je tako prvi in resnično pomemben strokovni element delovnega odnosa tudi pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Njegova odločilna naloga je prav vzpostaviti odnos in porazdeliti odgovornost za vsak delovni odnos med udeležene. Za strokovnjaka sorodnih poklicev pomoči, ki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, je to trenutek, ko jasno izrazi svojo vlogo in predlaga vlogo vseh udeležенih in to ne samo z besedami, ampak tudi npr. z risanjem. Za nekatere udeležene je lahko to prva pomembna izkušnja soodgovornosti in udeležенosti.

Po sklenjenem dogovoru o sodelovanju je ključni korak v delovnem odnosu oblikovanje skupne instrumentalne definicije problema, ki jo lahko tudi skupaj npr. narišeta. Ves čas pa to pomeni trdo delo, korak za korakom. Naloga strokovnjakinje, ki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, je, da skrbi in varuje prostor slehernega udeležенega, da sme in more, če želi, podati svoje videnje in doživljanje.

Vries in Bouwkamp (1995) namenjata posebno pozornost osebnemu vodenju izvirnih delovnih projektov pomoči. Njuno temeljno spoznanje je, da človekova hotenja vodita potreba po avtonomiji in povezanosti.

Iz lastnih delovnih izkušenj vem, da je element osebnega vodenja odločilen za to, da ne ostanemo na pol poti. Nanaša se na strokovnjakinjo dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji kot režiserko in udeleženo opazovalko v procesu podpore in pomoči; ko vodi, usmerja, vedno znova preverja korake in rešitve ter načine podpore in pomoči za doseg zastavljenega cilja. To pa seveda zahteva od strokovnjakinje zavzeto komunikacijo in odkrit lasten odziv na dogajanje v procesu delovnega odnosa. Navezujem se na primer dela z dolgoletnim odvisnikom od prepovedanih drog v kontekstu uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev slikanja in risanja, ko se kot vodja ne doživljam kot privilegirano v posredovanju resnic in rešitev njegovih težav, ampak si prizadevam za sodelovanje in soodkrivanje nove zgodbe, skupaj z njim. Torej vodenje h dogovorjenim ciljem, rešitvam, oblikam pomoči.

4. KIBERNETIKA KOT EPISTEMOLOGIJA, KI ZAGOTAVLJA PROSTOR ZA IZRAZNOST IN USTVARJALNOST

Po zaslugi kibernetike, ki se je razvila ob koncu 40. let 20. stoletja v Združenih državah Amerike v skupini znanstvenikov, ki so se ukvarjali z različnimi disciplinami (npr. fiziko, matematiko, biologijo, antropologijo, filozofijo, psihologijo, medicino), je prišlo do epistemološkega premika (različni pogledi na svet). Prvi dejavnik prehoda v razvoju kibernetikega pogleda na svet je bil premik od enosmernega, linearne opisanja vzorcev dogajanja v opazovanih sistemih h krožnemu, cirkularnemu (Šugman Bohinc, 2000).

To je pomembno zlasti na svetovalnem področju podpore in pomoči, saj kibernetika išče vzorce, ki povezujejo obe komponenti (socialno delavko in uporabnico) s strukturo povratne informacije. Kibernetiko vpeljujem, ker se »V socialnem delu vedno znova srečujemo z osebnimi pogledi, osebnimi teorijami, osebnimi jeziki, skozi katere uporabniki psihosocialne pomoči konstruirajo in vzdržujejo sebe, svojo življenjsko zgodbo, svojo resničnost. V psihosocialnih interakcijah smo tudi kot pomagajoči vedno neizogibno udeleženi s svojo lastno osebno zgodbo – kibernetiko drugega reda pa lahko uporabimo kot strokovni okvir, ki nam preprečuje pozabiti, da smo vsi udeleženci v sistemu vselej zlasti

opisovalci in tolmači samih sebe, svojih specifičnih mest, s katerih opazujemo in pojasnjujemo dogajanje v sistemu.« (Šugman Bohinc, 1997: 289) Obenem pa smo tako socialne delavke kot uporabniki vpeti v širši družbeni prostor (kibernetika tretjega reda), s katerim smo v nenehnem dialogu in ki vpliva na oblikovanje našega osebnega pogleda. Pomembno je namreč, da strokovna delavka pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev ne pozabi, da sama sovpliva na dogajanje med njo in uporabnico (in obratno) in da mora upoštevati družbene specifične uporabniške ozadja (npr. delo s priseljenci).

Tako si pri podpori in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji pomagamo z epistemologijo kibernetike zato, ker postavi temelje za bolj kompleksno razumevanje konteksta pomoči in med drugim poudari uporabniško perspektivo. Potem ko so t. i. kibernetiki prvega reda predlagali logiko krožne vzročnosti v opisovanju odnosnega vedenja opazovanega sistema, so še vedno predpostavljali, da je opazovalec (socialni delavec, raziskovalec) objektivni opazovalec. S kibernetiko drugega reda pa je prišlo do epistemološkega premika iz objektivizma v konstruktivizem, do temeljne spremembe v razumevanju vloge opazovalca (socialnega delavca, raziskovalca) kot dela tega krožnega sistema: že z golo navzočnostjo vplivamo eden na drugega in ne moremo zavzeti položaja nevtralnega, nepristranskega, objektivnega opazovalca. Kibernetika tretjega reda v kontekst opazovanja vključi refleksijo umeščenosti uporabnika v širše družbeno, kulturno, ekonomsko, politično itn. okolje, povezujemo jo z epistemologijo socialnega konstrukcionizma.

V polju psihologije oziroma določeni psihologi uporabljajo pojem socialni konstrukcionizem oziroma kibernetika tretjega reda, ki ga za namene svojega raziskovanja uporabljam tudi sama. V polju sociologije oziroma posamezni sociologi pa uporabljajo izraz konstruktivizem, kot na primer Berger in Luckmann (1992), ki govorita o socialni konstrukciji realnosti.

V sociologiji tako izraz konstruktivizem uporabljajo za tisto, čemur v psihologiji rečejo socialni konstrukcionizem. Nekateri sociologi pa opozarjajo na osebni vidik konstrukcije realnosti, kot na primer Tomc (1992). Osebni vidik konstrukcije realnosti je po Tomcu primerljiv z izrazom konstruktivizem v polju psihologije.

V nadaljevanju bom uporabljala izraz socialni konstrukcionizem oziroma kibernetika tretjega reda v kontekstu, kot ga uporabljajo psihologi.

4.1. Kibernetika prvega reda

Glavna epistemološka predpostavka kibernetike prvega reda (preproste kibernetike, kibernetike opazovanih sistemov) torej je, da raziskovalec zavzema položaj nepristranskega opazovalca, ko opazuje svet »tam zunaj« oziroma dogodke, ki so smiselno (v skladu z zakonitostmi opazovanih pojavov) povezani v celoto. Zanima ga odnos med »inputom« in »outputom« (med neodvisnimi in odvisnimi spremenljivkami, npr. med motivacijo in vedenjem), pri čemer si pomaga z mehanizmi povratne zanke. Primer povratne zanke je sistem ogrevanja, ki ga nadzoruje termostat. Ko temperatura preseže mejo (ali se spusti pod njo), ki jo določa termostat, se peč izklopi (ali se vklopi), kar temperaturo spet spravi na zaželeno raven. Sistem torej prek termostata nadzira lastno delovanje in korigira odklone od nastavljene (temperaturne) vrednosti.

Možina, Štajduhar, Kačič in Šugman Bohinc (2011: 28) sicer govorijo o terapiji, a menim, da lahko ta spoznanja prenesemo tudi v polje socialnega dela. Kadar menimo, da je nek pristop k socialnemu delu epistemološko utemeljen na kibernetiki prvega reda, se naslanjamo na sledeče predpostavke: a) socialni delavci menijo, da so njihova opažanja glede uporabnika, družine bolj ali manj »objektivna«; b) socialni delavec, ki z uporabnikom običajno ne deli svojih opažanj, domnev, nastopa s položaja moči in c) v teoriji se predstavljeni problem razume kot nadzorni mehanizem (kot negativno povratno zanko), ki družino vzdržuje v stanju homeostaze, vendar za ceno simptomatičnega člana; tako simptom oziroma znak težave enega člana predstavlja simptome vse družine.

4.2. Kibernetika drugega reda

Pogled kibernetike drugega reda (kibernetike kibernetike, kibernetike opazujočih sistemov) poudarja opazovalčevo vključenost in udeleženo v sistemu.

Epistemološko izhodišče kibernetike drugega reda je konstruktivistično oziroma hermenevitično. Opazovalec tako v sistemu, ki ga opazuje, reflektira tudi sebe kot opazovalca.

»Kibernetika drugega reda je prinesla spremembo od vzročnega in enosmernega na sistemsko in vzajemno, koevolucijsko mišljenje: opazovalec sedaj prepozna povezavo med seboj in tistim, kar opazuje. Zato je odgovoren za način, kako sodeluje v tistem, kar opazuje.« (Možina et al., 2011: 24) Predpostavlja se odgovornost opazovalca za resničnost, ki jo konstruira (etika udeležnosti oziroma vključenosti).

Stališče udeležnosti zahteva, da se npr. socialna delavka odreče moralističnemu presojanju, pojasnjevanju in predpisovanju določenega doživljanja in vedenja drugemu. V interakciji pomoči in podpore udeleženi podelijo svoje osebne resnice (resničnosti) in dogovarjajo oziroma soustvarjajo novo skupno resnico (resničnost) v smeri zelenih razpletov uporabnikov. Stališče in etika udeležnosti vodita socialno delavko in uporabnika oziroma vse udeležene k prevzemanju deleža odgovornosti za lastne odločitve in dejanja. Odgovornosti ni moč več v celoti pripisovati nekemu širšemu, zunanjemu, objektivnemu referenčnemu okviru (npr. predpisom, normam, teoriji, metodi, avtoriteti) (Možina et al., 2011: 24).

To pomeni, da npr. socialna delavka v skladu z epistemološko pozicijo kibernetike drugega reda ne postavlja objektivnih strokovnih ocen, ne za posameznika niti za družino. Prav tako ne poskuša uvrstiti problema posameznika ali družine v določeno kategorijo. Socialna delavka se o tem, katero obliko podpore in pomoči bo ponudila, odloča na osnovi čim bolj podrobnega poznavanja uporabnikove epistemologije (njegovega pogleda na svet, sebe in druge), pri tem upošteva njegove želje, kaj naj bo želena rešitev.

Pristopi, ki epistemološko pretežno temeljijo na kibernetiki drugega reda, imajo po Lynn Hoffman (1985 v Možina et al., 2011: 30) naslednje značilnosti, prevedene v kontekst socialnega dela: a) stališče »opazujočega sistema« in vključitev lastnega konteksta socialnega delavca v proces podpore in pomoči; b) sodelovalna, ne pa hierarhična struktura; c) cilji, ki poudarjajo ustvarjanje konteksta za spremembo in ne posebnega označevanja spremembe; d) »krožna« ocena, opredelitev problema in e) gledišče, ki ni slabšalno in ne presojaajoče oziroma ne obsojaajoče.

4.3. Kibernetika tretjega reda

Socialni konstrukcionizem (Gergen, 1985 v Hoffman, 1990), ki ga mnogi avtorji (Freedman & Combs, 1996; Hoffman, 1990 v Šugman Bohinc, 2010) povezujejo z imenom kibernetike tretjega reda, predpostavlja, da pomeni niso le individualno konstruirani, temveč jih oblikujejo tudi kulturni idr. konteksti (npr. jezik, ekonomsko-politične okoliščine), v katere so vpeti sogovorniki, ki nezavedno in nekritično ponotranjijo javne diskurze.

Pod pojmom socialnega konstrukcionizma razumemo niz predpostavk, ki jim je skupno stališče, da je resničnost socialno konstruirana. Za razliko od konstruktivizma kibernetike drugega reda, ki konstrukcijo realnosti v glavnem problematizira z vidika nevrofiziologije (eksperimentalna epistemologija), socialni konstrukcionizem postavlja močan poudarek na jezik kot medij, v katerem skupnost mislečih subjektov (opazovalcev) konstruira resničnost. Prav zaradi te razlike so socialni konstrukcionisti kritizirali konstruktivistično stališče kot prezentacijo »zahodnjaškega individualizma« (Gergen, 1982).

Pristopom, ki temeljijo na teoretičnih postavkah socialnega konstrukcionizma, so skupne nekatere predpostavke (Piercy, Sprenkle idr. 1996 v Možina et al., 2011: 32), ki jih lahko prevedemo za kontekst socialnega dela: a), da se resničnost konstruira v konverzaciji; b) kritičnost do sistemskih metafor v opisu družine (celo do same metafore družine); c) da ni strokovnost socialnega delavca nič pomembnejša od uporabnikove strokovnosti, temveč je uporabnik strokovnjak za lastno življenje, in d) da se podpora in pomoč skonstruira med socialnim delavcem in uporabnikom in ni proizvod konceptov, ki jih uporablja socialni delavec, temveč temelji na skupnem raziskovanju alternativnih zgodb in pomenov za uporabnikove izkušnje.

4.4. Zaključek

Vloga socialne delavke je, da skupaj z uporabnikom vzpostavi in ohranja odprt prostor, ki omogoča ustvarjalni proces posameznika. Istočasno pa ohranja prostor za pogovor, v katerem skupaj z uporabnikom raziskujeta njegove poglede, razumevanje in reflektirata proces dela. Kibernetika eistemologija socialni delavki omogoča celostni vpogled v

situacijo in potrebe uporabnika, na podlagi česar je možno prepoznati potencialne uporabnikove ustvarjalnosti. Z zagotavljanjem odprtega prostora se omogočajo pogoji za ustvarjalnost in jasnejšo izraznost.

Za kibernetiko drugega reda je značilen poudarek na etiki udeležnosti, na katero se opira izvorni delovni projekt pomoči kot sodelovalna struktura, ki ustvarja kontekst za spremembo, in ne določa spremembe vnaprej. Kibernetiko tretjega reda v socialnem delu uporabljamo kot epistemološko podlago za zagotavljanje prostora za ustvarjalnost in izraznost, ker podpira prepričanje, da je strokovnost socialnega delavca sicer drugačna, a ni nič pomembnejša od uporabnikove strokovnosti in da podpora in pomoč nista proizvod konceptov, ki jih uporablja socialni delavec, temveč se konstruirata med socialnim delavcem in uporabnikom v procesu skupnega dela in v kontekstu širšega družbeno kulturnega okolja, ki prek javnih diskurzov pomembno vpliva na to, kako ljudje konstruiramo pomene.

5. BISTVENI ELEMENTI PRI DELU Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI

V tem poglavju predstavim bistvene elemente oziroma edinstvene značilnosti izrazno-ustvarjalnih medijev, kot so: ustvarjalnost, samoizraznost, domišljija, simbolizem, metafore, neverbalna komunikacija, um in telo, odnos, aktivna participacija, empatija, samopodoba, in sicer z namenom, da bi dobili širši vpogled v te pristope in se zavedali teh spoznanj pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu. Pri tem izhajam predvsem iz del umetnostnih terapevtov (npr. McNiff 1981, 1992; Malchiodi, 2007; Karkou & Sanderson, 2006), čemur primerno je izrazoslovje, kar pa ne pomeni, da posamezni elementi niso prisotni tudi v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči. Res pa je, da so se v 20. stoletju razvile posebne oblike pomoči z umetnostjo, v glavnem kot terapija z umetnostjo.

Warren (1993: 112) pravi, da se moramo zavedati, da je umetnost »zrcalo družbe (v tem primeru je razvidna kibernetika tretjega reda) in vedno korak pred družbo, ki jo bogati, saj umetnostne dejavnosti ne pomagajo le pri izboljšanju konkretnih težav posameznika,

ampak izboljšujejo kvaliteto njegovega življenja nasploh. Zato je umetnostna terapija namenjena vsakomur, ki gre v smeri samouresničitve in ki želi v svojem življenju celovito uresničiti občečloveške in osebne potenciale.«

5.1. Samoizraznost

Malchiodi navaja, da je osrednji del terapevtskega procesa, ki ga poudarjajo vsi umetnostni terapevti, samoraziskovanje. Posameznikov pa ne spodbujajo le k samoraziskovanju, temveč tudi k temu, da v eni ali več oblikah izrazijo sebe (npr. s plesom, gibom, risanjem, glasbo) (Malchiodi, 2007: 9-12).

Uporaba umetnosti v svetovanju lahko dejansko pospeši proces samoraziskovanja, ker izrazno-ustvarjalni mediji omogočajo ljudem, da sebe doživljajo na različne nove, drugačne načine (Gadding, 1992: 6 v Malchiodi, 2007).

Samoizraznost lahko skozi slikanje, gibanje ali pesem obnovi pretekle izkušnje in je lahko za nekatere celo katarzična. Terapevt in uporabnik skupaj uporabita samoizraznost kot nekakšno »posodo« za čustva in zaznave, ki lahko »poglobijo samorazumevanje ali pa se lahko transformirajo v razrešitve konfliktov in občutek dobrega počutja« (Malchiodi, 2007: 9).

Naloga umetnostnih terapevtov ni, da bi interpretirali posameznikove risbe, gibe, pesmi ali igre, temveč je njihov cilj spodbuditi tista uporabnikova spoznanja, ki so zanj osebno posebej pomembna. Namen verbalne refleksije samoizraznosti v umetnostnem terapevtskem srečanju je omogočiti posamezniku, da si ustvari pomene iz svojih izkušenj, občutkov in zaznav. Nasploh velja, da nam besede omogočijo, da povemo svojo osebno zgodbo, izrazno-ustvarjalni mediji pa se dotaknejo naših čutov in jih odprejo kot vir zgodb in spominov (Malchiodi, 2007: 11).

5.2. Domišljija oziroma imaginacija

Pri opisovanju umetnostnih terapij nekateri avtorji uporabljajo besedo »ustvarjalnost«, drugi pa menijo, da ima v teoriji in praksi umetnostnih terapij kot zdravilna sila ključno vlogo domišljija (gl. npr. McNiff, 1981, 1992). Domišljija oziroma imaginacija začne delovati, ko se duševnih podob lotimo v povezavi z drugimi duševnimi procesi, kot so čustva, misli, spomini in želje (Karkou & Sanderson, 2006: 55).

Po Gordonu (1987) je za domišljijo značilno dvoje: prvič, da posamezniku omogoča, da gleda ali doživlja svoj notranji »film«; in drugič, da mu omogoča kritično oceno plodov svoje domišljije, kar zadeva dejstva, realnost, resnico, doslednost in tako naprej (podobno kot bi kritično ocenil film, ki ga gleda). Zaradi teh dveh značilnosti je domišljija drugačna od drugih psiholoških procesov, na primer od haluciniranja.

Predstavno mišljenje in domišljija sta postavljena v središče terapevtskega procesa pri številnih terapijah (npr. pri jungovski terapiji, psihoimaginarni terapiji). Tudi pri kognitivnih terapijah se psihični imaginarij uporablja kot tehnika (Karkou & Sanderson, 2006: 55-56). Tako lahko na primer na eni strani pri klientih, ki so nagnjeni k temu, da ostajajo v fantazijskem svetu, proces umetnostne terapije vključuje spremembo fantazije v domišljijo, tako da izpostavimo kritično samovrednotenje, na drugi strani pa lahko umetnostni terapevt pri klientih, ki so brez idej in nesposobni domišljije, ponudi pomoč v obliki postopnih korakov vpeljave domišljije.

5.3. Simbolizem

Walrond-Skinner (1986: 338) opredeli simbolizem kot »reprezentacijo ... misli ... ali želja z nečim drugim, kar ima bodisi podobne značilnosti bodisi zastopa to misel ali željo, ker tisto nenehno povezujemo s to mislijo ali željo.« Ta definicija vključuje dva procesa: prvi je ustvarjanje reprezentacij nečesa drugega, ker imata reprezentacija in reprezentirana stvar podobne značilnosti (npr. valovita črta lahko predstavlja morsko vodo, ker je njena oblika videti kot morska voda, risba neke osebe reprezentira to osebo, glas mačke stoji namesto mačke itn.), drugi pa reprezentacija misli ali želje, ki nima nič opraviti z reprezentirano stvarjo (npr. zastava predstavlja narod, glasen glas jezo itn.) (Karkou & Sanderson, 2006).

Avtorji literature o umetnostni terapiji uporabijo številne različne okvire za nadaljnje pojasnjevanje vloge simbolizma v tej terapevtski praksi. Na primer glasbena terapevtka Mercedes Pavlicevic (1997) se naveže na področje semiotike in govori o umetnosti v umetnostni terapiji kot o »znakih«. Oče semiotike Saussure (1969) pravi, da je »znak« sestavljen iz označevalca (reprezentacije) in označenca (reprezentirane stvari). V prvem zgoraj opisanem procesu (to je v ustvarjanju reprezentacij, ki imajo podobne značilnosti kot reprezentirano) znaku pravimo »ikona«, pri drugem procesu (reprezentaciji nečesa, kar nima podobnih značilnosti kot reprezentirano) pa »simbol«. Avtorica Schaverien (2000 v Karkou & Sanderson, 2006) razpravlja o podobnih simbolnih procesih v razmerju do slik, ki jih ustvarimo v kontekstu umetnostne terapije, in govori na primer o »diagramatskih« in »utelešenih« slikah. Pri prvi vrsti slik med sliko in tistim, kar slika reprezentira, obstaja neposredna povezava, pri drugi vrsti pa je pomen slike bogat, raznovrsten in nepričakovan. Prvo vrsto umetnine imamo za primer ikone, drugo pa za primer simbola.

Vendar niso vse vrste umetniških izrazov nujno simbolne. Področje semiotike vključuje tretjo vrsto znakov, ki lahko postanejo pomembni za uporabo umetnosti pri umetnostni terapiji, to so znaki kot »indeksi« (Pavlicevic, 1997). V tem primeru lahko ima umetnost neposreden in naravni učinek, lahko ustvari »organski par«, ne da bi nujno kar koli drugega reprezentirala (na primer čečkarija, ki se ne nanaša nujno na nič drugega izven sebe, zvok, ki ga naredimo brez posebnega namena, gibanje zaradi samega gibanja itn.). Medtem ko gre v prvih dveh primerih (to je pri ikoni in simbolu) za simbolno dejanje, pri umetnosti kot indeksu ne moremo trditi, da gre za simbolne procese. Na primer pri ljudeh s hudimi motnjami učenja gre pri umetniškem raziskovanju lahko zgolj za občutenje premikanja telesa, za igranje z materialom ali ustvarjanje zvokov. V tem primeru je umetnost uporabljena zlasti kot indeks.

V kontekstu umetnostne terapije lahko torej umetnost vidimo kot konkretne objekte, ki jih ustvarimo v simbolnem procesu in jih izrazimo kot ikone ali simbole, pa tudi kot nesimbolne objekte, to je indekse. Po trditvah semiotikov v obeh primerih pomen umetnosti kot znakov ustvarjamo v kulturnem kontekstu (kibernetika tretjega reda) in po kulturnih konvencijah, in lahko odražajo strukture, na katerih temelji družba, iz katere izhajajo. Kot trdi avtorica Pavlicevic (1997), je pomen v umetnostni terapiji lahko povsem

oseben in lahko odraža notranje psihološke strukture. Dodamo lahko, da lahko njihov pomen odraža tudi naravne interakcije s terapevtom in drugimi udeleženci terapije.

V primeru oblikovanja simbolov so po Jonesu (1996) ti procesi lahko bodisi namerni ali spontani. V prvem primeru (pri namernem ustvarjanju simbolov) lahko skupina pri dramski terapiji izbere gozd za simbol, ki ga hoče raziskati, da bi odkrila vlogo vsakega posameznika v skupini. V drugem primeru (pri spontanem ustvarjanju) je gozd lahko del uprizoritve skupine za dramsko terapijo, ki nazadnje dobi simbolni pomen, onkraj svoje izvirne nevsebinske funkcije kot zgolj ena izmed komponent zgodbe.

Gledano v celoti, so simboli poenostavljene oblike referenta, to je tistega, na kar se nanašajo. Posledica je, da referenta ne moremo vselej zlahka ali linearno razbrati. Vrh tega, kot pravi tudi avtorica Pavlicevic (1997), lahko simboli rastejo in se spreminjajo; ta proces lahko vključuje to, da črpamo iz starejših simbolov, zato da lahko ustvarimo nove. Vendar pa avtorica Pavlicevic (1997) trdi tudi, da povezava med simbolom in pomenom, potem ko jo uporabnica vzpostavi, ostaja dovolj trdna, da lahko odkrijemo simbolni pomen.

Umetnostni terapevt lahko ta pomen razume s pomočjo:

- a) družbenih in/ali kulturnih konvencij (npr. v določeni kulturi se določene barve nanašajo na določene občutke, miti in ljudske pripovedke pa nosijo določene znane pomene). V to kategorijo sodijo tudi simboli, ki jih pogosto poimenujejo »univerzalni«, kot so freudovski psihoseksualni simboli (npr. kače, ribe in polži), jungovski arhetipi (npr. jaz, senca, magna mater in modrec) ali Winnicottov poudarek na »prehodnih objektih« (npr. tolažilne odejice in medvedki);
- b) »lokalnega besednjaka«, kakor ga imenuje Jones (1996). Ta besednjak je specifičen glede na kontekst, zato temelji na izkušnji določenega besednjaka, ki ga uporablja klient na urah umetnostne terapije. Na primer, uporaba namišljene žoge pri glasbeno-plesni terapiji lahko reprezentira tako »breme« kot »veselo igro«. Za nekatere kliente lahko ta namišljena žoga reprezentira vsakič isto stvar, za druge pa lahko ima spremenljiv pomen. Za nadaljnje terapevtsko delo je nujno, da razumemo klientov simbolni jezik (Karkou & Sanderson 2006: 58).

5.4. Metafore

Metafora podobno kot simbolizem omogoča povezavo z drugimi elementi. »Metafora je posredna metoda komunikacije, ki nasproti postavi dva nepovezana elementa, pri čemer primerjava služi oblikovanju pomenov. Pri simbolizmu simbol *predstavlja* nekaj drugega; za metaforo pa velja, da *naj bi bila* nekaj drugega.« (Walrond-Skinner, 1986: 213) Vendar pa metafora ne predstavlja nečesa drugega, temveč dejansko je nekaj drugega. Potemtakem metafora seže onstran reprezentacije k dejanskemu zlitju dveh različnih stvari. Vrh tega metafora ne privzame nujno oblike konkretnega predmeta tako kot simbol. Pri njej gre lahko tudi za situacijo ali dejavnost v delu umetnostne terapije, ki stoji namesto nečesa drugega v klientovem življenju.

Pri umetnostni terapiji se lahko metafore pojavijo kot rezultat improviziranega in/ali spontanega ukvarjanja z umetnostjo. Za uporabnike, ki so se manj sposobni spontano ukvarjati z umetniškimi procesi, je lahko samo vzpostavljanje umetniških metafor del procesa umetnostne terapije. Denimo, plesni terapevt lahko predlaga strukturo, v kateri uporabniki raziskujejo gibanje vstopanja in izstopanja iz terapevtskega kroga, zato da bi raziskovali vprašanja vključenosti in izključenosti.

Umetnostni terapevti zelo cenijo tako simbolizem kot metafore, ker:

- oboje omogoča, da se med klientom in terapevtom ustvarijo okoliščine »kot če«. Po avtorici Jennings (1996) je to pojmovanje prvi vpeljal Stanislavski za gledališče, danes pa ga cenijo številni umetnostni terapevti, ker pripomore, da zavzamemo distanco do vseprežemajočih občutij, se izognemo neposrednemu soočenju in ker ponuja varnost;
- zaradi občutka varnosti ta dva pojma omogočata odkritje globoko zakoreninjenih problemov, ki jih drugače ne bi odkrili in pripeljali na dan. To pojmovanje je tesno povezano s psihoanalitskimi/psihodinamičnimi zaznavami nezavednega (npr. Waller & Dalley, 1992).
- nekaterim klientom, ki so sposobni delati samo s konkretnimi pojmi, lahko simbolizem in metafora omogočita, da se seznanijo z abstraktnim in težko opredeljivim. Po Jonesu (1996) je že to samo po sebi lahko terapevtsko;

- tako simbolizem kot metafora omogočata številna različna branja. Byrne (2001), ki izhaja iz Heideggerja in njegove hermenevitične fenomenologije, trdi, da umetnost odpre »hermenevitični krog«. Tako lahko isto stvar preberemo in ponovno preberemo z novimi plastmi pomena, ki jih imajo ta branja;
- zato lahko simbolizem in metafora ponudita veliko več možnosti za ustvarjalne rešitve v primerjavi z drugimi rešitvami, ki jih najdemo pri neposredni artikulaciji problemov. Tako sta oba pojma tesno povezana z ustvarjalnostjo in pomenita še en način spodbujanja dobrega počutja (Karkou & Sanderson, 2006: 59).

5.5. Neverbalna komunikacija

Neverbalno komunikacijo so veliko proučevali na najrazličnejših področjih (npr. na področju socialne psihologije, svetovanja in psihoterapije). Čeprav jo pogosto interpretirajo zlasti kot govorico telesa, se pravi izraz na obrazu, očesni stik, položaj telesa, gib, tip gibanja in kvaliteto gibanja, zajema vse človeške izraze, ki jih ne umeščamo na področje stroge lingvistične strukture. »Neverbalna komunikacija je vsaka pomenska interakcija, ki ne vključuje ustnih ali pisnih besed (izključen je tudi znakovni jezik) in prinaša informacije o psihološkem stanju vpletenega posameznika.« (Karkou & Sanderson, 2006: 60)

V umetnostni terapiji lahko neverbalna komunikacija temelji na glasu in zvokih, na telesu in njegovem gibanju, na vizualnih sredstvih, kostumih, predmetih ali obredih. Na primer: človeški glas in glasbeni zvok sta sredstvi, ki se uporabljata v glasbeni teoriji in se lahko razvijeta v glasbeno komunikacijo na višji ravni; plesno-gibalni terapevti posvečajo pozornost zlasti telesu in gibanju in komunikacija lahko dobi obliko pomenljive plesne improvizacije; pri likovni terapiji med »orodja« vizualne komunikacije prištevamo sredstva, kot so barva, papir in svinčniki ter še drugi likovni materiali. Kombinacijo vseh teh lahko uporabimo pri dramski terapiji, ki lahko vključuje tudi predmete, kostume in obrede ter ustno ali pisno besedo (Karkou & Sanderson, 2006: 60).

Karkou in Sanderson (2006: 61-64) se pri svojem razumevanju neverbalne komunikacije opirata na komunikologa Bruenlina (1979), in sicer ko ugotavljata, da se neverbalna komunikacija v umetnostni terapiji odvija na treh glavnih ravneh:

- na *notranji ravni*, to je kot notranji dialog, ki naslavlja čustva, notranje psihične procese ali psihopatologijo (Bruenlin to raven imenuje »organizmična raven«).
- na *diadni ravni*, to je neverbalna komunikacija med dvema človekoma. Med to komunikacijo postanejo pomembna čustva, afekti in kontekstualni vidiki (Bruenlin 1979 to raven poimenuje »medosebna raven«).
- *raven, ki zadeva skupinsko neverbalno komunikacijo*, to je neverbalna komunikacija med več kot dvema človekoma. V tem primeru je neverbalna komunikacija funkcija same skupine, ki jo uporabljamo za to, da bi uravnavali dejavnosti, ohranjali življenje skupine ali dosegli njene cilje. Bruenlin (1979) to raven poimenuje »družinska/skupinska raven«.

Medtem ko je prva raven predvsem intrapersonalna (znotrajosebna), sta tako diadna kot skupinska raven interpersonalni (medosebni).

5.6. Aktivno sodelovanje (participacija)

Umetnostni terapevti so v psihologiji definirani kot »terapevti akcije« (Weiner, 1999), zato ker so orientirani na akcijo, s katero klienti raziskujejo svoje težave in komunicirajo svoje misli in čustva. Likovno in glasbeno ustvarjanje, ples in drama, kreativno pisanje in vse oblike igre so participacijski in zahtevajo, da posameznik vanje vloga svoj trud. Na primer risanje v najbolj preprostem smislu lahko vključuje razvrstitev, dotikanje, lepljenje, oblikovanje in ostale otipljive izkušnje. »Vsi umetnostni terapevti opogumljajo kliente, naj postanejo aktivni udeleženci v terapevtskem procesu.« (Malchiodi, 2007: 10)

Izkušnja tega, da nekaj počnejo, izdelujejo in ustvarjajo, lahko posameznike dejansko motivira, premesti njihovo osrednjo pozornost, lajša čustveni stres in jim omogoča, da se povsem osredotočijo na svoje cilje, namene in vedenje. Pri tem se v umetnostnih terapijah za namen spodbujanja aktivne participacije poudarja in uporablja čutnost, posameznikove čute. Ko se oseba ukvarja z risanjem, poslušanjem in igranjem glasbe, plesom ali gibanjem ali igranjem, so pogosto zaposleni vsi njeni čuti. »Take dejavnosti in izkušnje človekovo zavest usmerijo nazaj k vizualnim, taktilnim in slušnim kanalom.« (Malchiodi, 2007: 10-11)

5.7. Empatija

Izraz empatija (»Einfühlung«), kar dobesedno pomeni »vživljanje v drugega«, so začeli uporabljati v estetiki, na začetku dvajsetega stoletja pa so ga prenesli v psihologijo (Lipps, 1903 v Lamovec, 1987). Prvič ga je uporabil Theodore Lipps, ki je z njim pojasnil estetske občutke in izkušnje (Muncer & Ling 2006). V estetiki je to pomenilo predvsem razumevanje in uživanje v čustvih, ki jih v posamezniku vzbujajo umetniška dela. Goleman (2011) navaja, da je besedo empatija prvič uporabil ameriški psiholog Tichener leta 1920, ki jo je opredelil kot sposobnost prodreti v izkušnjo drugega. Pomembna naj bi bila predvsem splošna obveznost do drugega. Kasneje so bile definicije empatije različne (Lamovec, 1987) – sposobnost socialnega vpogleda, sposobnost razumevanja čustvenega in kognitivnega stanja drugega, zmožnost občutenja enakega ali podobnega čustva, ki ga občutijo drugi. Nemška beseda Einfühlung je bila v angleščino prevedena kot *empathy*, kar pomeni vživetje (Goleman, 2010). Gre za težnjo posameznika kot opazovalca, da projicira sebe v druge osebe ali objekte, ki jih opazuje. Sartre (2007) za empatijo pravi, da sta ganjeni subjekt in objekt, ki gani, združena v nekakšno nerazdružljivo sintezo. Avtorica Tancig (2008) pravi, da empatijo navadno opredelimo kot sposobnost razumevanja čustev, misli drugih ljudi in odzivanje nanje z ustreznimi čustvi. Avtorica zato ugotavlja, da je empatija povezana s konceptom teorije uma, ki ga opredeljuje kot zmožnost razumevanja in pripisovanja mentalnih stanj sebi in drugim ljudem, kar nam omogoča predvidevanje njihovega vedenja. Nekateri celo govorijo o empatiji do predmetov (Salecl, 2011a). To pomeni osebno navezanost na avto, hišo, obleko, mobilni telefon ipd. Poistovetenje s stvarmi, ki so v naši lasti, še lahko razumemo; težje razumemo poistovetenje s stvarmi, ki niso naše (Salecl, 2011a). Tak primer so bile človeške skulpture, razstavljene na različnih mestih v Londonu leta 2007 (kipar Anthony Gormley), ki so ljudi najprej motile, potem pa so jih sprejeli in ob koncu razstave zahtevali pojasnila, kaj se bo z njimi zgodilo, in da bi jih bilo dobro dati nekam skupaj, da ne bi ostale same. To je veličasten izraz empatije do stvari, do nekega materiala, ki pooseblja človeka. Kako je mogoče, da tudi stvari v nas vzbudijo čustva tesnobe, skrbi in strahu za njihovo usodo – torej pretirano empatična občutja? Omenjeni kipar je ugotovil, da je odgovor v dožemanju zasebne lastnine. Leta 2009 je v Helsinkih naredil eksperiment: na enega od trgov je pod šotor postavil veliko gmoto gline, iz katere so lahko mimoidoči nekaj ustvarili, vendar tega niso smeli nesti domov ali slikati, vse so morali pustiti na mestu ustvarjanja. Po nekaj dneh so vse te

izdelke spet zgnetli v velikansko gmoto. Žalosti med ustvarjalci ni bilo, ker so že vnaprej vedeli, da se bo to zgodilo. Ustvarjali so skupinsko, kot skupnost in tistih izdelkov niso dojemali kot zasebno lastnino. Morda je rešitev tako individualistično orientirane moderne družbe v oblikovanju skupne lastnine oziroma nikogaršnje lastnine (na primer akcija skupnega čiščenja). Pri medosebnih odnosih so empatijo v prenesenem pomenu uporabljali kot posameznikovo prevzemanje čustev in neverbalne drže drugega. Kar nekaj avtorjev (Lamovec, 1987) se je pozneje glede empatije omejilo na kinestetični vidik doživljanja drugega, predvsem na prevzemanje motorične drže drugega. De Wall (2011) empatijo definira kot sposobnost razumevanja in deljenja čustev z drugimi. Empatija tako deluje po dveh kanalih:

- telesni kanal (če govorimo z žalostno osebo, bomo prevzeli podobno žalostno držo), ki se pri živalih odraža kot sinhronizacija nekega vedenja (opici sinhronizirano vlečeta zaboj hrane, ki ga posamezno ne bi mogli; jata rib plava v krogu, da skupaj ulovijo plen), in
- kognitivni kanal, ki nam omogoča, da prevzamemo perspektivo drugega, kar je veliko bolj zahtevno in zato večinoma to zmorejo le ljudje.

Telesni kanal se pri ljudeh odraža v skupnem nalezljivem zehanju – ugotovili so celo, da so ljudje, ki se zelo hitro nalezejo zehanja, veliko bolj empatični (otroci z avtizmom, ki imajo probleme z empatijo, se zehanja ne nalezejo). Langfeld (1918 v Lamovec, 1991) je empatijo razumel kot enega od načinov, s katerim si posamezniki pomagajo pri presojanju emocionalnih izrazov drugih ljudi. Posameznik naj bi bil empatičen, kadar prevzame držo drugega in se vpraša, kako bi se on počutil v njej – s tem sklepa o počutju drugega. Empatija v prvi vrsti pomeni, da zelo dobro razumemo sebe, vendar je zelo pomemben sestavni del empatije intenzivno poslušanje. Da lahko obujemo škornje drugega, moramo najprej sezuti svoje – empatija je mogoča le, če resnično čim bolj izklopimo svoj način razmišljanja in dožemanja. Strokovnjaki so v preteklosti uporabljali izraz empatija kot individualno občutje do drugega. Danes poznamo tudi skupinske občutke empatije do nekoga ali empatične občutke posameznika do neke skupine ljudi (Lynne, 2011). Prav tako (Lynne, 2011) lahko govorimo o neposredni empatiji, kadar sta subjekta (posameznik ali skupina) soočena v trenutnih situacijah, ali distancirani empatiji, ko subjekt bere ali govori o drugem. McDougall (1908 v Lamovec, 1987) je empatijo opisoval kot primitivni proces prevzemanja emocij drugih v skupini. Danes tako razlago razumemo pod pojmom

psihologija množice, kar bi težko enačili z empatijo. Sullivan (1953 v Lamovec, 1987) jo je opisoval kot emocionalno vez med materjo in dojenčkom, kot razvojno stopnjo v razreševanju simbioze med materjo in otrokom. Oba avtorja pojmuta empatijo kot nenaučeno, instinktivno odzivnost oziroma čustveno reakcijo posameznika v določenih okoliščinah. Govorimo lahko o avtomatični oziroma čustveni empatiji, ki je takojšnja in instinktivna, ter na drugi strani o kognitivni empatiji, ki pomeni razumsko zavzemanje perspektive drugega, trajaja dlje časa in zahteva večji kognitivni napor (Lynne, 2011). Čustvena empatija naj bi nastajala na podlagi zrcalnih nevronov (biološki razlog), ki naj bi jih ljudje zaznali z medsebojnim opazovanjem fizičnega vedenja. Empatično razumevanje (kognitivna empatija) je vedno pogojeno s posameznikovimi izkušnjami, prepričanji, pričakovanji in mogočimi reakcijami.

Glavna nesoglasja različnih razlag o empatiji se pojavljajo glede opredeljevanja avtorjev, ali je to kognitivni ali čustveni proces. Davis (1996) navaja, da empatijo sestavljajo trije različni načini prevzemanja vloge drugega:

- zaznavni, ki pomeni sposobnost predstavljanja vizualne perspektive druge osebe;
- kognitivni, ki je sposobnost oblikovanja lastnih prepričanj o pričakovanjih glede misli, motivov in namenov druge osebe;
- afektivni, ki pomeni sposobnost sklepanja o čustvenem stanju druge osebe.

Empatija naj bi bila tako duševni kot fiziološki pojav (slednje še posebno takrat, ko smo sposobni zavzeti podobno telesno držo, kot jo ima sogovornik), ki je zasnovan na vživljanju v stanje druge osebe – neopazno deljenje duševnega stanja, počutja druge osebe (Goleman, 2010). Goleman (2010) poudarja, da v empatiji neizogibno čutimo z drugo osebo, tudi takrat, kadar si tega morda ne bi ravno želeli. Ob pogledu na zelo žalostno osebo tudi sami začutimo bolečino, kajti takrat v naših možganih zanihajo podobni krogotoki in pride do empatične resonance, ki vodi v sočutje. Empatija (Wakabayashi, Baron-Cohen, Wheelwright, Goldenfeld, Delaney, Fine, Smith & Weil 2006) ima svojo čustveno komponento (občutenje primerne čustva glede na čustveno stanje drugega), kognitivno komponento (razumevanje in predvidevanje, kaj misli, občuti ali bo naredil drugi) in mešano komponento, ki vsebuje čustvene ter kognitivne sestavine empatije.

Walter (1999) deli empatijo na kognitivno (razumevanje perspektive drugega, način dojetja sveta, kot ga dojemajo drugi) in čustveno empatijo (čustvena reakcija posameznika na drugo osebo; začutili naj bi, kar doživlja druga oseba). Strokovnjaki so zaradi različnih osnovnih kognitivnih stilov razvili dva tipa vprašalnikov: vprašalnik za količnik empatije (EQ), ki prepozna čustvena stanja pri drugem in posledično meri primeren odziv, ter vprašalnik za količnik sistematičnosti (SQ), ki se nanaša na izbiro predvidenega in kontroliranega vedenja. Njihova raziskava je pokazala, da so študentje humanističnih smeri dosegli višje rezultate pri EQ-vprašalniku, študentje znanstvenih smeri pa pri SQ-vprašalniku (Wakabayashi et al., 2006). Strokovnjaki na podlagi opravljene raziskave predvidevajo, da ima empatija skupne točke s čustveno inteligenco, na drugi strani naj bi bila sistematičnost posameznika bolj povezana z mentalnimi sposobnostmi sklepanja, ki jo je mogoče izmeriti z različnimi testi inteligence. Davis (1980) govori o začetkih proučevanja empatije (ki se takrat še ni imenovala tako) v letu 1759, ko naj bi Smith (v Davis, 1980) postavil pomembni ločnici med instinktivno simpatijo (oziroma empatijo) in intelektualizirano simpatijo. Prva naj bi pomenila hiter, nenameren in na prvi pogled čustven odziv posameznika na doživljanje drugega, druga pa sposobnost posameznika, da prepozna čustveno stanje drugega, brez posebnega doživljanja ali odzivanja. Zadnja leta se pojavljajo integrirane raziskave tako kognitivne in čustvene komponente empatije kot notranje soodvisnega sistema, v katerem obe komponenti vplivata ena na drugo (Davis, 1980). Problem predhodnih poskusov raziskovanj empatije je bil v tem, da so bili vprašalniki naravnani le na eno komponento (za kar Davis pravi, da ne more biti reprezentativen pogled na tako integrirano osebnostno lastnost, kot je empatija) ali pa so bili tako zelo obširni, da so njihovi izsledki nakazovali veliko več osebnostnih lastnosti medosebnih odnosov kot le empatijo. Tako je Davis (1980) zasnoval multidimenzionalen vprašalnik o empatiji, ki zajema štiri področja:

- lestvica fantazije, ki se nanaša na tendenco imaginarnega vživljanja v fiktivne situacije (filmi, knjige, sanjarjenja podnevi);
- lestvica zavzemanja percepcije drugega, kar pomeni sposobnost vživljanja »zunaj sebe« v drugega s predhodnim opazovanjem njegovega čustvenega stanja;
- lestvica empatične skrbi za drugega, ki povzroči toplo, sočutno in skrbno odzivanje do druge osebe;

- lestvica osebnega stresa, ki odraža posameznikova občutja strahu, zaskrbljenosti in neprijetnosti, doživeta ob opazovanju negativnih izkušenj drugih.

Simmons (2004) razlikuje med simpatiziranjem (deljenje ali strinjanje z občutki druge osebe) in empatiziranjem (intelektualno identificiranje z drugim ter razumevanje vira in manifestacije čustev ali situacije drugega). Davis (1996) gre celo tako daleč, da empatijo razume kot reakcijo posameznika na opaženo doživljanje drugega.

Veliko bližje mi je razmišljanje, da empatija nastopi takrat, ko gledalec nekoliko sam živi prizor, ki ga gleda (Mialaret, 1966 v Lamovec, 1987). Pri tem toliko doživlja delovanje drugega, da se je zmožen postaviti v njegovo vlogo. Mislim, da je to ena glavnih lastnosti metapatičnega posameznika in mu omogoča predvsem razumevanje položaja drugega (metapatija), nikakor pa ne tolikšnega vživljanja v njega, da bi kot opazovalec zaznaval enaka občutja, kot jih doživlja drugi. Menim, da slednje sploh ni mogoče. Posameznik nikakor ne more čutiti enako kot drugi, saj so pri zaznavnih procesih vedno prisotni edinstveni procesi notranjega doživljanja na podlagi lastnih čustev in preteklih asociativnih izkušenj. V zdravstvu razumejo empatijo kot zelo kompleksen in multidimenzionalen konstrukt medosebnih odnosov, zato pri dožemanju empatije upoštevajo tudi perspektivo klientov (Reynolds, Scott & Jessiman, 1999). Tako so prišli do naslednje definicije: empatija je način tistega, ki pomaga, da pokaže, da je s tabo (z bolnikom), pozorno posluša in preverja, ali je pravilno razumel, kar mu je drugi (bolnik) želel povedati. Goleman (2011) ugotavlja, da imajo posamezniki z večjo stopnjo empatije večji posluš za pritajene, subtilne znake drugih. Zato so taki posamezniki bolj uspešni v poklicih, kot so negovalci, učitelji, zdravniki, trgovci in vodilni delavci. Delič, Novak, Kovačič in Avsec (2011) navajajo raziskavo, pri kateri je bilo ugotovljeno, da osebe z močno težnjo po socialni sprejetosti izražajo večjo potrebo oziroma so bolj empatične kot osebe z nizko potrebo po socialni sprejetosti. Posameznik z visoko razvito empatijo pogosto zavzamejo perspektivo druge osebe oziroma so se sposobni v mislih postaviti v položaj drugega (Kuppens & Tuerlinckx, 2007). Biti empatičen do drugega pomeni, da si poskušamo predstavljati, kakšen je njegov pogled na svet, ki nam je lahko celo tako tuj, da ga nismo pripravljeni deliti z njim oziroma se mu prilagoditi (Halpern & Weinstein, 2004 v Lynne, 2011). Avtorja obe zadnji opredelitvi empatije razumeta kot opis metapatije. Angleščina loči med empatijo (*empathy*) in sočutjem (*compassion*). V Velikem angleško-slovenskem slovarju (Krek 2005-2006) lahko vidimo, da »empathy« prevajajo kot vživljanje v čustva drugega.

»Compassion« pa prevajajo kot usmiljenje, sočutje. V Slovarju slovenskega knjižnega jezika (2000) sočutje razlagajo kot čustveno prizadetost, žalost ob nesreči, trpljenju drugega. Hkrati nekateri slovenski avtorji sami ali v povzemanju tujih avtorjev empatijo pojmujejo kot sočutje (Simonič, 2010; Batson, 1995 v Avsec, 2007). Menim, da smo Slovenci tudi v splošni rabi pomen obeh besed pretirano poenotili in ju uporabljamo kot sopomenki – zato potrebujemo izraz metapatija. Empatijo tako dojemam kot afektivno komponento posameznika do drugega (sočutje), metapatijo kot kognitivno komponento poskusa razumevanja drugega.

5.8. Samopodoba

Samopodoba je obširen pojav, ki je v psihologiji navzoč že vrsto let. Preučevali so jo številni avtorji, ki so poskušali podati različne definicije samopodobe (glej na primer Nathaniel Branden, po Tacol, 2011). Slednji velja za začetnika sodobne opredelitve samopodobe, ki jo danes razumemo kot množico odnosov, ki jih posameznik zavestno in nezavedno vzpostavlja do samega sebe (Tacol, 2011).

Številne raziskave na področju samopodobe se omejujejo zgolj na šolske otroke in mladostnike, prav tako so številni programi za izboljšanje samopodobe usmerjeni predvsem na šolske otroke in mladostnike, ki predstavljajo najobčutljivejšo populacijo pri izgradnji samopodobe. Menim, da bi morali večjo pozornost pri izgradnji pozitivne samopodobe nameniti tudi starejšim generacijam, saj te zaradi številnejših življenjskih izkušenj, kot so izguba službe, ločitev, smrt, ipd. morda bolj kot mladostniki čutijo posledice negativne samopodobe, ki jih povzročajo omenjeni socialni dejavniki.

Samopodoba je konstrukt, ki je v psihologiji navzoč že od Jamesove teorije (po Kobal Grum, Leskovšek & Učman, 2003), sebstva dalje. Avtor je razvil pojem sebstva, v katerem zajame vse, kar posameznik lahko imenuje kot svoje. Sebstvo je razdvojil na sebstvo kot subjekt (čisti ego), ki je dejaven, in sebstvo kot objekt (empirični ego), ki je pasiven. Empirični ego oziroma empirično sebstvo je razčlenil na posamezna podsebstva, ki jih je uredil v hierarhično strukturo. Na vrh strukture je postavil duhovno sebstvo, ki označuje zavestna stanja posameznika, njegova doživljanja in pojmovanja lastnih mentalnih

sposobnosti. Sledita mu materialno sebstvo, ki vključuje predstave posameznika o njegovem premoženju, ter socialno sebstvo, ki ga sestavljajo doživljanja posameznika o tem, kakšen je in kakšen naj bo v očeh drugih. Na dno hierarhične strukture je avtor postavil telesno sebstvo (Kobal Grum et al., 2003).

Samopodoba je način, kako vidimo sami sebe. Vpliva na naše zdravje in energijo, duševni mir, sposobnost, srečo, kakovost naših odnosov, na naše predstave, na cilje, ki si jih postavljamo in jih dosegamo, na produktivnost in na naš vsestranski uspeh (Youngs, 2000: 9).

Samopodobo razumemo kot množico odnosov, ki jih posameznik zavedno ali nezavedno vzpostavlja do samega sebe. V te odnose s samim seboj vstopa počasi in postopoma, s pomočjo predstav, občutij, vrednotenj, ocen samega sebe, svoje socialne naravnosti in ravnanj. Vse to razvija skozi svoje celotno življenje, najprej preko matere, nato preko širšega družbenega okolja (Kobal Grum et al., 2003: 20).

Samopodoba je vzorec predstav posameznika o sebi. Identiteta se oblikuje pod vplivom individualnih, osebnih izkušenj o sebi, hkrati pa nanjo vplivajo mnenja, ki jih imajo drugi o nas. Gabi Čačinovič-Vogrinič (2006) pravi, da se pojem socialne identitete nanaša na pričakovanja, ki jih imajo drugi o nas oziroma na družbeno določena pričakovanja, ki se vežejo na posamezne vloge.

Samopodoba je ključna za to, kar naredi posameznik iz svojega življenja, da je zvest lastnemu razvoju in da skrbi za druge. Na zdravje, energijo, duševni mir, na doseganje ciljev, na notranjo srečo, na kakovost odnosov, na sposobnosti posameznika vpliva prav zdrava samopodoba (Youngs, 2000: 12).

Avtorica Youngs (2000: 13–14) pravi, da naša samopodoba vpliva na našo psihološko ranljivost in trdnost, živahnost in obup, sposobnost in nesposobnost. Zato smo včasih prepričani, da ima otrok visoko samopodobo oziroma da situacija gradi otrokovo samopodobo, potem pa presenečeni spoznamo, da je njegovo videnje samega sebe popolnoma drugačno. Naša slika o otrocih in njihova slika o sebi se razlikujeta, zato je samopodoba samo posledica dognanj v sebi, končni seštevek ali vrednost, način kako

gleđamo nase. Posameznik z visoko samopodobo lahko gleda nase kot na prvovrstno prodajno blago, posameznik z nizko samopodobo pa sebe vidi kot blago z napako. Vsak posameznik si Źeli biti in mora biti pomemben. Vsak si Źeli dobiti občutek, da delo z njim ni brezplodno, da je cenjen in pomemben.

Naša samopodoba določa, ali polno živimo. Vrednost, ki ji jo pripisujemo, temelji na lastnem občutku učinkovitosti; na notranjem občutku zaupanja v sposobnost, da lahko živimo lastno življenje; na varnosti, da se lahko soočamo z izzivi; in na samospoštovanju ter moči, da se postavimo zase. Drugi zlahka prepoznajo našo samopodobo. Naša dejanja pokaŹejo navzven, koliko se cenimo. Samopodoba vpliva na vse, kar rečemo in storimo, kljub temu, da je zelo osebna. (Youngs, 2000: 16).

5.9. Zaključek

Terapija z umetnostjo se močno opira na neverbalno komunikacijo. Ta vrsta komunikacije lahko poteka na treh ravneh: notranja, diadna (v paru) in skupinska. Vsebinsko neverbalne komunikacije tvorijo konstruirani pomeni, podobe, simboli, metafore in izrazno-ustvarjalni mediji kot taki. Dodatne informacije lahko pridobimo tako, da pogledamo, kako so podobe, simboli in tako naprej ustvarjeni. Ta »kako« pogosto priskrbi pomembno informacijo o odnosnih vidikih.

6. PRISTOPI PRI DELU Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI

Umetnostni terapevti pri svojem delu izhajajo iz različnih teoretskih modelov oziroma pristopov, ki jih tu na kratko predstavim, da bi prikazala, kako raznolično je teoretsko ozadje dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, iz katerega izhajamo pri izvedbi izrazno-ustvarjalne dejavnosti. Judith Rubin Aron (2010: 95-118) kot najpogostejše uporabljene pristope omenja naslednje, ki jih je razvrstila v šest večjih skupin.

6.1. Psihodinamični pristop

Po psihodinamičnem pristopu nerešena vprašanja povzročijo nezavedni konflikt, ki ima zelo veliko moč nad posameznikom in povzroča različne boleče simptome. Ker so ta vprašanja in težave potlačeni, zato ker so preboleči, so pogosto nezavedni in jih moramo razkriti tako, da zaobidemo nezavedne obrambe posameznika. To pa lahko storimo z umetnostjo. Med psihodinamične pristope štejemo Freudovo psihoanalizo, Jungovo analitično terapijo, pristop prostih asociacij in interpretacij, ki ga je razvila Naumburgova, in drugi.

6.2. Humanistični pristop

Druga večja skupina vključuje pristope, ki poudarjajo sprejemanje in razvoj posameznikov v sedanjosti. Za razliko od medicinskih pristopov, ki se osredotočajo na posameznikovo bolezen, se humanistični pristopi osredotočajo na posameznikovo zdravje in dobro počutje. V humanističnih pristopih k umetnostni terapiji sta pogosto poudarjeni samoaktualizacija in izpolnitev posameznikove prirojene sposobnosti za osebno rast, delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji pa izpostavlja izražanje posameznikovih trenutnih občutkov in doživljanj v sedanjosti, namesto, da bi se ozirali v preteklost. Taka je na primer Rogersova nedirektivna terapija, ki temelji na brezpogojnem pozitivnem pogledu posameznika, pristop Milтона Eriksona, ki je zagovarjal sodelovalni model proti avtoritarnemu modelu psihoterapije. Sem sodita tudi fenomenološki pristop, ki zagovarja edinstvenost posameznikove izkušnje realnosti v sedanjem trenutku v času, in pa eksistencialistični pristop. Vsi humanistični pristopi poudarjajo človekovo zmožnost, da prevzame nadzor nad svojim življenjem in uporablja svojo svobodno voljo.

6.3. Psiho-edukacijski pristopi

Med te pristope lahko štejemo vedenjski pristop, ki izhaja iz tega, kar se da meriti npr. kako se nekdo vede. Pri vedenjskih pristopih vse terapije krepijo zaželeno vedenje. Mednje štejemo tudi kognitivno terapijo, ki se osredotoča na spreminjanje tistih mislenih procesov

in vzorcev razumevanja, ki povzročajo simptome. Posameznik se nauči novih in zanj bolj uporabnih načinov mišljenja in vedenja.

V to skupino pristopov štejemo tudi razvojni in adaptivni pristop.

6.4. Sistemski pristopi

V to skupino sodita družinska umetnostna terapija in skupinska umetnostna terapija. V skupinski interakcijski umetnostni terapiji ima terapevtka nalogo, da ustvari zaupno in varno okolje, v katerem posameznica lahko odkrito izraža svoja čustva in postopoma pride do zavedanja in razumevanja vedenjskih vzorcev, ki ji povzročajo težave. To vodi k spremembam in preizkušanju novih vedenjskih odzivov v skupini. S pomočjo povratnih informacij, ki jih dobi od terapevtke, ostalih članov skupine in iz samoopazovanja, posameznica ugotavlja in presoja učinkovitost lastnih spremenjenih vedenjskih vzorcev, ki jih nato preizkusi tudi zunaj terapevtske skupine in o tem poroča skupini. Interakcijska umetnostna terapija gradi na posameznikovem izraznem potencialu in spodbujanju ustvarjalnosti pri usmerjanju in vzdrževanju pozitivne interakcije ter tako ustvarja okolje, v katerem posameznik raziskuje, preizkuša in utrjuje nove vedenjske vzorce (Tancig, 2010: 26).

6.5. Integrativni pristopi

Integrativni pristopi združujejo več teoretskih pristopov s področja psihologije, psihopatologije in psihoterapije in jih poskušajo smiselno integrirati. Usmerjeni so lahko na osebo, proces ali produkt. V ospredje postavljajo pragmatičnost in izbiro načina, ki je za posamezno situacijo oziroma osebo najustreznejši. (Tancig, 2010: 26).

6.6. Nevroznanstveni pristopi

Razvoj klinične nevroznanosti v novejšem času je pomembno vplival na teorijo in prakso umetnostne terapije, ki prevzema njen jezik in koncepte. Ugotovljene so kompleksne povezave med umetnostnim ustvarjanjem in interpersonalno nevrobiologijo ter med

imunskim, endokrinim in živčnim sistemom, predvsem vizualnim in motoričnim (Hass-Cohen & Carr, 2008).

6.7. Zaključek

Za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji je pomembno, na katero teoretsko ozadje oziroma pristop se naslanjamo. Kot smo prikazali, so pristopi k umetnosti terapiji lahko zelo različni. Lahko bi rekli, da jih je toliko, kolikor je umetnostnih terapevtov. Nekateri, tak je na primer psihodinamični, imajo pri svojem pristopu za izhodišče posameznikov notranji, nezavedni psihičnih konflikt, do katerega dostopajo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da odpravijo boleče simptome potlačenih problemov; drugi, na primer humanistični pristopi, se osredotočajo na to, kaj posameznik rabi v sedanjosti za to, da se bolje počuti, in z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev poudarjajo osebno samoaktualizacijo, svobodno voljo in človekovo zmožnost, da prevzame nadzor nad svojim življenjem. Med pristopi so tudi tisti, ki krepijo zaželeno vedenje, miselne procese, oziroma tisti, ki umetnostno ustvarjanje povezujejo z delovanjem interpersonalne nevrobiologije (npr. psihoedukacijski, razvojni, adaptivni in nevroznanstveni). Nekateri pristopi prisegajo na skupinske terapije (sistemski pristopi), bodisi z družino ali drugo skupino ljudi, znotraj katere posamezniki spreminjajo svoje vedenjske odzive v skupinski interakciji. Ne nazadnje pa integrativni pristopi, ki v ospredje postavljajo pragmatičnost, združujejo več teoretskih pristopov, ki so za dano situacijo in posameznika najbolj primerni, in jih poskušajo smiselno integrirati.

7. PREDNOSTI DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI

7.1. Prednosti⁹

Kar zadeva prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, je Helen Payne (West) (1984: 47; 1992 v Kroflič, 1999: 23-24) zlasti v povezavi s plesno-gibalno dejavnostjo ugotovila, da gib: *1. prispeva k samozavedanju*, kar omogoča oblikovanje ustrezne telesne slike, daje

⁹ V tem poglavju izhajam predvsem iz spoznanj svoje magistrske naloge (Kustec, 2007).

občutek notranje strukture, reducira impulzivnost, omogoča odkrivanje samega sebe, vzbuja zadovoljstvo s samim seboj, samozaupanje, občutljivost za neverbalne znake; 2. *razvija socialne sposobnosti*, t.j. socialno zavedanje, ker spodbuja stike z drugimi, zaupanje, občutljivost, prilagodljivo strukturo, sodelovanje, skupinsko reševanje problemov, upoštevanje pravil, delitev pozornosti, empatijo, vodenje in podrejanje, vzdrževanje pozornosti, sprejemanje stikov prek dotika, iniciativnost in sodelovanje v aktivnosti; 3. *daje možnosti za izražanje čustev in domišljije skozi oblikovanje telesa*; 4. *omogoča občutje uspeha in zadovoljstva*; 5. *omogoča integracijo notranjih in zunanjih dražljajev*; 6. *dovoljuje fleksibilne odgovore* na emocionalna in fizična vprašanja iz življenja, ki jih je mogoče posplošiti na veliko situacij; 7. *izboljšuje funkcionalne in dinamične elemente nevromuskularnih spretnosti*, kot so koordinacija v hoji, ravnotežje in prostorska orientacija; 8. *prispeva k smiselnemu in ustreznemu organiziranju*, interpretiranju in manipuliranju v subjektivnem svetu; 9. *privzgaja vzorce emocionalnih in fizičnih odgovorov* na pozitiven in sprejemljiv način, usposablja posameznika za kreativno vključevanje v družbo in ga ne potiska v konformizem.

Kot trdi Leslie Bunt (1994), poskušamo s pomočjo *glasbe* najti vez z drugim človekom. Bruscia (v Vogelnik 1994) pa meni, da glasba služi tudi kot pomoč pri samoaktualizaciji, za spodbujanje razvojne rasti, za pospeševanje in izboljšanje učenja, za lajšanje in zmanjševanje stresa, za sproščanje, za obvladovanje bolečin, kot pomoč pri porodu, za spremljanje telesnih vaj (giba), za obravnavanje glasbenih problemov in supervizijo terapevtskih študentov in strokovnjakov. Preko glasbe, tako Bruscia (v Vogelnik 1994), lahko pritegnemo osebo glede na njene specifične potrebe v različne glasbene izkušnje kot so: improvizacija, poustvarjanje, skladanje, poslušanje glasbe. Vsaka od teh izkušenj pa lahko vsebuje tudi govorjenje, risanje, izražanje z gibom ali plesom, igranje, pesnikovanje, pripovedovanje zgodb in dramsko izražanje. Glasba se tako srečuje in povezuje z drugimi umetnostnimi izraznimi sredstvi.

Warren (1993) opisuje delo z glasbo kot socialno dejavnost, katere rezultati so odvisni od vzpostavitve varnega okvira, ki omogoča udeležencem komunikacijo, poslušanje in sodelovanje. Njeni rezultati se nato odražajo v obliki čustvene in telesne razbremenitve; sproščenosti in nevtralizaciji stresa; izboljšanju samopodobe, samospoštovanja in samozavesti; izboljšanju komunikacijskih spretnosti; sposobnosti ustvarjalno usmerjati

lastno energijo; zmanjševanju stereotipnih, prisilnih, samodestruktivnih, agresivnih, razdiralnih in impulzivnih vedenj; izboljšanju ustvarjalnosti in širjenju domišljije; večjemu zaupanju v lastno sposobnost vzpostavljanja odnosov z drugimi in iskanju pozitivnih načinov zadovoljevanja lastnih potreb; lažjemu usmerjanju pozornosti na lastno telo; bolj izurjenemu spominu in lažji koncentraciji; boljšemu zavedanju sebe, doživljanju drugih in okolja.

Dalje, *dramska dejavnost* omogoča »tri pozitivne učinke« (Šav, 2003: 11-13):

- Razvijanje osebne ustvarjalnosti

Možnost, da na določenem področju nekaj ustvari, povečuje človekovo samozaupanje in samozavest. Ker ustvarjanje vključuje komunikacijo z drugim, nas uči socialnih zakonitosti in nas integrira v skupnost. Udeleženci pri ustvarjalnem delu pridobijo občutek pripadnosti skupini in sprejetosti. Z ustvarjalnim procesom udejanjamo latentni osebni potencial, morda premalo izživet ali dotlej celo neznan.

- Doživetje osebne katarze

Dramska igra nas dejavno pelje v konfrontacijo z našimi notranjimi blokadami, psihičnimi vozli in temnimi lisami, pa tudi z zatajevanimi in zavrtimi temeljnimi potrebami in radostmi. V trenutku globinskega samodoživetja, v izkustvu nekega svojega ključnega problema ali dotlej neznane radosti doživimo katarzo ali očiščenje.

- Osebnostno rast

Pri dramski igri se človek samouresničuje in razvija svojo celovitost. Ta proces vključuje razvoj psihološkega, ustvarjalnega, socialnega in izkustvenega odnosa do narave in resničnosti nasploh, torej tudi človekovo duhovno razsežnost. To širjenje polja izkustev in s tem lastne osebnosti se dogaja na konkreten, dejaven in razločljiv način, brez mistifikacij, ki jih pogosto pripisujejo temu področju.

Z udeleževanjem v *likovni dejavnosti* uporabnik povečuje svojo samozavest in izboljšuje samopodobo. Likovna dejavnost lahko tudi izboljša koncentracijo, ročne spretnosti, motorične sposobnosti, vzpodbuja odkrivanje samega sebe in čustvene rasti, saj je v bistvu celotna dejavnost dvosmeren proces, ki vključuje tako proces izdelovanja določenega izdelka kot tudi odkrivanje njegovega pomena (Fausek, 1997).

Tomaž Gorjup (1999: 22) poleg samega procesa likovne aktivnosti, poudarja tudi pomen likovnih delo in izdelkov. »Likovni izdelek pacientu omogoča doživetje estetskega ugodja, občutek zavezanosti, osebne povezanosti-identifikacije in izpolnjenosti. Dober likovni dosežek lahko s svojo žarilno polnostjo in likovno močjo pacienta še dodatno spodbuja in krepi. Udeleženci v okviru likovne delavnice imajo možnost, da se izrazijo s samostojnim eksperimentiranjem in kritičnim vključevanjem lastnih likovnih zmožnosti, kot so natančnost zaznavanja, ustvarjalno mišljenje, domišljija in emocije.«

Likovno izražanje in ustvarjanje omogoča ljudem, da razvijejo občutek za družbeno sprejemljivo obliko izražanja mnogih spoznanj, čustev in občutkov.

7.2. Zaključek

Večina avtorjev navaja predvsem pozitivne učinke dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, ki posameznico podpirajo pri tem, da lahko v sebi vzpostavi lastne moči za samozdravljenje. Številni avtorji spoznavajo, da delo s temi mediji krepi posameznikovo samopotrjevanje, samopodobo, rast in razvoj. Izrazno-ustvarjalni mediji so lahko dostopni vsem in omogočajo različne vrste komunikacije in razvijanja medosebnih odnosov. Prispevajo tudi k samospoznavanju in k socializaciji. Prav tako prispevajo k zoperstavljanju kognitivnemu/intelektualnemu, čustvenemu/afektivnemu in ustvarjalno/inspirativnemu vakumu, v katerem se lahko hitro znajdemo današnjem svetu, ki ga poganjajo napetosti in stres, ki je neoseben in pogosto ni varen. Obenem so izrazno-ustvarjalni mediji sredstvo, s katerim dostopamo do skritih resursov in ki uporabniku priskrbijo sredstvo, s katerim izrazi notranje konflikte in ki ga lahko uporablja vse življenje.

Kot pri verbalno usmerjeni dejavnosti, je razmerje oziroma odnos med uporabnico in strokovno delavko glavni dejavnik napredka in poteka procesa dela. Dinamika med dvema človeka je osnovno orodje, ne glede na to ali se uporabnik pogovarja s strokovnimi delavcem, igra z igračami ali pa molči. Konstantnost je zagotovljena s strokovnjakovo prisotnostjo.

8. POTENCIALNI DEJAVNIKI TVEGANJA

8.1. Dejavniki tveganja

Kljub temu, da večina avtorjev, npr. Liebmann (1986), Levy (1988), Payne (1992), Case in Dalley (1992), Warren (1993), Petzold (1990) in Rubin (2010) navaja predvsem pozitivne učinke dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, se postavlja vprašanje, ali se praktiki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji morda srečujejo z negativnimi učinki oziroma s potencialnimi dejavniki tveganja. Dodam lahko lastne izkušnje pri delu z meditacijo, ko so udeleženci pogosto začeli jokati, se tresti, ipd. Nisem še namreč poznala opozorila, ki ga navaja avtorica Reddemann (2008: 34): »Velja, da ima to, kar učinkuje, tudi stranske učinke. Vsaka sproščujoča dejavnost ima pomemben stranski učinek, ker z njo globlje prodremo v obremenjujoče vsebine. Kot na primer ljudje, ki zbolijo vsak konec tedna in dobijo migreno, ali tisti, ki zbolijo na začetku dopusta. Kdor meditira, ve, kako ga lahko pri tem neprijetno obide utrujenost. To ne pomeni, da meditiranje kot tako utruja, ampak da smo opazili dogajanje v sebi. Zato se lahko tudi zgodi, da privrejo na plano boleče misli, podobe in občutki, ki jih sicer, če smo kar naprej zaposleni, preprosto ne zaznavamo.« Da bi se pri lastnem delu z meditacijo temu vsaj deloma izognila, sem vpeljala prakso, da se pred meditacijo z udeleženkami vselej pogovorim o njihovih izkušnjah dela z meditacijo.

Po pregledu velikega števila relevantnih strokovnih del (Liebmann, 1986; Landy, 1986; Jennings, 1987; Levy, 1988; Petzold, 1990; Payne, 1990, 1992; Case & Dalley, 1992; Mees-Christeller, 1992; Warren, 1993; Bunt, 1994; Šugman Bohinc, 1994; Vogelnik, 1996, 2003a, 2003b; Fausek, 1997; Kroflič, 1992, 1999; Chapman & Appleton, 1999; Carlton Bratton & Ray, 1999; Ginott, 1999; Schubach De Domenico, 1999; Andersen-Waren & Grainger, 2000; Gerard Kaduson & Schaefer, 2000; Možina, 2004; Reitz, Rosky, Schmidts & Urspruch, 2005; Kariž, 2006; Kustec, 2007; Geldard & Geldard, 2008; Slunjski, 2008; Toseland & Rivas, 2009, 2014; Rubin, 2010), nisem zasledila podatkov o raziskavah, ki bi se načrtno ukvarjale z dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Večina avtorjev govori predvsem o omejitvah oziroma dejavnikih tveganja, povezanih s populacijo, pri kateri za namene podpore in pomoči uporabljamo izrazno-ustvarjalne medije, ne pa o tveganjih, povezanih z dejstvom, da gre za pomoč z izrazno-

ustvarjalnimi mediji. Malchiodi (2007: 12-13) sicer navaja, da nimajo vsi uporabniki koristi od takega načina dela, da z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev lahko vzbudimo v uporabnikih odpor, in da so strokovnjaki, ki niso ustrezno usposobljeni za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, nagnjeni k temu, da namesto uporabnika interpretirajo to, kar ta izraža in ustvarja. Eden izmed dejavnikov tveganja je, da izvajalec začne uporabljati izrazno-ustvarjalne medije preveč mehansko, tehnično in rutinsko, namesto da bi izhajal iz tega, kaj oziroma kateri izrazno-ustvarjalni medij bi bil najbolj primeren za uporabnika glede na njegovo zgodovino, trenutni problem in potenciale ter cilje.

Iz strokovne literature je razvidno, da ne moremo vnaprej z gotovostjo predvideti, kakšne odzive bodo posamezni materiali oziroma mediji sprožili pri sogovorniku. Na to nas opozorita tudi Chapman in Appleton (1999), ki ugotavljata, da lahko napačno razumevanje materiala privede do posledic, ki se kažejo kot povečana neorganiziranost in razdrobljenost uporabnikovega doživljanja in čustvovanja. Različni materiali imajo različne psihološke učinke na ustvarjalca. »Za nekatere bolnice določeni materiali, na primer glina, škrobno lepilo in barve za slikanje z rokami, predstavljajo obremenjujoči sprožilni dražljaj. Obremenjujoče so lahko tudi določene barve, oblike in simboli ali zvoki, na primer enakomerno praskanje voščenk po papirju« (Reddemann, 2008: 98).

8.2. Zaključek

Kot vsaka stvar, ki zdravi, ima lahko tudi izražanje in ustvarjanje stranske učinke. Ko se človek pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji odpre in sprosti, pride v stik tudi s kompleksnimi in bolečimi občutki, mislimi in podobami ter obremenjujočimi vsebinami. Dalje lahko strokovna delavka brez izkušenj uporabi izrazno-ustvarjalne medije na mehanski način, aktivnosti in tehnike pa rutinsko, ne da bi razmišljala o tem, kaj bi bilo najboljše za uporabnika, in izhajala iz njegove zgodovine, predstavljenih problemov in potencialov ter ciljev. Ker lahko umetnostne terapije vključujejo preveč usmerjene aktivnosti, nekateri terapevti rajši izberejo izrazno aktivnost oziroma izrazno-ustvarjalni medij ali usmeritev kar iz knjige ali posamezne delavnice. Prav tako morda nimajo prav vsi uporabniki koristi od takega načina dela ali pa čutijo odpor do njega. Res je tudi, da ne moremo vnaprej z gotovostjo predvideti, kakšne odzive bodo posamezni materiali oziroma

mediji sprožili pri uporabnici. Tako kot pri različnih oblikah podpore in pomoči, je pomembno, da poslušamo in spoštujemo, kaj nam uporabnik sporoča in potem ustvarimo okoliščine, ki najbolj ustrezajo njegovim potrebam. Zato je toliko pomembneje, da že na začetku dela vzpostavimo ustrezna varovala in vedno znova vzpostavljamo okoliščine za odnosno stabilnost. K slednjemu lahko prispeva dosledna uporaba koncepta delovnega odnosa soustvarjanja (Čačinovič Vogrinčič, 2002) ter spiralnega sodelovalnega modela raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti (Šugman Bohinc, 1994).

9. SPIRALNI SODELOVALNI MODEL RAZISKOVANJA, NAČRTOVANJA, IZVAJANJA IN EVALVIRANJA IZRAZNO-USTVARJALNE DEJAVNOSTI

Kot sem prikazala zgoraj, imamo več razlogov, da delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji uporabljamo tudi v socialnem delu. V kontekstu socialnega dela sem za delo z uporabnico vzpostavila socialnodelovni odnos in vpeljala izvirni delovni projekt pomoči, da bi na ta način zagotovila uporabničino vključenost, aktivno udeležbo in okrepila njeno moč. Pri tem lahko sledimo spiralnemu modelu, ki sem ga poskušala oblikovati v nadaljevanju.

Pri modelu, ki sem ga za potrebe lastnega raziskovanja poimenovala »spiralni sodelovalni model raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti«, sem izhajala iz krožnega modela načrtovanja in izvajanja socialne kulturne dejavnosti (po Šugman Bohinc, 1994).

Krožni model načrtovanja in izvajanja (Šugman Bohinc, 1994: 320) v socialnem delu so na Hogeschool Nijmegen na Nizozemskem sistematizirali kot petstopenjski krožni (akcijski) proces, ki vključuje mogoče povratne zveze, kar omogoča vedno nove izboljšave in učenje na morebitnih napakah. Ta model sem nadgradila z dimenzijo sodobnih spoznanj skupinskega dela in sodelovanja, soustvarjanja, participacije uporabnikov.

Skladno s kritičnimi postmodernimi teorijami je namreč cilj participacijskega raziskovanja »[...] kreirati vednost, ki pojasnjuje in poskuša spreminjati slabo razdeljeno moč in vire in lahko preiskuje razmerja moči med raziskovalci in udeleženci v raziskavi« (Wallerstein, 1999: 43). Temeljna predpostavka procesov participacijskega raziskovanja je, da bo do spremembe bolj verjetno prišlo, da bo bolj učinkovita in vzdržna, če so v procesu angažirani ljudje, na katere se ta proces osredotoča (Chambers, 1994a). Dajanje prednosti 'participaciji' odraža tudi politično stališče participacijskega raziskovanja, da imajo vsi ljudje ne glede na starost, spol in raven izobrazbe pravico biti udeleženi pri oblikovanju odločitev, ki zadevajo ustvarjanje vednosti o njih samih (Gaventa & Cornwall, 2006).

Po načelih participacijskega raziskovanja do spremembe v dinamiki moči v raziskovalni situaciji pride z a) zagotovitvijo, da raziskovalni proces enakopravno oblikujejo in upravljajo vsi raziskovalci in udeleženci, b) z zagotovitvijo, da vsi udeleženci v kontekstu raziskave lahko sodelujejo v raziskovalnem procesu in izrazijo svoje mnenje (Chambers, 1994a).

Participacijski procesi, ki se osredinjajo na kontekstualizacijo izkušenj udeležencev in na to, da spoznajo njihov 'pomen', priznavajo kompleksnost človeške izkušnje (Gaventa & Cornwall, 2006). Pri participacijskem raziskovanju lahko poskrbimo za uporabo 'jezika' udeležencev s simboli, risbami in drugimi znakovnimi sistemi, ki se nanašajo na kontekst, in s tem ujamemo bistvo pojava s perspektive udeležencev v raziskavi.

Spiralni sodelovalni model raziskovanja, načrtovanja, izvajanja in evalviranja tako poteka v fazah, v katere so ves čas vključeni uporabniki.

V prvi fazi tako socialni delavec *skupaj oziroma v sodelovanju* z uporabniki razišče njihove potrebe, interese, želje in pričakovanja. Pri tem je seveda pozoren tudi na svoje lastne potrebe, interese, želje in pričakovanja (opira se na epistemologijo kibernetike drugega reda). Seveda pa ne more mimo vpetosti take skupine v družbeno-kulturno okolje (kibernetika tretjega reda). Tako se ne opira samo na strokovno teoretično znanje o različnih dejavnikih človekovega psihofizičnega razvoja, ampak na skupno raziskovanje zgodb in pomenov za uporabnikove izkušnje, kar vključuje kritično refleksijo vpliva družbenih konstrukcij stvarnosti na njegovo aktualno (s problemi zasičeno) zgodbo.

V tej fazi je pomembno, da izvajalke sklenejo dogovor o sodelovanju, ki je lahko usten ali pisen. Vse pogosteje se pri tem uporablja pisni dogovor. Ta nam pomaga razjasniti namen skupine in pričakovanja članov o izvajalki in organizaciji in omogoči izvajalki, da natanko določi, kaj pričakuje od članov. O dogovorih se lahko pozneje znova pogajamo, če se obe strani tako strinjata, in sicer kadar koli v času, dokler potekajo srečanja skupine. Toseland in Rivas (2014: 184) dajeta primer takega dogovora posebej za člana in vodjo skupine:

Kot član skupine se strinjam, da:

- bom prisoten na vseh srečanjih skupine,
- bom prihajal pravočasno,
- tistega, kar bo izrečeno na srečanjih skupine, ne bom pripovedoval nikomur zunaj srečanj,
- bom pred naslednjim srečanjem izpolnil naloge, ki zadevajo branje, vaje, načrte zdravljenja ali druge obveznosti, ki jih prevzamem v skupini,
- bom sodeloval pri vajah, igri vlog, demonstracijah in drugih simulacijah, ki jih bomo izvajali na srečanjih skupine.

Kot vodja skupine se strinjam, da:

- se bom pripravila na vsako srečanje,
- bom vsako srečanje začela in končala pravočasno,
- bom pred vsakim srečanjem poskrbela za pijačo, prigrizke in potreben programski material,
- se bom o skupini pogovarjala le s svojimi sodelavci in ne zunaj službenega konteksta,
- bom z evalvacijo vsakega srečanja zagotovila, da je skupina v pomoč posameznim članom pri reševanju njihovih osebnih težav in je osebno zadovoljujoča za vse člane skupine,
- bom poskrbela za to, da bodo imeli člani na voljo ustrezne vire o organizaciji in skupnosti, ki jim bodo pomagali reševati njihove probleme.

Obenem mora izvajalka v tej fazi upoštevati tri dejavnike (Toseland & Rivas, 2014: 185): fizično okolje, ureditev, ki ustreza članom s posebnimi potrebami in finančno podporo.

Seznam elementov priprave okolja:

- velikost sobe naj bo primerna za velikost skupine in dejavnosti,
- oprema: stoli, prostor za delo in dejavnosti, primeren za specifične potrebe populacije,
- tehnologija: avdiovizualna, računalnik, telekomunikacijske naprave,
- atmosfera: razsvetljava, ogrevanje in klima, splošni učinek, ki ga ustvari prostor za srečanja,
- posebne potrebe: fizična dostopnost prostora, tehnologija za pomoč, otroško varstvo, transport, po potrebi prevajalec,
- finančna podpora: stroški dejavnosti in materialov, stroški IT, fotokopiranje, oglaševanje, e-pošta, prigrizki in pijače, druge potrebščine.

Okolje lahko vpliva na vedenje članov in pripelje do težav na prvih srečanjih, neustreznega vedenja in nepričakovanih težav z razvojem skupine.

Velikost sobe lahko vpliva na to, kako aktivni postanejo člani, manjša soba sproža pozitivne občutke bližine med člani, velika soba je odtujujoča in onemogoča osredotočeno sodelovanje. Če pa je soba premajhna, lahko udeleženci postanejo nemirni, deluje tesnobno, izziva konflikte. Vse to je odvisno tudi od udeležene populacije. Udobno okolje je hkrati sporočilo, koliko jih izvajalka spoštuje.

Zaradi posebnih potreb, npr. če gre za fizično oviranost, je potrebno zagotoviti dostop z vozički, če gre za skupino staršev, je potrebno zagotoviti varstvo za otroke, če je to skupina za delo z otroki, je potreben dogovor o varnem prevozu. Zagotoviti je potrebno na primer tolmače za naglušne ipd.

V drugi fazi začne socialna delavka v sodelovanju z uporabniki razvijati in načrtovati program aktivnosti, ki bi bile najbolj ustrezne glede na ugotovljene prevladujoče interese in potrebe vseh sodelujočih. Pri tem se zaveda pomena temeljnih predpostavk kibernetike drugega in tretjega reda, ki poudarja, da se resničnost konstruira v danem družbenem okolju v dialogu in da strokovnost oziroma izvedenstvo uporabnika ni nič manj pomembno od strokovnosti socialnega delavca. Socialna delavka pri oblikovanju programa pušča dovolj prostora za morebitne sprotne spremembe, ki lahko nastajajo pri vseh udeleženi kot odgovor na spremembe v življenju in razvoju posameznikov (tako uporabnikov kot

socialnega delavca). Socialna delavka ima tako skupaj z uporabniki na voljo različne strategije razvoja programa, kar je seveda odvisno od več dejavnikov, npr. a) od vrste organizacije, ki ji socialni delavec pripada, in njenih ciljev, namenov, potreb in poslanstva (ne more mimo paradigme kibernetike tretjega reda); b) od tega, koliko socialni delavec pozna človekov razvoj in od njegove usposobljenosti in sposobnosti; c) od njegove sposobnosti (so)ugotavljanja potreb, interesov, želja in pričakovanj udeležencev; d) od njegove sposobnosti (so)ugotavljanja potreb in interesov tako posameznika kot okolja oziroma skupnosti in njenega medsebojnega odnosa; e) od sposobnosti in zmožnosti uporabnikovega (so)oblikovanja procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

V tej fazi nato socialna delavka skupaj z uporabniki, glede na izražene potrebe, želje, interese in pričakovanja vseh udeleženi oblikuje cilje dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Vprašanja, kot je: »Kaj upate, da boste dosegli s sodelovanjem v skupini?«, lahko spodbudijo člane, da razmišljajo o svojih vlogah v skupini, kakšne cilje bi radi dosegli in kako se cilji skladajo s splošnimi nameni skupine.

V tretji fazi se program izvede v praksi.

V četrti fazi socialna delavka skupaj z uporabniki ovrednoti program. Uporabi lahko »formativno ali sumativno vrednotenje«. »Kadar ocena vrednosti poteka v eni od faz programa, ko se ta še ni končal, govorimo o 'formativnem vrednotenju'. Če pa ocenjujemo vrednost programa, ki se je že končal, govorimo o 'sumativnem vrednotenju'. Uporaba enega ali drugega načina vrednotenja je odvisna od načrtovalčevega namena (revizija ali končna ocena), pa tudi od časovnega okvira, v katerem vrednotimo. Včasih je primerno izvesti tako formativno kot sumativno vrednotenje - s tem zelo poglobimo bazo podatkov, na podlagi katerih sprejemamo odločitve.« (po Šugman Bohinc, 1994: 320)

V peti fazi socialna delavka z uporabniki pregleda oziroma evalvira program in ga dopolni z vnosom popravkov in sprememb. Tako ob naslednji izvedbi preizkusi novo različico programa (sledi modelu spiralnega kroga).

Evalvacija je proces, s katerim pridobimo npr. informacije o skupini, ki je delala z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Te informacije lahko izvajalka pridobi na formalne ali neformalne načine (Toseland & Rivas, 2014: 433). Pri izvajanju neformalne evalvacije, lahko izvajalka prosi člane skupine, naj ocenijo svoj napredek in napredek skupine. Za formalno evalvacijo

pa lahko sistematično zbere informacije z vnaprej načrtovanimi merskimi instrumenti pred srečanji skupine, med njimi in po njih.

Toseland in Rivas (2014: 436-437) menita, da sta dve pomembni metodi evalvacije za načrtovanje skupine: a) pridobitev informacije o programu, tehničnih podatkih in materialih za posebne skupine, ki jih ima izvajalka namen voditi, in b) izvajanje ocene potreb, da določimo izvedljivost organiziranja načrtovane skupine.

- a) Lahko si pomagamo z informacijami o metodah, ki so jih uporabljali naši predhodniki pri delu s podobnimi skupinami; informacijami naših kolegov ali drugih organizacij. Drugi viri informacij so: da pregledamo zapise prejšnjih podobnih skupin; se udeležimo delavnic in konferenc, kjer lahko izvemo in delimo najnovejša dognanja na tem področju; pregledamo ustrezne revije in knjige, računalniške ali tiskane; preberemo zapisnike sestankov prejšnjih skupin; preberemo statut sponzorja (organizacije); preberemo morebitne predpisane postopke delovanja, ki morda obstajajo iz prejšnjih srečanj delovne skupine; smo jasni glede odgovornosti posameznikov v skupini; pridobimo informacije o tem, kako so v drugih organizacijah dosegli podobne cilje in namene, in se udeležimo srečanj podobnih skupin.
- b) Koristno je imeti informacije o potencialnih članih skupine, ki vključujejo: 1) njihovo pripravljenost za obiskovanje skupine, 2) njihovo motivacijo za vključitev v skupino, 3) njihovo zmožnost za iskanje rešitev in sprejemanje pomoči pri doseganju skupnih ciljev.

Avtorja spregovorita (Toseland & Rivas, 2014: 438) še o evalvaciji za spremljanje skupine, kar pomeni, da spremljamo napredek članov in procesov. Menita, da je potrebno vse informacije ustrezno in jasno definirati, sicer jih ne moremo spremljati z ustreznimi merili, ker se jih ne da natančno meriti, če niso jasno opredeljene.

Naslednji korak pri spremljanju skupine je, da se odločimo, kako bomo zbrali potrebne informacije: z vprašalniki, tako da vprašamo po verbalni povratni informaciji članov, z opazovanjem skupine, z zapisovanjem informacij (na roko, z avdio ali video zapisi).

Omenita še t.i. self-monitoring (samo-spremljanje) – da člani sami zapisujejo opažanja o sebi skozi delo v skupini, tako da: a) upoštevajo skrito vednost, b) naštejejo dnevne dogodke, ki se odvijajo pred določenim vedenjem ali nalogo, ki jo spremljajo, ter med in po njima, c) zapisujejo intenzivnost občutenj na lestvicah, ki jih sami določijo. Od samo-spremljanja imajo koristi tudi drugi posamezniki v skupini, delijo lahko ideje, kako gre skupini in kako bi kaj izboljšali, kar jim da občutek nadzora nad napredkom skupine in vpliv nanj, lahko se bolj identificirajo s cilji skupine. Člani, ki čutijo, da so njihove ideje nekaj vredne, spoštovane in upoštevane, se bodo v skupini verjetno bolje počutili.

Avtorja nadaljujeta, da spremljanje lahko izvaja izvajalka ali člani skupine (Toseland & Rivas, 2014: 441-442). Izvajalka lahko spremlja dogajanje tako, da si po srečanju ročno zapiše ali v diktafon beleži, kaj se dogaja med vsakim srečanjem. Lahko so to zapiski med procesom dela, ko korak za korakom opišemo dogajanje v skupini. »To vzame veliko časa, zato izkušeni praktiki takega zapisovanja ne uporabljajo«. (Wilson & Ryland, 1949 v Toseland & Rivas, 2014: 442). »Vendar je zelo uporabno pri usposabljanju in superviziji začetnikov izvajalcev, ker jim priskrbijo veliko materiala o dogajanju na srečanjih in jim omogočajo razmišljanje o njih (refleksijo). Namesto pisnega beleženja lahko uporabimo avdio in video zapise, ki so zelo uporabni pri superviziji. Lahko tudi izboljšajo sovođenje in evalvacijo rezultatov.« (Toseland & Rivas, 2014: 442)

Spremljanje lahko izvajajo tudi člani skupine, ki skupaj z izvajalko so-odločijo: a) katere informacije bodo zbirali, b) kdaj, c) koliko, d) na kakšen način, e) kdaj bo skupina analizirala podatke, ki jih bodo zbrali člani. Udeleženci o tem razpravljajo in izvajalka pregleda načrt spremljanja vsakega člana posebej.

Spremljanje lahko poteka tudi tako, da člani pisno, s pomočjo vprašalnika, ali ustno izrazijo mnjenja in opažanja ob koncu vsakega srečanja ali v rednih intervalih v času delovanja skupine. To jih spodbuja, da redno dajejo povratne informacije, da lahko vodje oziroma izvajalci izboljšujejo svojo prakso ves čas delovanja skupine.

Avtorja (Toseland & Rivas, 2014: 445) spregovorita še o evalvaciji razvoja skupine. Menita, da je ta metoda evalvacije uporabna za izvajalko, ki jo zanimajo priprava novih

programov za delo skupine, nove metode skupinskega dela ali izboljšanje obstoječih programov.

Evalvacija razvoja skupine vključuje naslednje sestavine (prav tam: 445): razvoj, preizkušanje, evalviranje, spreminjanje, ponovno evalviranje intervencijskih metod, metod dela, ko se sestavljajo nove skupine. »Taka evalvacija je uporabna zlasti tam, kjer se programi vedno ponavljajo in ko imamo več zaporednih programov. Je precej kompleksna in zahteva skrben premislek, načrtovanje in oblikovanje«.

Sestavljajo jo tile koraki:

- opredelitev problema,
- zbiranje in analiza podatkov,
- razvoj novega programa, metode,
- evalvacija novega programa ali metode,
- spreminjanje programa ali metode na temelju dobljenih podatkov.

Pri tem avtorja opozarjata (prav tam: 449), da je pri izbiri ustreznih evalvacijskih meril in kriterijev pomembno, da se odločimo, kakšna oblika zbiranja podatkov je najbolj uporabna za izvajalko in člane skupine. Zbiramo jih lahko na primer z intervjujem članov, z odgovori na vprašalnik, z avdio in video posnetki. To je odvisno od tega, kako bomo podatke uporabili in koliko bodo člani pripravljeni in zmožni sodelovati v postopku zbiranja podatkov. Kadar gre na primer za otroke, stare, hendikepirane, je morda bolj praktično, da jih posnamemo, kot da pisno odgovarjajo.

»Končno se mora izvajalec odločiti tudi, kako bo meril določeno lastnost ali koncept. Če hočemo evalvirati učinkovitost skupine, se moramo odločiti, ali iščemo informacije o spremembah vedenja, kognitivnih lastnostih ali čustvih posameznih članov. V pomoč nam je, če eno merjeno lastnost merimo z več merili.« (prav tam: 453)

Zaključujeta z mislijo (prav tam: 264) »Čeprav ocene in presoje potekajo v vseh fazah razvoja skupine, se pogosto zgostijo v zaključnem delu začetne faze in v začetku srednje faze. V tem času izvajalka in člani skupine načrtujejo intervencijske strategije, da bi dosegli cilje, ki so si jih skupaj zastavili v fazi načrtovanja in v začetnih fazah delovanja skupine. Med presojo izvajalka preveri delovanje posameznih članov skupine, skupino kot

celoto in okolje, v katerem deluje skupina. Pri presoji delovanja posameznega člana, presoja intrapersonalno in interpersonalno področje in okolje, v katerem deluje skupina. Poleg tega oceni tudi, kako vsak član prispeva k skupini, kakšne potrebe prinese v skupino in kakšen načrt intervencije bi bil najverjetneje uspešen pri pomoči temu posamezniku, da bi ublažili njegove skrbi in probleme. Za oceno delovanja posameznega članka so na voljo številne metode, ki jih lahko uporabljamo ločeno ali jih kombiniramo med seboj.

Ker skupinsko delo poteka v kontekstu večje socialne storitve, je pomembno, da evalviramo tudi, kako to okolje učinkuje na delovanje skupine. Pri oceni okolja je priporočljivo, da izvajalec oceni organizacijo, ki storitev sponzorira, medorganizacijsko okolje in širše okolje skupnosti, v kateri deluje skupina. Tako lahko poveže to oceno s svojim delom in z interventnimi ukrepi. Glede na oceno lahko nato naprej ukrepa v svojem delovanju.«

Toseland in Rivas (2014: 164) sta opredelila model načrtovanja za delo s skupino, ki vključuje naslednje elemente:

- opredelimo namen skupine,
- zberemo člane,
- sestavimo skupino,
- usmerimo, orientiramo člane na skupino,
- sklenemo pogodbo oziroma dogovor o sodelovanju,
- pripravimo okolje skupine,
- pregledamo literaturo,
- izberemo orodja za spremljanje in evalvacijo,
- pripravimo pisno predlog sestave skupine,

V dejanski praksi izvajalke mogoče ne bodo zaporedno sledile tem korakom, temveč bodo morale načrtovati več opisanih korakov naenkrat. Na primer zbiranje članov, dogovarjanje o sodelovanju in priprava okolja se lahko dogajajo sočasno. Enako velja za opredelitev namena in oceno, kdo bo član skupine.

Prav tako je tudi pomembna npr. velikost skupine in to, ali gre za odprto ali zaprto članstvo, za homogeno ali heterogeno članstvo. Izvajalka določi velikost skupine po več

kriterijih. Toseland in Rivas (2014: 166) predlagata, naj bo skupina dovolj majhna, da lahko doseže svoj cilj, in dovolj velika, da omogoča članom zadovoljujočo izkušnjo.

Klein (1972 v prav tam: 166) opaza, da je idealno število med pet in sedem članov, mogoče pa je izvesti tudi razvojne skupine s petnajstimi člani. V literaturi se večinoma navaja, da je idealno število sedem članov (Garvin, 1997; Yalom 1995 v prav tam: 166).

Pri tem Toseland in Rivas (2014: 166) opozarjata na slabe plati večje skupine. »Čim večja je skupina, tem manj pozornosti lahko posvečamo vsakemu članu, težja je na primer neposredna interakcija iz oči v oči in večja je nevarnost, da se oblikujejo škodljive podskupine. V velikih skupinah se posamezniki tudi lažje skrijejo in postanejo anonimni, zlasti če so bolj mirnega značaja. Člani velikih skupin tudi ne čutijo toliko pritiska, da morajo redno obiskovati srečanja, saj je posameznikova odsotnost v veliki skupini manj opazna kot v manjši. Veliko skupino je tudi težje voditi.«

Odprte skupine imajo stalno število članov, ker novi člani nadomestijo tiste, ki prenehajo obiskovati srečanja (Yalom, 1995). Člani vstopajo in izstopajo, skupina pa deluje naprej in tako zagotavlja kontinuiteto dela. Zaprte skupine ne sprejemajo novih članov in pri njih je pogosto vnaprej določeno, kolikokrat se bo skupina sestala, na primer da bo imela 10 srečanj (Yalom, 1995).

Za načelo homogenosti velja, da morajo imeti člani podoben namen v skupini in nekatere skupne osebne značilnosti. Za večino skupin je dobro, da so člani različno spretni, iznajdljivi, da imajo različne življenjske izkušnje in da je njihova strokovnost oziroma izvedenost na različnih ravneh.

Opazili so, da različne stopnje iznajdljivosti »odprejo oči drugim članom za možnosti, izbire in alternative in da se lahko učijo drug od drugega« (Klein, 1972: 6 v Toseland & Rivas, 2014: 165). Na primer v podpornih skupinah prav pride, da se člani učijo, kako se drugi znajdejo, kakšno je učinkovito vedenje in katere strategije so drugi uporabili za reševanje svojih težav.

Toseland in Rivas (2014: 167) menita da moramo poiskati člane, »[...] ki so v podobni fazi osebnega razvoja in življenjskih nalog. Njihova raven zrelosti, vpogled vase in družabne spretnosti so pa lahko zelo različni. Ne otroci ne odrasli ne pridobijo teh značilnosti le zaradi svoje starosti, ampak ob izkušnjah z okoljem, družino, vrstniki in kulturo.«

Raziskave kažejo, da se vedenje članov razlikuje glede na spolno sestavo skupine (Forsyth, 2010). V podporni skupini za moške oziroma ženske se s homogeno spolno sestavo pogosto povečata podpora in odprtost. Na skupinske procese in izide lahko zelo vpliva tudi družbenokulturno ozadje potencialnih članov. »Izvajalka naj oceni razlike in skupne točke med člani na osnovi družbenokulturnih dejavnikov, pri čemer mora prisluhniti potrebam vsakega člana in skupnim potrebam skupine. Raven podpore in interakcije se pogosto poveča, kadar imajo člani skupno družbenokulturno ozadje«. (Toseland & Rivas, 2014: 167)

Izkušanje z izrazno-ustvarjalnim medijem, npr. dramo v skupini, tako vključuje interakcije, odnose in vloge, ki jih posamezniki doživljajo in igrajo zunaj »odra« med potekom delavnice. Izražena čustva stališča, prepričanja, ki se utelešajo v odnosih do drugih, so izhodišča za delo na sebi in za razvoj. Skupina, usmerjena k skupnemu cilju, zagotavlja okolje, kjer lahko posameznik pridobiva sposobnosti za sprejemanje in spoznavanje svojih prednosti, močnih lastnosti in drugih čustvenih, kognitivnih in socialnih virov (Kobolt, 2005). V skupini se postopoma razvija zaupanje kot temelj sodelovanja in raziskovanja samega sebe, zato zagotavlja prostor, v katerem se lahko izražajo tudi konflikti in negotovosti, ranljivosti.

Okolje zaupanja, sodelovanja in podpiranja pripomore k temu, da posamezniki več tvegajo. Sodelovanje temelji tako na emotivnih dejavnikih, kakršni so zaupanje, spoštovanje, medsebojna podpora, kot na spoznavnih dejavnikih, kakršni so skupinsko mišljenje, medsebojno povezane akcije ter vedenje o tem, kdo kaj zna, v čem je kdo dober, kdo si kaj upa itd. (Barret, 1998 v Strelec, 2015: 14)

Ko prihajajo na površje čustva, prepričanja, ki niso pozitivno naravnana do sebe ali drugih udeležencev, lahko s pomočjo medija prispevamo k ozaveščanju in razreševanju konfliktov.

Za uspešno delovanje skupine je potrebno nekaj bistvenih elementov, ki vplivajo tako na proces dogajanja v skupin kot posameznikovo doživljanje. Kurt Lewin (1948), ki je odločilno prispeval k pojmovanju in razumevanju dinamike skupine, meni, da je po skupnem cilju in namenu medsebojna odvisnost članov tisti temeljni konstitutivni pogoj, ki

ustvarja skupine. Za oblikovanje skupine tako niso odločilni samo velikost, neformalnost, struktura, hierarhija, skupna dejavnost, cilj itd., temveč »soodvisnost njenih članov od skupne usode« (Lewin, 1948). V varnem okolju skupine lahko uporabniki postopoma razvijejo samozaupanje in zaupanje v druge, tako da lahko eksperimentirajo in delajo »napake« ter da posameznikova ustvarjalnost ni vrednotena in ocenjevanja, temveč je sprejeta kot del njihove osebnosti.

Prav gotovo je občutek varnosti pomembna lastnost okolja, v katerem poteka proces pomoči, tudi ko gre za spoznavanje z medijem na neumetniški ravni in ko je cilj skupine npr. socialna krepitev posameznika. Občutek varnosti je predpogoj za individualno delo in razvoj skozi izkustveno delo s kreativnim medijem v skupini. (Strelec, 2015: 16)

V neumetniški uporabi medija ima skupina udeležencev tudi vlogo »priče« (Jones, 2007) v posameznikovemu procesu dela. Skupina omogoča pričevanje posameznikom, ki zunaj skupine, v svojih življenjih nimajo možnosti, da bi se »videli v očeh drugih« (Jones, 2007: 104). Procesi, ki se dogajajo v skupini, so pomembni za posameznike, ki v svojem življenjskem vsakdanu nimajo ugodne socialne podpore, ki je pomembna, saj brez socialnih odnosov ni socialne konstrukcije osebnosti. Konstrukcija osebnosti (in identitete) namreč nastaja v interakciji. »Pojem interakcij pa zajema vse procese, ki se dogajajo med dvema ali več ljudmi, pa tudi med posameznikom in skupino ali med skupinami. Bistveno za te procese je, [...] da premoščajo razlike med posamezniki, jih povezujejo v mrežo soodvisnosti« (Nastran Ule, 1992: 151). Skupina je torej lahko idealen prostor, ki zagotavlja podporo, omogoča razvoj zaupanja in spodbuja razvoj posameznika, zato jo je potrebno skrbno sestaviti. Skupina lahko postane nekakšna socialna mreža, pomemben člen v krepitvi posameznikove možnosti za socialno integracijo (Strelec, 2015: 16-17).

V okviru projekta »Strokovne podlage za nadaljnji razvoj in uresničevanje Koncepta dela 'Učne težave v osnovni šoli'« smo raziskovalke razvile obrazce za spremljanje izvirnih delovnih projektov pomoči. Za potrebe tega modela jih prilagam v Prilogi 1. Gre namreč za obrazec začetnih pričakovanj, vmesne evalvacije in zaključne evalvacije ter za obrazec, ki je namenjen sprotnemu spremljanju izvirnega delovnega projekta pomoči. Menim, da so nam lahko ti obrazci v veliko pomoč pri spremljanju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Socialno delo in sorodni poklici pomoči namreč vse bolj težijo k odgovornosti in empirično ovrednoteni praksi. Socialne delavce se vse bolj spodbuja, da so praktiki in hkrati raziskovalci, ki izboljšujejo svoje delo med potekom svoje prakse (Thomas, 1990 v Toseland & Rivas, 2014: 433), saj so se v preteklosti pokazale dobre strani evalvacije:

- ki omogoči vpogled v učinke določenih intervencij pri delu s skupino,
- informacije iz evalvacije lahko pomagajo izvajalkam, da izboljšajo svoje vodstvene spretnosti,
- evalvacija lahko pokaže (organizaciji) izvajalki uporabnost določene tematske skupine ali metode dela,
- izvajalke lahko ocenijo napredek članov skupine in vidijo, ali skupina izpolnjuje cilje,
- evalvacija omogoči članom skupine in drugim, ki so povezani z njo, da izrazijo svoje zadovoljstvo ali nezadovoljstvo,
- izvajalke lahko tako pridobijo vednost, ki jo lahko delijo z drugimi izvajalci, ki uporabljajo skupinske metode za podobne namene in v podobnih situacijah,
- izvajalke lahko sistematizirajo in naredijo vidne procese porajanja in preizkušanja prikritih hipotez, ki se jim porajajo med prakso,
- evalvacija prouči stroškovno učinkovitost skupine oziroma njenih storitev.

Edini pomislek, ki se nam pojavi pri evalvaciji, je čas. Gre namreč za vprašanje, koliko časa imamo na voljo za evalvacijo. Izvajalke lahko prihranijo čas tak, da za evalvacijo uporabijo informacije o skupini, ki so jih na pravilen način pridobile že sproti in ne šele za namen evalvacije. Za namene evalvacije svoj prvotni sistem zbiranja podatkov le ustrezno prilagodijo. Če hočejo pridobiti informacije, ki jih ne pridobivajo rutinsko, morajo presoditi, ali jim čas to dopušča in ali je evalvacija izvedljiva. (Toseland & Rivas, 2014: 434)

Izvajalke nato uskladijo potrebe po informacijah s časom, ki ga imajo na voljo, in z ustrezno evalvacijsko metodo. Najprej se morajo odločiti, kakšne instrumente za zbiranje podatkov bodo uporabile pri posamezni metodi. Toseland in Rivas (2014: 435) med pomembnejša orodja za zbiranje podatkov, ki jih lahko uporabljamo z vsemi pomembnejšimi metodami evalvacije, prištevata:

- zapiski o napredku dela v skupini,

- podatki o poročilih udeležencev ali osebnih intervjujih z izvajalci, člani skupine in opazovalci,
- analiza poročil ali drugih produktov skupinskega dela,
- pregled CD-jev in DVD-jev s srečanj skupine,
- kodirne sheme opazovanj,
- igra vlog ali preizkusi nastopanja v živo,
- zanesljive in veljavne lestvice.

Na temelju zgoraj povedanega predlagam, da socialni elavke opazovane procese pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji opišemo spiralno (z modeli vzročne ali nevzročne krožnosti, refleksije ali samoreference) in upoštevamo, da smo kot opazovalci oziroma opisovalci tudi sami del pojavov, ki jih opazujemo in opisujemo. Kajti naše govorjenje (verbalno in neverbalno) je odsev našega življenja in doživljanja, ne pa tega, kar se zgodi iz perspektive zunanjega opazovalca.

Participacijsko raziskovanje (PR) je vseobsegajoč pojem za različne metode participacijskega raziskovanja, ki je vzniknilo v odgovor na prevlado pozitivistične paradigme in kot kritika njeni uporabi v raziskovanju v razvijajočem se svetu (Van Vlaenderen & Neves, 2004).

Cornwall in Jewkes (1995) konceptualizirata participacijo v raziskovanju kot kontinuum z različnimi stopnjami nadzora skupnosti nad procesom raziskovanja in njegovim rezultatom. Na enem skrajnem koncu imajo pripadniki skupnosti le malo besede pri procesih raziskovanja, raziskovalci pa so tisti, ki imajo moč nad procesom. Druga skrajnost je, da raziskovalci in pripadniki skupnosti delajo skupaj, da opredelijo in implementirajo raziskovalni proces, in reflektirajo moč skupaj z drugimi. V PR procesu naj bi se moč premaknila od tistih, ki 'imajo moč nad' raziskovalnim procesom k samim udeležencem v njem. Proces PR premakne monopol 'strokovnjakov', ki imajo z nadzorom produkcije vednosti moč nad drugimi, k proučevanim udeležencem, s čimer slednjim omogoči, da prevzamejo nadzor nad procesi produkcije vednosti in da so 'močni skupaj z' drugimi (Gaventa, Cornwall 2006). Ta premik lahko nazadnje omogoči udeležencem, da 'dobijo moč', da upravljajo in nadzirajo vidike svojega življenja in razvoja, česar prej niso imeli (Johnson & Mayoux, 1998; Wallerstein, 1999).

Če želimo učinkovito razumeti psihološke in druge probleme, jih moramo razumeti kot umeščene v socialni in kulturni kontekst (Gilbert, 1989). Pogled udeležencev v raziskovanju se edinstveno oblikuje med njihovimi vsakdanjimi dejavnostmi. Svoj pogled lahko izrazijo tako, da opredelijo raziskovalni problem po svojih merilih in uporabljajo lastno terminologijo in konstrukte. Tako osredinjenje na 'lokalni' glas je ključnega pomena, »[...] če želimo, da bodo delavci in raziskovalci partnerji s člani skupnosti, ki si želijo sprememb 'pod lastnimi pogoji in v njihovem lastnem družbeno-zgodovinskem kontekstu'« (Wallerstein, 1999: 43).

Dinamika moči se spremeni že s tem, ko raziskovalec priznava vednost, ki jo v raziskavo prinaša udeleženec v raziskovalni interakciji. Če je njegova vednost v središču pozornosti in če je cenjena, raziskovalec nima več v lasti dokončnega pogleda. Če imajo udeleženci možnost razpolagati z informacijami in (si) jih posredovati, »jim [to] vrne moč delovanja kot aktivnim subjektom« (Gaventa & Cornwall, 2006: 123) in vpliva na nadzor nad rezultati raziskave. To vpliva na ustvarjeno vednost in omogoča spremembe (Baum, MacDougall & Smith, 2006).

Participacijsko raziskovanje (PR) preizprašuje razmerja moči, tako da se ukvarja s potrebo po zavestnem raziskovanju tega, »kako produkcija vednosti spreminja zavest ali stališče udeleženih, s čimer oblikuje psihološke in konceptualne meje mogočega« (Gaventa & Cornwall, 2006: 125). Raba vizualnih metod in aktivne reprezentacije idej v participacijskih tehnikah pripomore k temu, da implicitno postane eksplicitno, tako raziskovalcu kot udeležencem.

Kljub delovanju dinamike moči v raziskovalni interakciji participacijske raziskovalne metode omogočajo udeležencem, da artikulirajo, razširijo in analizirajo svojo lokalno vednost (Chambes, 1994a). Iz zgornje razprave je jasno, da zapleteni preplet vprašanj participacije in angažmaja vpliva na zmožnost udeležencev v raziskavi, da nadzirajo in upravljajo s ključnimi vidiki svojega razvoja.

Kot trdi Campbell (2001), je sam proces participacijskega raziskovanja pogosto pomembnejši od končnega rezultata.

Zaključimo lahko, da je participacijsko raziskovanje kritično do 'objektivnosti', ki priznava samo eno realnost ali 'resnico' o nekem pojavu, in poudarja, kako pomembno je, da (tudi s

pomočjo skupinskih dejavnosti in razprav) pridobimo različne poglede na določen problem.

Participacijo lahko razumemo kot sodelovanje z večjim ali manjšim vplivom na odločitve. Vključenost ni sinonim za participacijo, temveč njen pogoj. »Vključenost v proces odločanja še ne zagotavlja kakovostne participacije; zanjo je potrebna moč, da vplivamo na odločitve« (Škerjanc, 2007: 239).

To pomeni, da bo imel pri zagotavljanju socialnovarstvene storitve vsak uporabnik te storitve besedo pri opredelitvi svoje situacije, da bo lahko vplival na njen potek in na izhode iz nje, na storitve, ki jih pri tem potrebuje, in na oceno prejetih storitev. Za dobro prakso pri zagotavljanju participacije uporabnikov in njihovih svojcev velja, da spodbuja nastanek učinkovitih storitev. Izvajalci prilagajajo storitve povpraševanju, zato se posamezniku ni treba več prilagajati njihovim programom in vsebinam. Uporabnik ima torej na voljo različne možnosti, med katerimi izbira vsebine, ki ustrezajo njegovim potrebam (Morris, 1993).

Kot je refleksija uporabnikov enakovredno pomemben prispevek, moramo tudi socialne delavke ves čas reflektirati svoj položaj, svojo vlogo socialnega delavca. Zaradi spremenjenih socialnih razmer lahko namreč vzorec, ki je bil prej koristen, začne producirati slabe učinke, zato je refleksija pogoj za odločanje o njegovi izboljšavi ali opustitvi (Dragoš, 2003: 283).

Že Aristotel je pisal o refleksiji kot kreposti, ki se ukvarja s človeškimi stvarmi in stvarmi, o katerih je mogoče premišljevati. Kljub temu pa se, kot ugotavljajo številni avtorji (npr. Schön, 1983; Furlong & Maynard, 1995) avtorstvo ideje o refleksiji kot načinu razmišljanja profesionalcev pripisuje ameriškemu filozofu Deweyu (1910, 1933; povz. po Furlong & Maynard, 1995), ki svoje gledanje na refleksijo utemeljuje s temeljnim nasprotjem med tako imenovano rutinsko in refleksivno akcijo. Medtem ko gre pri prvi za rutinsko oziroma neke vrste »tehnično« ravnanje, ki temelji na tradiciji in posnemanju ter ne vsebuje posebnega premisleka, pa druga, refleksivna akcija, vsebuje »aktivni, vztrajni in skrbni premislek o vsakršnem prepričanju ali domnevni obliki znanja v luči dokazov, ki jo podpirajo« (Dewey, 1910: 6, cit. po Furlong & Maynard, 1995: 39). Kot trdi avtor, je za

prehod od rutinske do reflektivne misli bistvena potreba, da bi odgovorili na določeno vprašanje ali rešili problem, ker je v nasprotnem primeru tok razmišljanja zgolj slučajen.

Ker socialno delo kot stroka vzpodbuja socialne spremembe in premagovanje problemov v medčloveških odnosih, je pri delu z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev reflektivna akcija uporabnikov in socialnih delavcev eden izmed pomembnih kriterijev razlikovanja socialnega dela od sorodnih poklicev pomoči.

Ves čas moramo namreč vedeti, kaj želimo doseči z danimi izrazno-ustvarjalnimi mediji, ki jih uporabljamo. Zato je toliko bolj pomembno, da evalviramo svoje delo na začetku, med potekom in ob zaključku dela.

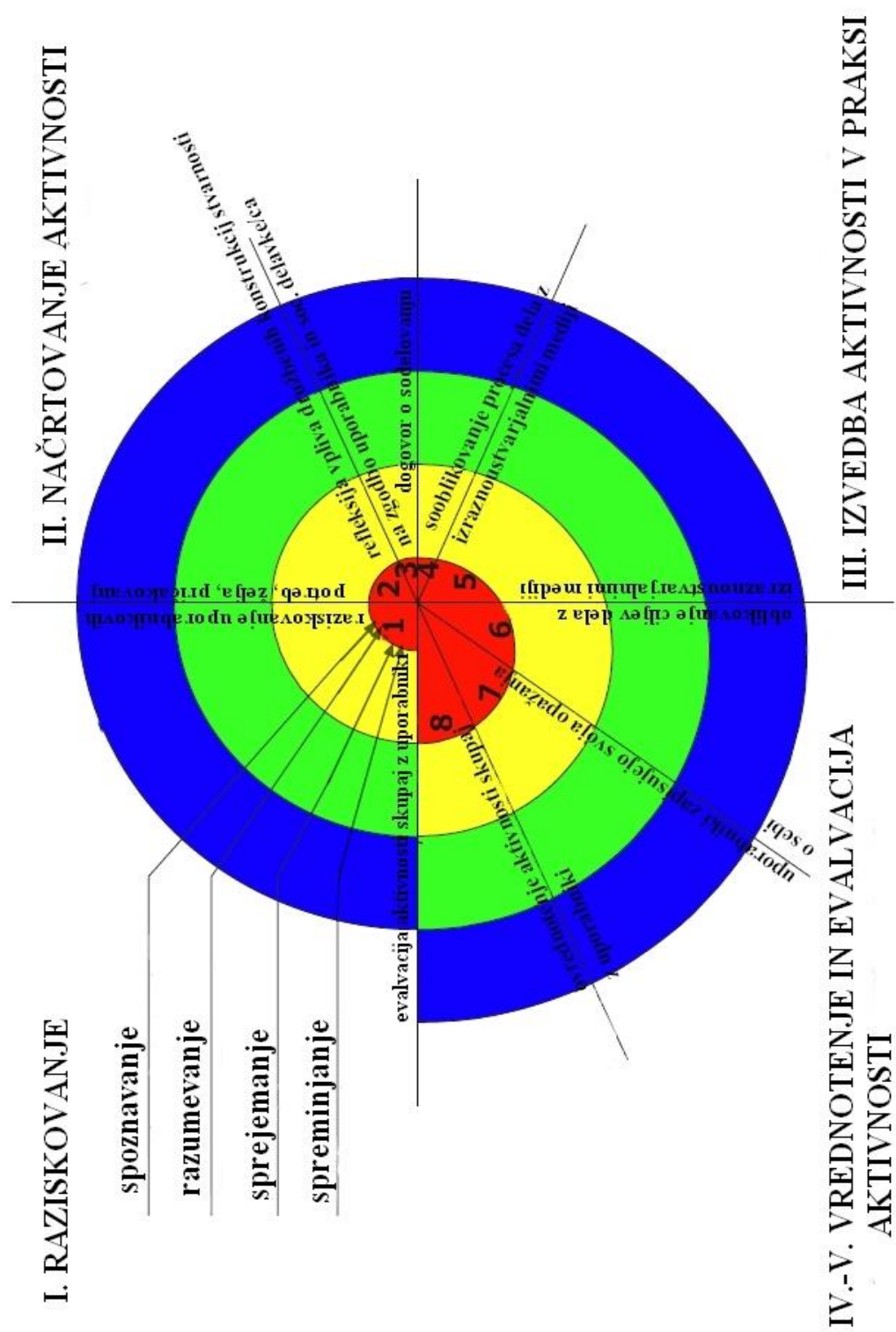
Ko organiziramo izrazno-ustvarjalne dejavnosti, nam je v oporo spiralni model (glej Slika: 10.1: Spiralni model), ki se giblje v obliki spirale, nadgrajen z modelom podpore in pomoči v skupini in s participacijskim raziskovanjem.

Kot je razvidno iz slike se faze raziskovanja, načrtovanja aktivnosti, izvajanja aktivnosti v praksi, vrednotenje in evalviranja ponavljajo in tvorijo spiralo, kar pripomore k izboljševanju procesov, vseh sodelujočih v aktivnostih s pomočjo uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev.

Spiralni model, lahko sestavimo iz naslednjih enot:

- raziskovanje uporabnikovih potreb, želja, pričakovanj;
- refleksija vpliva družbenih konstrukcij stvarnosti na zgodbo uporabnika in socialne delavke;
- dogovor o sodelovanju;
- sooblikovanje procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- oblikovanje ciljev dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- uporabniki zapisujejo svoja opažanja o sebi;
- socialne delavke zapisujejo opažanja o poteku procesa dela;
- ovrednotenje aktivnosti skupaj z uporabniki;
- evalvacija aktivnosti skupaj z uporabniki.

Ves čas pa se dogaja spiralni proces spoznavanja, razumevanja, sprejemanja in spreminjanja. Namreč z izrazno-ustvarjalno aktivnostjo človek posega v svet, ga spreminja. Ker pa svet vpliva nanj, spreminja s tem samega sebe.

Slika 10.1: Spiralni model

III. EMPIRIČNI DEL

1. RAZISKOVALNI PROBLEM

Tudi v Sloveniji se postopno uveljavljata znanje o metodah umetnostne terapije oziroma dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in njihova uporaba. V začetku devetdesetih let 20. stoletja se je nekaj predavateljev in praktikov iz Slovenije izobraževalo na področju umetnostne terapije na Nizozemskem. Leta 1998 so na Pedagoški fakulteti v Ljubljani uradno začeli izvajati podiplomski specialistični študij Pomoč z umetnostjo. Istega leta sta Simona Tancig in Mojca Vogeltnik raziskovali poznavanje in uporabo metod dela umetnostne terapije v Sloveniji. Izhajali sta iz predpostavke, da je za vpeljavo in poznejše uveljavljanje novega področja pomembno ugotoviti, kakšno je obstoječe stanje. Tako je nastala raziskava z naslovom *Analiza stanja in potreb pomoči z umetnostjo na področju zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Slovenji*. V anketo so bili vključeni strokovnjaki iz institucij s področja zdravstva, šolstva in socialnega varstva. Rezultati raziskave so pokazali, da se je umetnostna terapija v našem prostoru šele začela uveljavljati. V največjem odstotku pristope k umetnostni terapiji v svoje delo vnašajo specialni pedagogi in pedagoginje, delovni terapevti in terapevtke, veliko manj pa socialni delavci in socialne delavke (Tancig & Vogeltnik, 1998). (Za več glej Kustec, 2007.)

V pričujoči doktorski disertaciji želim raziskati stanje in potrebe na področju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči. Pri tem se opiram na eno izmed temeljnih izhodišč sodobnega socialnega dela, namreč da je predmet socialnega dela reševanje kompleksnih socialnih problemov ljudi skupaj z njimi kot strokovnjaki iz izkušenj (Madsen, 2007). Trdim, da k takemu participacijskemu socialnemu delu lahko bistveno pripomore tudi delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

2. NAMEN IN CILJI

Namen in cilji empiričnega dela z anketnim vprašalnikom in poglobljenimi intervjuji izhajajo iz vprašanj in tez, ki sem si jih zastavila v teoretskem delu pričujoče disertacije in ki jih povzemam spodaj:

- nadgraditi raziskovalno-evalvacijske dimenzije krožnega modela načrtovanja in izvajanja izrazno-ustvarjalne dejavnosti z vidika sodobnih konceptov in metod participacijskega raziskovanja,
- raziskati, kateri so pozitivni dejavniki izrazno-ustvarjalnih medijev in katere metode dela prevladujejo na področju podpore in pomoči,
- opredeliti morebitne dejavniki tveganja, kadar gre za pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči,
- oblikovati predloge za nadaljnje delo in za raziskovanje podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi pristopi.

3. RAZISKOVALNA VPRAŠANJA

Anketni vprašalnik in vprašalnik za poglobljene intervjuje temeljita na treh tezah in petih raziskovalnih vprašanjih, ki sem si jih zastavila znotraj teh treh tez.

1. Teza

Vsako poklicno področje podpore in pomoči in vsak izrazno-ustvarjalni medij ima specifično razvojno zgodovino, strokovnoteoretske koncepte, delovne pristope, metode in tehnike. Sodobno socialno delo in sorodni poklici pomoči se med seboj bolj razlikujejo glede na temeljne epistemološke predpostavke oziroma znanstveno paradigmo, iz katere izhajajo, kot glede na zgoraj omenjene razvojnozgodovinske, konceptualne in metodološke specifičnosti. Večina strokovnjakov podpore in pomoči, ki delajo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, se v svojih pristopih opira na postmoderno sodelovalno, participacijsko (konstruktivistično, socialnokonstrukcionistično)

epistemologijo (paradigmo), ki jo v socialnem delu gotovo uteleša (tudi) koncept delovnega odnosa soustvarjanja.

V navezavi na to tezo postavljam prvo raziskovalno vprašanje: *Ali in če da, v čem (epistemologija oziroma paradigma, strokovnoteoretski koncepti, delovni pristopi, metode, tehnike) sta psihosocialna podpora in pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu danes specifični v primerjavi s sorodnimi poklici pomoči, ki prav tako pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije?*

Drugo raziskovalno vprašanje: *Ali strokovnjaki podpore in pomoči evalvirajo svoje delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji in če da, katere metode evalvacije uporabljajo?*

2. Teza

Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči ima številne pozitivne učinke in poveča možnosti za uspešno podporo in pomoč.

Tretje raziskovalno vprašanje: *Kateri so pozitivni učinki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev na področju podpore in pomoči?*

Četrto raziskovalno vprašanje: *Katera metoda prevladuje pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči: metoda dela s skupino, s posameznikom ali s skupnostjo?*

3. Teza

Strokovnjaki podpore in pomoči, ki uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, se soočajo tudi z določenimi omejitvami in (potencialnimi) dejavniki tveganja glede njihove uporabe.

Tako je moje peto raziskovalno vprašanje:

a) *Ali se strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji soočajo tudi z omejitvami in določenimi (potencialnimi) dejavniki tveganja glede uporabe teh pristopov in če da, kateri so?*

b) *Kakšne načine uporabljajo strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja ali se jim povsem izognili?*

4. METODOLOGIJA

Uporabila sem dva načina pridobivanja podatkov. Prvi je bil s pomočjo spletne ankete, drugi na osnovi poglobljenih intervjujev s strokovnimi delavkami, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, in uporabnike oziroma uporabnice te pomoči. V obeh primerih gre predvsem za kvalitativno raziskavo s tremi analizami podatkov: z analizo odgovorov, pridobljenih s spletnim anketnim vprašalnikom; analizo izjav strokovnih delavk oziroma izvajalk dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji; in analizo izjav uporabnic in uporabnikov, ki so vključeni v izrazno-ustvarjalne dejavnosti.

4.1. Anketni vprašalnik

4.1.1. Vrsta raziskave

Na raziskovalna vprašanja sem odgovarjala s pomočjo kombinirane *kvalitativno-kvantitativne* metodologije (Tashakkori & Teddlie, 2003). Pri interpretaciji sem poudarila zlasti pomen kvalitativnih podatkov, kvantitativne podatke pa sem uporabila za pregled obstoječega stanja in ugotavljanje, kateri strokovnjaki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Osnovno izkustveno gradivo so bili besedni opisi, ki sem jih analizirala tako, da sem ohranila njihovo besedno naravo, ne da bi jih poskušala reducirati na kvantitativne podatke (Mesec, 1998). Pri raziskovanju sem uporabila interpretativen in hermenevtičen pristop, po katerem se vednost raziskovalca skozi nenehno interpretacijo gradiva postopno širi in nadgrajuje. Pri tem sem upoštevala naslednje temeljne postulate kvalitativne metodologije (Mayring, 1993):

Postulat odkrivanja subjektivnosti. Kvalitativno raziskovanje se usmerja na raziskovanje vprašanj, ki so pomembna v življenju udeleženih, in poskuša razkriti njihov poseben, subjektiven odnos do teh vprašanj. Gre za posebne načine doživljanja položajev in ravnanj, ki se razlikujejo od človeka do človeka, od skupine do skupine, od kulture do kulture.

Postulat o pomenu podrobnega opisa. Izhodišče za analizo je podroben in vsestranski opis predmeta raziskovanja na temelju različnih virov.

Postulat o neogibnosti interpretacije. Predmet raziskovanja ni nikoli do konca razpoznaven, ampak ga s širjenjem interpretacije njegove narave vzpostavljamo postopno. Kvalitativno raziskovanje ne pozna ene same objektivne resnice, temveč množico mogočih konstrukcij ali interpretacij.

Postulat raziskovanja v naravnih okoljih. Pojave moramo raziskovati v njihovem naravnem, vsakdanjem okolju, in ne v laboratorijskih pogojih. Takšno raziskovanje ohranja kompleksnost vsakdanjih situacij in zato omogoča stvarnejša spoznanja, ki so tudi bolj koristna za prakso.

Postulat o posploševanju. Posploševanje raziskovalnih spoznanj moramo podrobno utemeljiti v vsakem posameznem primeru z navedbo pogojev. Glavni namen kvalitativnega raziskovanja namreč ni posploševanje na celotno populacijo, pač pa ustvarjanje novih pojmov, novih vzorcev ravnanj, novih vidikov opisanih pojavov.

Kvalitativna analiza je namenjena ustvarjanju utemeljene teorije (*grounded theory*). Gre za gradnjo teorije iz temeljev, iz empiričnih podatkov; za induktivno oblikovanje teorije s postopnim abstrahiranjem pojmov iz zbranega izkustvenega gradiva. Ta postopek vključuje tudi preverjanje vsake nove trditve z nadaljnjimi primeri empiričnega gradiva. Postopka indukcije in dedukcije si neposredno sledita in se izmenjujeta v kratkih zaporedjih, analiza je torej sekvenčna (Strauss & Corbin, 1990). Kvalitativna analiza je tehnično sestavljena iz različnih postopkov oblikovanja pojmov, klasifikacij, taksonomij in tipologij in povezovanja pojmov, vse pa je mogoče prikazati v različnih preglednicah in diagramih. Sledila sem korakom kvalitativne analize, kot jih navaja Mesec (1998):

- urejanje gradiva
- določitev enot kodiranja
- odprto kodiranje (reduktivno ali eksplikativno abstrahiranje pojmov iz empiričnih opisov, združevanje sorodnih pojmov v kategorije)
- izbor in definiranje relevantnih pojmov in kategorij
- odnosno oziroma osno kodiranje (povezava kategorij v paradigmatski model odnosov)
- oblikovanje končne teoretične formulacije.

4.1.2. Populacija in vzorčenje

Anketni vprašalnik sem razposlala različnim organizacijam, ki so v bazi Fakultete za socialno delo kot učne baze, na katerih študentje te fakultete opravljajo prakso. Vprašalnik sem poslala tudi Slovenskemu združenju umetnostnih terapevtov. Skupno sem tako v času od 18.1. do 5.3. 2014 razposlala 370 anketnih vprašalnikov preko spletne strani lka (<https://www.lka.si/>). Izmed teh je anketo v celoti izpolnilo 30 (8%) organizacij oziroma anketirancev, 118 (32%) anketirancev je delno izpolnilo anketni vprašalnik, 222 (60%) anketirancev pa je vprašalnik začelo izpolnjevati, vendar izpolnjevanja niso zaključili.

4.1.3. Merski instrument

Vprašalnik je obsegal dvaindvajset vprašanj¹⁰, od tega jih je bilo šestnajst odprtega tipa in šest zaprtega tipa.

4.2. Izjave izvajalk dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

4.2.1. Vrsta raziskave

Izvedena raziskava je empirična (izkustvena), kvalitativna in eksplorativna (poizvedovalna). Osnovno gradivo je izkustveno, zbrano v raziskovalnem procesu s poglobljenim spraševanjem, dobljeni podatki so besedni opisi, ki sem jih analizirala z metodo kvalitativne analize. Raziskava je poizvedovalna, saj je šlo za uvod v spoznavanje uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev.

¹⁰ Vprašalnik je del Priloge A.

4.2.2. Spremenljivke

- * uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev (koliko časa; poimenovanje)
- * izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije
- * pozitivni učniki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * strokovnoteoretski okvir dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * participacija (udeleženosť) sogovornikov pri izbiri teme
- * metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev
- * »skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk

4.2.3. Merski instrument in viri podatkov

Metoda raziskovanja je delno strukturiran intervju, merski instrument pa je polstrukturiran vprašalnik oziroma vprašalnik za delno strukturiran intervju. Za vsako intervjuvanko oziroma izvajalko dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji sem imela vnaprej pripravljena ista vprašanja, ki pa sem jih med posameznim intervjujem prilagajala glede na smer in temo pogovora ter postavljala podvprašanja. Odgovore na vprašanja v intervjuju sem uporabila kot vire podatkov za analizo.

4.2.4. Populacija in vzorčenje

Populacijo predstavljajo socialne delavke, socialne pedagoginje, delovne terapevtke, psihoterapevtke, psihologinje in umetnostne terapevtke, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Vzorec sestavljajo dve socialni delavki, dve delovni terapevtki, dve psihoterapevtki, dve socialni pedagoginji, psihologinja in umetnostna terapevtka, ki pri svojem svetovalnem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije vsaj pet let in so bile v obdobju od 15.5. do 16.7. 2014 pripravljene sodelovati v raziskavi.

Vzorec je neslučajnostni, saj vsaka enota populacije ni imela enake možnosti, da pride v vzorec. Šlo je za namenski vzorec, kjer sem proučila le nekaj enot, ki so tipične predstavnice določene populacije. Pri tem je bil kriterij to, da strokovne delavke pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

4.2.5. Zbiranje podatkov

Podatke sem zbrala v desetih intervjujih. Zbiranje je potekalo v času od 15. 5. 2014 do 16. 7. 2014. Pri zbiranju podatkov sem izhajala iz poznanstev, obenem pa me je ena intervjuvanka pripeljala do druge intervjuvanke. Imela sem težave najti psihologinje, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije. Za čas in izvedbo intervjuja sem se z vsemi intervjuvankami dogovorila preko telefonskega pogovora. Intervjuje sem izvedla osebno z neposrednim spraševanjem, bodisi pri respondentkah v službi, doma ali zunaj na prostem. Intervjuji so trajali od 20 – 40 minut, vse pa sem s predhodnim dovoljenjem posnela s pomočjo diktafona. Potekali so brez zapletov, v mirnem okolju in nemoteno, ker so si vse intervjuvanke za čas intervjuja zagotovile miren prostor. Osem intervjujev je potekalo v Ljubljani, en v Rogaški Slatini in en v Višnji gori. Po izvedenem intervjuju sem zvočni zapis pogovora dobesedno prepisala.

Tabela 4.1: Intervjuvanke – izvajalke dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Intervjuvanke (oznaka intervjuja)	Spol	Datum intervjuja	Snemanje
Socialna delavka SD1	Ž	15. 5. 2014	Da
Psihoterapevtka PT1	Ž	29. 5. 2014	Da
Psihoterapevtka PT2	Ž	30. 5. 2014	Da
Delovna terapevtka DT1	Ž	30. 5. 2014	Da
Delovna terapevtka DT2	Ž	4. 6. 2014	Da
Socialna delavka SD2	Ž	16. 6. 2014	Da
Socialna pedagoginja SP1	Ž	18. 6. 2014	Da
Socialna pedagoginja SP2	Ž	20. 6. 2014	Da
Psihologinja P1	Ž	11. 7. 2014	Da
Umetnostna terapevtka UT1	Ž	16. 7. 2014	Da

4.2.6. Obdelava in analiza podatkov

Za obdelavo in analizo podatkov sem uporabila metodo kvalitativne analize. Najprej sem zvočne posnetke zbranih intervjujev zapisala na računalnik. Intervjuje sem pretipkala dobesedno, kot je potekal pogovor. Zapise sem prepisala v pogovornem jeziku, zato da bi ohranila avtentičnost odgovorov. Po končanem zapisu sem vsak intervju ponovno prebrala in ga slovnično uredila. Pri tem sem kar najmanj posegala v intervjuje, da ne bi spremenila pomena besedam sogovornic. Intervjuje sem ohranila v dobesedni obliki. Med zapisovanjem intervjujev, sem le-te večkrat prebrala in v njih podčrtala izjave, ki so bile relevantne za mojo raziskavo. Izbrala sem stavke, odstavke in zaključene celote, ki sem jih nato uporabila za enote kodiranja. Relevantnim izjavam sem pripisala oznake (glej Tabelo 4.2.1) od SD1 do SD2, PT1 do PT2, DT1 do DT2, SP1 do SP2, P1 in UT1 glede na to, katera intervjuvanka je povedala določeno izjavo. Tako pridobljene relevantne izjave oziroma enote kodiranja sem nato razvrstila po skupinah glede na raziskovalna vprašanja, na podlagi katerih sem oblikovala kategorije. Relevantne izjave sem vnesla v tabele glede na kategorijo, ki ji besedilo pripada. Sledilo je odprto kodiranje. Enotam kodiranja sem v tabeli pripisovala ustrezne pojme, ki so se mi porajali ob prebiranju izjav. Pojme so predstavljale asociacije, nadpomenke in sopomenke. Pripisane pojme oziroma kode sem v določenih kategorijah uporabila kot podkategorije vnaprej določenih kategorij. V kategorijah, kjer je bilo pripisanih pojmov številčno veliko in so bili tudi vsebinsko raznoliki, pa sem vsebinsko podobne kode razdelila v manjše podkategorije. Na podlagi dobljenih rezultatov sem oblikovala poskusno teorijo.

4.3. Izjave uporabnic

4.3.1 Vrsta raziskave

4.3.2. Spremenljivke

* udeleženi v delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

* povod za včlanjenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

- * pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * vključenost sogovornikov v pripravo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji
- * izvedba refleksije oziroma evalvacije

4.3.3. Merski instrument in viri podatkov

Metoda raziskovanja je delno strukturiran intervju, merski instrument pa je polstrukturiran vprašalnik oziroma vprašalnik za delno strukturiran intervju. Za vsako sogovornico sem imela vnaprej pripravljena ista vprašanja, ki sem jih med posameznim intervjujem prilagajala glede na smer in temo pogovora. Za vire podatkov za analizo sem vzela poglobljene intervjuje in odgovore na vprašanja.

4.3.4. Populacija in vzorčenje

Populacijo predstavlja deset žensk, in sicer: dve mladostnici (stari štirinajst let), mlajša odrasla (stara devetnajst let), sedem odraslih žensk (starosti šestintrideset let, petinštirideset let, šestinsedemdeset let, oseminšestdeset let, dvainšestdeset let in štiriinšestdeset let).

Vsaka s svojimi osebnimi življenjskim zgodbami in specifičnimi težavami, kot so anksioznost, skromne socialne veščine, izguba partnerja, multipla skleroza.

Sogovornice so sodelovale v raziskavi v obdobju od 3. 2. do 31. 3. 2015.

Vzorec je bil neslučajnostni in namenski. Kriterij izbire sogovornic je bil, da se udeležujejo dejavnosti pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

4.3.5. Zbiranje podatkov

Podatke sem zbrala v desetih intervjujih. Zbiranje je potekalo v času od 3. 2. do 31. 3. 2015. Pri zbiranju podatkov sem izhajala iz osebnih poznanstev, pomagale pa so mi tudi strokovne sodelavke, s katerimi sem v okviru raziskave izvedla poglobljene intervjuje in so me usmerile k svojim uporabnicam. Za čas in izvedbo intervjujev sem se z vsemi sogovornicami dogovorila preko telefonskega pogovora. Intervjuje z njimi sem izvedla osebno z neposrednim spraševanjem, bodisi na njihovem delovnem mestu, pri njih doma ali zunaj na prostem. Intervjuji so trajali od 5 do 10 minut, vse pa sem s predhodnim dovoljenjem udeleženk posnela s pomočjo diktafona.

Tabela 4.2: Intervjuvanke – uporabnice

Intervjuvanke (oznaka intervjuja)	Spol	Datum intervjuja	Snemanje
Sogovornica SO1	Ž	3. 2. 2015	Da
Sogovornica SO2	Ž	4. 2. 2015	Da
Sogovornica SO3	Ž	9. 2. 2015	Da
Sogovornica SO4	Ž	13. 2. 2015	Da
Sogovornica SO5	Ž	17. 2. 2015	Da
Sogovornica SO6	Ž	19. 2. 2015	Da
Sogovornica SO7	Ž	27. 2. 2015	Da
Sogovornica SO8	Ž	28. 2. 2015	Da
Sogovornica SO9	Ž	29. 3. 2015	Da
Sogovornica SO10	Ž	31. 3. 2015	Da

4.3.6. Obdelava in analiza podatkov

Za obdelavo in analizo podatkov sem uporabila metodo kvalitativne analize. Najprej sem zbrane zvočne posnetke intervjujev dobesedno, kot je potekal pogovor, pretipkala v računalnik. Pri tem sem ohranila pogovorni jezik sogovornic (uporabnic). Po končanem zapisu sem vsak intervju ponovno prebrala, ga slovnično uredila, pri čemer sem vanj minimalno posegala, da ne bi spreminjala pomena izjav. Podčrtala sem si izjave, relevantne za raziskavo. Izbrala sem stavke, odstavke in zaključene celote, ki sem jih nato uporabila za enote kodiranja. Relevantnim izjavam sem pripisala oznake od sogovornica SO1 do SO10 glede na to, katera sogovornica (uporabnica) je povedala določeno izjavo. Tako pridobljene relevantne izjave oziroma enote kodiranja sem nato razvrstila po skupinah glede na raziskovalna vprašanja, na podlagi katerih sem oblikovala kategorije. Relevantne izjave sem vnesla v tabele glede na kategorijo, ki ji pripada besedilo. Sledilo je odprto kodiranje. Enotam kodiranja sem v tabeli pripisovala ustrezne pojme, ki so se mi porajali ob prebiranju izjav. Pojme so predstavljale asociacije, nadpomenke in sopomenke. Pripisane pojme oziroma kode sem v določenih kategorijah uporabila kot podkategorije vnaprej določenih kategorij. V kategorijah, kjer je bilo pripisanih pojmov številčno veliko in so bili tudi vsebinsko raznoliki, pa sem vsebinsko podobne kode razdelila v manjše podkategorije. Na podlagi tako dobljene hierarhije sem oblikovala definicije posameznih pojmov. Pri tem sem si pomagala s prej izbranimi enotami kodiranja.

5. INTERPRETACIJA PODATKOV

5.1. Analiza odgovorov pridobljenih z anketnim vprašalnikom

Na začetku me je zanimalo nekaj osnovnih podatkov, kot so: spol, poklicna izobrazba in delovno mesto.

Glede na to, da so nekatere anketiranke le delno odgovorile na anketo, je pri nekaterih odgovorih večji odstotek odgovorov kot pozneje v nadaljevanju. Vseeno sem se odločila, da te odgovore upoštevam, ker lahko iz njih razberem relevantne podatke.

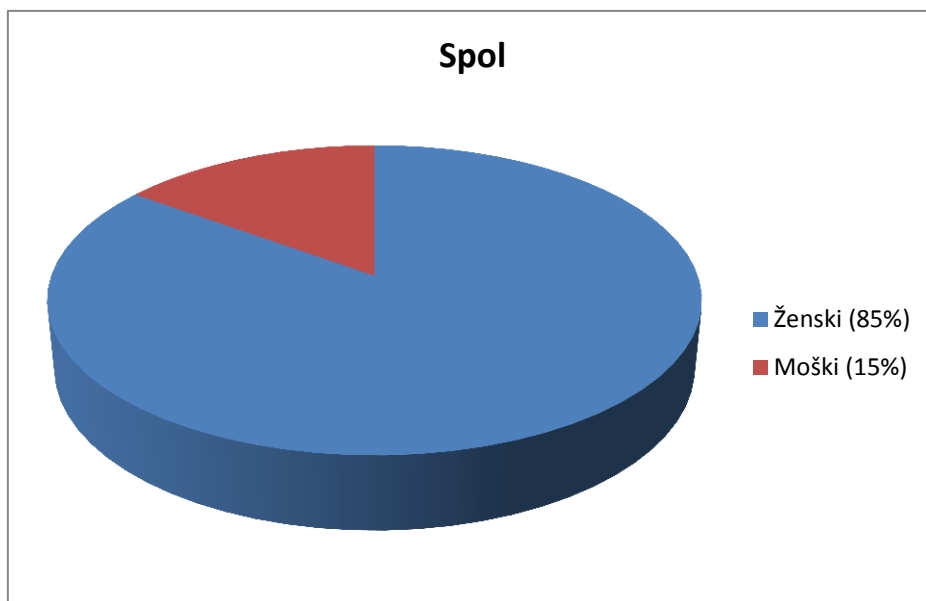
1. Vprašanje

Spol:

a) moški

b) ženski

Na prvo vprašanje o spolu je odgovorilo 116 anketirancev. Od tega je bilo 99 žensk in 17 moških.

Graf 5.1: Spolna struktura

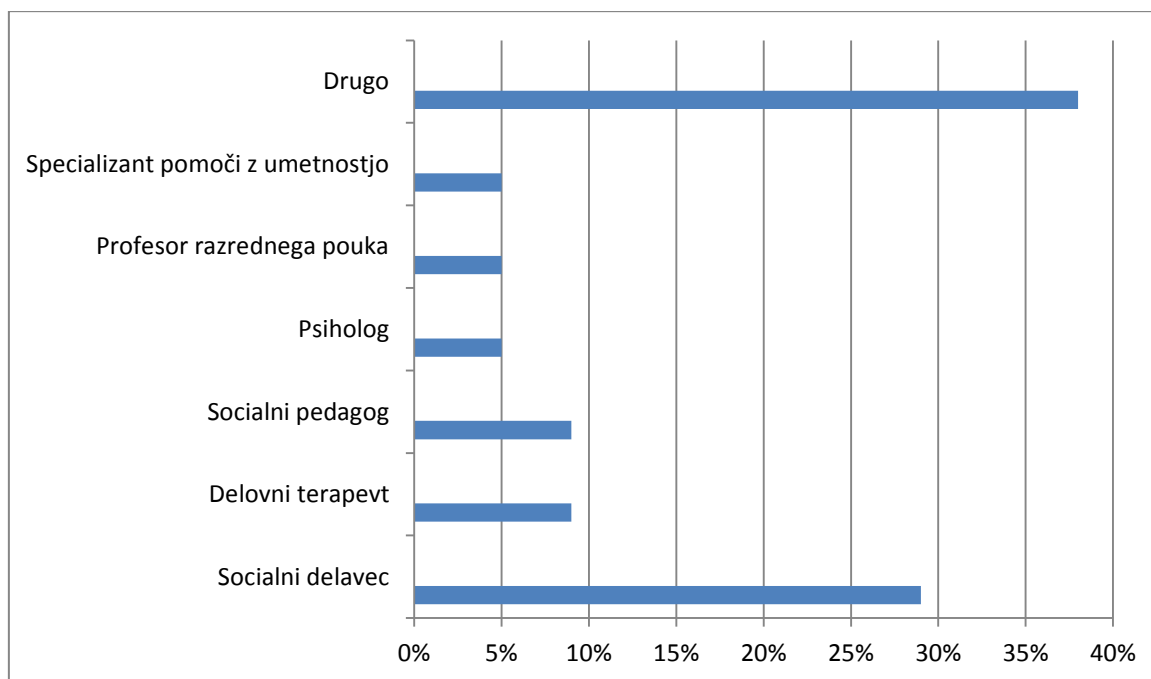
2. Vprašanje

Poklicna izobrazba

Na drugo vprašanje o poklicni izobrazbi je odgovorilo 86 anketirancev. Med njimi je bilo 25 socialnih delavk oziroma delavcev, 4 psihologinje, 8 delovnih terapevtk, 8 socialnih pedagoginj, 1 profesor zgodovine in geografije, 1 glasbena terapevtka, 2 vzgojiteljici predšolske vzgoje, 2 fizioterapevtki, 2 vzgojiteljici predšolskih otrok, 4 profesorice razrednega pouka, 1 profesorica likovne umetnosti, 1 dramska igralka, 1 dramaturg, 1 modni oblikovalec, 1 filozofinja, 4 specializantke pomoči z umetnostjo, 1 profesorica za sodobni ples, 1 slikarka, 1 strojni tehnik, 1 medicinska sestra, 1 profesorica pedagogike in psihologije, 1 komparativist, 1 profesor športne vzgoje, 1 pravnica, 1 komercialist, 1 antropolog, 1 umetnica, 4 organizatorke socialne dejavnosti.

SKLEP:

Na anketni vprašalnik so pretežno odgovarjale anketiranke s poklicno izobrazbo socialne delavke, delovne terapevtke, socialne pedagoginje, psihologinje, profesorice razrednega pouka, specializantke pomoči z umetnostjo in organizatorke socialne dejavnosti.

Graf 5.2: Poklicna izobrazba

3. Vprašanje

Delovno mesto, na katerem ste zaposleni

Iz odgovorov na tretje vprašanje izhaja, da so anketiranke zaposlene na delovnih mestih, kot so npr: svetovalna delavka, delovna terapevtka, oskrbnica, direktorica, strokovna sodelavka in sodelavec, ravnateljica, varuhinja, koordinator lokalne mreže, predavateljica, vzgojiteljica, dramska igralka, vodja projekta, skupinski habilitator.

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije in pristope so zaposleni na zelo raznoličnih delovnih mestih, ki niso nujno v skladu z njihovim poklicem, za katerega so se izobraževali .

4. Vprašanje

Področje socialnega varstva, na katerem deluje organizacija:

A. Področje otrok in mladostnikov

B. Področje družine

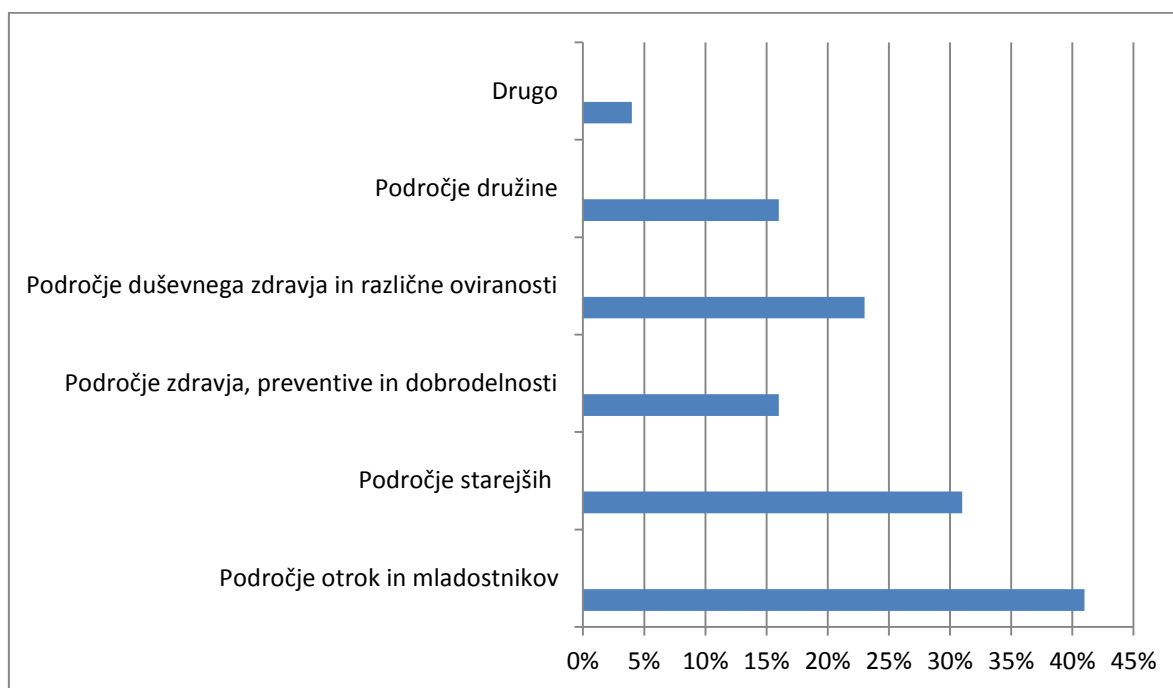
C. Področje duševnega zdravja in različne oviranosti

D. Področje starejših

E. Področje zdravja, preventive in dobrodelnosti

F. Drugo (zapišite) _____

Na četrto vprašanje: »Na katerem področju socialnega varstva deluje organizacija«, je 39 (33%) anketirancev od 118 odgovorilo, da na več področjih hkrati. Ta pa se nanašajo na populacijo uporabnikov, problematiko ali vrsto dejavnosti oziroma storitev. Tako jih je največ odgovorilo, da delujejo na področju otrok in mladostnikov, sledila pa so področja: delo s starejšimi, področje duševnega zdravja in različnih oviranosti, področje družine, zdravja, preventive in dobrodelnosti in drugo. Kot drugo so anketiranci navedli področje vzgoje in izobraževanja, brezdomstvo in socialna izključenost, zavetišča, javna kuhinja in centri za socialno delo, v tem okviru zlasti socialni transferji ter področje študentov.

Graf 5.3: Področja socialnega varstva

SKLEP:

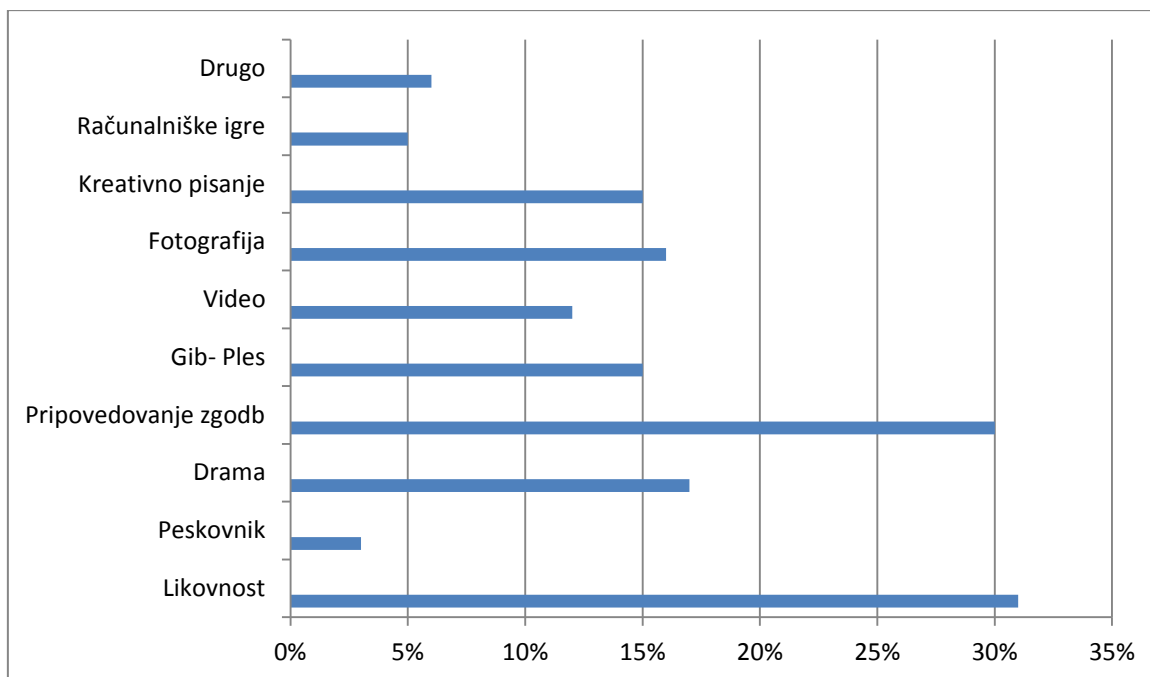
Kar tretjina (33%) strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči deluje na več področjih hkrati (npr. področje družine in področje otrok in mladostnikov).

5. Vprašanje

Prosim, obkrožite, katere izrazno-ustvarjalne medije uporabljate:

- A. Likovnost**
- B. Peskovnik (sandplay)**
- C. Drama**
- D. Pripovedovanje zgodb**
- E. Gib – Ples**
- F. Glasba**
- G. Video**
- H. Fotografija**
- I. Kreativno pisanje**
- J. Računalniške igre**
- K. Drugo**

Iz Grafa 5.1.4, Izrazno-ustvarjalni mediji, in iz odgovorov na peto vprašanje: »Katere izrazno-ustvarjalne medije uporabljate«, izhaja, da 62 (53%) anketirancev izmed 118 največkrat uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati (kar se ujema z odgovori na šesto vprašanje). Med njimi so zlasti likovnost, pripovedovanje zgodb, glasba, drama, fotografija, kreativno pisanje, gib– ples, video, računalniške igre, peskovnik (sandplay). Pod drugo so navedli predvsem tehnike in metode dela (performativne metode, projektivne tehnike, prvinska igra, lateralno razmišljanje, tehnike sproščanja, vaje za stimuliranje vseh čutov) ter doživljajsko pedagogiko (preživetje v naravi).

Graf 5.4: Izrazno-ustvarjalni mediji

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči pretežno (53%) uporabljajo kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati, pri čemer prevladujeta likovnost in pripovedovanje zgodb.

6. Vprašanje

Ali uporabljate:

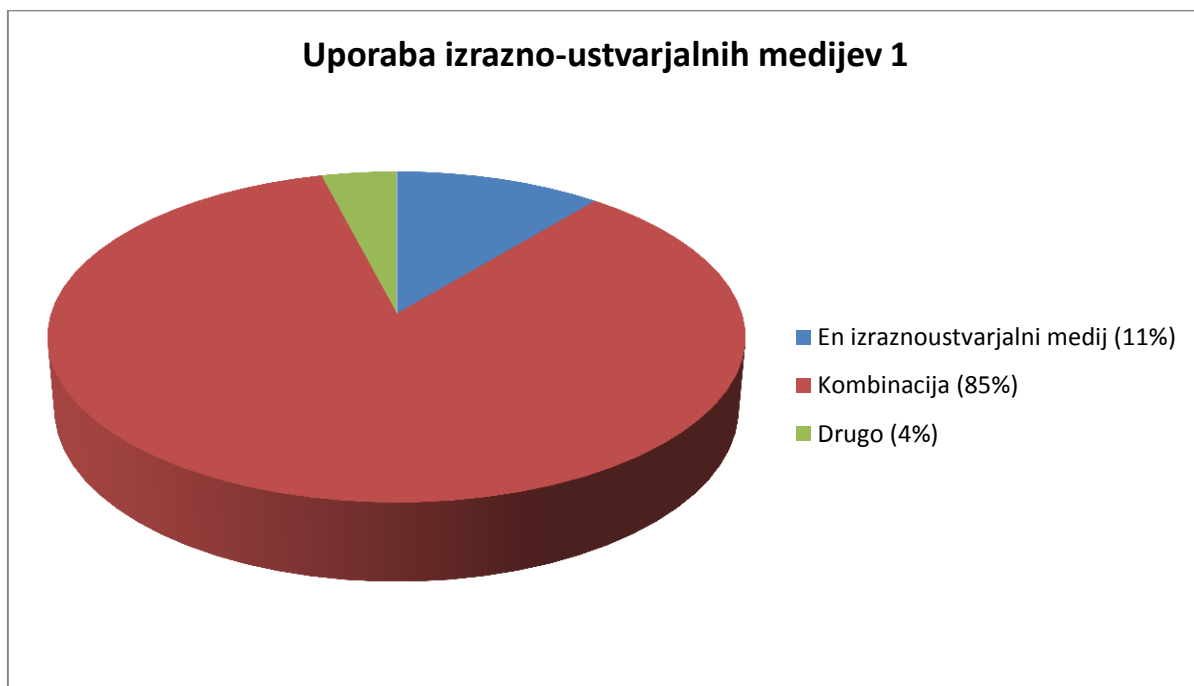
a) samo en izrazno-ustvarjalni medij ali

b) kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev

Na šesto vprašanje. »Ali uporabljajte samo en izrazno-ustvarjalni medij ali kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev«, je 8 anketirancev od 73 odgovorilo, da uporabljajo samo en izrazno-ustvarjalni medij, 62 jih uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev, 3 anketiranci pa so obkrožili možnost »Drugó« (*»Odvisno od potreb, kdaj uporabimo samo en izrazno-ustvarjalni medij in kdaj kombinacijo.«; »Pozorni smo na govorico telesa.«; »Razvila sem svoj sistem dela.«*). Tako je razvidno, da večina (85%) uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati.

SKLEP:

V praksi strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji pretežno uporabljajo kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati (npr. likovnost, glasbo, gib, fotografijo).

Graf 5.5: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev 1

7. Vprašanje

Ali uporabljate izrazno-ustvarjalne medije predvsem pri svetovalnem delu ali kot prostočasno aktivnost?

Na sedmo vprašanje je 23 anketirancev izmed 90 odgovorilo, da uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri strokovnem svetovalnem delu (tako individualno kot s skupino), 14 anketirancev je odgovorilo, da jih uporabljajo predvsem kot prostočasne aktivnosti, 10 anketirancev pa je odgovorilo, da jih uporabljajo v obeh primerih, v strokovnem svetovalnem delu in kot prostočasno aktivnost. Sedem anketirancev pri svojem delu ne uporablja izrazno-ustvarjalnih medijev.

Graf 5.6: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev 2

SKLEP:

V praksi strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije predvsem pri svojem strokovnem svetovalnem delu (26%), kar nekaj (16%) pa jih te medije uporablja kot prostočasno dejavnost. Enajst odstotkov (11%) izrazno-ustvarjalne medije uporablja tako v prostočasnih dejavnostih kot v strokovnem svetovalnem delu. Nekateri (8%) pa pri svojem delu sploh ne uporabljajo izrazno-ustvarjalnih medijev.

8. Vprašanje

Osnovni podatki o vaši uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev:

- a) Koliko časa pri svojem delu uporabljate izrazno-ustvarjalne medije?
- b) Zakaj ste začeli uporabljati pri svojem delu izrazno-ustvarjalne medije?
- c) Kje, kdaj in kako ste se seznanili z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev?
- d) S katero populacijo delate oziroma pri katerih uporabnikih (sogovornikih) uporabljate izrazno-ustvarjalne medije?

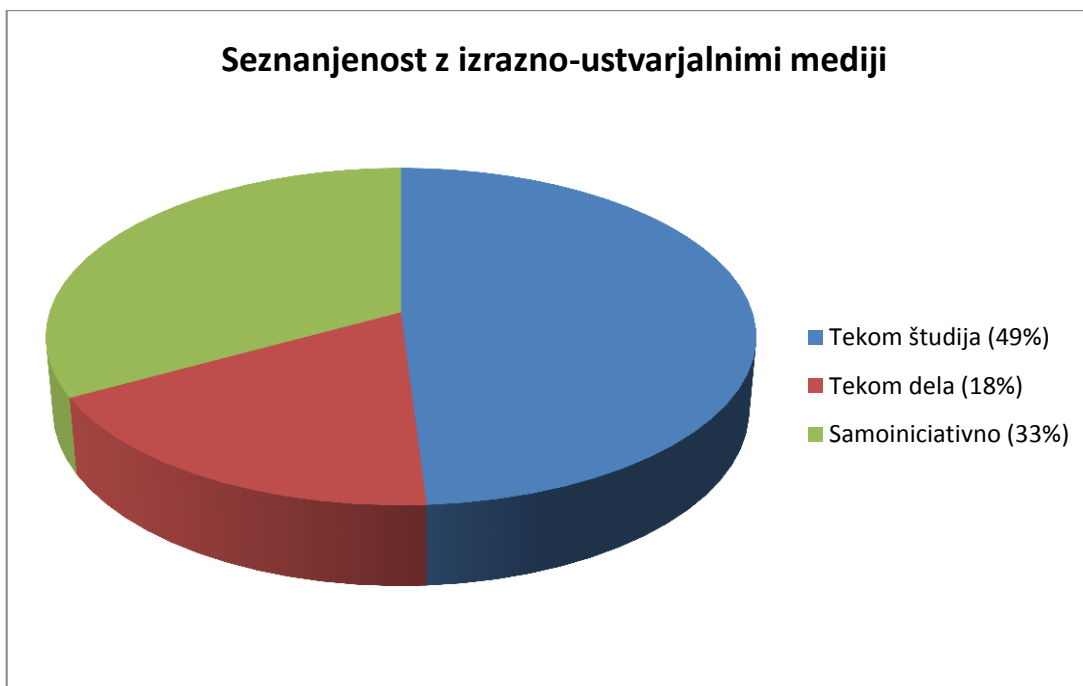
Osmo vprašanje je bilo malce bolj obširno in je od anketiranca zahtevalo več odgovorov.

Na to vprašanje je odgovorilo 57 anketirancev.

- a) Pri svojem delu uporabljajo anketiranci izrazno-ustvarjalne medije v povprečju 5 do 10 let in jih izvajajo dvakrat do trikrat na teden, po dve uri na dan. Pri tem izhajajo iz potreb in želja uporabnikov in uporabnic.

Pomanjkljivost tega vprašanja je, da ni bilo jasno zastavljeno in so ga anketiranci različno razumeli, saj niso odgovarjali samo na to, koliko časa že uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri svojem delu, ampak kako in koliko časa jih uporabljajo na dan oziroma na teden, na mesec.

- b) Pri svojem delu so začeli uporabljati izrazno-ustvarjalne medije z namenom popestritve in razbitja monotonosti; večje sporočilnosti oziroma komunikacije; izboljšanja doseganja ciljev in neposrednega stika; integracije in inkluzije; povečanja samopodobe; povečanja socialnih spretnosti; povečanja motivacije za delo; lažje izraznosti lastnih stisk; večje sprostitev uporabnikov; krepitev moči; spodbujanja ustvarjalnosti in celostnega razvoja posameznika. Začeli pa so jih uporabljati tudi zato, ker se je pokazala potreba uporabnikov po takem načinu dela oziroma ker izvajalcu ustreza tak način dela (glej tudi odgovore na 19. vprašanje).
- c) Z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev se je 28 anketirancev izmed 57 srečalo med študijem (npr. na Pedagoški fakulteti; Fakulteti za socialno delo; Fakulteti za zdravstvo; Institutu Art in Context, Universität der Künste Berlin; nemških šolah socialnih in kreativnih iger; ameriških šolah socialnih in kooperativnih iger sredi 80. let prejšnjega stoletja). Deset (10) anketirancev se je z njo seznanilo med delom (pri delu z brezdomci; pri večletnem delu z uporabniki, preko upoštevanja njihovih želja in poznavanja njihovih sposobnosti; med delom s prosilkami in prosilci za mednarodno zaščito, begunkami in begunci ter preostalimi migrantkami in migranti; pri delu s starejšimi; že kmalu po pričetku delovnega razmerja v delovni terapiji na oddelku za psihiatrijo). Devetnajst (19) anketirancev se je z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev spoznalo na lastno pobudo (preko spleta; na dodatnih izobraževanjih; pri enoletnem izobraževanju za delo z ljudmi z demenco; z usposabljanjem; preko različnih knjig; pri izobraževanju za psihoterapijo otrok in mladostnikov; uporabljati so jih začeli spontano; na izobraževanju s področja plesne umetnosti doma in v tujini; pri seminarskem delu).

Graf 5.7: Seznanjenost z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev

- d) Izvajalci uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri tehle uporabnikih: pri otrocih s posebnimi potrebami in primanjkljaji na posameznih področjih učenja; otrocih od 4. do 14. leta starosti; pri mladoletnih prestopnikih; brezdomcih; starostnikih; osebah z zmerno in težjo motnjo v razvoju; pri osebah s kombiniranimi motnjami (gibalna oviranost, slabovidnost, duševne motnje); pri mladostnikih s čustvenimi in vedenjskimi motnjami; osebah z demenco; uporabnikih psihoaktivnih snovi; osebah z gluhoslepoto; mladih geji, lezbijkah, biseksualcih in trans osebah; mladostnikih (npr. študenti invalidi); hospitalnih psihiatričnih uporabnikih v starosti od 18 do 85 in večlet; pri predšolskih otrocih.

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči uporabljajo pri svojem delu izrazno-ustvarjalne medije v poprečju 5 do 10 let in jih izvajajo 2x do 3x na teden po 2 uri na dan. Pri tem izhajajo iz potreb in želja uporabnikov.

Izrazno-ustvarjalne medije so pri svojem delu začeli uporabljati, da bi popestrili svoje delo in razbili monotonost; zaradi boljše komunikacije; zaradi boljšega doseganja ciljev in neposrednega stika med udeleženci; zaradi integracije in inkluzije; izboljšanja

samopodobe; povečanja socialnih spretnosti; motivacije za delo; lažje izraznosti lastnih stisk; večje sprostitev uporabnikov; zaradi krepitev moči; spodbujanja ustvarjalnosti in celostnega razvoja posameznika.

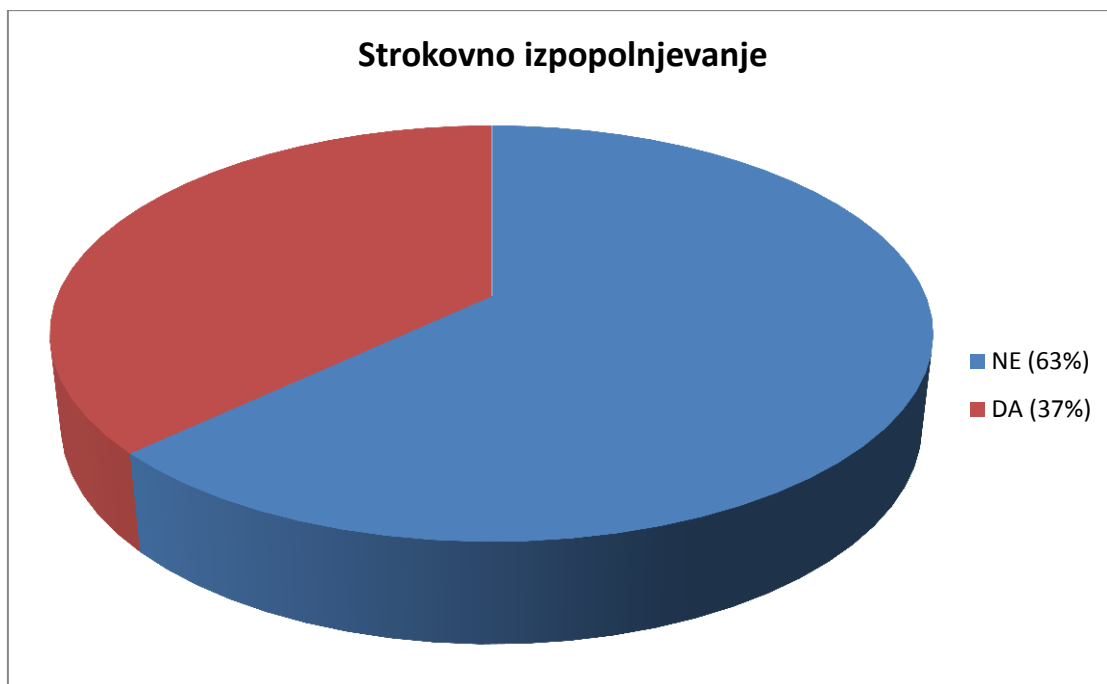
Večina strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči se je z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev srečala med študijem. Skoraj polovica se jih je s temi mediji seznanila na lastno pobudo. Nekateri so prišli z njimi prišli v stik ob nastopu delovnega razmerja.

To, pri katerih uporabnikih strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči uporabijo izrazno-ustvarjalne medije, je zelo povezano s področjem, kjer so strokovnjaki zaposleni (glej odgovor na 4. vprašanje). Izrazno-ustvarjalne pristope uporabljajo pri različni populaciji, pri otrocih, mladostnikih, odraslih in starih z različnimi psihosocialnimi težavami in problemi.

9. Vprašanje

Ali ste se strokovno izpopolnjevali za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji? Če da, kje, kdaj in kako?

Devetintrideset anketirancev izmed 62 je odgovorilo, da se niso strokovno izpopolnjevali za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, 23 anketirancev pa, da so se. Tisti, ki so odgovorili z da, so zapisali, da so se strokovno izpopolnjevali na Pedagoški fakulteti v Ljubljani, v okviru specialističnega študija Pomoč z umetnostjo (15), na Institutu art in context (1), na Pedagoški fakulteti v okviru Doživljajske pedagogike (1), na Inštitutu za integrativno psihoterapijo in svetovanje (2), na študiju v mestu Assisi v Italiji (1), na Akademiji za gledališče, radio, televizijo in film (1), na seminarjih in posvetih (2). Tako sem dobila odgovore na vprašanje, kje so se strokovno izpopolnjevali, nisem pa dobila odgovorov na vprašanje, kdaj in kako. Predvidevam, da je bilo vprašanje preveč kompleksno.

Graf 5.8: Strokovno izpopolnjevanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

SKLEP:

Skoraj dve tretjini strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, je izjavilo, da se za tako delo niso posebej strokovno izpopolnjevali. Največ jih je ta pristop začelo uporabljati pri svojem delu zato, ker so spoznali, da imajo izrazno-ustvarjalni mediji pozitivne učinke na uporabnike (glej odgovore na 8. b) in 19. vprašanje).

Na morebitno nestrokovnost zaradi tega nas opozori ena izmed anketirank v odgovoru na 21. vprašanje, kjer pravi: *»Sama menim, da je dejavnik tveganja nestrokovnost oziroma neznanje, ko se "spuščaš" v takšne aktivnosti, zlasti z mladimi s težavami v odraščanju in okolju, saj mora vodja pričakovati, da po takšnih vsebinah lahko marsikaj "privre" na plan, ti pa moraš s tem znati upravljati.«* Tisti, ki so se dodatno strokovno izpopolnjevali, pa so to storili doma in/ali v tujini.

10. Vprašanje

Katere strokovnoteoretske koncepte uporabljate za izvajanje dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev?

Na 10. vprašanje je odgovorilo 45 anketirancev. Iz odgovorov izhaja, da pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji uporabljajo strokovnoteoretske koncepte, kot so: koncepti o skupinski dinamiki; tehnike sproščanja; tehnike »prvinske igre«; koncept delovnega odnosa soustvarjanja; koncept validacije; različni terapevtski koncepti; koncept kritičnega pristopa do norm; Gordonova teorija komunikacije; razvojna teorija in teorija navezanosti; relacijsko-razvojni model otroške in mladostniške psihoterapije; psihoterapevtski sistemski pristop; koncept Rancierjeve teorije kompetentnega gledalca; koncepti medicinskih, psiholoških, socioloških znanj, povezanih z delovanjem in potrebami človeka kot psihofizične celote v družbenem in naravnem okolju; vedenjsko-kognitivni terapevtski pristopi; Glasserjev model človekovih potreb; utelešena kognicija (angl. embodiment); porajajoči se jezik telesa (angl. emerging body language); teorija izkustvenega učenja; teorija socialnega učenja; koncept integrativne psihoterapije (Petzold); koncept razvojno preventivnega pristopa; model dinamične psihologije in tehnike dramske igre.

Izkazalo se je, da je bilo to vprašanje nejasno oziroma anketiranci niso razumeli, zakaj pri njem gre, saj je 7 anketirancev zapisalo, da vprašanja ne razumejo. V nadaljevanju sem vprašanje dopolnila tako, da sem naštela nekaj strokovnoteoretskih konceptov (npr. koncept delovnega odnosa soustvarjanja, razvojna teorija, koncepti o skupinski dinamiki, Gordonova teorija komunikacije, različni terapevtski pristopi), s čimer sem tvegala, da bom anketirancem sugerirala odgovore. Za ta poseg sem se odločila zato, ker sem iz odgovorov na prvotno anketo razvidela, da ne bom dobila ustreznih odgovorov na to vprašanje. Bolj zanimivo pa je bilo, to, da sem iz njihovega nerazumevanja vprašanja lahko tudi sklepala, da strokovnjaki v praksi zelo težko razberejo, da gre za strokovnoteoretske koncepte oziroma težko poimenujejo, na katere strokovnoteoretske koncepte se opirajo pri svojem delu.

Kljub temu, da sem nanizala nekaj strokovnoteoretskih konceptov, je 5 anketirancev zapisalo, da se težko opredelijo, kateri strokovnoteoretski koncept uporabljajo. 2 anketiranca sta odgovorila: *»Ne uporabljamo nobenega strokovnoteoretskega koncepta.«*; *»Uporabnike preprosto spodbujamo, da se na različne načine izražajo«*. Tri anketiranke so odgovorile takole: prva je dejala: *»Uporabljam znanja, ki sem jih pridobila pri študiju in v praksi kot dramska igralka. To mi pomaga veliko bolj kot študij specializacije Pomoč z umetnostjo, ki sem ga končala na Pedagoški fakulteti. Veliko sem brala, vendar sem se pri*

ustvarjanju svojega koncepta dramske terapije opirala predvsem na znanja dramske igralk. Moje prepričanje je, da je le dober umetnik lahko dober umetnostni terapevt. Še bolj sem utrdila to prepričanje po študiju na Pedagoški fakulteti»; druga izvajalka nam je zaupala: »Razvila sem svoj koncept dela«, tretja pa je dogovorila: «Iz teoretičnih in praktičnih spoznanj uporabljam tisto, kar presodim, da bi bilo smiselno za naše mladostnike in čemur sem sama osebno kos».

Glede na to, da nisem izvedla poglobljenega intervjuja z njimi, tudi nisem dobila odgovora na to, kakšni so ti koncepti in kako so jih razvijale.

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči se težko opredelijo glede strokovnoteoretskih konceptov, ki jih uporabljajo pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Iz odgovorov tistih, ki jih znajo razbrati, je razvidno, da se opirajo na različne strokovnoteoretske koncepte. Prevladujejo koncept delovnega odnosa soustvarjanja; koncepti o skupinski dinamiki; koncepti o komunikaciji in koncepti različnih terapevtskih pristopov. Ne glede na to, kateri strokovnoteoretski koncept uporabljajo, pa je vseh 45 anketirancev zapisalo, da pri tem upoštevajo svojo lastno osebnost ter osebnost, potrebe in želje uporabnika.

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, so v praksi pogosto razvili svoj koncept dela, kar se sklada z odgovori na 8. c) vprašanje, iz katerega izhaja, da se jih je veliko seznanilo s temi pristopi na lastno pobudo, kar ima lahko za posledico, da so začeli uporabljati raznolične, a ne vedno strokovne koncepte (glej odgovore na 21. vprašanje).

11. Vprašanje

Na katere paradigme se opirate pri izvajanju dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev?

Na to vprašanje je odgovorilo 43 anketirancev.

Ker so na začetku odgovarjali z odgovori, kot so: »ne razumem izrazov«; »kaj bi bilo to«; »narrativna pripoved, video material«; »ustvarjalne delavnice«; »oratorij«; »opis primera«; »likovni pristopi«, sem se, podobno kot pri prejšnjem vprašanju, odločila, da

vprašanje dopolnim. Tako sem naštel nekaj paradigem, npr. psihodinamična, humanistična, sodelovalna, fenomenološka, sistemska, kognitivno-vedenjska.

V nadaljevanju so zapisali, da se pri svojem delu opirajo predvsem na sledeče paradigme: sodelovalna; psihodinamična; kognitivno-vedenjska; logoterapevtska; sistemska; humanistična; integrativna; aktivno učenje; konstruktivizem; neuroedukacijska; čuječnost (ang. mindfulness).

Ena izmed anketirank je zapisala: »Vse paradigme je dobro poznati in na koncu razmisliti s svojo glavo«; neka druga pa: »Kombiniram paradigme in iščem nove pristope«.

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči se pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji opirajo predvsem na sodelovalno paradigmo, psihodinamično, kognitivno-vedenjsko in sistemska. Menijo pa, da je kljub poznavanju paradigem pomembno, da zaupajo v lastno kritično presojo.

12. Vprašanje

Katere tehnike, načine ravnanja (npr. motivacijske, glasbeno improvizacijske, dihalne tehnike, vodeno vizualizacijo) uporabljate za izvajanje dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev?

Na to vprašanje je odgovorilo 39 anketirancev.

Zapisali so, da uporabljajo naslednje tehnike in načine ravnanja: tehnike risanja, slikanja; poslušanje glasbe; video material; igro vlog; gibalne tehnike (elementi avtentičnega gibanja, gibanje ob glasbi, vodeno sproščanje, osredotočanje na posamezne dele telesa, prostor, gibanje – Helen Payne); utrjevanje teksta s posnemanjem in ponavljanjem; plesna koreografija; kreativno pisanje; motivacijska tehnika; glasbena improvizacija; dihalna tehnika; vodena vizualizacija; igralna tehnika; pantomima; lutke; ustvarjalni gib; mandale; učenje empatije; nevro razvojna tehnika; vaja za zaupanje; sprostitvena vaja; meditacija; masaža; dramska improvizacija; snemanje s kamero in ogled videoposnetkov; novinarsko delo (kreativno pisanje, ankete, intervjuji, sokratska tehnika, nedokončana zgodba).

SKLEP:

Iz odgovorov na 10., 11. in 12. vprašanje sklepam, da strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči v praksi ne postavljajo ostre ločnice med tem, kaj je strokovnoteoretski koncept, kaj je paradigma in kaj so metode in tehnike. Zaradi težav v razumevanju tega vprašanja, pri teh odgovorih nisem računala frekvenc in odstotkov. Za to sem se odločila tudi zato, ker sem odgovore morda sama sugerirala, ko sem v oklepajih podala nekaj možnih odgovorov.

13. Vprašanje

Katero strokovno literaturo in vire uporabljate (prosim za čim več konkretnih podatkov: ime avtorja, letnica vira, naslov dela, založba) za izvajanje dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev?

Na trinajsto vprašanje je odgovorilo 30 anketirancev.

Izmed teh je 10 anketirancev navedlo konkretne podatke strokovne literature (skupaj 100 enot), ki jih navajam v Prilogi B, saj so bogat nabor konkretnih virov za strokovnjake sorodnih poklicev pomoči, ki uporabljajo pri svojem delu izrazno-ustvarjalne medije.

15 anketirancev je navedlo ime avtorja (William Glasser, Edward De Bono, Viljem Ščuka, Jasper Juul, Judy Weiser, Breda Kroflič, Tomaž Gorjup, Bruno Bettelheim, C. G. Jung, Marie Louise Franz, Clarissa Pinkola Estes, Alice Miller, Marianne Liebmann, Barbara Kariž) ali pa so zapisali, da uporabljajo različno literaturo s področja izražanja otrok; priročnike za vodenje skupin mladostnikov; literaturo, ki zajema vsebine posameznih dejavnosti (npr. nove likovne tehnike, gledališke igre, humorne vsebine); literaturo s seminarjev, kjer so predstavljeni primeri dobrih praks; literaturo, s katero so prišli v stik med študijem, strokovnim delom in raznimi izobraževanji; leksikone; članke; pesmi; pravljice; razne zapise in gradiva s študija in seminarjev.

5 anketirancev je zapisalo, da ne uporabljajo nobene strokovne literature, da je vse »življenjsko« oziroma izhajajo iz svojih izkušenj.

SKLEP:

Poleg tega, da se anketiranci oziroma strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči naslanjajo na različno konkretno strokovno literaturo, se opirajo tudi na svoje lastno izoblikovane zapise in ideje, ki jih pridobijo pri delu z raznoliko populacijo ljudi (glej tudi odgovore na četrto in osmo vprašanje). Katero strokovno literaturo uporabijo, je odvisno tudi od teme, ki jih zanima, teoretičnega in paradigmatkega ter poklicnega ozadja in izrazno-ustvarjalnega medija, ki ga uporabijo.

14. Vprašanje

Opišite način (potek, proces skozi faze ipd.) svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji s pomočjo enega primera.

Odgovori na štirinajsto vprašanje so pokazali na veliko raznoličnost dela, ki ga omogočajo izrazno-ustvarjalni pristopi. Odgovorilo je 30 anketirancev.

Eden izmed načinov dela oziroma potek, ki se je izoblikoval pri anketirancih, je sledeč (zraven navajam nekaj konkretnih primerov, ki so jih navedli):

Uvod¹¹ – a) ledolomilci s skupino; b) igra za sproščanje, igra za spoznavanje; c) »ogrevalne vaje«, kjer se najprej vsi člani fokusirajo nase, navadno skozi vodeno fantazijo, kjer ležijo na tleh v krogu, »pripovedovalec« pa nato skladno s potekom fantazije vnaša še druge zvokovne, čutne elemente in elemente vonja. Nadaljujejo v blago prebujanje, spodbudijo udeležence, da se dotaknejo sosedovih rok, jih držijo toliko časa in tako močno, kot čutijo, da jim je prav. Nato jih pozovemo, da se obrnejo na trebuh in iztegnejo roke – tedaj vsak dobi v roke kos gline, ki naj jo ob skrbno izbrani glasbeni podlagi oblikuje in gnete, tako kot se počuti. Obenem jih konstantno opozarjamo na občutenja, spomine, čutila, ki jih zaznavajo; d) pozdrav, predstavitev članov skupine, izražanja počutja.

Osrednja dejavnost – a) gledanje filma in pogovor na poglobitve teme v filmu; b) likovno ustvarjanje, video posnetek; c) sledi skupinsko oblikovanje mandale, kjer je vsak udeleženec avtor svojega kosa skupne slike, ki se razprostira preko večjega kroga; d) predstavitev gibalnih tehnik in vzorcev, ki se nato po navodilih in dorečenem vrstnem redu

¹¹ A, b, c, d so primeri dela znotraj faze in si sledijo po vrsti npr. a-a-a;b-b-b in c-c-c.

razvrstijo skozi 3 slovenske narodne instrumentalne pesmi igrane na citre; v tej fazi so navodila ustna in gibalna, nato pa sledi izvajanje gibanja brez ustnih navodil, ko uporabniki samo posnemajo voditeljico in izvajajo vaje skozi tri melodije.

Zaključevanje – a) pogovor o tem, kako so doživljali film; b) pogovor o ugotovitvah c) zaključimo z udarnim, nenaučenim plesnim delom, kjer jih pozovemo, da vsak (včasih tudi miže) v tišini giblje svoje telo skladno s tem, kar čuti, zaznava, sliši... sledi odmor, za njim pa refleksija, kjer ima vsak udeleženec prostor podeliti toliko, kolikor čuti, da želi; d) komentar, izrazimo počutje, poklepetamo, včasih spijemo sok.

Druga je zapisala: *»Na začetku ur vedno delamo vaje za zaupanje in skupinsko dinamiko ter razne sprostitevne vaje, dihalne tehnike, meditacije in masaže, nadalje improvizacije, vodene plesno gibalne improvizacije, kontaktne improvizacije do končnega rezultata - predstave, solo plesa in skupinske koreografije, ogleda raznih predstav, pisanje esejev o tem, oblikovanje mnenja in kritike in seveda povratnih informacij svojih nastopov«.*

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, izvajajo dejavnosti skozi tri faze: uvod, osrednja dejavnost in zaključevanje. Običajno začno z vajami za zaupanje, sprostitev in spoznavanje (npr. dihalne vaje, meditacija, masaža, plesno-gibalne improvizacije); nato sledi glavna dejavnost (npr. ples, slikanje, fotografiranje) in zaključek (npr. ustna in/ali pisna refleksija, uglaseno dihanje, petje).

15. Vprašanje

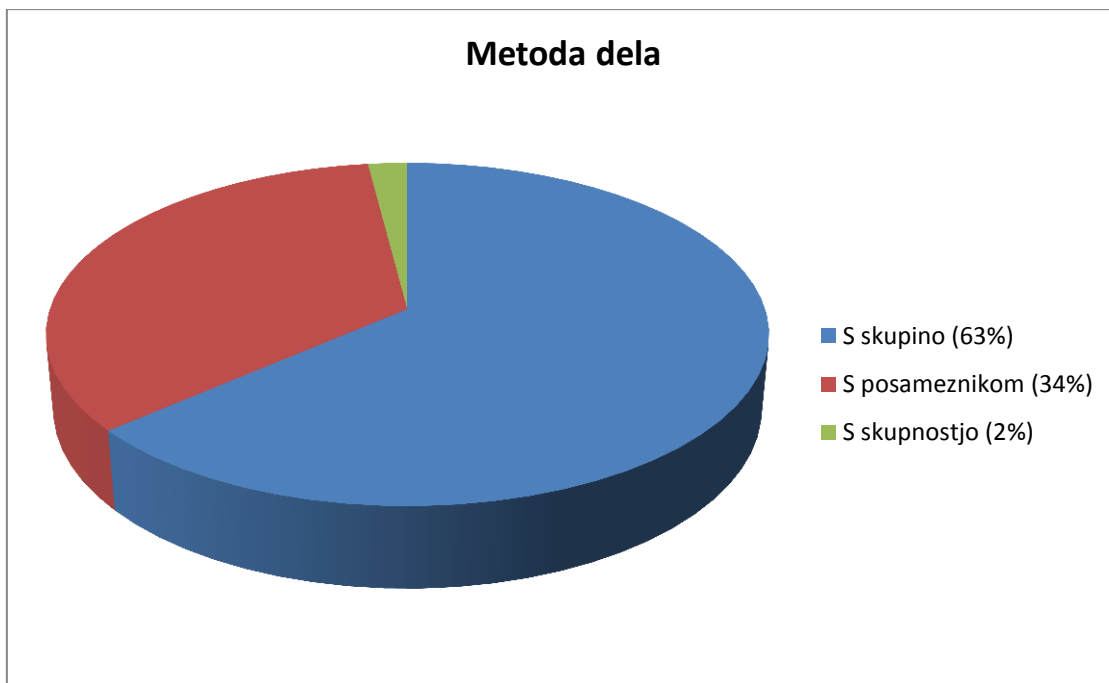
Katero metodo dela večinoma uporabljate:

- a) s skupino**
- b) s posameznikom**
- c) s skupnostjo**

Od 41 anketirancev, kolikor jih je odgovorilo na to vprašanje, jih je 22 obkrožilo, da večinoma uporabljajo delo s skupino, 14 anketirancev, da s posameznikom, in samo 1 anketiranec je označil delo s skupnostjo.

SKLEP:

Skoraj dve tretjini vprašanih (63%) pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji uporablja metodo dela s skupino.

Graf 5.9: Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

16. Vprašanje

Kako v sam proces priprav in kasnejše izvedbe vključite uporabnike?

Na to je odgovorilo 30 anketirancev.

Iz odgovorov večine anketirancev (27) izhaja, da vključijo uporabnike tako, da jih povabijo k aktivnostim, se z njimi individualno pogovorijo, jim pokažejo stvari, jih motivirajo. Ob aktivnostih jim ponudijo osebno pomoč in jih prilagodijo njihovi starosti, tematski vsebini, zmožnostim, potrebam, sposobnostim, pričakovanjem in željam. Sproti jim dajejo potrebne informacije, napotke, so jim na voljo za dodatna vprašanja in s skupnim načrtovanjem izvedejo tudi priprave. Vedno jih poskušajo motivirati na način, da bi jih čimbolj pritegnili k zadevi, da bi uvideli smisel svojega dela, svoj napredek. S tem namenom pripravljajo razstave, nastope, objave v časopisih, gledališke igre, predstave.

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji večinoma (90%) vključijo uporabnike v sam proces priprav in kasnejše izvedbe z izrazno-ustvarjalnimi mediji, kar se ujema z odgovori na enajsto vprašanje: »Na katero paradigmo se opirajo pri svojem delu«, odgovor pa je – sodelovalno. Uporabniki se tako znajdejo v vlogi so-snovalcev programa oziroma aktivnosti, so-izvajalcev oziroma udeležencev in evalvatorjev oziroma, kot bi rekli v postmodernističnem jeziku, so aktivni sodelavci raziskovanja in ustvarjanja ter reflektiranja.

17. Vprašanje

Ali in, če da, kako, s katerimi metodami ocenjujete, vrednotite uspešnost oziroma učinkovitost svojega dela, zadovoljstvo uporabnikov? Oziroma katere metode evalvacije uporabljate?

Na to vprašanje je odgovorilo 30 anketirancev.

Iz zapisanih odgovorov izhaja, da v večini primerov evalvirajo uspešnost lastnega dela s pomočjo anketnih vprašalnikov, timskih sestankov, intervizijskih srečanj in supervizij, samoevalvacij, samorefleksij in pogovorov z mentorji in uporabniki.

Zadovoljstvo uporabnikov ocenjujejo najpogosteje z ustno evalvacijo (npr. pohvale, pripombe, pritožbe uporabnikov), kjer v enem primeru uporabljajo tudi gibalne, likovne, glasovne tehnike oziroma izrazno-ustvarjalne medije. Uporabljajo tudi metodo opazovanja, listo prisotnosti in pisno evalvacijo (anketni vprašalnik, vprašalniki o zadovoljstvu s programom, npr. vprašalniki, razviti v okviru javnih socialnovarstvenih programov, ki jih izvaja Inštitut RS za socialno varstvo). V enem primeru uporabljajo teste, ki jih izvajajo psihologi. Na strokovnem področju delovne terapije imajo svoje ocenjevalne instrumente, npr.: - osa (ocenjevanje skozi aktivnost); - ocenjevanje motorične, senzorične, procesne, interakcijske spretnosti; - fim (functional independence measure); - copm (canadian occupational performance measure); - ktss (kratek test spoznavnih sposobnosti); - razne interne ankete, vprašalniki; - nestrukturirani intervju.

SKLEP:

Uspešnost lastnega dela strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči največkrat evalvirajo z ustnimi in/ali pisnimi evalvacijami. Nekateri poklicni profili (npr. delovni terapevti, psihologi) imajo izoblikovane svoje ocenjevalne instrumente, s katerimi merijo zadovoljstvo uporabnikov. V večini primerov vrednotijo zadovoljstvo uporabnikov z metodo pogovora, opazovanja in pisnih refleksij (anketnih vprašalnikov).

Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev pri sami evalvaciji je v praksi sicer zelo redka. Vendar odgovor ene anketiranke nakazuje na zelo široke možnosti uporabe teh pristopov v evalvaciji (več v McIntosh 2010, Kapitan 2010, Gilroy 2006).

18. Vprašanje

Kako merite učinkovitost svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji?

V osemnajstem vprašanju, na katerega je odgovorilo 30 anketirancev, me je zanimalo, kako merijo učinkovitost svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Največkrat merijo učinkovitost svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji ustno, preko pogovorov, pisnih refleksij, opazovanja in dnevnih pisnih evalvacij uporabnikov. V enem primeru si izvajalci povratne informacije zapisujejo in jih nato analizirajo v obliki skupinske analize ali pa občasno izvedejo fokusne skupine. V drugem primeru merijo učinkovitost z izdelki oziroma rezultati, ki jih ustvarijo uporabniki. Pet anketirancev je odgovorilo, da ne merijo učinkovitosti lastnega dela. En anketiranec je odgovoril, da težko meri učinkovitost lastnega dela.

Zavedam se, da je bilo to vprašanje zelo podobno sedemnajstemu vprašanju, a me je pri tem, osemnajstem raziskovalnem vprašanju predvsem zanimalo, kako merijo učinkovitost lastnega dela, pri katerem so uporabili konkretni izrazno-ustvarjalni medij.

SKLEP:

Osemdeset odstotkov strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči meri učinkovitost svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji ustno (s pogovori in povratnimi informacijami

uporabnikov), s pisnimi refleksijami in opazovanji (kar se sklada z odgovori na sedemnajsto vprašanje).

19. Vprašanje

Kateri so pozitivni vidiki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, ki jih opažate vi in vaši uporabniki?

Na devetnajsto vprašanje je odgovorilo 30 anketirancev.

Po mnenju anketirancev so pozitivni vidiki dela z izrazno-ustvarjalnimi pristopi tile: izražanje tega, kar uporabniki ne morejo izraziti z besedami (npr. žalost, jezo, osamljenost, tesnobo); pogovor o temah, o katerih se navadno ne pogovarjajo (npr. družinsko okolje, kaznivo dejanje, majhni in veliki cilji, ljubezen, invalidnost, istospolnost); izboljšanje komunikacije; več veselja, sproščenosti, zadovoljstva; ohranjanje in razvijanje sposobnosti uporabnikov; razvijanje in izboljšanje oziroma krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc, smisla življenja; širjenje socialnih mrež; vzpostavljanje človeške bližine in bolj osebnega pristopa; večja motiviranost za delo in nove ideje; več povezanosti v skupini; večja aktivna participacija uporabnikov; lažja integracija; izrazno-ustvarjalni mediji odpirajo, senzibilizirajo, mehčajo in vlivajo občutke pripadnosti, sprejetosti, unikatnosti in razbremenjujejo; izboljšanje psihofizičnega počutja; večja ustvarjalnost; večje spoznavanje lastne sposobnosti in sprejemanje lastne odgovornosti; pridobivanje praktičnih znanj, veščin in izkušenj (npr. z izvedbo projektov, organizacijo prireditve); večje zaupanje in empatija; boljša razredna klima; večja koncentracija; ojačenje spomina; sprožitev samoregulacije in prevzemanje odgovornosti za svoje vedenje. In širše: večja prepoznavnost dejavnosti v širšem okolju, živi socialni stiki na terenu; vzpodbujanje socialnih inovacij; (re)socializacija; preventiva pred težavami, s katerimi se srečujejo uporabniki.

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči prepoznajo veliko pozitivnih učinkov pri delu z uporabniki, ko uporabijo izrazno-ustvarjalne medije; npr. izboljšanje komunikacije; krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc,

občutkov smisla življenja; večja povezanost s člani skupine; večja aktivna participacija in sprejemanje lastne odgovornosti. Našteto se ujema z odgovori na deveto b) vprašanje, zakaj so anketiranci začeli pri svojem delu uporabljati izrazno-ustvarjalne medije.

20. Vprašanje

Ali se pri svojem delu soočate tudi z omejitvami (npr. prostorske, finančne, nezaupanje uporabnikov v lastne sposobnosti, nekompetentnost izvajalca, nenaklonjenost vodstva) uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev?

Na to vprašanje je odgovorilo 30 anketirancev.

Zanimivo je, da se 15 anketirancev pri svojem delu ne sooča z nobenimi omejitvami. 15 anketirancev pa navaja omejitve, ki so zlasti finančne, prostorske, kadrovske, organizacijske (velike skupine in premalo ur), nezaupanje in nenaklonjenost kolegov, nekoliko podcenjevalen odnos vodstva, nezaupanje uporabnikov in nezadostno priznavanje takšnega znanja s strani širšega okolja.

Zelo zgovorna sta dva odgovora: *»Država nima posluha za naše delo; delovnih mest skoraj ni, čeprav umetnostni terapevti sodijo tako v vrtce, osnovne šole, zdravstvene in kulturne ustanove, domove za starejše občane in zdravilišča!«*; *»Soočili smo se tudi že z moralnimi vprašanji izvedb vsebin izrazno-ustvarjalnih pristopov ali pa z ideološkimi dilemami (npr. izjemno konzervativni starši, ki svojemu otroku ne pustijo plesati z vrstniki ipd.)«*

SKLEP:

V praksi se polovica strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči ne sooča z nobenimi omejitvami pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev, druga polovica pa se sooča s finančnimi, prostorskimi, organizacijskimi in kadrovske omejitvami. Prav tako se soočajo z nezaupanjem in nenaklonjenostjo kolegov do uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev pri delu in s podcenjevalnim odnosom vodstva ter z nezaupanjem uporabnikov. Soočajo se tudi z moralnimi in ideološkimi dilemami.

Anketiranci oziroma strokovnjaki, ki so se dodatno izpopolnjevali za delo s pomočjo umetnosti oziroma z izrazno-ustvarjalnimi mediji, se zavedajo, da bo širša družba potrebovala še nekaj časa, da bo to znanje priznано in širše družbeno sprejeto.

21. Vprašanje

Kaj so lahko dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji?

Na to vprašanje je odgovorilo 30 anketirancev. Ker me je to vprašanje še posebej zanimalo, na tem mestu navajam citate izbranih odgovorov:

»V primeru nekaterih beguncev je tveganje, da postanejo preveč prepoznavni in s tem dejansko manj zaščiteni pred tistimi, ki jih v matični domovini preganjajo.«

»Sama menim, da je dejavnik tveganja nestrokovnost oziroma neznanje, ko se 'spuščaš' v takšne aktivnosti, zlasti z mladimi s težavami v odraščanju in okolju, saj mora vodja pričakovati, da po takšnih vsebinah lahko marsikaj 'privre' na plan, ti pa moraš s tem znati upravljati. Tudi nekatere moralne dileme so lahko dejavnik tveganja, odnos do svojega telesa, izkušnje z dotikanjem, občutkom, da si opazovan. Samopodoba posameznika je lahko hitro ranjena, če nisi pozoren na vsako malenkost in če ne poznaš dobro ciljev, namenov in potencialnih učinkov izvajanja teh vsebin. Predvsem pa menim, da je treba te pristope uporabljati z visoko mero previdnosti, pozornosti in zavedanja.«

»Lahko so poškodbe (npr. padci, zdrsi); nesporazumi; neprijetni občutki; nepoznavanje uporabnika in nezmožnost predvidevanja glede kakšnih delikatnih situacij (npr. bolezni, izgube, travme); neprimerna izbira aktivnosti (npr. ne zmore, ne zna, se mu zdi 'otročja').«

»Šarlatanstvo in nekompetentnost neizobraženih. Vse večji pojav new age filozofij in vzhodnih tehnik (joga, itd.), ki jih (u)mešajo v svoje delo mnogi terapevti. S tem pa povzročajo kaos in zmedo na tem področju in pogosto tudi ne dosežejo zelenih ciljev in učinkov. Takšno delo potem meče slabo luč na vse ostale, ki delamo po znanstvenih metodah in principih.«

»Sprva je lahko skrb uporabnika pred izpostavljanjem pred skupino, vendar se že po prvem srečanju sprostiti.«

»Pomanjkljiva motivacija, filozofija, da potrebuješ veliko denarja; potrebuješ voljo, pripravljenost, prostovoljnost.«

Odgovori so še bili, da je lahko dejavnik tveganja sam način dela; ni sprotnega zaznavanja potreb in stisk posameznika; pomanjkanje časa; omejitve zaradi bolezni; finančno omejevanje; nesodelovanje ekipe; neprofesionalni odnos; neuspešnost. Dejavnik tveganja se poveča pri osebah s težjimi težavami v duševnem zdravju (npr. psihoza) in pri osebah, ki so pod vplivom psihoaktivnih snovi.

Šest anketirancev je odgovorilo, da ne vidijo nobenih dejavnikov tveganja.

SKLEP:

V praksi se strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki uporabljajo pri svojem delu izrazno-ustvarjalne medije, v večini primerov (77%) zavedajo dejavnikov tveganja, kar nekaj pa jih meni (23%), da se ne soočajo z nobenimi dejavniki tveganja.

22.Vprašanje

Kako ravnate, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja ali se mu povsem izognili?

Na dvaindvajseto, zadnje vprašanje, je odgovorilo samo 23 anketirancev.

Njihovi odgovori veliko povedo. Najbolj ilustrativne navajam tukaj:

»Pripravimo čim več možnosti, da lahko vsak udeleženec pride do izraznosti, kjer se izkaže. Motivacija poraste. Podkrepimo jih pa še z razstavami, predstavitvami in nastopi.«

»Naše glavno vodilo je, da takšnih vsebin ne moreš in ne smeš izvajati, ne, da bi bil tudi sam deležen tega kot udeleženec. Potem je potrebna veliko znanja, razumevanja in empatije, izkušenj pri delu s to ciljno populacijo, začetnega so-vodenja, vodenja z opazovanjem, dobrih priprav, zaupanja samemu sebi— šele potem si 'pripravljen na začenjanje' vodenja tako kompleksnih vsebin.«

»Nemogoče. Vsak mladostnik se mora odločiti sam, naša dolžnost je podajanje informacij in alternativna možnost delovanja in vedenja.«

SKLEP:

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, poskušajo omiliti dejavnike tveganja ali se jim povsem izogniti tako, da izbirajo teme oziroma dejavnosti, ki se jim zdijo primerne za posameznika in skupino, pri tem sledijo tako potrebam in željam posameznika kot skupine; se popolnoma osredotočijo na delo; načrtujejo dejavnost in jo vpeljujejo postopno; delajo v sodelovanju še s kom (npr. psihologom); uporabnike seznani z morebitnimi dejavniki tveganja; posameznikov ne izpostavljajo dokler niso dovolj samozavestni; poudarek je na procesu in ne na produktu; predhodno pridobijo soglasje uporabnikov, če ti odklonijo sodelovanje, strokovnjaki to upoštevajo. Obenem pa gredo strokovnjaki sami skozi proces dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da so tako čim bolj kompetentni.

5.2. Rezultati izjav strokovnih delavk

Vse tabele kodiranja izjav in oblikovanje hierarhij so priložene v poglavju Priloga C. Izraz intervjuvanka, ki ga uporabljam v pričujočem razdelku, se nanaša na strokovne delavke oziroma v nadaljevanju izvajalke dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

5.2.1. Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev

Iz intervjujev izhaja, da socialna delavka in dve delovni terapevтки uporabljajo pri svojem delu izrazno-ustvarjalne medije več kot dvajset let: *»Uporabljam že več ko dvajset let.«* *»Že od samega začetka, odkar delam na psihiatriji, se ukvarjam s tem; se pravi dvaindvajset let.«* *»Res je, pri svojem delu jih uporabljam že 24 let. Vse, odkar delam na kliniki.«* Socialna pedagoginja je odgovorila, da jih uporablja že skoraj dvajset let. Psihologinja je odgovorila, da uporablja izrazno-ustvarjalne medije pri svojem delu dvanajst let, psihoterapevтка pa deset let. Pri tem je psihoterapevтка v izjavi poudarila, da je to njen način življenja: *»Je pa res, da sem jaz tega že veliko prej sama v osebnem življenju uporabljala. Na primer, sem se ukvarjala z meditacijo, vizualizacijo, kar je tudi eden od kreativnih pristopov, že od dvajsetega leta, ker je to eden izmed načinov mojega delovanja, življenja, razmišljanja – moja epistemologija.«* Druga psihoterapevтка in socialna delavka uporabljata izrazno-ustvarjalne medije pri svojem delu več kot pet let.

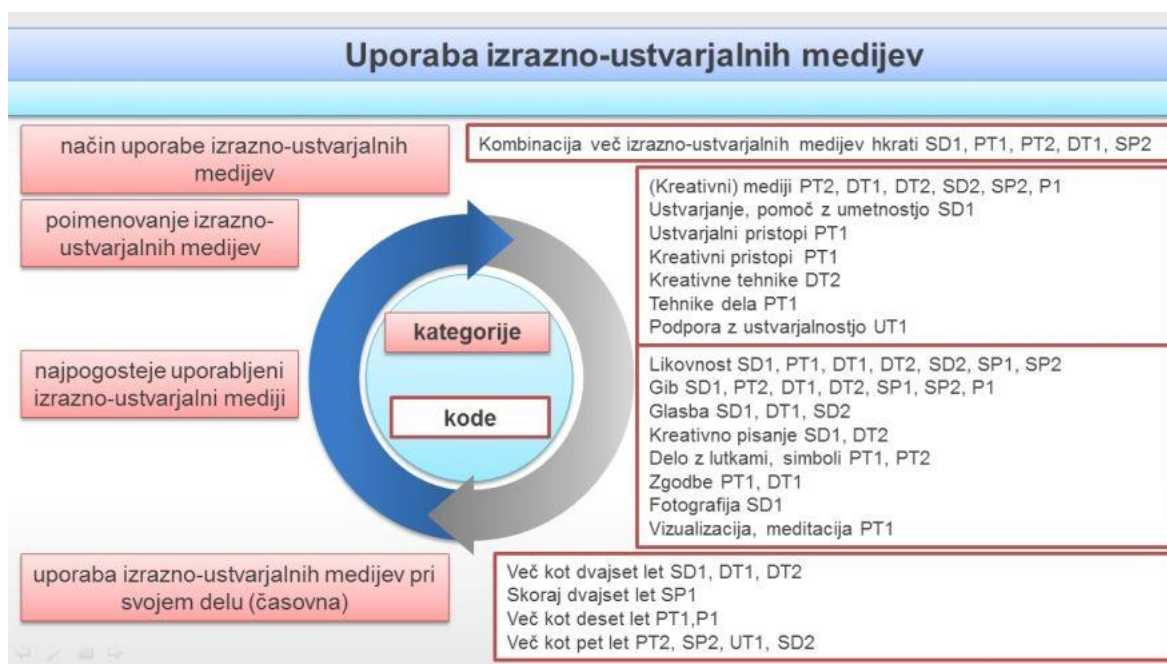
Prav tako socialna pedagoginja in umetnostna terapevtka, ki je dejala: *»Rekla bi, da vsaj prvine umetnosti uporabljam od 22. leta, sedaj pa sem 41.«*

Strokovne delavke uporabljajo različna poimenovanje za izrazno-ustvarjalne medije. Nekateri sem neposredno vprašala, kako bi one drugače poimenovali izrazno-ustvarjalne medije, druge pa so med pogovorom spontano uporabile določen izraz. Pet (psihoterapevtka, dve delovni terapevtki, specialna pedagoginja in psihologinja) jih je uporabilo izraz »medij«, ki mu je psihologinja dodala izraz »kreativni«. Psihoterapevtka je to delo poimenovala »ustvarjalni pristopi oziroma kreativni pristopi«. Opazila sem, da strokovne delavke v praksi pogosteje uporabijo izraz »kreativni« kot pa poslovenjeno inačico »ustvarjalni«. Psihoterapevtka in delovna terapevtka sta uporabili izraz »kreativni pristopi oziroma tehnike«. Socialna delavka temu pravi »pomoč z umetnostjo« in umetnostna terapevtka »podpora z ustvarjalnostjo«.

Socialne delavke, delovne terapevtke, socialne pedagoginje in psihoterapevtke pri delu z izranoustvarjalnimi mediji najpogosteje uporabljajo likovnost (risba, glina, les) in gib (ples). Sledijo glasba, delo z lutkami, zgodbe (pravljice) in fotografija, ki jo uporablja samo socialna delavka. Kateri pristop bodo izbrale, je odvisno od njihove specializacije, od tega, koliko jim je določen medij blizu, od vrste populacije (otroci, mladostniki, odrasli), in je povezano tudi s skupnim raiskovanjem, ko skupaj z uporabnico ugotavljajo, kateri načini izražanja so jim blizu. Tako je psihoterapevtka dejala: *»Uporabljam razne medije. Tudi telo je lahko en tak medij. Meni je blizu, da čim širše oziroma se približam temu, kar uporabljajo tisti, s katerimi delam. Če je njemu blizu delo z lutkami, delam z lutkami, če imajo raje glasbo, delam z glasbo, če se radi gibajo, grem na sprehod. Raziščem pri njih, kaj jim najbolj paše, da pogledam, po katerem kanalu se mi najlažje približam, ker mi s tem tudi lahko pomagam.«*

Vse intervjuvane strokovne delavke uporabljajo kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati. Pet izmed njih (delovna terapevtka, socialna delavka, specialna pedagoginja in psihoterapevtki) jih je to tudi neposredno izrazilo: *»Kombinacijo več pristopov. Odvisno od tega, ali delam zdaj z otroki ali z odraslimi. Tudi odvisno od tega, kateri od teh načinov je za klientski sistem oziroma mu je blizu. Na kakšen način se nekdo bolj izraža.«* »Kombinacijo. Že reka življenja ima več elementov, npr. razne lutke, terapevtsko hipnozo, kjer so elementi transa, simbolov, gibanje (telo). Je sistem oziroma

nabor enih pomagal. Če je nekdo gibalen, potem v to metodo dela z lutko lahko vključiš dodatne elemente giba.» Pri ostalih intervjuvankah pa je bilo to, da uporabljajo kombinacijo izrazno-ustvarjalnih medije razvidno iz pogovora kot celote.

Slika 5.1: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev

5.2.2. Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

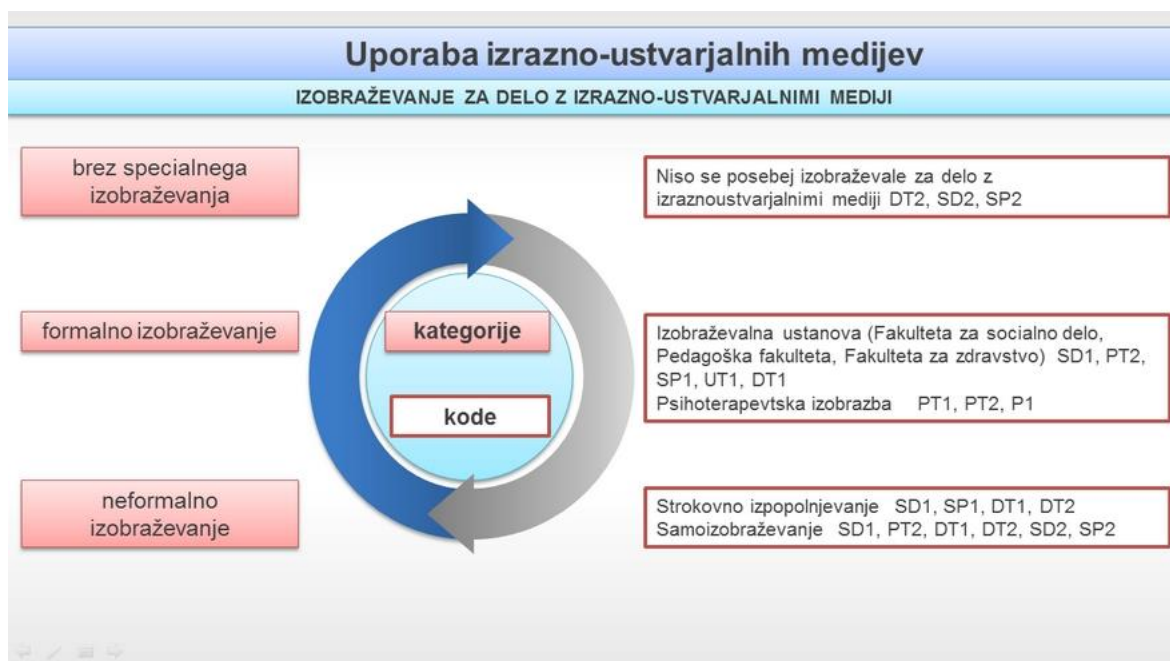
Strokovne delavke, ki so sodelovale v intervjujih, se za uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev večinoma samoizobražujejo, sedem pa se jih je izobraževalo v okviru formalnega izobraževanja. Tri izmed njih so opravile specialistični študij dela z izrazno-ustvarjenimi mediji. Specialna pedagoginja in umetnostna terapevtka sta se izobraževali v okviru specialističnega študija Pomoč z umetnostjo na Pedagoški fakulteti v Ljubljani, kot je razvidno iz odgovorov: »Po diplomi sem se vpisala na specializacijo Pomoč z umetnostjo, prav na smer gibalno plesna terapija. Ampak je bilo zelo odprto, ta študij je bil tako odprt, da si lahko hodil na vse druge smeri poslušat. Je bilo integrativno zasnovano, vsaj v začetku. Zdaj ne vem, kako je. In je bilo v redu in pol sem hodila na te, ki so me najbolj zanimale.« »Ja, na specialističnem študiju Pomoč z umetnostjo. Hodila sem na smer gledališče in likovnost.« Psihologinja se je udeležila izobraževanja iz plesne terapije v Nemčiji in je to opisala takole: »S tem da sem pet let nazaj začela novo edukacijo iz plesne

terapije in to tudi v Nemčiji. Tako da je ta plesna terapija povezana z integrativno terapijo. Izbrala sem si tako šolo, da je terapevtsko ozadje isto. Na izobraževanje hodim v Berlin. Zdaj sem zaključila drugo stopnjo od treh stopenj. Tretje stopnje ne rabim delat, ker se pokriva z edukacijo, ki sem jo jaz že skoz delala v sklopu te integrativne terapije.« Dve psihoterapevтки in psihologinja sta povedali, da sta se za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji začeli izobraževati v okviru različnih modulov na psihoterapiji: »Prav konkretne metode, kot je reka življenja, delo z lutkami, uporaba raznih simbolov, delo s telesom, pa je potem bilo v okviru izobraževanja iz psihoterapije.«, »Ja, na psihodrami. Nisem prav študirala, ampak se dodatno izobraževala na raznih modulih psihoterapije.« »Sicer sem jih spoznala skoz moje izobraževanje iz integrativne terapije pri Fritz Prls inštitutu Düsseldorf.« Socialna delavka in psihoterapevтка sta se za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji izobraževali na Fakulteti za socialno delo v okviru predmeta Socialno kulturno delo in na smeri Kibernetika psihosocialne podpore in pomoči: »Ko sem se vpisala na FSD, smo imeli socialno kulturno delo. Tam sem videla, da je to to. Sem dobila bolj poglobljeno teorijo in to, da smo vsi ustvarjalni.« Delovna terapevтка se je izobraževala v okviru Fakultete za zdravstvo, na Oddelku za delovno terapijo.

Tri strokovne delavke se niso posebej izobraževale za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Delovna terapevтка: »Nisem pa se posebej izobraževala za delo z ustvarjalnimi pristopi. Razen kakšne delavnice, ki so bile organizirane na Pedagoški fakulteti. A že to je bilo pred 14. leti.« Socialna delavka: »Prav specialno ne.« Specialna pedagoginja: »Specifično ne. Spoznavam več teh pristopov, da jih potem lahko uporabim glede na potrebe skupine.«

Razvidno pa je, da vse dejavno iščejo strokovno znanje. Šest strokovnih delavk se samoizobražuje v tej smeri, predvsem v obliki izkustvenih delavnic, spremljanja strokovne literature in medsebojnega izobraževanja oziroma predajanja znanja, kot je razvidno iz naslednje izjave: »Šla sem skozi izkustvene delavnice, če ne bi, bi težko delala, kar delam. Lastna izkušnja je zelo pomembna.« »V bistvu sem samoiniciativno prebirala razne knjige.« »Drugače od kolegov, ki so delali na psihiatriji – smo se med seboj educirali.« Umetnostna terapevтка pa opozarja: »Mislim, da moraš študirati, če hočeš to početi. V napačno smer lahko usmerjaš ljudi, če ne veš. Moraš uporabljati preizkušene tehnike, dokazane stvari. Imeti moraš primerno znanje.«

Dve delovni terapevтки in psihoterapevтка pravijo, da pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji črpajo znanje iz lastnega igranja inštrumenta, učenja plesa in udeještvovanja pri športu, prav tako iz psihoterapije in dela s skupino: *»Jaz to razumem kot moje lastne vire, če gledam širše, lahko šteje v to izobraževanje vse, kar sem kdaj počela, ker vse to lahko uporabljam. Igrala sem instrument, da sem nekaj časa plesala, da se veliko ukvarjam s športom.«* *»Potem pa vsa dodatna znanja, kot je psihoterapija, vedenjsko kognitivna terapija, vse to potem še zraven, in sem potem to vpletla v aktivnosti, ki jih imam.«* *»Hodila sem tudi na izobraževanja iz dela s skupino.«*

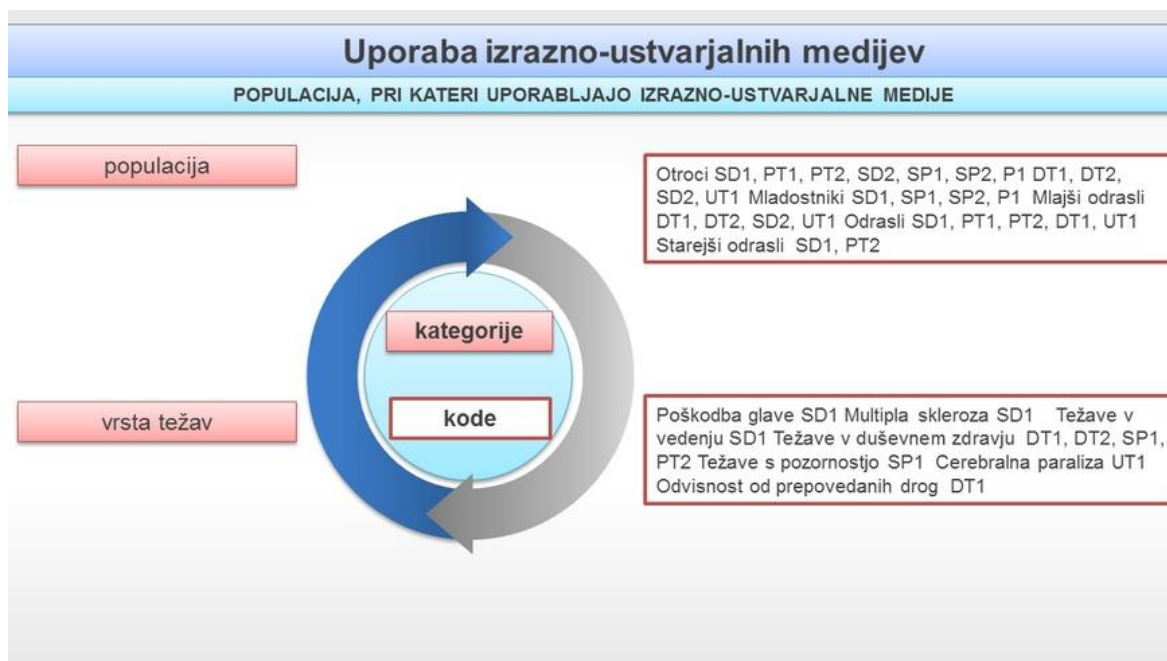

Slika 5.2: Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.3. Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije

Strokovne delavke, ki so sodelovale v intervjujih uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri delu z otroki, mladostniki, mlajšimi odraslimi, odraslimi in starimi ljudmi. Pri otrocih gre predvsem za osnovnošolce, ki imajo težave s pozornostjo in duševnim zdravjem, kot je izjavila ena izmed intervjuvank: *»Potem pa sem prišla na svetovalni center za otroke in mladostnike, kjer imam eno skupino za otroke, ki imajo težave s pozornostjo, pa so hiperaktivni.«* Mladostniki, ki imajo težave v vedenju (več v Prilogi C), mlajši odrasli (to je, mlajši brezposelni v starosti od 15 do 25 let), odrasle osebe s poškodbo glave, multiplo

sklerozo in osebe s cerebralno paralizo. Intervjuvanka navaja osebe s težavami v duševnem zdravju in odvisnosti od prepovedanih drog. V procesu psihoterapije, kjer psihoterapevтки uporabljata izrazno-ustvarjalne medije, so predvsem odrasle ženske in starejši ljudje.

Slika 5.3: Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije

5.2.4. Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Vse intervjuvanke so lahko naštele prednosti, ki jih prinaša uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev. Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji so razdeljeni v dve podkategoriji: Prednosti, ki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji pomagajo strokovnim delavkam in s tem posredno sogovornikom oziroma uporabnikom in Prednosti za sogovornike oziroma uporabnike.

Slika 5.4: Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Prednosti, ki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji pomagajo strokovnim delavkam in s tem posredno sogovornikom oziroma uporabnikom

Kar štiri intervjuvanke (socialna delavka, psihoterapevtka, specialna pedagoginja in psihologinja) so kot prednost omenile navezovanje osebnega stika: *»Če je to kot nek medij, da lažje prideš do stika, je to samo po sebi nekaj, kar pomaga.«* *»Da jaz lahko skozi igro vlog, delo z risanjem, glino, plišastimi igračkami navežem stik z njimi.«*

Dve psihoterapevtki sta dejali, da je prednost dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji ta, da omogoča preokvirjanje (iz problema v rešitev) oziroma hitro spreminjanje perspektive: *»Največji pozitivni vidik je to, ker je to tehnika preokvirjanja, da se klientski sistem, ta njegova perspektiva ..., ker mi smo običajno, ko pridemo v neko stisko, čisto zasičeni s problemom in razmišljamo na ta način.«* *»Tako da v bistvu je, če na kratko povem, smisel tega najbolj, da pride do spremembe iz problema v rešitev oziroma v rešitev usmerjen način doživljanja neke problemske situacije.«*

Psihoterapevtka je dejala, da je prednost aktiviranje desne hemisfere možganov: *»Na ta način se začne bolj aktivirati desna hemisfera, ker, ko smo v problemu, je leva (razmišljanje, logika, analiziranje), kar je do ene točke zelo dobro, a to so v glavnem*

spremembe prvega reda, tako pravimo v kibernetiki.« »S kreativnimi pristopi pa se zelo aktivira desna hemisfera, poveča se kreativnost, motivacija in na ravni možganov se začne dogajati en proces – širi se možnost različnih perspektiv in različnih rešitev.«

Druga psihoterapevtka pa dodaja, da s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev lažje dosega želene razplete: *»Če ti delaš nekaj, kar je blizu klientu, je to že s tem pozitiven učinek, ker boš lažje dosegel, kar sta si skupaj postavila – mi rečemo temu zeleni razplet.«*

Delovna terapevtka pravi, da ji uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev omogoča izvajanje diagnostike oziroma spoznavanja sogovornika: *»Jaz sem delovna terapevtka in jaz vedno gledam, ne glede s katerim medijem se ukvarjam, delovnoterapevtsko, tako da upoštevam tudi vse človeške spretnosti, se pravi motorične in procesne, od tega, kako se zmore časovno organizirati, ker ima pol ure, ali si zmore v tiste pol ure tako zorganizirati, da zaključi takrat, ko je potrebno. Gledam tudi na interakcije z drugimi. Se pravi, če je nek material na drugi strani mize in ga potrebuje, ali bo prosil za pomoč, da mu podajo ali ne. Tako da pri našem delu ne gre samo – gre za terapijo in diagnostiko. Potem ko se poroča v timu, poveš tudi take drobne stvari, kot so: koliko zmore sodelovanja z drugimi, koliko zmore do mene oziroma terapevta. Reči moram, da vidim – pred leti, ko sem delala vprašalnik in sem spraševala paciente, ali jim bodo te skupine, ki jih imamo na oddelku – se jim zdi, da jih lahko prenesejo v življenje oziroma te njihove izkušnje, ki jih imajo zdaj v teh skupinah. In je bil kar velik delež, da so potrdili (da četudi delamo z nekim likovnim materialom, v kuhinji, ali na vrtu, ali v službi, povsod imaš delovne veščine, ki se kažejo in jih uporabljajo). In tako, če imaš to pri delu z likovnim materialom, imaš tudi na drugih področjih. So zmogli generalizirati in prenašati v življenje zunaj.«* Tako je po njenem mnenju pozitiven dejavnik dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji to, da se čim bolj aktivira sogovornike in se jim z raznolično ponudbo omogoči pridobitev čim bolj raznoličnih izkušenj, ki jih lahko prenesejo v vsakdanje življenje. Spodbuja se jih, da zaključijo svoj izdelek: *»Da se jih čim bolj aktivira, da so to različne tehnike, ki se jim ponudi; več ko imajo ponudbe, več je izkušenj in potem te izkušnje lažje prenašaš v življenje. Enemu nekaj paše, drugemu drugo paše. Ja, vidim, kar to, da dobijo to povratno informacijo, da nekaj, kar začnejo, tudi zaključijo. Da je ta zadeva v celoti narejena in sprejeta s strani okolice. Da si zna organizirati čas. Velikokrat je pri odvisnikih prisoten ta element, da ne zaključijo nekaj, česar se lotijo. Tako dobijo od okolice negativno povratno informacijo, npr. saj ti nič ne zmoreš, ti ne gre, vse pustiš napol narejeno. Tukaj pa vzpodbujamo k temu, da*

naredijo do konca. Če nekaj ni narejeno do konca, se usedemo in se veliko pogovarjamo, zakaj ne, kaj je razlog. Velikokrat je razlog prav v motivaciji oziroma ležernosti. Je potrebno na tem delati in vzpodbujati.»

Druga delovna terapevtka pa pravi: *»Da, jaz mislim, da v primerjavi s skupinami, kjer se lahko izrazijo samo verbalno, se mi zdi, da se jim omogoči bolj varen, drugačen način izražanja. Sploh pogosto kdo preseneti, npr. nekdo je v skupinah, ko se pogovarjamo, dosti umaknjen, tih, težko reče; pa preko risanja in pisanja veliko pove«* in nadaljuje *»prek teh kreativnih tehnik omogočamo ljudem, da se lahko na zelo različne načine izrazijo. Da se lahko na tak način sami s sabo ukvarjajo.«* Tako so po njenih besedah prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji omogočanje varnega prostora za drugačen način (samo)izražanja sogovornikov, spodbujanje »tihih« članov skupine, da več povedo o sebi in omogočanje raznoličnosti (samo)spoznavanja in (samo)raziskovanja sogovornikov.

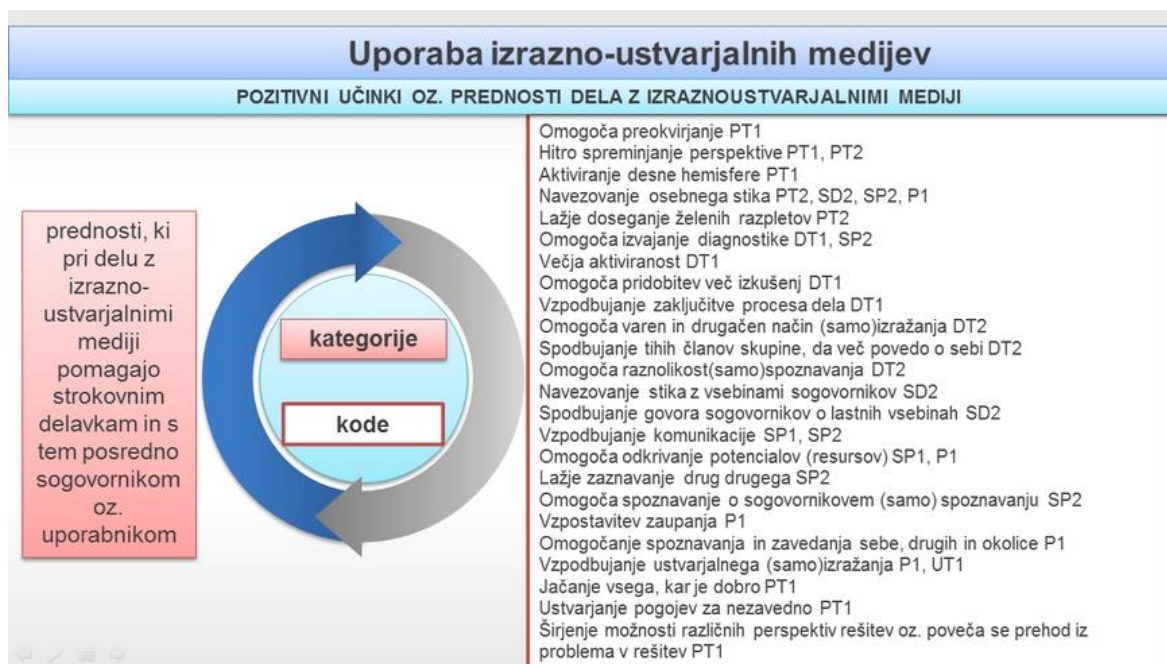
Prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji vidi socialna delavka v navezovanju stika in spodbujanju govora o sogovornikovih lastnih vsebinah: *»Tako prideš v stik z vsebinami, ki jih imajo otroci o sebi. Direktno neposreden pristop v njihovo življenje. Nič ni cenzuriranega pri oblikovanju figuric ali pri risanju.«* »Tehnika je tudi risanje najljubšega prostora – prostor, ki ti je najljubši, najbolj varen, najbolj čudovit, krasen – in ga otroci narišejo, jih povabiš, da predstavijo en del slike pa da govorijo v prvi osebi – npr. jaz sem drevo, jaz sem postelja, jaz sem kača. Vedno govorijo in potem vidiš, da govorijo o svojih vsebinah. Ne gre drugače.«

Socialna pedagoginja in psihologinja sta kot prednost dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji omenili, da njihova uporaba omogoča odkrivanje potencialov sogovornikov oziroma njihovih resursov (virov), ob tem pa se psihologinji zdi prednost tudi, da s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev sogovorniku omogoča, da se bolje spozna in zaveda sebe, drugih in okolice: *»Ta plesna je zelo naravnana na resurse, neke potenciale posameznika in to je v bistvu ključno, da lahko skozi ta pristop to lažje omogočimo, da se najprej malo bolje spoznajo, začnejo bolj zavedati sebe, svoje okolice, telesa, drugih članov skupine, če je to recimo v skupini.«* »Odkrivanje svojih potencialov. Velikokrat, ko je nekdo obremenjen z nečim, se mu zdi, da ne zmore, da nima močnih področij, ne najde jih, jih ne vidi. Skozi te ustvarjalne medije pa pride enkrat na dan, ja, to pa dobro delam, pogledj, pogledj. Tako da najdejo v sebi nekaj, na ta način udejanjijo neke hobije.«

Socialni pedagoginji se zdi prednost tudi, da izrazno-ustvarjalni mediji omogočajo varno vzpodbujanje komunikacije z uporabnicami, ki se tako lažje (samo)izrazijo: *»Kar se meni zdi, je predvsem to, da se vsi ljudje ne morejo tako verbalno izraziti, se ne znajo ali pa jim je v nekem trenutku težko, potem pa ne zmorejo. To je bistven vidik, ki je mene potegnil v to delo. Preko gibanja, slikanja pa je veliko lažje. Nekaj naredijo najprej in potem o tem govorijo. Je posredni element, preko katerega ti komuniciraš o sebi. Je drugače, kot če bi te nekdo verbalno spraševal in ti odgovarjal, pa ne bi dal tega ven, pa ne bi povedal.«*

Druga socialna pedagoginja pravi, da je največja prednost dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji vzpostavitev zaupnega in osebnega odnosa, v katerem spoznavajo drug drugega, kar ji omogoči vpogled v to, kako sogovorniki spoznavajo sebe: *»Zaupanje tudi, da se ti nekdo nekaj odpre. Mislim, da predvsem to – ta odnosni vidik z njimi. Da preko odnosa, ki ga gradim tudi preko teh delavnic, lažje zaznavamo drug drugega kot posameznika pa tudi, da smo si blizu in preko tega odnosa izvedet za to, kako oni spoznavajo sebe. Preko odnosa – to je osnova, da gradijo na sebi in skupini, v kateri so v šoli, in to vpliva na dom.«*

Psihologinja in umetnostna terapevtka sta kot prednost izpostavili, da z izrazno-ustvarjalnimi mediji vzpodbujajo ustvarjalno (samo)izražanje: *»Da imajo preko tega tudi možnost se na kreativen način izražati, kar dejansko jim to dandanes manjka.«* *»Izredno mi je pomembno, ko vidim, da so ljudje ustvarjalni. Ljudje se bojijo biti ustvarjalni, ker smo ukalupljeni, ker nas učijo, kako moramo kako stvar naslikati. Recimo, to se začne že zgodaj. Čeprav mislim, da je zadaj že veliko znanja. Manj je tega pritiska. Meni je zelo všeč, da lahko vsak posameznik, ne glede na motnjo, sposobnost ali karkoli, naredi nekaj svojstvenega. Nekaj, kar on želi narediti. Naredi, koliko najbolj zna.«*

Slika 5.5: Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Prednosti za sogovornike oziroma uporabnike

Pet strokovni delavk (psihoterapevtka, delovna terapevtka, dve socialni pedagoginji in psihologinja) je dejalo, da je prednost za sogovornike ta, da se lažje (samo)izražajo s pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev: »Reka življenja je npr. za ljudi, ki so malo bolj vizualni, si lažje predstavljajo, ali pa ljudje, ki se težje izražajo, lahko prek te metode pridejo zelo hitro v stik s tistim, kar z besedami zelo težko«, »[...] preko risanja in pisanja veliko pove. Tukaj se mi zdi pomembna beseda, ki je napisana beseda in izrečena beseda. Včasih nekateri veliko lažje pišejo, kot pa govorijo.«, »Kar se meni zdi, je predvsem to, da se vsi ljudje ne morejo tako verbalno izraziti, se ne znajo, ali pa jim je v nekem trenutku težko, potem pa ne zmorejo. Preko gibanja, slikanja pa je veliko lažje. Nekaj naredijo najprej in potem o tem govorijo« in »ja, vsekakor. Mislim, da je zdaj veliko takih, ki se mal težje izražajo in je to krasen pristop pri delu z otroki in mladostniki. Zdi se mi, da se otrok lažje izraža preko medijev; da ni vse tako zelo direktno, kakor bi se z odraslim pogovarjal. Tu je en tak nivo, da se lahko otrok še na boljši način izraža. Ja, mu to pač tudi pomaga.«

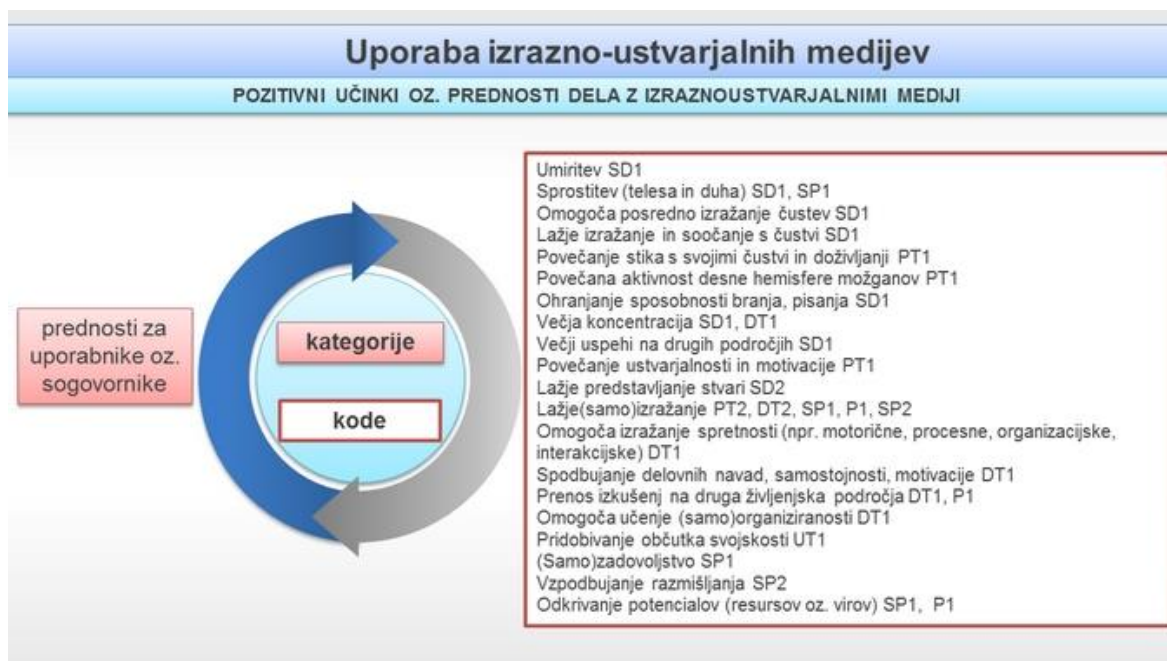
Socialna delavka in socialna pedagoginja sta povedali, da je pozitiven učinek uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev sprostitev sogovornika, tako telesno kot duhovno: *»'Čečkajo'« v bistvu; ni poanta v tem, da se nariše ne vem kakšna umetniška zadeva, ampak da se človek sprosti. To jim je zelo pomagalo«. »Hkrati pa se tudi sprostijo tenzije, ki jih imajo v sebi, nekako uspejo sproščat telo in posredno psiho.«*

Delovna terapevtka in psihologinja sta povedali, da vidita prednost za sogovornike oziroma uporabnike v tem, da izkušnje, ki jih ustvarijo pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji, prenesejo na druga življenjska področja.

Prednosti uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev so tudi, da sogovornikom omogočajo povečan stik s čustvi in doživljanji, posredno izražanje čustev in lažje soočanje s čustvi: *«Izražanje čustev. Lažje so se na ta način soočili s svojimi čustvi, tako pozitivnimi kot malo manj pozitivnimi, npr. hudo jezo. Včasih so bile tudi burne reakcije, so šalice letele po tleh. Po tem pa smo iz te razbite keramike naredili mozaik. Smo recikliral. Je bilo zabavno.»*

Kot prednosti navajajo ohranjanje sposobnosti branja, pisanja, večjo koncentracijo in uspeh na drugih področjih, pridobivanje občutka svojskosti: *»Ohranjanje sposobnosti branja, pisanja; lažje jim je šlo. Opažali so sami, da ko rišejo, čečkajo, da so potem bolj skoncentrirani, ko berejo. To jim je bilo všeč, ker so videli, da imajo zaradi tega večji uspeh na drugih področjih.«* Kot dober učinek navajajo tudi aktiviranje desne hemisfere možganov, večjo ustvarjalnost in motivacijo: *»S kreativnimi pristopi pa se zelo aktivira desna hemisfera, poveča se kreativnost, motivacija, in na ravni možganov se začne dogajati en proces – širi se možnost različnih perspektiv in različnih rešitev.«* Prednost je tudi ta, da si z ustvarjalnim delom lažje predstavljajo svoj problem in rešitve.

Delovna terapevtka je kot prednosti uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev navedla, da omogočajo sogovornikovo oziroma uporabnikovo izražanje spretnosti (npr. motorične, procesne, organizacijske, interakcijske), učenje (samo)organiziranosti in spodbujanje delovnih navad, samostojnosti in motivacije.

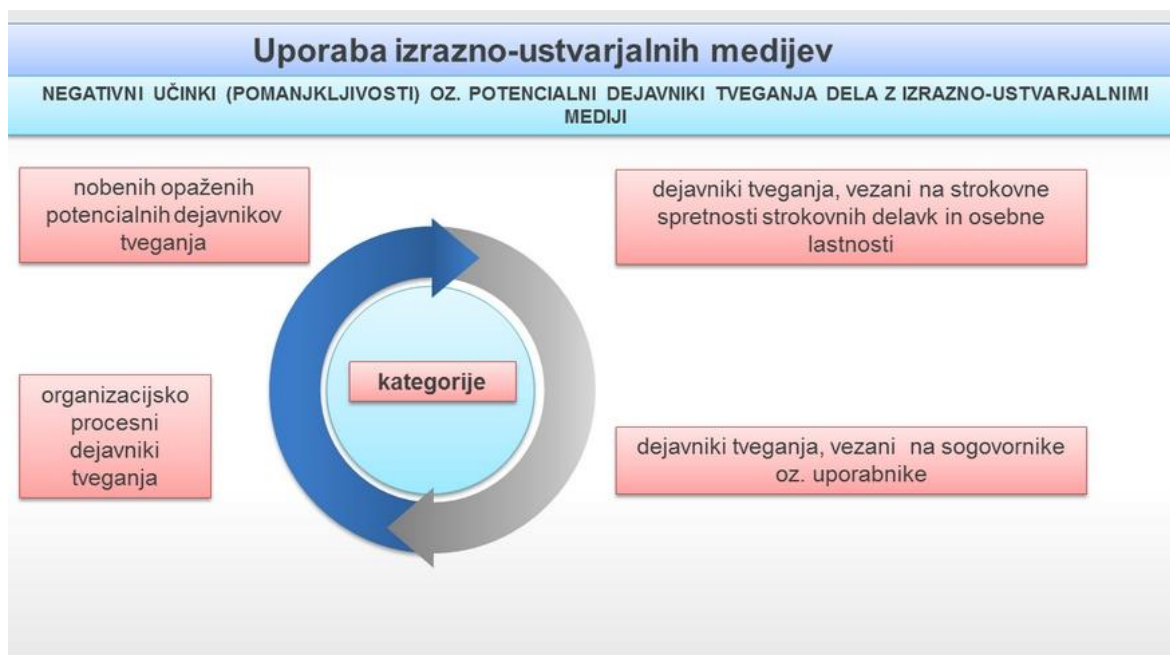

Slika 5.6: Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.5. Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji ¹²

Pet strokovnih delavk ne opaža nobenih negativnih učinkov oziroma potencialnih dejavnikov tveganja. Negativni učinki oziroma potencialni dejavniki tveganja so razdeljeni v štiri podkategorije: Nobenih opaženih negativnih učinkov oziroma potencialnih dejavnikov tveganja; organizacijsko procesni dejavniki tveganja; dejavniki tveganja, vezani na strokovne spretnosti delavk in njihove osebne lastnosti in dejavniki tveganja, vezani na sogovornike oziroma uporabnike.

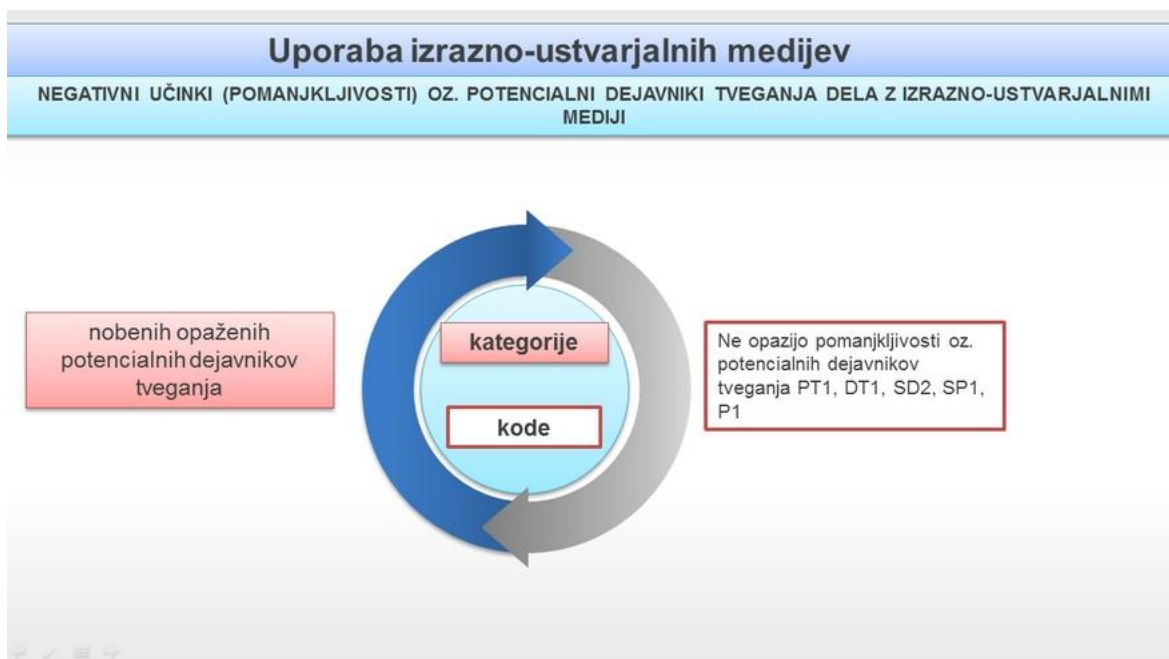
¹² Izsledke tega poglavja sem objavila v reviji *Socialno delo* (Kustec, 2015).

Slika 5.7: Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Nobenih opaženih negativnih učinkov

Polovica intervjuvank (psihoterapevtka, delovna terapevtka, socialna delavka, socialna pedagoginja, psihologinja) pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji ni opazila nobenih negativnih učinkov, kot je razvidno iz izjav: »Ne, to moram reči, ne, razen da je s strani pacientov odpor oziroma odklonilno.«; »Mislim, da ne, negativnih dejavnikov definitivno nisem opazila, ampak zdi se mi, da uporaba teh ustvarjalnih medijev, kot so ples, risba, glede da pokrene notranje procese in od tistega, ko jih pač dela je zelo pomembno, da ve, da se lahko to zgodi in da ve, da to ni kar nekaj.«; »Ne, do sedaj nikoli. Ne, mislim.« »Pravzaprav ne.«

Slika 5.8: Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Potencialni organizacijskoprocesni dejavniki tveganja

Socialna delavka pravi, da je denar lahko dejavnik tveganja: *»Ja, (denar) je lahko, a to ne sme biti izgovor, saj se zmeraj lahko znajdeš.«* Nadaljuje, da je dejavnik tveganja lahko tudi premajhen prostor. Kot pravi: *»Tako je, da na šolah je fajn, da je dovolj velik prostor, npr. enkrat, dvakrat je bila zasedena telovadnica in smo rekli, ni problema, bomo pa v učilnici. A ni bilo fajn, je premalo prostora, se tako razživijo, da letijo stoli, pa ne da bi oni to hoteli. Začne se dogajati in se hitro vidi, da je premalo prostora.«*

Socialna delavka in psihoterapevtka vidita kot potencialni dejavnik tveganja nepoznavanje sogovornika oziroma uporabnika in s tem posledično prezgodnjo oziroma prehitro uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev: *»Seveda bi lahko bilo karkoli, kar bi povzročilo tveganje, dokler klienta ne poznam. Tudi metoda, npr. gib bi ga lahko potisnila nekam čez rob, če bi jaz to prezgodaj uporabila. Ampak zmerom pride faza, ko hodiš po robu, a ta faza lahko pride, potem ko je bila stabilizacija že dovolj močna.«*

Pomanjkanje časa pri zaključevanju procesa dela je tudi lahko dejavnik tveganja oziroma če se komu začnejo »stvari« dogajati na koncu srečanja, tik pred zaključkom, kar bolj

nazorno opiše socialna pedagoginja: *»Edino, kar je bilo včasih težko, npr. pri zaključevanju, kadar je prišlo nekaj na dan, pa se je ura zaključevala. Smo končevali proces, pa je bil kdo v stiski, kaj zdaj narediti, kako to rešiti in smo se pol vedno posluževali enega kratkega pogovora ali pa dali kak predmet za domov, neko nalogo, da si malo preusmeril pozornost, da je nekdo z neko bolečino na en način kaj doma delal.«*

Delovna terapevtka vidi kot potencialni dejavnik tveganja velikost skupine oziroma številčno veliko članov: *»Skupina je velika od 8 do 12 ljudi. Lažje je delati.«*

Potencialni dejavniki tveganja so, po mnenju psihologinje, socialne delavke in umetnostne terapevtke, lahko še okoliščina, ko sogovornik ni pripravljen sodelovati, kadar ni zagotovljen varen prostor (ne samo fizični, temveč tudi zaupni) in kadar se ne zaključi procesa dela oziroma se ne zagotovi, da bi uporabnik odšel z dobrimi občutki, kot v primeru: *»V skupini za otroke za učenje socialnih veščin sva s socialno delavko že imeli primere, da otrok neko vajo, ko se je bilo treba izražati z risanjem, ni hotel sodelovati.«*
»Mislim, da je pomembno, da zaščitiš človeka. Prišlo je kdaj do kake solze ali pa do kakšne potrebe po objemu, kar pa je dobro. Pomembno je, da je varno. Zaključim tako, da se človek dobro počuti.«

Z proces in z njim povezane potencialne procesne dejavnike tveganja z izrazno-ustvarjalnimi mediji nosijo precejšenj del odgovornosti strokovne delavke.

Slika 5.9: Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

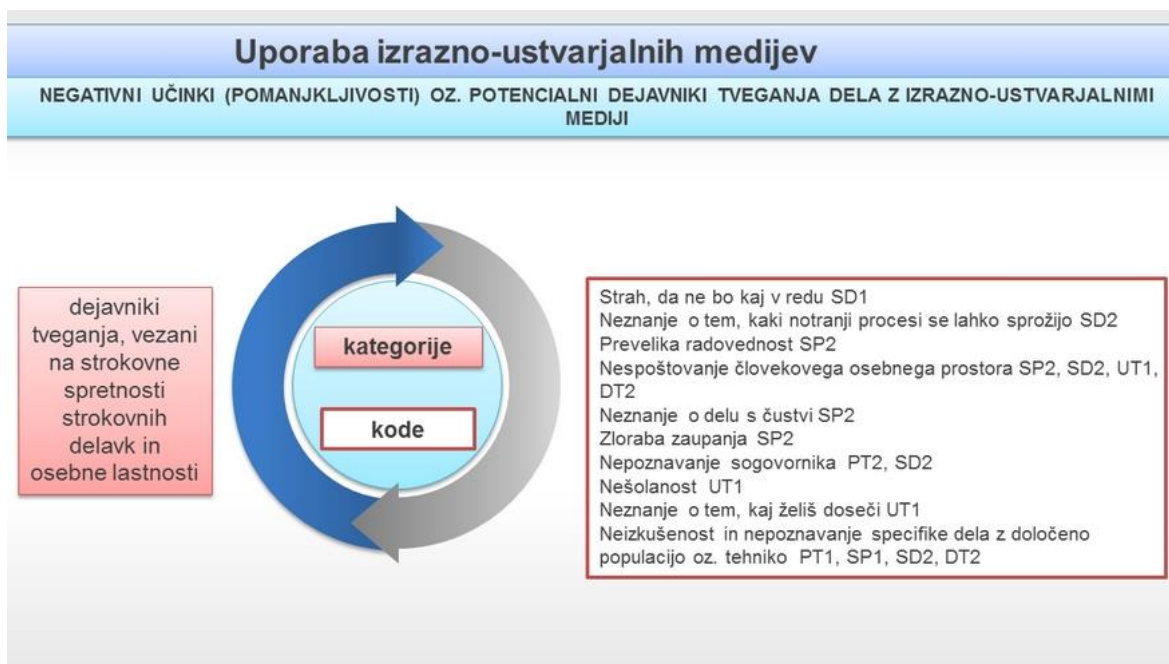
Potencialni dejavniki tveganja, vezani na strokovne spretnosti delavk in njihove osebne lastnosti

Socialna pedagoginja je veliko razmišljala o potencialnih dejavnikih tveganja, kot so prevelika radovednost strokovne delavke in posledično nespoštovanje človekovega osebnega prostora ter zloraba zaupanja in nekompetentnost za delo s čustvi: *»Ne vem, mogoče na neki ravni že začneš vstopat na osebni nivo posameznika. Mogoče je to tveganje, da se znaš ustaviti, da še vedno delaš strokovno, koliko posežeš v to, koliko ne – toliko, kolikor je potrebno; da opraviš svoje strokovno delo, če grem preveč, lahko posegam že v posameznikovo intimo. To bi se lahko kdo zmotil in začel spraševati preveč in ga ne bi več zanimalo nekaj, kar dela doma, zaradi dela pogovora, ampak zaradi tega, ker je že postal radoveden. To je potrebno vedeti, da neke podatke pridobivaš, ki niso relevantni za namen dela.«* *»Mogoče kaka čustvovanja, če si jih upaš sprovcirati, da potem tudi znaš skomponirati. Drugače ne želim nekaj – po domače povedano "mrcvariti" in odpirati neke rane in potem jih ne bom znala zapreti. To je res pomembno.«*

Potemtakem je potencialni dejavnik tveganja lahko tudi to, da strokovna delavka ne ve in se ne zaveda, da izrazno-ustvarjalni mediji sprožijo številne notranje procese.

Druga socialna pedagoginja se je že srečala z dejavniki tveganja. Šlo je za neizkušenost in neznanje strokovne delavke in nepoznavanje specifik dela z določeno populacijo oziroma skupino sogovornikov kot opisuje: *»S psihotiki mi je bilo težko delati. To pa je bilo na pedopsihiatriji. Nisem imela izkušenj, tam mi je en velik fant kar padel z zaprtimi očmi – jaz tega nisem vedela prej. Potem pa sem z eno supervizorko, ki je prihajala z Anglije in vsake toliko časa prišla v Ljubljano govorila in mi je rekla – ja, seveda, oni pa ne smejo plesati z zaprtimi očmi, ker zgubijo ravnotežje in niso več koordinirani. Zdelo se mi je rizično, morala bi imeti več znanja.«* Na to opozori tudi psihoterapevtka: *»Razen pri ljudeh, kadar gre za hujše duševne motnje, težave, npr. shizofrenijo, ali ko so ljudje zelo destabilizirani. Takrat pa se teh tehnik (meditacije) ne uporablja.«* Druga socialna delavka pa pravi: *»Pri katerem neko tehniko uporabiš. Zdaj, za otroka, ki ga prvič vidiš, verjetno ne boš – mislim, boš celo naredil z njim npr. "družino" ali pa "varen prostor", da boš potem naredil stvari tako, da ne bodo prišle v ne vem kakšne globine, če sploh ne veš, ker še ni odnosa vzpostavljenega, ker potem ne veš, kaj potem naprej.«* Se pravi, da je lahko potencialni dejavnik tveganja, če strokovna delavka ne ve, kdaj uporabiti katero tehniko in ne pozna dovolj sogovornika ter ne spoštuje človekovega osebnega prostora.

Umetnostna terapevtka je spregovorila, da je potencialni dejavnik tveganja strokovna neusposobljenost strokovne delavke in njeno neznanje o tem, kaj želi doseči: *»Mislim, da je zaradi tega pomembno, da je človek šolan, da ve kaj dela, da ve kaj hoče doseči in da varuje sogovornike.«*

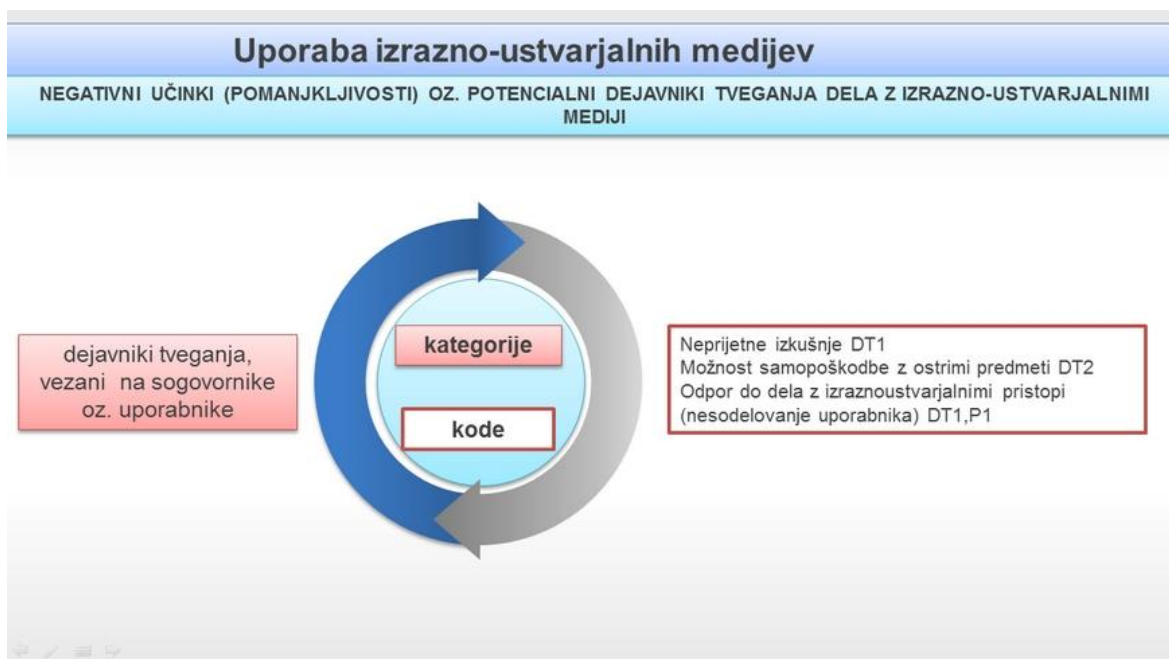

Slika 5.10: Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Potencialni dejavniki tveganja, vezani na sogovornike oziroma uporabnike

Delovna terapevtka pravi, da vidi kot potencialni dejavnik tveganja odpor sogovornikov do dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in njihove pretekle neprijetne izkušnje: *»Je pa seveda pri teh likovnih tehnikah velikokrat odpor, npr. ne znam risati, imel sem slabe ocene. Ponavadi imajo izkušnje iz osnovne šole kar slabe. Veliko je poudarka na tem, da tukaj ni treba znati, ampak je prav, da imajo to možnost, da se likovno izrazijo.«*

Druga delovna terapevtka pravi, da je potencialni dejavnik tveganja možnost samopoškodbe z ostrimi predmeti: *»Dobro, ker smo na psihiatriji, moramo priznati, da kakšne materiale, ko bi se lahko poškodovali, damo stran.«*

Slika 5.11: Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.6. Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

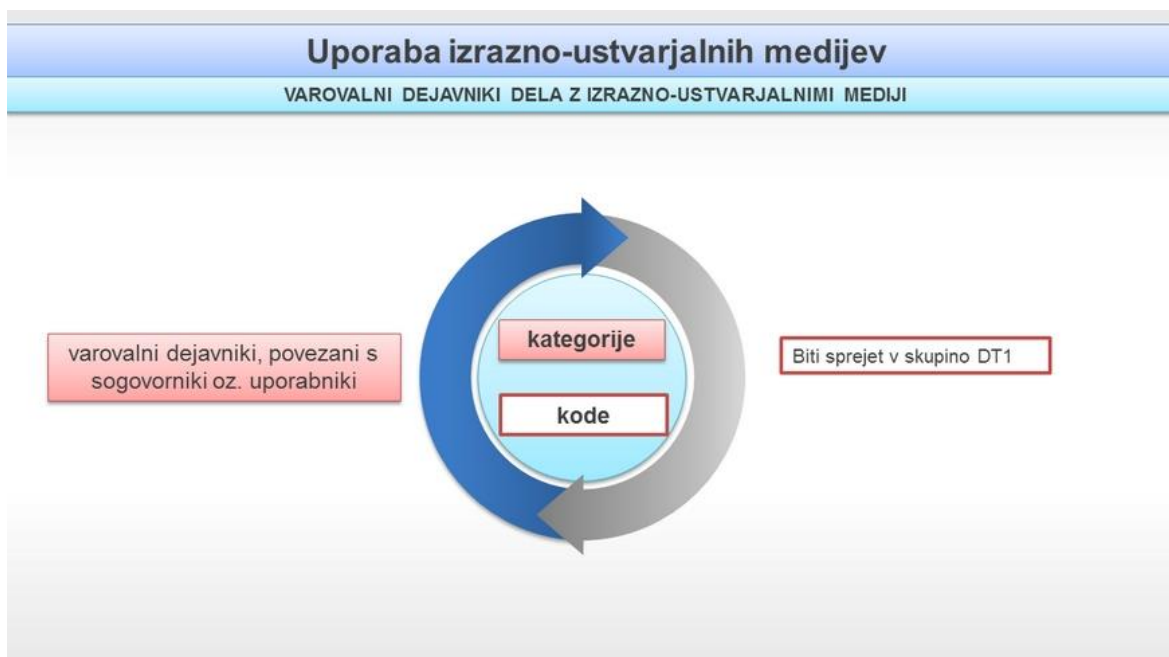
Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji so razdeljeni v tri podkategorije: varovalni dejavniki, povezani s sogovorniki oziroma uporabniki; varovalni dejavniki, povezani s strokovnimi spretnostmi pomagajočih delavk in njihovimi osebnimi lastnostmi; in varovalni dejavniki povezani z organizacijo in izvedbo procesa dela.

Slika 5.12: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Varovalni dejavniki, povezani s sogovorniki oziroma uporabniki

Delovna terapevtka pravi: *»Se pravi, počasi se pripravljamo, da vidi, kako drugi rešujejo težave, da vidi, da je vse sprejeto, ne glede, kaj naredijo. In potem vidijo, da to ni nekaj, kar bi jim povzročalo odpor.«* Tako je varovalni dejavnik povezan z odzivom sogovornikov oziroma uporabnikov v skupini. Ko dobijo sogovorniki izkušnjo, da je vsako ravnanje sprejeto v skupini, se njihov prvotni odpor zmanjša.

Slika 5.13: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Varovalni dejavniki, povezani s strokovnimi spretnostmi pomagajočih delavk in njihovimi osebnimi lastnostmi

Strokovne delavke so navedle zelo širok nabor varovalnih dejavnikov, ki so povezani z njihovimi spretnostmi ravnanja in osebnimi lastnosti. Štiri strokovne delavke (dve delovni terapevtki, socialna delavka, umetnostna terapevtka) so dejale, da je pomemben varovalni dejavnik, povezan s spretnostjo strokovne delavke, da spoštuje sogovornikov osebni prostor: *»Zdaj, za otroka, ki ga prvič vidiš, verjetno ne boš – mislim, boš celo naredil z njim npr. "družino" ali pa "varen prostor", da boš potem naredil stvari tako, da ne bodo prišle v ne vem kakšne globine, če sploh ne veš, ker še ni odnosa vzpostavljenega, ker potem ne veš, kaj potem naprej.«* *»V dveh, treh primerih do sedaj pa smo upoštevali tudi odločen ne.«*

Delovna terapevtka, dve socialni delavki, socialna pedagoginja in umetnostna terapevtka so dejale, da je eden izmed varovalnih dejavnikov znanje strokovnih delavk o skupinskem delu in skupinski dinamiki: *»Ker se dela v skupini, je pomembno poznavanje skupinske dinamike.«* *»Delam zelo na povezanosti skupine. Naučila sem se, kako s pomočjo umetnostne terapije doseči homogeno skupino.«*

Varovalno deluje tudi to, da imajo strokovne delavke ustrezno znanje in razumejo potek procesa dela oziroma faze ter poznajo namen in smisel dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Tako menijo psihoterapevtka, socialna delavka in umetnostna terapevtka: *»Tudi takrat, ko je proces destabilizacije in ko reče, tega pa ne bom delal, to pa ni ok, se slabo počutim, jih opozoriš na to, da je sedaj to zelo pomembna faza, ki ima svoj smisel, ki mora biti na žalost tudi neprijetna. Prej je bolj na zaupanju in da kot psihoterapevt veš, kaj je smisel tega. Ne pomeni, da jaz imam odgovore, da vem, ampak da jaz lahko razumem to fazo destabilizacije kot pomemben del procesa.«* *»Meni se zdi zelo važno, da vnaprej veš, kakšen je namen uporabe nečesa, to se mi zdi super varovalo.«* *»Pač proces se mi zdi pomemben. Nimam zelo strogo.«*

Psihoterapevtki, delovna terapevtka in socialna delavka pravijo, da je predhodno raziskovanje uporabnikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načinov izražanja, ciljev in virov eden izmed pomembnih varovalnih dejavnikov, o čemer govori izjava: *»Na začetku, prva srečanja, ko se še bolj raziskuje klientova zgodba, vire, kjer dobivam material, da lahko potem uporabim konstruktivno vse te ustvarjalne vire ali kreativne medije.«* *»Najprej raziščem njegove cilje, zgodbo in predvsem veliko delam na virih. In ti viri so potem tisti – ti viri že kažejo na to, kaj nek klientski sistem že dela, na kakšen način že rešuje to situacijo in ti viri so glavne opornne točke, iz katerih se potem izhaja ali pri vizualizaciji ali pa delu z lutko – vedno izhajaš iz zgodbe klienta, njegovih okoliščin oziroma delaš z njegovimi viri.«* *»Še prej pa raziščem, kaj je klientu bolj blizu; se bolj izraža – ali je avdio tip, kinestetični, vizualni. Pri vizualnih tipih je zelo fajn to uporabljati. Fajn je uporabljati tudi pri tistih ljudeh, ki so zelo v glavi in samo razmišljajo. To omogoči, da narediš neko spremembo v perspektivi in se takoj aktivira še en drug pogled. Najprej raziščemo to, kaj je tisto, da mu je blizu. Potem pa povabim klienta, mu malo povem. Moje izkušnje so, da se to pokaže vedno kot konstruktivno.«*

Po besedah psihoterapevtke in delovne terapevtke je varovalni dejavnik to, da ima strokovna delavka ustrezno znanje in zna presoditi, kdaj je primerno uporabiti določene tehnike oziroma izrazno-ustvarjalne medije in kdaj ne: *»Na začetku tega ne uporabljam. Začne pa se to v delovni fazi.«* *»Izvajam globinsko oziroma progresivno mišično sproščanje – z namenom učenja tehnike sproščanja. To ne delamo na začetku pri akutno psihotičnih. Pri nas je tako, da vsak, ki pride na oddelek, ve, da bo enkrat na vrsti. Ko je prvič na gibalno-izrazni, jih veliko reče, »to pa jaz ne bom zmogel, tole pa nikakor ne bo*

zame». To se zelo pogosto dogaja, ampak nikoli, ko človek pride na oddelek (na oddelku so osem tednov), ni giba, ko je nekdo prvič prišel, ampak je to četrty, peti, šesti teden.» S tem varovalnim dejavnikom je močno povezan naslednji varovalni dejavnik – poznavanje specifične populacije in kaj lahko sproži posamezni izrazno-ustvarjalni medij pri določeni populaciji. Ta vidik sta izpostavili delovna terapevtka in socialna delavka: »Pri katerem neko tehniko uporabiš. Zdaj, za otroka, ki ga prvič vidiš, verjetno ne boš....« »Lahko je stvari odpret, kaj pa lahko sprožiš, pa je pomembno, da veš.«

Delovna terapevtka in socialna pedagoginja sta kot varovalni dejavnik izpostavili znanje o vzpodbujanju in vodenju pogovora ter zastavljanju vprašanj: »Vzamem v roke lutko in vzpodbudim pogovor v neko smer, ki mene zanima.« Pomemben varovalni dejavnik, ki je povezan z zgoraj omenjenim, je, da se strokovne delavke ne zadovoljijo z odgovori »dobro, slabo«, ampak zastavljajo podvprašanja, tako delovna terapevtka pove: »Ja, pomembno je, da se ne zadovoljimo z odgovori »dobro, slabo«, ampak še vedno postavljamo dodatna vprašanja: 'Kaj se vam zdi dobrega pri tem? Zakaj se pri tem dobro počutite?', v tem smislu.«

Socialna delavka je navedla več varovalnih dejavnikov, kot so: upoštevanje sogovornika in njegovih omejitev; sprejemanje različnih čustvenih odzivov; občutljivost in pazljivost na dogajanje v skupini; izražanje v jeziku uporabnikov; priznanje, da vsega ne znaš, a si na razpolago; lastna priprava strokovnih delavk na morebitne čustvene odzive uporabnikov: »Pomembno je, da se upošteva sogovornike, pripravi prostor, se pripravi tudi na to, da bo kdo tudi jokal, da nas potem ne vrže iz tira.« »Da se upošteva omejitve, da se poskusimo pripraviti vnaprej. Da znamo sprejeti različne odzive, npr. tudi jok. Skupaj z njimi poskušam priti korak naprej. Da ni občutka, da človek nekam pride pa ostane še bolj sam v skupini. Da začutiš, bolj paziš. Včasih rečem – ne poznam vsega in nimam odgovorov na vse – saj ne poznam njihovih občutkov, da pa sem tukaj in če bom vedela, bom pomagala.« Toliko bolj poudarja delovna terapevtka varovalni dejavnik, ki je povezan s poznavanjem dela z dotikom: »Je pa treba paziti, so ljudje, ki so na našem oddelku – na dotik, saj je to zelo občutljiva stvar. Da smo na to zelo pozorni, to je lahko tudi dejavnik tveganja. Dotik lahko vzpodbudi nelagodje in je lahko ogrožajoč. Za tretji del rečemo, če je komu karkoli, da se neprijetno počuti, da se lahko umakne in ne rabi nič. Kasneje se potem o tem v skupini pogovorimo, kaj se je dogajalo. Pa tudi individualno. Nikoli pa ne silimo – tudi

nasploh pri pogovoru, da bi nekdo mogel povedati. Vsak lahko pove, karkoli želi in kolikor zmore.«

Socialna pedagoginja je navedla kot varovalne dejavnike spretnost opazovanja dogajanja v skupini in lastnega ravnanja, spretnost povečane pozornosti na trenutke srečanja, delo iz strokovnosti in ne radovednosti, znanje za delo s čustvi, »delo na sebi«, skrb za lastno psihohigieno: *»Da se znaš ustaviti, da še vedno delaš strokovno, koliko posežeš v to, koliko ne – toliko, kolikor je potrebno; da opraviš svoje strokovno delo, če grem preveč, lahko posegam že v posameznikovo intimo. To bi se lahko kdo zmotil in začel spraševati preveč in ga ne bi več zanimalo, nekaj kar dela doma, zaradi dela pogovora, ampak zaradi tega, kar je že postal radoveden. To je potrebno vedeti, da neke podatke pridobivaš, ki niso relevantni za namen dela.«* *»Vedno tudi delo na sebi. Delo na drugih vedno mrcvari tudi tebe. Prepleta se to. Ko si ti v prepletanju, hkrati ko odpiram druge, odpiram tudi sebe in ko zapreš drugemu rano, moraš zapreti tudi pri sebi.«* *»Pa se vprašati, ali je to pustilo kako sled pri tebi, vzbudilo kake spomine. Tako da je nenehno psihohigiena. Če ne prej, pa kasneje. To je tvegano, če bi samo delal in ne bi tudi samega sebe "prečiščeval". Pride do stiske. Mi ne uspeva vedno. Zato pa še vedno iščem pa iščem in mi je zanimivo. To mi tudi daje neko možnost za psihohigieno.«*

Umetnostna terapevtka je izpostavila, da je varovalni dejavnik »šolanost« strokovnih delavk za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji in poznavanje posameznih teorij: *»Mislim, da je zaradi tega pomembno, da je človek šolan, da ve, kaj dela, da ve, kaj hoče doseči in da varuje uporabnike.«*

Slika 5.14: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Varovalni dejavniki, povezani z organizacijo in izvedbo procesa dela

Predhodna priprava prostora in zagotovitev domačega, varnega vzdušja sta pomemben varovalni dejavnik, ki so ga izpostavile socialna delavka, socialna pedagoginja in umetnostna terapevtka: *»Včasih prižgem radio, ki je čisto potih, saj ustvari neko vzdušje domačnosti. Ko bi nekdo mislil, da poslušam tu radio. Nimam ga zaradi tega, da poslušam novice, ampak zaradi tega, ker rabimo nekaj v ozadju, da se ustvari neko domače vzdušje. Kot npr. mama doma nekaj kuha pa je malo prižgan radio, otrok pride domov in je to neko domače vzdušje. Tako moram tudi jaz, ko nekdo pride k meni, ustvariti prijetno vzdušje, da se dobro počuti, da se lahko potem v njem nekaj začne razvijati. Če bom rekla – sedi, povej, kaj si zdaj naredil, kaj je rekla ona, kaj ti, kaj bi od mene rad.«* »Pomembno mi je, da se vsak posameznik v skupini počuti dobro, da je sprejet, da ima občutek, da lahko izrazi svoje mnenje, svoje vtise. Da se počuti dovolj varnega, da se izrazi na lasten način.«

Socialna delavka in delovna terapevtka sta poudarili kot varovalni dejavnik predhodno pripravo oziroma podelitev želja, pričakovanj in informacij (predhodno medsebojno spoznavanje): *»Šele ko jih spoznam – prva ura je namenjena spoznavanju, da se soočimo en z drugim, da oni povedo, kaj si želijo, da povem, kaj bi si mi želeli, kaj se lahko zgodi v tem procesu pomoči z umetnostjo. Poskušam se izražati v njihovem jeziku, ne toliko*

strokovno. Sami povedo, česa ne marajo, npr. risanja – pa ne spet to; potem povem, da se bomo sproti dogovarjali, da ne silimo nikogar v nič, ampak da bomo sproti videli, da naj malo počakajo, naj ne rečejo takoj ne, da naj si dovolijo videti, kako in kaj.» »Da ni prevroče, da niso vznemirjeni, da jih prej umirim, če se je slučajno zgodilo, kaj prej. Pač moraš paziti na vse te stvari.«

Delovni terapevtki sta menili, da je pomemben procesni varovalni dejavnik poudarjanje »laičnosti« sogovornikov oziroma uporabnikov pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev (ni potrebno predznanje; pomemben je proces, ne izdelek): *»Veliko je poudarka na temu, da tukaj ni treba znati, ampak je prav, da imajo to možnost, da se likovno izrazijo.«* *»Vedno rečem, da za to skupino ni potrebno nikakršno likovno predznanje. Gre bolj za to, da imajo eno možnost se izražati tudi na tak način. Preko risbe izrazimo, kar se v nas dogaja.«*

Delovna terapevtka pravi, da je varovalni dejavnik postopno uvajanje v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji: *»Pri nas je tako, da vsak, ki pride na oddelek, ve, da bo enkrat na vrsti. Ko je prvič na gibalno-izrazni, jih veliko reče: 'To pa jaz ne bom zmogel, tega pa nikakor ne bo zame.' To se zelo pogosto dogaja, ampak nikoli, ko človek pride na oddelek (na oddelku so osem tednov), ni giba, ko je nekdo prvič prišel, ampak je to četrty, peti, šesti teden. Se pravi, počasi se pripravljamo.«* Prav tako omeni pomen dela v timu, skrbno izbiro teme, omogočanje prostora za umik in predhodno opravljen pogovor o delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji: *»Pri nas je prej tudi uvodni razgovor, tako da se že vse prej dogovori. Da ima motivacijo delati na ta način. S timom se dobimo dvakrat na dan in si podelimo, kaj se dogaja v skupini. Med sabo si izmenjamo, kaj se dogaja.«* *»Dotik lahko vzpodbudi nelagodje in je lahko ogrožajoč. Za tretji del rečemo, če je komu karkoli, da se neprijetno počuti, da se lahko umakne in ne rabi nič.«*

Delovna terapevtka in umetnostna terapevtka menita, da je varovalni dejavnik struktura procesa, in navajata: *»Najbolj pogosto delamo to na začetku, saj je pomembna tudi struktura, da določeni deli skupine so vedno enaki. Da to omogoča eno varnost, tako ljudje približno vedo, kako bo zgledalo.«* *»Sem zelo sproščena, nimam rada preveč strukture. Tu pa se mi zdi, da ljudje rabijo strukturo, ker so polni enih vtisov in se morajo usest, umirit, povedat, da potem grejo naprej.«* Prav tako ti dve intervjuvanki pravita, da je pomemben varovalni dejavnik zaključitev procesa dela z dobrimi občutki: *»Omogočim jim, da imajo*

možnost izraziti, kako so se počutili, da jih ne pustim same z določenimi občutki.«
»Zaključim tako, da se človek dobro počuti.«

Predhodno zagotoviti varnost oziroma ustreznost materialov in povečati pozornost, je varovalni dejavnik, ki sta ga izpostavili delovna terapevtka in socialna pedagoginja:
»Dobro, ker smo na psihiatriji, moramo priznati, da kakšne materiale, ko bi se lahko poškodovali, damo stran. Moraš znati preceniti. Moraš bolj paziti. Škarje uporabljamo, a smo pozorni, da nimamo še bolj ostrih predmetov.«

Socialna pedagoginja je omenila kot varovalni dejavnik naloge za domov: *»Edino, kar jim je bilo včasih težko, npr. pri zaključevanju, kadar je prišlo nekaj na dan, pa se je ura zaključevala. Smo končevali proces pa je bil kdo v stiski, kaj zdaj narediti, kako to rešiti in smo se pol vedno posluževali enega kratkega pogovora ali pa dali kak predmet za domov, neko nalogo, da si malo preusmeril pozornost, da je nekdo z neko bolečino na en način kaj doma delal.«*

Socialna pedagoginja in delovna terapevtka pravita, da je varovalni dejavnik številčno majhna skupina in pozornost pri izbiri članov: *»Tako, da je vedno malo bolj mešana skupina. Skupine so od 5 do 8 oseb. Tako da lahko z vsakim vzpostaviš kontakt, da ga vidiš, kje je.«* *»Preventivno varovalo je že to, da nekaj pazim, kako zbiram skupino. Da nimaš preveč oseb na kupu, ki imajo podobne težave. Ker potem razvijejo neke socialne mreže med sabo in se slišijo po telefonu in skoz komunicirajo po telefonu. Preko skupine se povežejo, ker je tako poglobljeno delo. Potem se mi zdi, če bi imeli npr. tako depresivnih ali pa več, ki pridejo zaradi nekega samopoškodbenega vedenja ali pa motenj hranjenja, da bi se mogoče tudi v tej negativni smeri podpirali.«*

Socialna delavka pa izpostavlja kot pomemben varovalni dejavnik pomen sovodij in jasno razdelitev vlog ter sprotno odzivanje: *»... punca je skrbela za te čist tehnične stvari, npr. kako se izdelek izdelava, dve pa smo bile tam zato, da sva opazovali dinamiko, če je bilo treba odreagirati na kaj. Da takoj reagiraš, da si tam, da opaziš. Na licu mesta reagiraš, če en otrok čist ven pade, pa druge začne tam zmerjat, se takoj reagira na to. Ali pa če je tako kot npr. en fantek – postavil se je pred mano in rekel – moja mami pa je ati davil in jaz sem bil zraven (pet let star). Takoj odreagiraš na to, da se to zgodi in da se odzoveš pač na to, npr. s tem, da rečeš, da je bilo to verjetno zelo težko videti in da se še verjetno večkrat spomni na to, da pa je zdaj na varnem in da je vse v redu in da je super, da sta z*

mamico prišla.» Na slednje se navezuje delovna terapevtka in socialna pedagoginja, ki pravita, da je varovalni dejavnik jasno dajanje navodil in spodbujanje pogovora, prilagojenega uporabniku: »Ko začnemo z eno skupino, je pomembno, kaka navodila damo.« »V skupini pa imaš malo drugače, ker moraš imeti navodila, da cela skupina razume. Ker je več posameznikov, da bodo vsi razumeli. Prilagojeno posameznikom. Potem pa jim jaz dam še dodatna navodila; mogoče pa ima tako značilnost, kot jo imate vi, kako lastnost ima ta žival, mogoče pa ima tako lastnost, da si jo ti želiš, da bi jo imel, pa je nimaš.«

Slika 5.15: Varovalni dejavniki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.7. Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Iz analiziranega izhaja, da so strokovne delavke proces dela z izrazno-ustvarjalnim mediji razdelile v tri faze, ki so jih poimenovala kot uvodna faza, faza osrednje dejavnosti oziroma delovna faza in faza zaključevanja. Te faze sem razdelila v istoimenske podkategorije.

Slika 5.16: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Uvodna faza oziroma faza ogrevanja, uglaševanja

Uvodna faza je, po besedah socialne delavke, namenjena predvsem medsebojnemu spoznavanju in dogovarjanju o načinu dela in željah: *»Šele ko jih spoznam – prva ura je namenjena spoznavanju, da se soočimo en z drugim, da oni povedo, kaj si želijo, da povem, kaj bi si mi želeli, kaj se lahko zgodi v tem procesu pomoči z umetnostjo.«* Zelo podobno odgovarja psihoterapevtka, ki pravi, da v uvodni fazi najprej razišče sogovornikovo zgodbo, vire moči, njegove načine izražanja: *»Na začetku, prva srečanja, ko se še bolj raziskuje klientova zgodba, vire, kjer dobivam material, da lahko potem uporabim konstruktivno vse te ustvarjalne vire ali kreativne medije«,* da bi se mu tako najbolj približala in z njim vzpostavila stik oziroma delovni odnos, za katerega pravi, da je v terapiji zelo pomemben: *»Delovni odnos je zame osnova. Vedno na začetku npr. dobiš klienta, ko nimam pojma, kaj naj naredim z obsesivno kompulzivno motnjo, ker se nisem še nikoli srečala z njo. Rečem – lej to, kar lahko naredim, je, da vzpostavim dober odnos. Brez dobrega odnosa terapija ne gre.«* Nekateri intervjuvanke (obe delovni terapevtki in socialna delavka) v tej uvodni fazi že uporabijo izrazno-ustvarjalni medij, da bi bolje spoznale sogovornike in njegove družinske člane: *»Vsaka skupina ima nek namen oziroma je strukturirana tako, če je npr. skupina dolga eno uro, imamo najprej nek medij npr.*

barvice, različne druge kreativne tehnike oziroma materiale. Z njimi delamo dvajset minut do pol ure.« »Npr. risanje družine v obliki živali ali pa oblikovanje figuric družine in družinskih članov ter potem postavitev v prostoru, v polju, da se malo vidijo družinske relacije. Potem pa odnosne relacije.« V uvodni fazi socialna pedagoginja izvede ogrevanje članov skupine: »Imamo zasnovo za uro in pol. Z mladostnicami, s katerimi imamo skupino, je tako, da je vedno neko uvodno ogrevanje, ki ga kdo vodi – je zelo gibalno z različno glasbo ali pa kakimi inštrumenti včasih.« Druga socialna pedagoginja in psihologinja izvedeta razgibavanje oziroma sproščanje: »Najprej, da se razgibamo – mišljeno kot neko sproščanje, npr. skačite po eni nogi, skačite po dveh nogah, skačite kot zajec, v drugo smer, roko gor, levo desno. Potem pa so skupinske poze, dajmo vsi noge skupaj v center, ali dajmo vsi skupaj roke. In pride nekaj zanimivega. Naredimo piramido.« Umetnostna terapevtka vodi umiritev in podelitev vtisov: »Ko delam s skupino, začnem skoraj vedno s krogom, da se umirimo. Začne se z vtisi, da se začutimo. Iz tega preidem v občutljiv proces.«

Slika 5.17: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Faza osrednje dejavnosti oziroma delovna faza

V fazi osrednje dejavnosti oziroma delovni fazi začno intervjuvanke uporabljati izrazno-ustvarjalni medij bodisi vezano na določene teme (npr. doživljanje sebe v prostoru;

razvijanje potencialov; izražanje čustev; moj odnos do telesa; spoznavanje prostora) ali pa na spontano dogajanje v skupini oziroma v procesu dela. Obe delovni terapevтки, socialna delavka in socialna pedagoginja pravijo, da v tej fazi izvajajo pogovor o ustvarjenem in občutkih ob tem: *»[...] in potem govorimo o tem, kar so naredili, izrazili in seveda je vedno prisotna interakcija; podajanje povratne informacije, npr. kaj si drugi mislijo.«* *»Vzpodbuja se pogovor med njimi. Vedno rečem, da za to skupino ni potrebno nikakršno likovno predznanje. Gre bolj za to, da imajo eno možnost se izražati tudi na tak način. Preko risbe izrazimo, kar se v nas dogaja. Na neverbalen način je možnost, da sporočimo. Pomembna je bolj vsebina, ki jo bodo ob tem povedali, kot sama risba oziroma izdelek.«* predstavitev ustvarjenega drugim članom v skupini: *»Dvajset minut se učijo oziroma sami vadijo, nato drug drugemu predstavijo. Najprej ena skupina drugi in obratno.«* *»V drugem delu pa je priložnost, da vsak to, kar je naredil, predstavi.«* *»Predstavljamo na ta način, da gre od enega člana do drugega, tako da res vsak pride do besede.«*

Slika 5.18: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Faza zaključevanja

Faza zaključevanja predstavlja po besedah socialne delavke umirjanje: *»Na koncu nujno umirjanje. So ležali; smo naredili ležeč krog. Ponavadi dam kako vodeno meditacijo, umirjeno glasbo ali pa upoštevam njihov predlog. Pomembno je to umirjanje, da ne gredo*

tako razigrani ven. Nujno je narediti ta krog umirjanja, če ne, imajo težave v razredu in bi kar poskakovali, učitelji pa težko potem delajo.« Socialna pedagoginja kot značilnost te faze omenja sproščanje, risanje in dajanje povratnih informacije: »Potem pa je vedno tisti zaključevalni del, kjer včasih tam večinoma kaj rišejo; na nek neverbalni način kaj naredijo. In na koncu je še vedno prisoten verbalni feedback. Ali pa sproščanje, kdaj dihalne vaje ali pa neka tehnika sproščanja.« Delovna terapevtka pa omeni podelitev občutkov in misli: »Zaključimo tako, ne delamo nekih povzetkov ali kar koli. Imamo časovni okvir in s tem časovnim okvirjem zaključimo. Da vsak pove, kako se je počutil in kaj je mislil, ne glede, kateri medij uporabim, ali je to neka kreativna tehnika oziroma material ali je to gib, sproščanje oziroma telo.« Umetnostna terapevtka poudari pogovor o občutkih in pričakovanjih za naprej: »Ker zmeraj gremo nazaj v krog, povemo, kako se počutimo, kaj zdaj pričakujemo naprej. Pač proces se mi zdi pomemben. Nimam zelo strogo. Sem zelo sproščena, nimam rada preveč strukture. Tle pa se mi zdi, da ljudje rabijo strukturo, ker so polni enih vtisov in se morajo usest, umirit, povedat, da potem grejo naprej. Če smo delali kako vizualizacijo, sem jih spet dala nazaj, da so se prizemljili.« Druga socialna pedagoginja, psihologinja in umetnostna terapevtka opišejo pogovor o dogajanju in občutkih ter njihov pregled. Psihoterapevtka in socialna delavka pa se s skupino pogovarjata o tem, kaj je uspelo in kako definirati korake za naprej: »Potem pa se sproti pogovarjamo o občutkih; enemu ni do bližine in potem se to sproti zelo fajn odvija. Najbolj pa na koncu – kako je bilo pri tem, kako je bilo pri onem, kateri gib vam je bil bolj lasten.« in »Za to, kaj je vse uspelo in da se definirajo naslednji koraki.« Delovna terapevtka je povedala, da v svojem delovnem pristopu ne uporablja posebnega zaključevanja procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji: »Nimamo posebnega zaključka.«

Slika 5.19: Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.8. Strokovnoteoretski okvir dela

Strokovnoteoretski okvir dela, ki lahko vključuje izrazno-ustvarjalne medije, sem razvrstila v štiri podkategorije, in sicer: paradigme; koncepti, metode, tehnike; pristopi in nereflektiranost.

Slika 5.20: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji

Paradigme

Obe psihoterapevki se naslanjata na postmodernistično paradigmo: »Najbolj izhajam iz hermenevitične epistemologije, to se pravi soustvarjanje, delovni odnos, sistemska (vedno gledamo posameznika kot del sistema, ali okolja, ali družine, ali pa različni deli, če gledamo navznoter v sebi imamo različne dele, ki med seboj nekako poskušajo integrirati).« »Sistemske kibernetike pa postmodernističnih teorij, kar je osnova, ki jo vidim, da mi zelo pomaga pri tem.«

Slika 5.21: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji

Koncepti, metode, tehnike

Psihoterapevki pri svojem delu uporabljata koncept delovnega odnosa in kibernetike: »Kibernetiko, soustvarjanje, delovni odnos. Predvsem soustvarjanje, kar pomeni, da je klient vedno ekspert za svoje izkušnje. Vedno je on tisti, ki mi dobesečno prinese v ta prostor to, kar zanj že deluje. Seveda je naloga terapevta, da to razišče in potem to uporabi, ojača. Uporabi na takšen način, da bo dobro za klienta. Nobena tehnika pa ne deluje, če ni dobrega delovnega odnosa. Pomembno je, da se zgradi dober delovni odnos, prostor za zaupanje, varen prostor, potem pa se lahko vse ostalo.« »Seveda so še tu

koncepti kot je delovni odnos. Res pa je, da so v terapiji samo drugi izrazi, npr. terapevtski odnos, za katerega vemo, da ima 20% vpliva na dober učinek terapije, kar je zelo veliko. Metoda in sredstvo je le 5%, največ vpliva to, kar se dogaja izven terapije v domačem oziroma drugem okolju. Vpliva še osebnost oziroma sama kompetentnost terapevta, drugo pa je potem ta odnos, ki ga vzpostavita. Delovni odnos je zame osnova.«

Delovna terapevtka in socialna delavka navajata koncept družinske dinamike: »[...] nekaj elementov družinske dinamike in skupinske dinamike.«

Umetnostna terapevtka omeni koncept teorije potreb: »Izhajam pa predvsem iz potreb po Maslowu. Osnovne potrebe morajo biti zadovoljene. Pomembno je, kakšen je prostor, kako se ljudje počutijo, da niso ravno lačni, žejni. Da ni prevroče, da niso vznemirjeni, da jih prej umirim, če se je slučajno zgodilo kaj prej. Pač moraš paziti na vse te stvari. Vsak od nas želi biti sprejet, ljubljen, najti eno potrditev, mesto v skupini. Osnovna teorija je res teorija potreb.«

Delovna terapevtka poudari koncept skupinske dinamike: »Črpam znanja iz skupinske dinamike.« Psihoterapevtka in delovna terapevtka uporabljata koncept sistemske teorije.

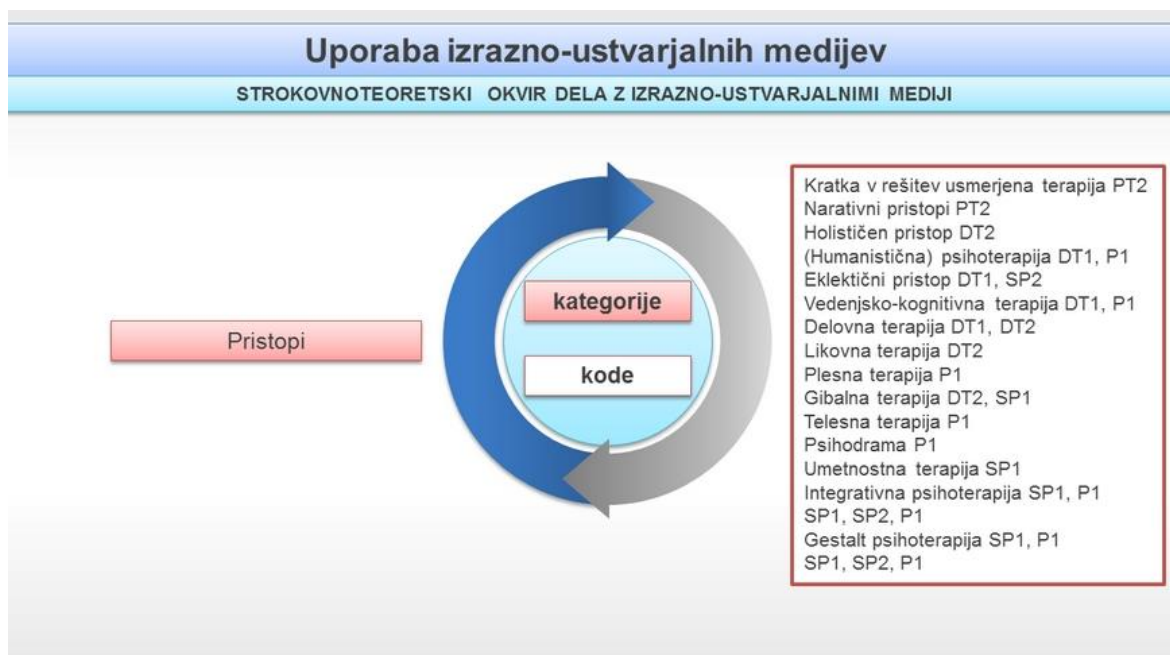

Slika 5.22: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji

Pristopi

Strokovne delavke pri delu z uporabniki uporabljajo različne pristope. V ospredju so delovni pristopi, ki so jih razvile in jih poznajo: gestalt psihoterapija, delovna terapija, vedenjsko-kognitivna terapija, gibalna terapija, integrativna psihoterapija, kratka v rešitev usmerjena terapija, narativni pristop, holistični pristop, (humanistična) psihoterapija, umetnostna terapija, likovna terapija, plesna terapija, telesna terapija, psihodrama in način, ki ga je intervjuvanka označila za eklektični pristop.

Na primer: *»V bistvu s to gibalno terapijo sem veliko te neke strukture, tehnike, metode dela povzela po Helen Payne – avtorica, ki se veliko s tem ukvarja.«; »Mislim, da je veliko stičnih točk v umetnostni terapiji, integrativni psihoterapiji in gestaltu.« »Zadaj je v bistvu teoretično ozadje integrativna – ta pa v bistvu izhaja iz gestalta, ki je humanistična smer psihoterapije in to je bila – seveda je imela psihoanaliza potem velik vpliv na to. Ferencz, ki je bolj razvil aktivno psihoanalizo, kot se temu reče, je velik del prispeval. Potem so še ples, psihodrama, ki je en pomemben del, delo s sanjami, potem vedenjsko-kognitivna, gestalt, ki sem ga že omenila. Tako prepleta se. Pri plesni je pa tukaj v ozadju – tako vse skupaj se je začelo razvijati v Ameriki in je potem bil tam vpliv teh modernih plesalk. V bistvu ta plesna terapija ima tudi korenine v tej telesni terapiji od Aleksandra Lowna, ki je bil učenec od Wilhelma Reicha. Tako da so te komponente zelo zraven. Plus to, da se je v dvajsetih letih rodil ta ekspresionizem in so v bistvu začeli gledati drugače na plesno izražanje in se je tukaj šele potem v tej smeri začel razvoj plesa. Da so v bistvu te vsebine skozi psihoanalizo, se pravi nezavedno, prihajale na površje, da je bilo to možno razviti v tej smeri.«*

Slika 5.23: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji

Nereflektiranost

Štiri strokovne delavke (dve socialni delavki, delovna terapevtka, socialna pedagoginja) so izjavile, da niso ozavestile oziroma težko ubesedijo, na kateri strokovnoteoretski okvir se opirajo pri svojem delu: »Verjetno, da jo, a sploh nimam tako ozaveščena. Verjetno, da mi ves ta študij na FSD-ju, ko sem poslušala predavanja pri različnih predmetih, sem naredila sama zase neko sintezo vseh teh znanj in jih uporabljam. Sigurno, da jih uporabljam, nisem pa se nikoli prav posebej s tem ukvarjala.«; »Hm, vsega je pomalem, zdaj ne vem. Nimam ozaveščeno, delam bolj intuitivno. Bolj sledim. V bistvu se mi zdi, če bi se teoriji posvetila preveč, bi se preveč omejila. 100% nobena torija, metoda ni ok.« »Težko bi rekla, da prav na teorijo. Naš pristop je psihoterapevtski in interakcijski.« »Na nič posebnega. Črpam znanja iz skupinske dinamike.«

Slika 5.24: Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno ustvarjalnimi mediji

5.2.9. Participacija, udeležенost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

To kategorijo sem razvrstila v tri podkategorije: vključenost oziroma participacija sogovornikov, določitev teme in določevalec teme.

Slika 5.25: Participacija uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Vključenost oziroma participacija sogovornikov

Zaznala sem, da strokovne delavke glede na svoj poklicni profil različno poimenujejo uporabnike oziroma sogovornike, npr. poimensko, sodelavec, klient, sogovornik, strokovnjak iz izkušenj, pacient, član skupine, partner, uporabnik. Kot so same izjavile: *»Ko sem z njimi, jih poimenujem poimensko, ko pa pišem, pa sodelavci v procesu. Kakorkoli, tudi jaz dobim nekaj od njih, npr. pridem do svojih blokad in se skupaj z njimi tudi kaj pri meni razreši. Zato so to zame sodelavci in smo skupaj, sodelujemo. To so življenjski sodelavci.«*; *»Predvsem soustvarjanje, kar pomeni, da je klient vedno ekspert za svoje izkušnje.«*; *»Pacienti, čeprav sem opazila, da jaz, ko zapisujem, napišem član skupine. V delovni terapiji pa jim rečemo klienti. Smo pa sedaj v bolnici, pa jim rečeno pacienti. Odvisno je od tega, kjer delaš. V nevladnih organizacijah so uporabniki. Poskušam, da je pacient kot ene vrste partner.«* *»Koncept je, da je klient sam strokovnjak za svoje življenje in da jaz lahko nudim svoje strokovno znanje in da sva si po tem enaka – on po eni strani – jaz po drugi. To mi da razumeti, da sva sodelavca, da skupaj soustvarjava, da se medsebojno uči en od drugega.«*

Sedem intervjuvank je izjavilo, da uporabniki sodelujejo v izvedbenem delu, ne pa pri sami izbiri teme. Vmes jih povprašajo, kaj jim je všeč, kaj bi spremenili, kako se počutijo ipd: *»Na začetku jim poveva, kako sva si midve zamislile, potem pa jih že vprašava za ideje, če bi one kaj dodale, želje. Potem pa sproti tudi one kaj kreirajo. Tudi one pripravijo kak del aktivnosti. Pomembno, ko se že malo spoznamo, pa se že povežejo med sabo. Pa jim ni več nerodno. Drugače pa vidiva, če jim je všeč; potem včasih rečejo, to mi je bilo bolj všeč kot to, potem pa vidimo, zakaj in potem vidimo, ali bi bolj preko enih drugih stvari delali, ki jih oni predlagajo, ali vseeno vključiti to, kar medve misliva, da je v redu, zato da jih na neke druge načine vzpodbudiva. Različno. Mislim, da so kar vključene ves čas. Da ni, da bi zdaj medve nekaj načrtovali. Sva zelo pozorni na to. Spontano je, ko vidiš, kam grejo stvari in potem malo drugače povežeš.«*

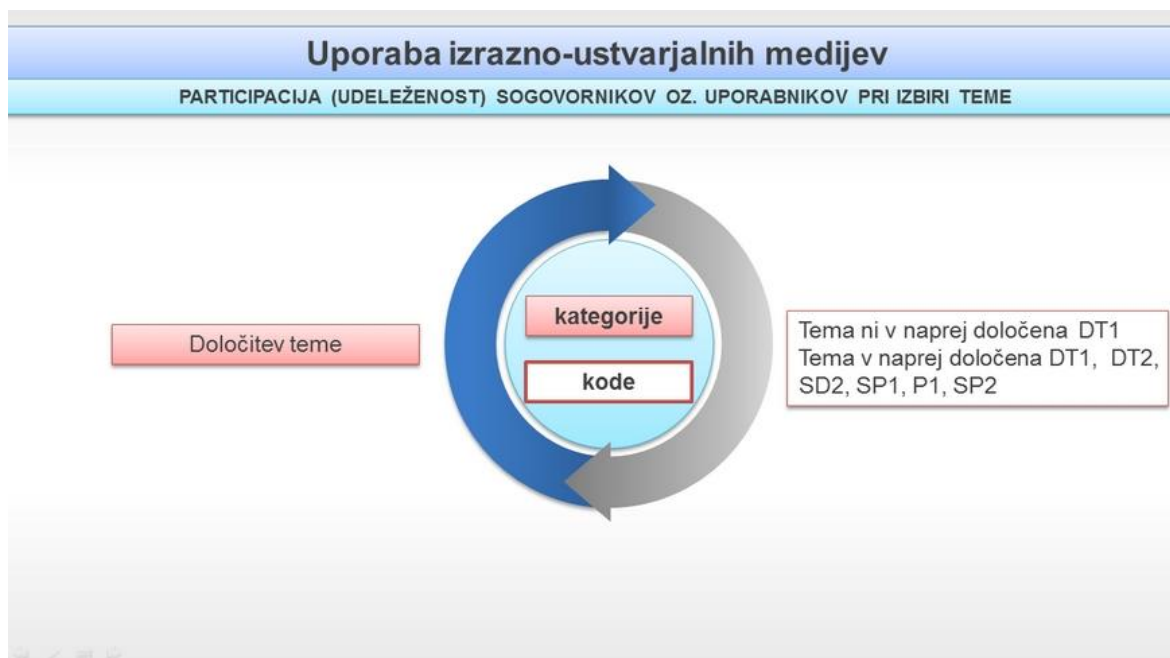

Slika 5.26: Participacija, udeležенost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Določitev teme

V šestih intervjujih so strokovne delavke izjavile, da so teme vnaprej določene: *»Običajno imamo že določene teme. Včasih se v timu pogovorimo, kaj bi bilo fajn, da bi se potegnilo ven. Včasih, če je kaka vznemirjena skupina ali je kje kaj, kar ne želijo govoriti, pa se odločimo drugače.«* *»Tukaj imamo teme določene. Določimo jih glede na to, kako se povezuje z ostalimi – pri nas je psihoterapevtski oddelek in ostale skupine. Da pogledamo, kaj se dogaja in se naveže na to. Teme, če je nova skupina, je tako, da delajo kako skupinsko stvar. Se da list na mizo in vsak nekaj nariše ali pa se list podaja na okrog in vsak nekaj doriše. Na začetku to naredimo, ko se ne poznajo med sabo. Ljudje so pri nas tri mesece.«* Izjema je primer, ko strokovne delavke niso vnaprej določile teme: *»Pri kreativni skupini je običajno raznolik material, ki je na mizi in vzpodbuja k ustvarjalnosti – tema ni vnaprej določena.«* Teme so: družina, socialne mreže, dogodki v skupini, odnosi s starših, nočne more, strahovi, doživljanje sebe v prostoru, odnos do telesa, izražanje čustev, komunikacija, razvijanje potencialov, spoznavanje sebe. *»Vedno začnem tako, da narišejo svojo družino, ker se velikokrat vsepovsod pogovarjajo o svojih družinah in odnosih. Tako še na ta način preko risbe nekaj povedo. Potem tudi temo socialne mreže, npr. naslov je*

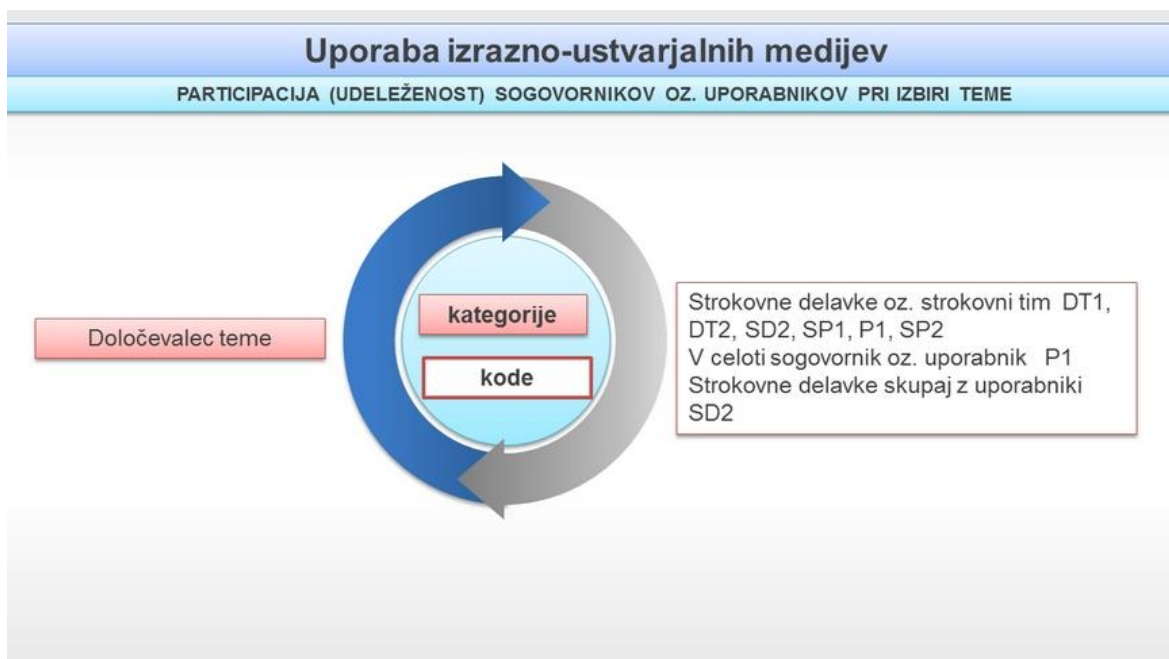
Osebno vesolje. Pomeni, da nariše sebe kot središče vesolja, okrog pa so planeti - malo večji, malo manjši in bolj blizu, drugi bolj daleč. Različnih barv. Ti planeti predstavljajo ljudi, ki so v našem življenju. Potem pa so še teme, če se kaj dogaja v skupinah.»

Slika 5.27: Participacija, udeležенost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Določevalec teme

V vseh šestih primerih teme določijo strokovne delavke same ali pa v okviru tima: »Teme pa medve skupaj zbereva, ki vodiva to skupino in narediva program v začetku leta za vsa srečanja – detajlno s temami, aktivnostmi, materiali.« V enem primeru temo v celoti določi sogovornik oziroma uporabnik: »Dostikrat pa je tako, opažam, da tiste mladostnice in mladostnik, ki so zmožni večje introspekcije, se bolj začutijo, vejo, kje trenutno se nahajajo, kaj jih muči. Tisti že prinesejo določene teme.« Le v enem primeru pa določi temo strokovna delavka skupaj z uporabniki: »Ko sem delal na PUM-u, smo vedno z njimi skupaj izbirali temo oziroma oni so vedno dali predloge, kaj bi delali.«

Slika 5.28: Participacija, udeležенost sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme oziroma v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.10. Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Izmed desetih intervjuvanih strokovnih delavk, jih polovica meni, da pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji uporabljajo predvsem metodo dela s skupino, dve pa občasno, če se izkaže potreba po tem: *»Pretežno individualno. Otroci pridejo zraven k večjemu na kakšno terapijo, če imam starše.«*

Dve strokovni delavki pa uporabljata, kadar delata z izrazno-ustvarjalnimi mediji, predvsem metodo dela s posameznikom. Tri pa, če se izkaže potreba po tem: *»Jaz mislim, da je bolj s skupino. S posamezniki pa, če se izkaže potreba in se potem posebej dobimo.«*

Pet strokovnih delavk uporablja kombinacijo dela tako s skupino kot posameznikom. Dve pa opozorita, da se pri delu s skupino ne sme zanemariti posameznika: *»Čeprav je delo v skupinah, se gleda posameznika, ki je v skupini.«*

Nazadnje lahko ugotovimo tudi to, da nobena strokovna delavka ne dela s skupnostjo.

Slika 5.29: Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

5.2.11. Evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev

To kategorijo sem razvrstila v štiri podkategorije: vrsta evalvacije, način evalvacije, izvedba evalvacije in predmet evalvacije.

Slika 5.30: Evalvacija dela

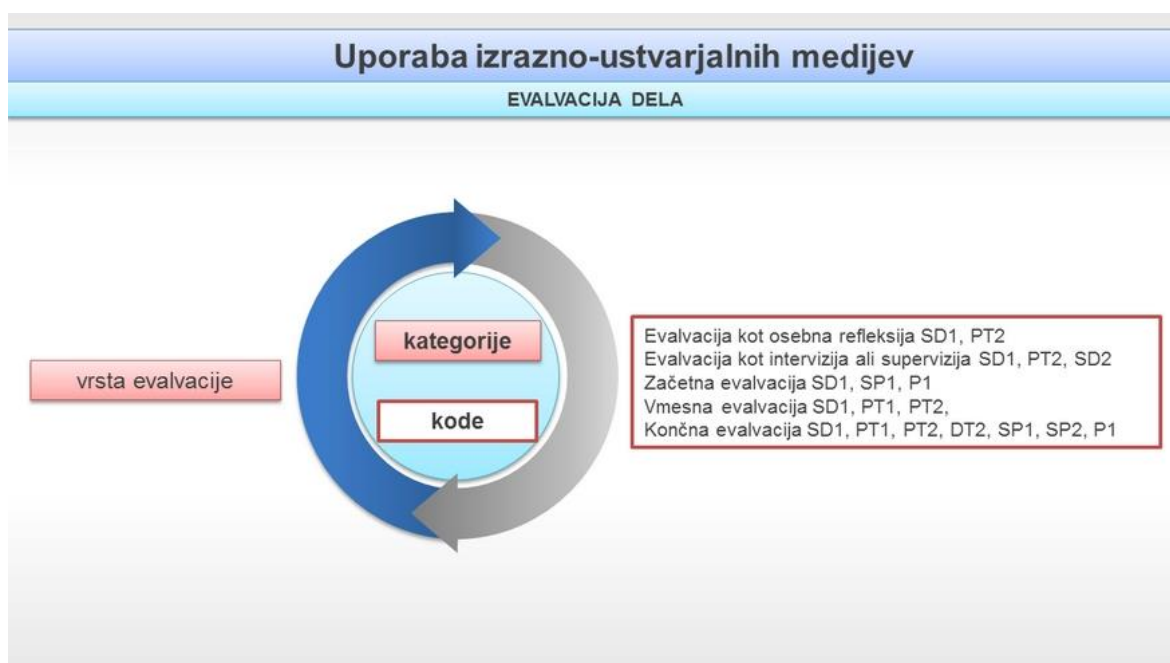
Vrsta evalvacije

Socialna delavka in socialna pedagoginja pravita, da izvajata evalvacijo kot osebno refleksijo: *»Evalvacijo naredim sama zase. Si zapišem ali kaj narišem. Zelo različno.«*
»Zase (pisno) jo že delam. Delam si zapiske na koncu med terapijami. Včasih predvsem o premikih, ki jih delajo klienti.«

Obe socialni delavki in psihoterapevtka pravijo, da izvedejo evalvacijo kot vrsto intervizije: *»S psihologinjo in socialno delavko imamo tudi pogovor glede mojega počutja. Spodbujala sem praktikantke, da naredijo in smo po vsakem srečanju predebatirale stvari - imele smo ene vrste intervizijo.«*, *»Smo bolj delale evalvacije me, ki smo vodile te delavnice. Po vsaki delavnici smo pokomentirale, kaj se je dogajalo, kakšna je bila dinamika, na kaj moramo biti pozorne vnaprej in kakšna bi bila možna tema za naprej.«* in supervizije: *»Drugace pa so supervizije taka priložnost, da se neka evalvacija naredi oziroma samorefleksija. Tako da ves čas. Meni osebno je pomembno, da vem, kje smo, kam gremo. Ker jaz sama vidim, kdaj se počutim zgubljeno, pa ne vem, več kaj delam z enim klientom.«*

Sedem intervjuvank je izjavilo, da izvedejo predvsem končno evalvacijo procesa dela in zadovoljstva: *»Z otroki naredim evalvacijo na koncu; oblikujem vprašalnik, ga razdelim in potem grem kot na začetku, ko so se predstavljali – če želijo, predstavijo vsem to oziroma preberejo.«*, *»Na koncu damo en vprašalnik za samopodobo telesa. Da vidimo, ali se je kaj izboljšala samopodoba. Dejansko pridejo zaradi tega, ker imajo bolj ali manj slabo samopodobo. Potem oni vedno napišejo, kaj jim je bilo ok, kaj jim je bilo všeč, kaj jim ni všeč, kaj bi spremenili.«*, *»Najbolj pa na koncu – kako je bilo pri tem, kako je bilo pri onem, kateri gib vam je bil bolj lasten.«*, *»Zdaj je tako, da s socialno delavko je to že prišlo v rutino. V tem smislu, da na začetku in na koncu dava neke vprašalnike otrokom za izpolnit.«* *»Na koncu, da se vpraša, s čim zdaj gre in kaj se je za njega pomembnega zgodilo, kaj je mogoče pogrešal. Tako da vedno preko tega feedbacka, s čim je prišel, s čim gre. Uporabljamo reko življenja, ki je ena od pomembnih tehnik. Pri tej reki se lepo vidi, kateri koraki so že uspeli, kje je – torej se oba s klientom, oziroma gledava, kaj mu je že vse uspelo. Ne gre tukaj za oceno, gre predvsem – smisel tega je, da klient, pa tudi jaz, dobiva občutek, da to, kar dela, da je smiselno, da gre naprej, da mu pomaga. Kadar si ti zelo v problemu, imaš skoz občutek, da se vrtiš v začaranem krogu in cilj tega je, da zaradi*

tega postanemo bolj motivirani. Se spremeni tudi naš način doživljanja te situacije. Se pravi, deluje v smislu kot nek energizator, neko sidro tega, kar je dobrega, kar ti pomaga.« Tri intervjuvanke pa so izjavile, da izvedejo tudi začetno evalvacijo (socialna delavka, specialna pedagoginja in psihologinja): »Glavne evalvacije so bile začetna, na sredini pa na koncu.«, »Ja, delamo. Tudi na začetku srečanj, na prvih...« »Zdaj je tako, da s socialno delavko je to že prišlo v rutino. V tem smislu, da na začetku in na koncu daja neke vprašalnike otrokom za izpolniti.« Prav tako so tri intervjuvanke (socialna delavka, dve psihoterapevтки) izjavile, da izvedejo tudi vmesno evalvacijo: »»Glavne evalvacije so bile začetna, na sredini pa na koncu.« »Evalvacije delam vedno že po vsakem srečanju ali pa vmes.«

Slika 5.31: Evalvacija dela

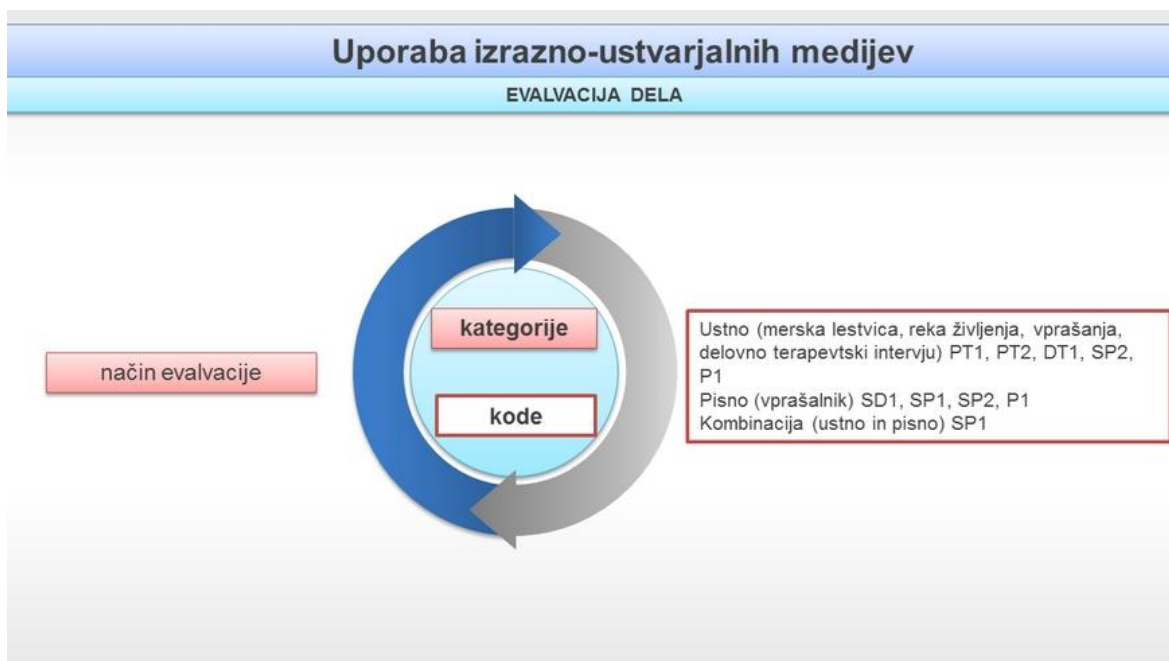
Način evalvacije

Ustni in pisni način evalviranja sta najbolj pogosta. Pet intervjuvank (dve psihoterapevтки, delovna terapevтка, socialna pedagoginja in psihologinja) je izjavilo, da izvedejo predvsem ustno evalvacijo. Pri tem si pomagajo z raznolikimi tehnikami npr. z vprašanji, mersko lestvico, reko življenja, delovnoterapevtskim intervjujem, kot navajajo: »Uporabljam tudi vprašanja in lestvico. Če se lahko klient sam umesti recimo od 1 do 10; če reče – zdajle se počutim depresivnega – ok, če bi rekli, da je 10 brez depresije, 1 je z depresijo in se

umesti na njo. Eno tako vprašanje je lahko - kje bi mogel biti; na kateri številki, da bi vedel, da si že prišel iz črnega. Npr. reče med 8 in 9. Koliko pa je tisti minimum, da še lahko zdržiš? Potem pa naslednjič rečem, kje pa si danes, tako da lahko tudi on sam sledi.«
»Na srečanjih velikokrat z lestvico motivacije (od 1–10; 1–5), z mersko lestvico. Ali s tem, da se klienta vpraša, kaj je danes tisto, da se ne sme zgodit ...« »Ja, samo ustno in s pomočjo kreativnih pristopov npr. reka življenja.«

Štiri intervjuvanke (socialna delavka, dve specialni pedagoginji in psihologinja) so izjavile, da izvedejo pisno evalvacijo v obliki vprašalnika: *»Z otroki naredim evalvacijo na koncu; oblikujem vprašalnik ... Vprašalnik vsebuje osnovne podatke kot npr. spol, starost, kje živi, kaj pričakuje, potem postopno razvijam vprašanja, kje so bili, v katero delavnico so bili vključeni, kaj jim je bilo v tej delavnici najbolj všeč, kako se je počutil v delavnici, imajo kaj svojega za predlagat, povedat, kako se jim zdi, bi še kdaj sodelovali na takih delavnicah. Vprašam jih tudi, če se jim zdi, da bi morali učitelji več sodelovati. V glavnem naredim z njimi pisno evalvacijo.«*, »Zdaj je tako, da s socialno delavko je to že prišlo v rutino. V tem smislu, da na začetku in na koncu dava neke vprašalnike otrokom za izpolnit.«, »...na koncu damo en vprašalnik za samopodobo telesa.« »Tudi je bilo, da so napisali, kako so se počutili, kake predloge bi dali za naprej. Veliko pa ustno pri teh otrocih, ne toliko pisno. Odvisno od skupine, če jih razpoznam, da so sposobni, potem lahko dam več.«

Socialna pedagoginja je izjavila, da uporablja kombinacijo pisnega in ustnega način evalviranja: *»Naredimo delno pisne, delno ustne evalvacije. Včasih jim je zelo težko; ene na koncu napišejo pesmi, ene želijo to podeliti z drugimi, ene pa tudi ne. Napišejo in ne želijo prebrati.«*

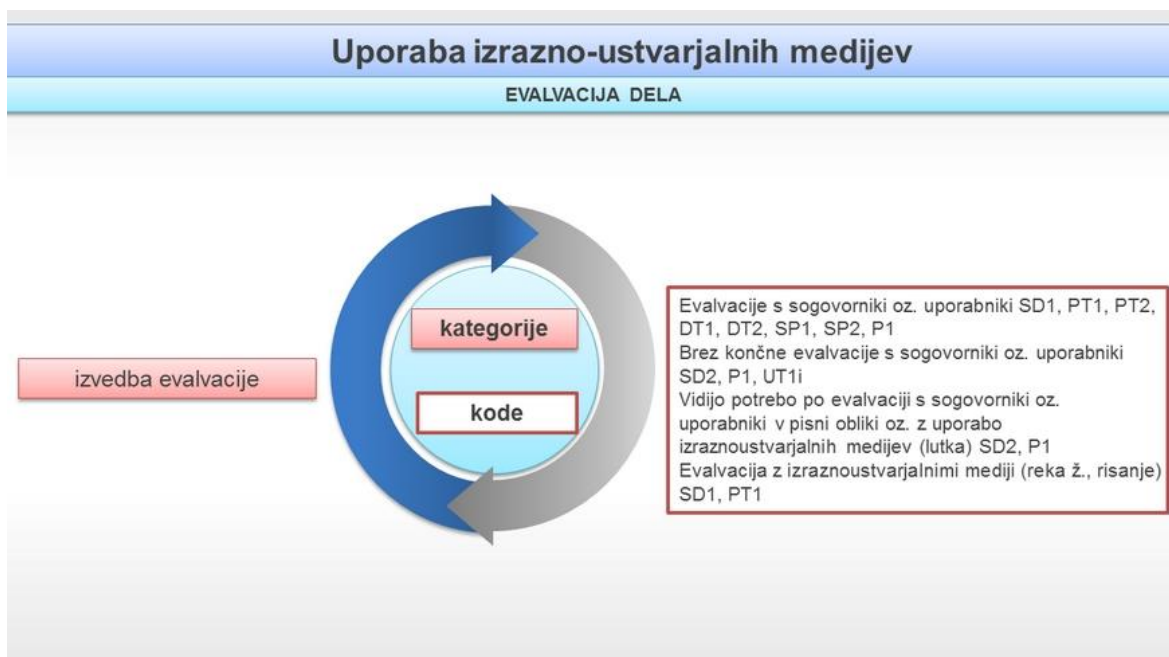

Slika 5.32: Evalvacija dela

Izvedba evalvacije

Osem intervjuvank je izjavilo, da izvedejo evalvacije s sogovorniki oziroma uporabniki. Tri pa so izjavile (med njimi psihologinja, ki je za eno skupino rekla, da izvede evalvacijo), da ne izvedejo končne evalvacije z uporabniki: *»S to skupino nismo nič delali evalvacij. Prav z otroki samimi ne.« »Pri plesno-gibalni pa sva s kolegico prvič vodili v prejšnjem šolskem letu in žal je malo manjkalo zaključiti z nekim takim vprašalnikom.« »Ne. Kdaj pa kdaj delamo vprašalnike, a to ni to. Ne. Zdi se mi, da je to tako umetno. Iz enega dela, koliko se človek dobro počuti v skupini, kako se izrazi, lahko vidimo. Zato ni potrebnih dodatnih evalvacij. Vidim jaz in vidijo oni, da se dobro počutijo.«*

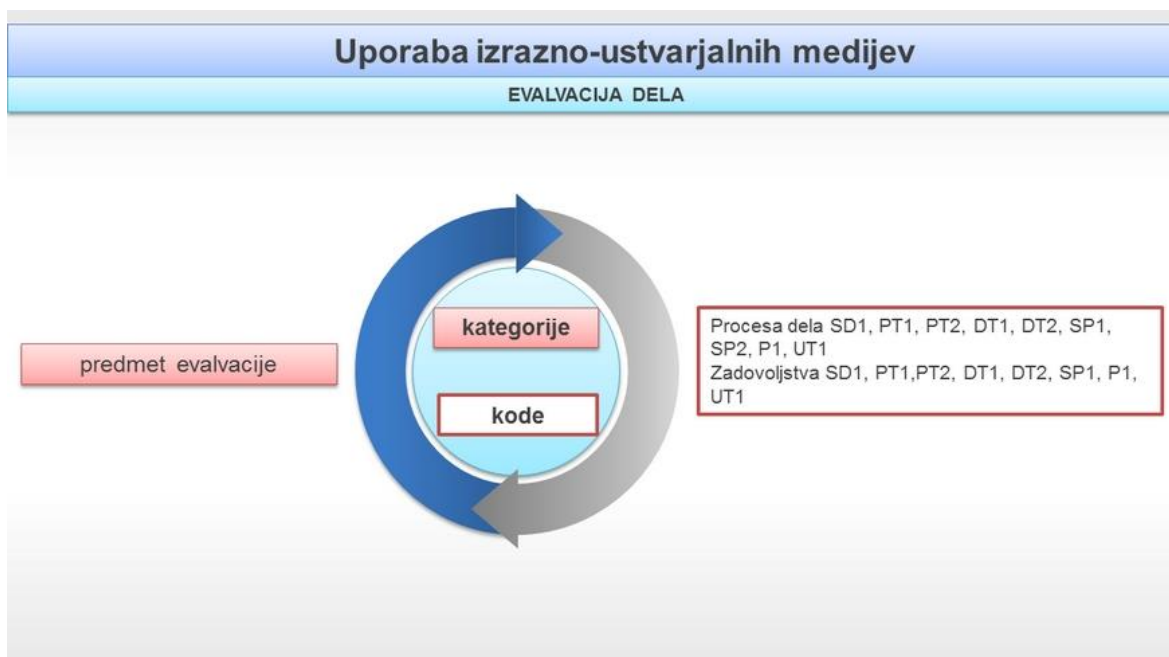
Socialna delavka in psihologinja vidita potrebo po evalvaciji z uporabniki predvsem v pisni obliki in z možnostjo uporabe izrazno-ustvarjalnega medija (lutke): *»Mislim, da je potrebna evalvacija. Lahko bi tudi preko lutke to naredili.« »Bom bolj pozorna na te stvari. Vidim, da je dobro vključiti neke evalvacijske vprašalnike.«* Druga socialna delavka in psihoterapevtka pa že uporabljata izrazno-ustvarjalne medije za (samo)evalvacijo, to je risanje in reka življenja.

Slika 5.33: Evalvacija dela

Predmet evalvacije

Devet intervjuvank evalvira predvsem proces dela in zadovoljstvo sogovornikov oziroma uporabnikov: *»Že na začetku vsakega procesa se s klientom dogovorim, da bomo po petih srečanjih evalvirali, pogledali, če gremo v pravo smer in se dogovorila, če nadaljujemo ali ne. In če nadaljujemo, pogledava, če ta cilj še zadostuje ali ga je treba kaj spremeniti.«* *»S pacienti naredimo po večini skupno evalvacijo, da povejo, kako so se počutili, kako jim je šlo, kako so zadovoljni s tem, kar so naredili.«*, *»Na koncu imamo krog, ko povedo, kako so se imeli pri dejavnosti. To je dober pokazatelj, kako se ljudje počutijo. Iz enega dela, koliko se človek dobro počuti v skupini, kako se izrazi, lahko vidimo.«* *»Naredim delovni terapevtski intervju. Pa tudi ko zaključujemo, takoj na koncu vprašam, kako je bilo. Imamo en del tudi o kakovosti – skrbi zase, aktivnost in prosti čas. Ocenim od 1 do 10. Sproti vprašam, kako so se imeli. Še zlasti pri plesno-gibalni, kjer ni toliko varoval. Omogočim jim, da imajo možnost izraziti, kako so se počutili, da jih ne pustim same z določenimi občutki.«*

Slika 5.34: Evalvacija dela

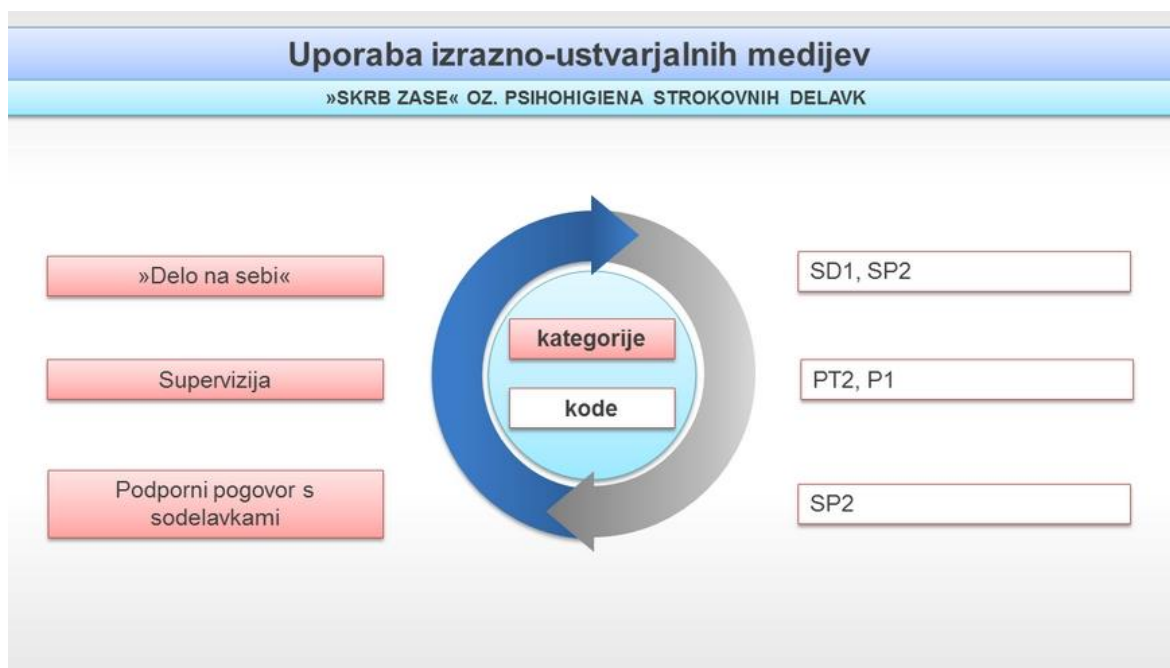
5.2.12. »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk

To ni kategorija, ki bi jo posebej raziskovala. Za njo tudi nisem izoblikovala konkretnih vprašanj, a se je pojavila tekom izvedbe poglobljenih intervjujev. Zdelo se mi je pomembno, da jo uvrstim kot posebno kategorijo, čeprav sem črpala odgovore iz samo štirih zapisov. Zelo redko se govori o psihohigieni strokovnih delavk, ki delajo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Socialna delavka, socialna pedagoginja, psihoterapevtka in psihologinja skrbijo zase oziroma za svojo psihohigieno z »delom na sebi«, s supervizijo in podpornim pogovorom s sodelavci.

Tako psihoterapevtka pravi: *»Zase jo že delam. Delam si zapiske na koncu med terapijami. Včasih predvsem o premikih, ki jih delajo klienti. Drugače pa so supervizije taka priložnost, da se neka evalvacija naredi oziroma samorefleksija. Tako da ves čas. Meni osebno je pomembno, da vem, kje smo, kam gremo. Ker jaz sama vidim, kdaj se počutim zgubljeno, pa ne vem, več kaj delam z enim klientom.«*

Socialna pedagoginja pa: *»Vedno tudi delo na sebi. Delo na drugih vedno mrcvari tudi tebe. Prepleta se to. Ko si ti v prepletanju, hkrati ko odpiram druge, odpiram tudi sebe in ko zapreš drugemu rano, moraš zapreti tudi pri sebi. Pa se vprašati ali je to pustilo kako sled pri tebi, vzbudilo kake spomine. Tako da je nenehno psihohigiena. Če ne prej, pa kasneje. To je tvegano, če bi samo delal in ne bi tudi samega sebe prečiščeval. Pride do stiske. Mi ne uspeva vedno. Zato pa še vedno iščem pa iščem in mi je zanimivo. To mi tudi daje neko možnost za psihohigieno. Da grem tudi izven tega zavoda.«*

Slika 5.35: »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk

5.3. Analiza izjav sogovornic oziroma uporabnic

Vse tabele kodiranja izjav in oblikovanje hierarhij se nahajajo v poglavju Priloge D.

5.3.1. Udeležba v delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Iz intervjujev izhaja, da SO8 in SO10 sodelujeta v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji osem let. Najdlje je včlanjena SO9, sedemnajst let: *»Prvič sem se vključila v jogo, ko sem bila stara 45 let. Potem sem prekinila. Ko pa sem leta 2009 nehala delat, sem se vključila v to skupino.«* SO7 je včlanjena sedem let, SO4 pet let, SO3 devet mesecev, SO5 osem mesecev: *»Hodim na avtentično gibanje oziroma gibalno terapijo od septembra 2014.«* Najstnice oziroma SO1, SO6 in SO2 so včlanjene v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji od enega do dveh šolskih let.

Vse sogovornice so udeležene v ples in gibanje. Tega nisem načrtovala, ampak je naključno tako naneslo.

5.3.2. Povod za udeležbo v delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Razlogi za povod udeležbe v plesno-gibalni medij so zelo raznoliki, od samoiniciative zaradi osebnih težav (SO1, SO4, SO10) do predlogov psihologinje (SO6) in prijateljice (SO8) do osebne zainteresiranosti za delo z gibom (SO2, SO7, SO9) in za izvedbo (samo)supervizije (SO3).

5.3.3. Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Kar sedem sogovornic (SO1, SO2, SO4, SO6, SO8, SO9, SO10) je kot prednost omenilo sprostitvev (telesno, duhovno, duševno): *»Tukaj se zelo sprostim in mi je ful dober. Ko pa pridem domov, pa se lažje učim, pa tudi bolj sproščena sem. Prej pa sem bila napeta še od*

šole.« »Če plešem, se sprostim. Tako, da mi je prijetno. V bistvu se sprostim, izrazimo naša čustva.« »Zame je bila sprostitelj v celoti – duhovno, telesno, duševno.«

Kot prednosti so navedle še druženje (SO1, SO6, SO8), samospoznavanje (SO3, SO5, SO8), večjo gibljivost telesa (SO7, SO9, SO10): *»Je tako lepo sproščeno okolje in so punce tudi zelo prijazne. Vzdušje je prijetno in sproščujoče.« »V bistvu sem izrazila nekaj, kar z besedami nisem. Če sedaj gledam nazaj, se mi je v gibu kaj prej poznalo, preden sem še ubesedila. Ker je bilo še tako zaprto v meni. Tako da je bil gib tisti, ki mi je pomagal pri tem, da sem malo drugače znala pogledati na določene stvari. Tudi spoznavanje samega sebe.« »Povečana gibljivost.«*

Prednosti, ki jih še vidijo so: lažje izražanje čustev (SO1, SO6), lažje učenje (SO2), preokvirjanje (SO3), »samosupervizija« (SO3), postavljanje meja (SO4), obuditev potencialov (SO4), boljše razpoloženje, samoobvladovanje (SO8) in večja samozavest (SO10).

5.3.4. Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Kar sedem sogovornic, ne vidi nobenih negativnih učinkov oziroma potencialnih dejavnikov tveganja. Pri treh primerih so navedle kot potencialni dejavnik tveganja finance: *»Ja, finančno je kar zalogaj. Srečanja imamo enkrat na mesec, se pravi devet srečanj malce čez 50 EUR. Tako da me to stane okrog 500 EUR.«*. Omenile so tudi primerno oziroma neprimerno velikost skupine: *»Velikost skupine je maksimalno šest ljudi.«* in premalo strukturiran proces: *»Koliko mi je bilo na začetku vabljivo, mi je bilo potem moteče. Bilo je preveč kaosa. Spraševala sem se, če se ta kaos z vodje prenese tudi name. Pri plesu, ko si čustveno vseeno bolj senzibilen, odprt, bolj zaznavaš stvari. Doživljam tudi tako, da imaš tudi avro bolj odprto. Ta strukturiranost – vidiš, da jo rabiš. Čas, prostor, energija tudi to je pomembno. V bistvu, da smo vsi tam tako z mislimi, občutenji. To je bil en dragocen naš čas. Da pa to postane še bolj pomembno, pa je dragoceno, da se ubesedi. Ko pogledam zdaj nazaj, vidim, kako je pomembna ta struktura.«* Opozorile so še na tveganje v primeru nejasne vloge vodje: *»Ne da bi rekla, da pri plesu. Jaz sem se dobro počutila. Edino nejasno delo vodje.«*

5.3.5. Vključenost sogovornika v pripravo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Sedem sogovornic (SO2, SO5, SO6, SO7, SO8, SO9, SO10) ne želi biti vključenih v pripravo in sam procesno izvedbeni del, kot kaže izjava: *»Ne, mi je v redu tako.«*. Željo po takšni vključenosti je izrazila samo ena sogovornica. Razlika pa je tudi v tem, da so ene že vključene (SO1, SO2) v pripravo in izvedbeni del, kot povedo: *»Ja, bilo bi lušno, da lahko tudi jaz kaj prispevam, kaj pomagam. Na začetku je bilo, da smo se usedli v krog in si podali naokrog velik list, kamor smo lahko vpisali svoje želje. Tako smo kreirali skupaj, kaj bi še imeli na skupini.«*, druge pa niso vključene (SO3, SO4).

5.3.6. Izvedba refleksiji oziroma evalvacije

Šest sogovornic (SO1, SO2, SO4, SO5, SO6, SO8) je izjavilo, da izvajajo ustne evalvacije in da jih izvedejo tudi ustvarjalno z uporabo fotografije, risanja, videa, giba: *»So bile. V bistvu, ko smo prišli smo si najprej ogledali videoposnetke naših plesov od zadnjič. Potem smo vsakemu dali feedback.«*

SO3 je naredila sama zase pisno samorefleksijo, kot pravi: *»Po vsakem srečanju sem naredila zapis zase. Ja, kot refleksija. Čez čas sem si pisala že oporne točke tekom plesa, da ne bi pozabila. Kakšen uvid ali spoznanje – taka kvota energije, ko sem rekla, na tem pa še lahko delam. Potem sem se tudi fotografirala in razvila slike. In pod vsako sliko sem si zapisala refleksijo. Je prišlo, kar obsežno.«*

Tri sogovornice (SO7, SO9, SO10) pa niso imele izkušnje evalvacije oziroma tovrstne refleksije.

5.4. Poskusna teorija

Povzetek ankete

- Na anketni vprašalnik so pretežno odgovarjale anketiranke s poklicno izobrazbo socialne delavke, delovne terapevte, socialne pedagoginje, psihologinje, profesorice razrednega pouka, specializantke pomoči z umetnostjo in organizatorke socialne dejavnosti.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči so zaposleni na različnih delovnih mestih.
- Kar tretjina (33%) strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči dela na več področjih hkrati (npr. področje družine in področje otrok in mladostnikov).
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči pretežno (53%) uporabljajo kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati. Prevladujeta pa predvsem likovnost in pripovedovanje zgodb.
- V praksi strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije predvsem pri svojem strokovnem svetovalnem delu (26%), kar nekaj (16%) pa jih uporablja te medije kot prostočasno dejavnost. Nekaj jih je, ki izrazno-ustvarjalne medije uporabljajo tako v prostočasnih dejavnostih kot v strokovnem svetovalnem delu (11%). Nekateri (8%) pa pri svojem delu sploh ne uporabljajo izrazno-ustvarjalnih medijev.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije v povprečju 5 do 10 let in jih izvajajo 2x do 3x na teden po 2 uri na dan. Pri tem izhajajo iz potreb in želja uporabnikov.
- Izrazno-ustvarjalne medije so pri svojem delu začeli uporabljati, da bi popestrili svojega delo in razbili monotonost; zaradi večje komunikacije; izboljšanja doseganja ciljev in neposrednega stika; integracije in inkluzije; izboljšanja uporabnikove samopodobe; povečanja uporabnikovih socialnih spretnosti; motivacije za delo; lažje izraznosti njegovih stisk; večje sprostitev uporabnikov; krepitev moči; spodbujanja ustvarjalnosti in celostnega razvoja posameznika.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči so se srečali z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev pretežno med študijem. Skoraj polovica pa se je samoiniciativno seznanila s temi mediji. Nekateri so z njimi prišli v stik med nastopom delovnega razmerja.

- To, pri katerih uporabnikih (sogovornikih) uporabijo strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči izrazno-ustvarjalne medije, je zelo povezano s področjem, kjer so zaposleni (glej odgovor na četrto vprašanje). Te pristope uporabljajo pri različni populaciji pri otrocih, mladostnikih, odraslih in starih z različnimi psihosocialnimi težavami in problemi.
- Skoraj dve tretjini strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, se nista posebej strokovno izpopolnjevali za delo z njimi. Večina strokovnjakinj in strokovnjakov je začela izrazno-ustvarjalne medije uporabljati pri svojem delu, ker so ugotovili, da imajo pozitivne učinke na uporabnike.
- Na morebitno nestrokovnost zaradi tega nas opozori anketiranka pri odgovoru na enaindvajseto vprašanje, ki pravi: *»Sama menim, da je dejavnik tveganja nestrokovnost oziroma neznanje, ko se 'spuščaš' v takšne aktivnosti, zlasti z mladimi s težavami v odraščanju in okolju, saj mora vodja pričakovati, da po takšnih vsebinah lahko marsikaj 'privre' na plan, ti pa moraš s tem znati upravljati.«* Tisti, ki so se dodatno strokovno izpopolnjevali, pa so to storili doma in/ali v tujini.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči se pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji opirajo na različne strokovnoteoretske koncepte. Prevladujejo koncept delovnega odnosa soustvarjanja; koncepti o skupinski dinamiki; koncepti o komunikaciji in koncepti različnih terapevtskih pristopov. Ne glede na to, kateri strokovnoteoretski koncept uporabljajo, pa je vseh 45 anketirancev zapisalo, da pri tem upoštevajo svojo lastno osebnost in osebnost ter potrebe in želje uporabnika.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, so v praksi pogosto razvili svoj koncept dela.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči se pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji opirajo predvsem na sodelovalno paradigmo, psihodinamično, kognitivno-vedenjsko in sistemsko paradigmo. Menijo pa, da je kljub poznavanju paradigem pomembno, da zaupajo v lastno kritično presojo.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči v praksi ne postavljajo ostre ločnice med tem, kaj je strokovnoteoretski koncept, kaj je paradigma in kaj so metode in tehnike. Zaradi težav v razumevanju zato pri teh odgovorih nisem računala

frekvenc in odstotkov. Pa tudi zato ne, ker se zavedam, da so morda bili odgovori sugerirani z moje strani, ko sem v oklepajih podala nekaj možnih odgovorov.

- Poleg tega, da se anketiranci oziroma strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči naslanjajo na različno konkretno strokovno literaturo, se opirajo tudi na zapise in ideje, ki so jih sami izoblikovali in jih pridobijo pri delu z različno populacijo ljudi (glej tudi odgovore na četrto in osmo vprašanje). Katero strokovno literaturo uporabijo, je odvisno tudi od teme zanimanja, teoretičnega in paradigmatnega ter poklicnega ozadja in izrazno-ustvarjalnega medija, ki ga uporabijo.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, izvajajo dejavnosti skozi tri faze: uvod, osrednja dejavnost in zaključevanje. Običajno začnejo z vajami za zaupanje, sprostitve in spoznavanje (npr. dihalne vaje, meditacija, masaža, plesno-gibalne improvizacije); nato sledi glavna dejavnost (npr. ples, slikanje, fotografiranje) in zaključek (npr. ustna in/ali pisna refleksija, uglašeno dihanje, petje).
- Skoraj dve tretjini vprašanih (63%) pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji uporablja metodo dela s skupino.
- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji večinoma (90%) vključijo uporabnike v sam proces priprav in poznejše izvedbe z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Uporabniki se tako znajdejo v vlogi so-snovalcev programa oziroma aktivnosti, so-izvajalcev oziroma udeležencev in evalvatorjev oziroma, kot bi rekli v postmodernističnem jeziku, so aktivni sodelavci raziskovanja in ustvarjanja ter reflektiranja.
- Uspešnost lastnega dela strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči največkrat evalvirajo z ustnimi in/ali pisnimi evalvacijami. Nekateri poklicni profili (npr. delovni terapevti, psihologi) imajo izoblikovane svoje ocenjevalne instrumente, s katerimi merijo zadovoljstvo uporabnikov. V večini primerov vrednotijo zadovoljstvo uporabnikov z metodo pogovora, opazovanja in pisnih refleksij (anketnih vprašalnikov).
- Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev pri evalvaciji je v praksi sicer zelo redka, vendar odgovor ene anketiranke nakazuje na zelo široke možnosti uporabe teh pristopov (O tem več v McIntosh 2010, Kapitan 2010, Gilroy 2006.).
- 80% strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči meri učinkovitost dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji ustno (preko pogovorov in povratnih informacij uporabnikov),

s pisnimi refleksijami in opazovanjem (kar se sklada z odgovori na sedemnajsto vprašanje).

- Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči prepoznajo veliko pozitivnih učinkov pri delu z uporabniki, ko pri tem uporabijo izrazno-ustvarjalne medije; npr. izboljšanje komunikacije; krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc, občutkov smisla življenja; večja povezanost s člani skupine; večja aktivna participacija in sprejemanje lastne odgovornosti.
- V praksi se polovica strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči ne sooča z nobenimi omejitvami pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev, druga polovica pa se sooča s finančnimi, prostorskimi, organizacijskimi in kadrovskimi omejitvami. Prav tako se soočajo z nezaupanjem in nenaklonjenostjo kolegov do uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev pri delu in s podcenjevalnim odnosom vodstva ter nezaupanjem uporabnikov. Soočajo pa se tudi z moralnimi in ideološkimi dilemami.
- Anketiranci oziroma strokovnjaki, ki so se dodatno izpopolnjevali za delo s pomočjo umetnosti oziroma izrazno-ustvarjalnimi mediji, se zavedajo, da bo potrebno še nekaj časa, preden da bo to znanje družbeno priznано in širše družbeno sprejeto.
- V praksi se strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki uporabljajo pri svojem delu izrazno-ustvarjalne medije, večinoma (77%) zavedajo dejavnikov tveganja, kar nekaj pa jih meni (23%), da se ne soočajo z nobenimi dejavniki tveganja.
- Da bi omilili dejavnike tveganja ali se jim povsem izognili izbirajo strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, teme oziroma dejavnosti, ki se jim zdijo primerne za posameznika in skupino, pri tem sledijo tako potrebam in željam posameznika kot skupine; se popolnoma osredotočijo na delo; načrtujejo dejavnost in jo postopno uvedejo; delajo v sodelovanju še s kom (npr. psihologom); uporabnike seznanijo z morebitnimi dejavniki tveganja; posameznikov ne izpostavljajo dokler niso dovolj samozavestni; poudarek je na procesu in ne na produktu; predhodno pridobijo soglasje uporabnikov, če odklonijo sodelovanje ga upoštevajo. Obenem pa grede strokovnjaki sami skozi proces dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da so tako čim bolj kompetentni.

Povzetek odgovorov strokovnih delavk oziroma izvajalk na vprašanja v intervjuju

Strokovne delavke pri svojem svetovalnem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije. Najdlje jih uporablja delovna terapevtka, štiriindvajset let. V povprečju uporabljajo strokovne delavke izrazno-ustvarjalne medije več kot deset let. Pri nekaterih je uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev postala njihov način življenja.

Intervjuvanke izrazno-ustvarjalne medije poimenujejo z zelo različnimi izrazi: kreativni pristopi, tehnike, podpora z ustvarjalnostjo, pomoč z umetnostjo in kreativni mediji. Izraz »medij« je uporabila polovica intervjuvank, ne da bi jih pri tem kakor koli usmerjala, saj sem tekom pogovora uporabljala izraz »ustvarjalni pristopi«.

Pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji strokovne delavke najpogosteje uporabljajo likovnost (risba, glina, les) in gib (ples), sledijo glasba, delo z lutkami, zgodbami in fotografijo. Prevladuje pa predvsem uporaba več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati in sicer likovnosti, glasbe ter igre z lutkami. Kateri medij oziroma pristop, tehniko bodo izbrale, je odvisno od njihove strokovne usposobljenosti, lastne osebne preference do posameznega medija in populacije, s katero delajo. To so lahko otroci, mladostniki, odrasli ali stari ljudje. Temu primerno se odločijo, kateri izrazno-ustvarjalni medij bodo uporabile. Pri tem pa so pozorne še na to, da s sogovorniki oziroma uporabniki skupaj raziščejo, kateri načini izražanja so uporabnikom najbolj blizu.

Sedem strokovnih delavk oziroma intervjuvank se je za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji izobraževalo v okviru formalnega izobraževanja: na Pedagoški fakulteti v okviru specialističnega študija Pomoč z umetnostjo, na Fakulteti za socialno delo v okviru predmetov Socialno kulturno delo in izbirnega področja Kibernetika psihosocialne podpore in pomoči, na Fakulteti za zdravstvo v okviru oddelka za delovno terapijo, na Fakulteti za psihoterapevtsko znanost, Univerze Sigmund Freud v Ljubljani, na Fritz Perls inštitutu v Düsseldorf v Nemčiji.

Tri strokovne delavke se za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji niso posebej izobraževale. Več kot polovica intervjuvank se samoizobražuje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, tako da obiskujejo izkustvene delavnice, spremljajo strokovno literaturo, se strokovno izpopolnjujejo in medsebojno izmenjujejo in predajajo znanje. Pri tem črpajo znanje tudi iz

različnih smeri psihoterapije, skupinske dinamike, igranja inštrumentov, plesa in športnih aktivnosti.

Ena izmed intervjuvank je izpostavila, kako pomembno je, da se osebe, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, izobrazijo za delo z njimi, saj lahko nezadostna strokovna usposobljenost v določenih okoliščinah predstavlja dejavnik tveganja.

Strokovne delavke torej uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri vseh starostih skupinah oziroma pri zelo raznoliki populaciji, od otrok, mladostnikov, mlajših odraslih, odraslih do starih ljudi. Pri tem jih uporabljajo pri različnih vrstah težav, na primer pri poškodbi glave, multipli sklerozi, težavami z vedenjem, težavami z duševnim zdravjem, cerebralno paralizi in odvisnostjo od prepovedanih drog.

Strokovne delavke pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev prepoznajo veliko več pozitivnih učinkov oziroma prednosti kot negativnih učinkov oziroma pomanjkljivosti.

Prepoznanih prednosti pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji je veliko in sem jih razdelila v dve podkategoriji: v prvo sodijo prednosti, ki pomagajo strokovnim delavkam in tako posredno sogovornikom oziroma uporabnikom (te se nanašajo na celo vrsto strokovnih spretnosti delavk v kontekstu pomoči: so medij za vzpostavitev delovnega odnosa in osebnega stika; omogočijo pridruževanje in vzpodbujanje komunikacije s sogovorniki ter odpiranje pomembnih tem oziroma vsebin; omogočijo preokvirjanje, da spodbudijo premik fokusa od problema v rešitev in iskanje izjem oziroma hitro spreminjanje perspektive; sproži se aktivacija desne hemisfere možganov (ustvarjalnost, širjenje polja različnih perspektiv in rešitev); pospešujejo doseganje želenih razpletov in krepijo vire moči; omogočajo izvajanje diagnostike oziroma spoznavanje uporabnika; povečajo dejavno aktivnost uporabnikov (dokončajo izdelek, različne izkušnje dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji prenesejo na vsakdanje življenje); omogočajo vzpostaviti varen prostor za drugačen način (samo)izražanja; omogočajo raznoličnost (samo)spoznavanja in (samo)raziskovanja tako uporabnikov kot strokovnih delavk; spodbujajo »tihe« člane, da spregovorijo na ustvarjalen način; omogočajo odkrivanje potencialov oziroma virov sogovornikov). V drugo kategorijo sodijo prednosti za sogovornike oziroma uporabnike, ki se kažejo v tem, da olajšujejo (samo)izražanje in razreševanje težav uporabnikov; pomagajo uporabniku osvetliti težko razumljive situacije; omogočajo vpogled v odnose v družini (na primer otrok–starši); omogočijo uporabniku stik s čustvi, doživljanji, posredno izražanje čustev in

predelavo čustev ter svoje zgodbe; osvobajajo uporabnika strahu in prispevajo k razvoju občutka varnosti, zaupanja, k doseganju pozitivnih izkušenj, zadovoljstva, občutkov svojskosti in pomembnosti; omogočajo sprostitev sogovornika (telesno in duhovno); omogočijo uporabniku, da prenese izkušnje dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji na druga življenjska področja (uspeh); povečajo koncentracijo, ustvarjalnost, motivacijo, predstavljenost in aktiviranje desne hemisfere možganov; omogočajo sogovornikovo izražanje spretnosti (motorične, procesne, organizacijske, interakcijske) in učenja (samo)organiziranosti ter spodbujanje delovnih navad, samostojnosti in motivacije). Lahko povzamem, da se prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji izražajo v procesih, ki se odvijajo na kognitivni ravni, na čustvenotelesni ravni in na odnosnosocialni ravni.

Potencialni dejavniki tveganja oziroma negativni učinki (pomanjkljivosti) dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji se močno prepletajo z varovalnimi dejavniki.

Potencialne dejavnike tveganja sem razdelila v štiri podkategorije: V prvo kategorijo prištevam odgovore, v katerih intervjuvanke niso opazile negativnih učinkov (polovica intervjuvank pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji do sedaj ni opazila negativnih učinkov, medtem ko je polovica intervjuvank spregovorila o potencialnih dejavniki tveganja); druga kategorija zajema organizacijsko-procesne potencialne dejavnike tveganja (npr. pomanjkanje denarja za izvedbo izrazno-ustvarjalnih delavnic; nezadostno poznavanje sogovornikov oziroma uporabnikov; prezgodnja uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev; nepozornost na čas oziroma pravočasni zaključek procesa dela; prevelika skupina; kadar se ne zagotovi varnega in zaupnega prostora za delo ter zaključitev procesa dela z dobrimi občutki oziroma zaključenimi vsebinami); v tretjo kategorijo lahko uvrstimo potencialne dejavnike tveganja, ki so povezani s strokovnimi spretnostmi delavk in njihovimi osebnimi lastnostmi (npr. prevelika radovednost strokovne delavke; nespoštovanje uporabnikovega osebnega prostora; zloraba zaupanja; nepoznavanje dela s čustvi; neznanje oziroma nezaveščenost strokovnih delavk o notranjih procesih, ki jih sprožijo mediji; nepoznavanje specifik dela z določeno populacijo in izrazno-ustvarjalnimi mediji; neusposobljenost strokovnih delavk za delo z mediji; neznanje o tem, kaj želimo doseči s posameznim medijem); v četrto kategorijo pa sodijo potencialni dejavniki tveganja, povezani s sogovorniki oziroma uporabniki (npr. odpor sogovornikov do dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in njihove dosedanje neprijetne izkušnje z njim, kar posledično pomeni, da mora imeti to strokovni delavec ozaveščeno in mora biti previden

pri tem, na kakšen način dela in kateri izrazno-ustvarjalni medij bo izbiral, kajti s tem bo zagotovil dodatni varovalni dejavnik. Pomembno je, da predhodno povpraša po uporabnikovih izkušnjah dela s posameznim izrazno-ustvarjalnim medijem; možnost samopoškodbe z ostrimi predmeti).

Prepoznanih varovalnih dejavnikov je zelo veliko in sem jih razdelila v tri podkategorije: v prvi so varovalni dejavniki, povezani s sogovorniki oziroma uporabniki (npr. biti sprejet v skupino); v drugo sodijo varovalni dejavniki, povezani s strokovnimi spretnostmi delavk in njihovimi osebnimi lastnostmi (npr. spoštovanje sogovornikovega osebnega prostora; znanje strokovnih delavk o skupinskem delu in skupinski dinamiki; znanje in razumevanje o procesu dela, namenu in smislu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji; predhodno raziskovanje uporabnikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načinov izražanja, ciljev in virov; znanje o tem, kdaj uporabiti izrazno-ustvarjalne medije in kdaj jih ne in katere notranje procese lahko sprožijo; upoštevanje uporabnika in njegovih omejitev; sprejemanje različnih čustvenih odzivov; izražanje v jeziku uporabnika; priznanje strokovnih delavk, da vsega ne vedo, a so na razpolago; predpriprava strokovnih delavk na različne čustvene odzive; znanje o rabi dotika; spretnost (samo)opazovanja dogajanja v skupini; šolanost in poznavanje posameznih teorij); v tretjo pa prištevam varovalne dejavnike, povezane z organizacijo in izvedbo procesa dela (predhodna priprava prostora; ustvarjanje domačega oziroma varnega vzdušja; predhoden pogovor o željah, pričakovanjih in interesih ter delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji; predhodno medsebojno spoznavanje; poudarjanje procesa dela in ne izdelkov; postopno uvajanje v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji; delo v timu; skrbna izbira teme; zagotovitev prostora za umik; struktura poteka delavnice; zaključimo proces dela tako, da gre uporabnik z dobrimi/prijetnimi občutki domov; zagotovitev ustreznih materialov za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji; če pride na koncu srečanja oziroma v zaključni fazi do odpiranja osebnih tem, omogočimo ali damo nalogo za domov; pozornost na velikost in sestavo skupine; delo s sovodjo; jasna razdelitev vlog; sprotno odzivanje na dogajanje v skupini; jasno in prilagojeno podajanje navodil).

Delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji poteka v treh fazah: a) uvodna faza oziroma faza ogrevanja, uglaševanja namenjena medsebojnemu spoznavanju uporabnikov in strokovnih delavk (raziskovanju sogovornikove zgodbe, virov moči in njegovega načina izražanja); dogovarjanju o načinu dela (element delovnega odnosa – dogovor o sodelovanju); izražanju pričakovanj, želja in podelitvi vtisov; vzpostavitvi delovnega odnosa; izvajanju

vaj za ogrevanje, razgibavanje, sproščanje, umiritev b) faza osrednje dejavnosti oziroma delovna faza namenjena ustvarjanju in izražanju z izrazno-ustvarjalnimi mediji in pogovoru o ustvarjenem in občutkih ob tem ter predstavitvi drugim članom v skupini c) faza zaključevanja namenjena umiranju in sproščanju uporabnikov; podajanju povratnih informacij (podelitev občutkov in misli ter pričakovanj za naprej; pregledu tega, kaj je uspelo in definiranje korakov za naprej).

Intervjuvanke so večinoma govorile o strokovnoteoretskih okvirih svojega dela nasploh, in te toliko specifično v povezavi z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Izmed desetih so štiri izjavile, da nimajo ozaveščenega tega, kateri strokovnoteoretski okvir uporabljajo, oziroma to težko ubesedijo. Iz ostalih intervjujev sem lahko razbrala, da se strokovne delavke pri svojih delovnih pristopih opirajo na postmodernistično oziroma hermenevitično in bolj tradicionalno objektivistično paradigmo. Njihovi pristopi so različni: pristop gestalt terapije, delovne terapije, integrativne terapije, narativne pristope, holističen pristop, (humanistična) psihoterapija, umetnostne terapije (gibalna terapija; plesna terapija, telesna terapija, psihodrama).

Pri tem uporabljajo različne teorije, koncepte, metode in tehnike: koncept delovnega odnosa, koncept družinske dinamike, teorijo potreb (Maslow), koncept skupinske dinamike, sistemsko teorijo, kibernetiko psihosocialne pomoči in psihoterapije ter eklektični pristop.

Intervjuvanke zelo različno poimenujejo sogovornike oziroma uporabnike, odvisno od njihovega poklicnega profila in organizacije, v kateri so zaposlene. Tako za uporabnike uporabljajo izraze kot so: pacienti, klienti, sogovorniki, člani skupine in strokovnjaki iz izkušenj.

Več kot polovica strokovnih delavk je izjavila, da uporabniki ne sodelujejo pri izbiri teme, ampak to že vnaprej določijo one, v nekaterih primerih v sodelovanju s timom. Uporabnikovo mnenje upoštevajo predvsem v izvedbenem delu. Le ena strokovna delavka določi temo skupaj z uporabnikom. Druga strokovna delavka navaja svojo prakso, kjer uporabnik predlaga temo, na kateri bi želel delati. Teme so zelo raznolične: spoznavanje sebe, odnos do telesa, doživljanje sebe v prostoru, strahovi, nočne more, odnos s starši, izražanje čustev, komunikacija, razvijanje potencialov, družina, socialne mreže, dogodki v skupini.

Metodi dela, ki jih uporabljajo strokovne delavke pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji, sta metoda dela s skupino in metoda dela s posameznikom. Polovica intervjuvank pravi, da uporablja kombinacijo teh dveh metod, druga polovica pa, da uporablja predvsem metodo dela s skupino. Dve vprašani uporabljata zlasti metodo dela s posameznikom. Metoda dela s skupnostjo sploh ni bila omenjena.

Strokovne delavke so spregovorile o evalvaciji svojega dela nasploh in ne toliko specifičnega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Kot vrsto evalvacije uporabljajo osebno refleksijo, intervizijo ali supervizijo. Način evalvacije sta predvsem ustna evalvacija (merska lestvica, reka življenja, vprašanja, delovnoterapevtski intervju) in pisna evalvacija s pomočjo vprašalnikov ali kombinacija ustne in pisne evalvacije, pri čemer zgolj nekatere pri tem uporabijo tudi izrazno-ustvarjalne medije (risanje, reka življenja). Izvajalke evalvirajo proces dela in zadovoljstva udeležencev, predvsem vmes in na koncu, nekatere tudi na začetku (začetna pričakovanja). Evalvacijo največkrat izvedejo skupaj s sogovorniki, tri intervjuvanke pa so navedle, da izvajajo evalvacijo brez sodelovanja uporabnikov. Kljub temu so v pogovoru izpostavile potrebo, da bi evalvacijo izvajale skupaj z uporabniki, in pri tem izpostavile željo, da bi to potekalo v pisni obliki oziroma z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev.

Štiri strokovne delavke (socialna delavka, socialna pedagoginja, psihoterapevtka, psihologinja) so v intervjuju opozorile tudi na pomen skrbi zase, ko delaš z ljudmi. Menijo, da med delom z uporabniki hkrati delaš tudi na sebi, zato je pomembno, da poskrbiš za lastno psihohigieno. Pri tem so izpostavile sprotno »delo na sebi«, supervizijo in pogovor s sodelavci (to je intervizija kot metoda vrstniške supervizije).

Povzetek odgovorov sogovornikov na vprašanja v intervjuju

Mlajše sogovornice, stare 14 in 19 let, so včlanjene v plesno-gibalno dejavnost od eno do dve šolski leti. Sogovornici srednjih let (36, 43) sta vključeni v dejavnost osem in devet mesecev. Sogovornice v poznih šestdesetih letih starosti so vključene v dejavnost po več let, od pet do osemnajst.

Vzroki za to, da so se včlanile v dejavnost z izrazno-ustvarjalnimi mediji, so zelo raznolični. Ene so se same tako odločile zaradi zainteresiranosti za delo z gibom, druge so

v te dejavnosti napotili psihologi ali pa so jih priporočile prijateljice. Ene so se vključile zato, ker so se znašle v težki življenjski situaciji, druge so poskušale preko gibanja izvajati samosupervizijo.

Sogovornice so videle veliko pozitivnih učinkov oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Med njimi so: sprostitve v širokem smislu (telesna, duhovna, duševna) in ker poteka delo z izrazno-ustvarjalnimi pristopi pri vseh sogovornicah v skupinah, so toliko bolj pomembni še druženje, samospoznavanje, lažje izražanje čustev, lažje učenje, preokvirjanje, postavljanje meja, obuditev potencialov, boljše razpoloženje, samoobvladovanje, večja samozavest in samosupervizija.

Večina sogovornic ne vidi negativnih učinkov (pomanjkljivosti) oziroma potencialnih dejavnikov tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Navedle so le štiri potencialne dejavnike tveganja, kot so: pomanjkanje financ, številčno velika skupina in premalo strukturiran proces dela ter nejasna vloga vodje.

Šest sogovornic je izrazilo, da ne želijo biti vključene v pripravo in samo izvedbo izrazno-ustvarjalne dejavnosti, dve sogovornici sta že vključeni v pripravo dejavnosti.

Evalvacijo oziroma refleksijo izvajajo strokovne delavke s sogovornicami predvsem ustno, in sicer z uporabo izrazno-ustvarjalnega medija. Tako uporabijo za evalvacijo fotografijo, risanje, video ali gib. V primeru, ko je sogovornica za »samosupervizijo« uporabljala plesno-gibalni gib, je nato izvedla pisno samorefleksijo.

IV. SKLEPNA DISKUSIJA IN ZAKLJUČEK

1. RAZPRAVA O REZULTATIH RAZISKAVE IN POSKUSNE TORIJE

Raziskava stanja in potreb po izrazno-ustvarjalnih medijih na področju socialnega dela in sorodnih poklicev pomoči je potekala s pomočjo spletne ankete in poglobljenih intervjujev z izvajalkami izrazno-ustvarjalnih dejavnosti in uporabnikov, ki so vključeni v te dejavnosti.

Iz sistematično zbranih in analiziranih podatkov sem pridobila odgovore na postavljena raziskovalna vprašanja in potrdila postavljene teze.

Kot je razvidno iz Slike 1.36., sem na podlagi kodiranih odgovorov oblikovala naslednjih dvanajst kategorij.

Slika 1.36: Raziskovalne teme

Omenjenih dvanajst tem se razveja v naslednje (pod)kategorije, prikazane na Sliki 1.37.

1.37: Kategorije raziskovanja

Na podlagi analiziranih empiričnih podatkov in teoretičnega raziskovanja lahko delno potrdim prvo tezo:

Teza 1: Vsako poklicno področje podpore in pomoči ter vsak izrazno-ustvarjalni medij ima specifično razvojno zgodovino, strokovnoteoretske koncepte, delovne pristope, metode in tehnike. Sodobno socialno delo in sorodni poklici pomoči se med seboj bolj razlikujejo glede na temeljne epistemološke predpostavke oziroma znanstveno paradigmo, iz katere izhajajo, kot glede na zgoraj omenjene razvojnozgodovinske, konceptualne in metodološke specifičnosti. Večina strokovnjakov podpore in pomoči z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev se v svojih pristopih opira na postmoderno sodelovalno, participacijsko (konstruktivistično, socialnokonstrukcionistično) epistemologijo (paradigmo), ki jo v socialnem delu uteleša (tudi) koncept delovnega odnosa soustvarjanja.

Ker se je raziskovanje vsakega poklicnega področja posebej izkazalo za preobsežno, sem v disertacijo vključila zgolj primerjavo osnovnih opredelitev in posebnosti posameznih poklicnih področij v primerjavi s socialnim delom, zlasti z vidika procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in odnosa med izvajalko in uporabnico (več v II. delu, 2. poglavje). Na podlagi virov, ki sem jih raziskovala v teoretičnem delu, lahko posredno sklepam, da ima vsako poklicno področje svojo specifično razvojno zgodovino, strokovnoteoretske koncepte, delovne pristope, metode in tehnike ter različne pristope pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji (več v II. delu, 6. poglavje). Tako prve teze ne morem v celoti potrditi in vidim možnosti za nadaljnje raziskovanje. Potrditev prve teze bi zahtevala kompleksno samostojno disertacijo.

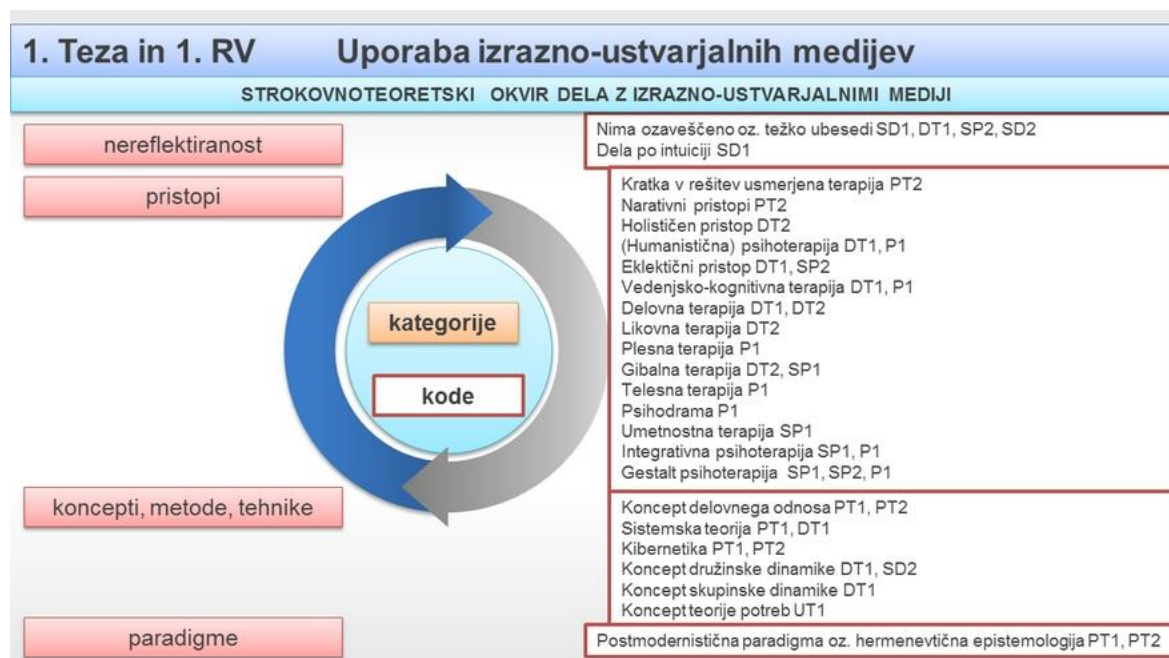
V teoretičnem in empiričnem raziskovanju se je delno pokazalo, da se največje razlike pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji znotraj socialnega dela kažejo predvsem pri uporabi različne epistemologije, ki pa vseeno temeljijo na določenih razvojnozgodovinskih, konceptualnih in metodoloških specifičnostih (več v II. delu, 3. in 4. poglavje).

Empirična raziskava je zajemala premajhen vzorec, da bi lahko iz njega posplošila, da izvajalke dela uporabljajo večinoma konstruktivistično paradigmo. Podrobneje sem poskušala ugotoviti, kateri so bili strokovnoteoretski pristopi v okviru umetnostne terapije. Vsi pristopi se ne naslanjajo na konstruktivistično paradigmo (več o tem v II. delu, poglavje 6. poglavje).

Iz odgovorov anketiranih strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči v spletni anketi je razvidno, da se pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji opirajo na različne strokovnoteoretske koncepte. Prevladujejo koncept delovnega odnosa soustvarjanja, koncepti o skupinski dinamiki, koncepti o komunikaciji in koncepti različnih terapevtskih pristopov. Ne glede na to, kateri strokovnoteoretski koncept uporabljajo, pa je vseh 45 anketirancev zapisalo, da pri tem upoštevajo svojo lastno osebnost in potrebe in želje uporabnika.

Prav tako je iz odgovorov intervjuvank oziroma izvajalk z izrazno-ustvarjalnimi mediji razvidno, na katere strokovnoteoretske koncepte se naslanjajo pri svojem delu. Izpostavile so predvsem koncept delovnega odnosa soustvarjanja, koncept družinske dinamike, koncept skupinske dinamike, koncept teorije potreb, koncepte o komunikaciji in koncepte različnih terapevtskih pristopov. Na tej osnovi lahko ugotovim, da se večina strokovnjakov

podpore in pomoči pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev v svojih pristopih opira na postmoderno sodelovalno, participacijsko (konstruktivistično, socialnokonstruktivistično) epistemologijo (paradigmo), ki jo v socialnem delu uteleša (tudi) koncept delovnega odnosa soustvarjanja.

Slika 1.38: Strokovnoteoretski okvir

V navezavi na prvo tezo sem postavila prvo raziskovalno vprašanje: 1. *Ali in če da, v čem (epistemologija oziroma paradigma, strokovnoteoretski koncepti, delovni pristopi, metode, tehnike) je podpora in pomoč z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu danes specifična v primerjavi s sorodnimi poklici pomoči, ki prav tako pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne pristope?*

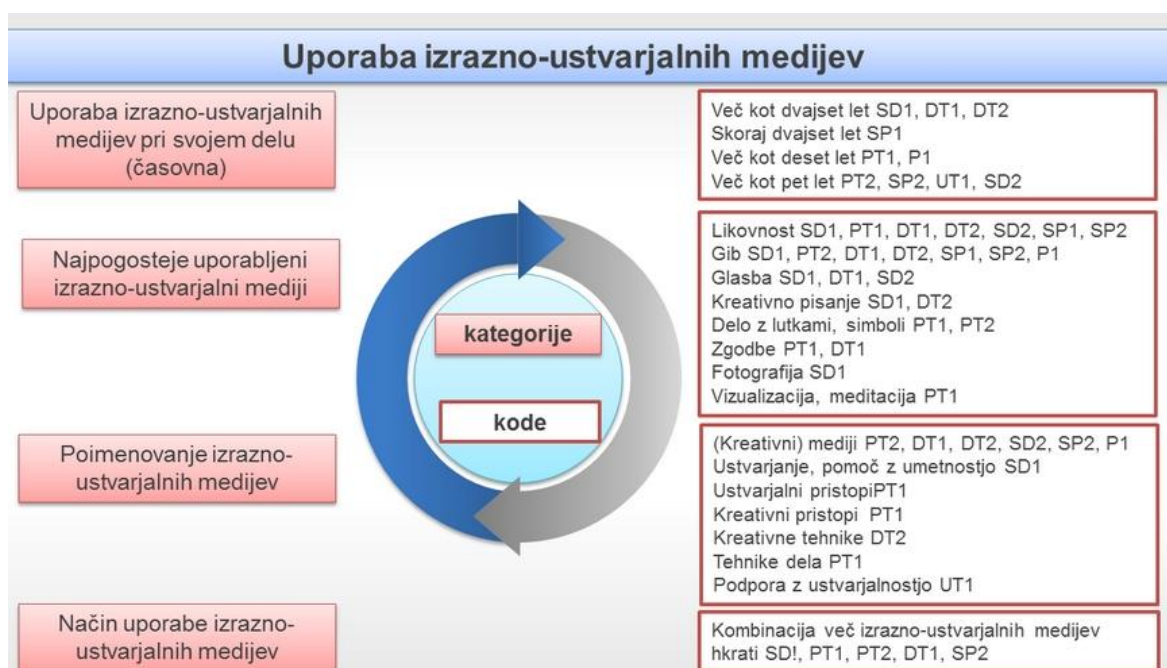
Iz analiziranih rezultatov ankete in poglobljenih intervjujev ne morem odgovoriti na vprašanje, kako sta pomoč in podpora z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu specifični v primerjavi s sorodnimi poklici pomoči. Menim, da je bil vzorec premajhen, obenem pa nisem dovolj jasno zastavila vprašanja o tem, v čem je po njihovem mnenju specifika njihovega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji znotraj njihovih poklicnih področij. Glede na to, da nisem dobila potrebnih empiričnih podatkov, ugotavljam, da bi morala to

vprašanje bolj premišljeno postaviti, ko sem oblikovala zasnovo raziskave. Zaradi njihovih odgovorov tega raziskovalnega vprašanja nisem mogla potrditi. Izkazalo se je, da je bilo vprašanje neustrezno zastavljeno in ni zahtevalo konkretnjšega opisa, kako to delajo, zato iz njihovih odgovorov nisem mogla razbrati, ali moja teza drži. Izvajalke dela za izrazno-ustvarjalnimi mediji sem vprašala za dovoljenje, če bi smela izvesti opazovanje z udeležbo, vendar se uporabnice s tem niso strinjale.

Pri poskusu opredelitve specifičnosti pomoči in podpore z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu v primerjavi s sorodnimi poklici sem izhajala iz teoretične ugotovitve Blaža Mesca, ki pravi, da je pri socialnem delu za razliko od sorodnih poklicev bolj razvidna refleksija uporabljenih konceptov, paradigem, metod, teorij in evalvacij oziroma, da je »popolnoma spregledano empirično, več kot očitno, naravnost vpadljivo in preplavljajoče dejstvo, da socialni delavci že sto let reflektirajo svoje praktično delo, ga evalvirajo, na tej podlagi izboljšujejo, ustvarjajo nove pristope, da, skratka, že ves ta čas, empirično, s preučevanjem in *kritičnim reflektiranjem prakse* ustvarjajo svojo posebno vedo.« (2006: 244) Mesec nadaljuje: »Veda v socialnem delu je tesno povezana z drugimi vedami, družboslovnimi, humanističnimi, kulturološkimi; opira se na njihova spoznanja, jim pa daje na voljo tudi svoje izsledke ob proučevanju svojega posebnega predmeta. Veda o socialnem delu deluje kot vmesnik, ki prevaja znanje temeljnih ved v obliko, primerno za praktično uporabo, in vrača temeljnim vedam spoznanja o praksi reševanja socialnih problemov; deluje pa tudi kot avtonomno področje znanstvenega raziskovanja postopkov pomoči in njihovega konteksta. Veda o socialnem delu (boetika) sodi k vedam o ravnanju, kot smo jih nekaj našli zgoraj« (prav tam).

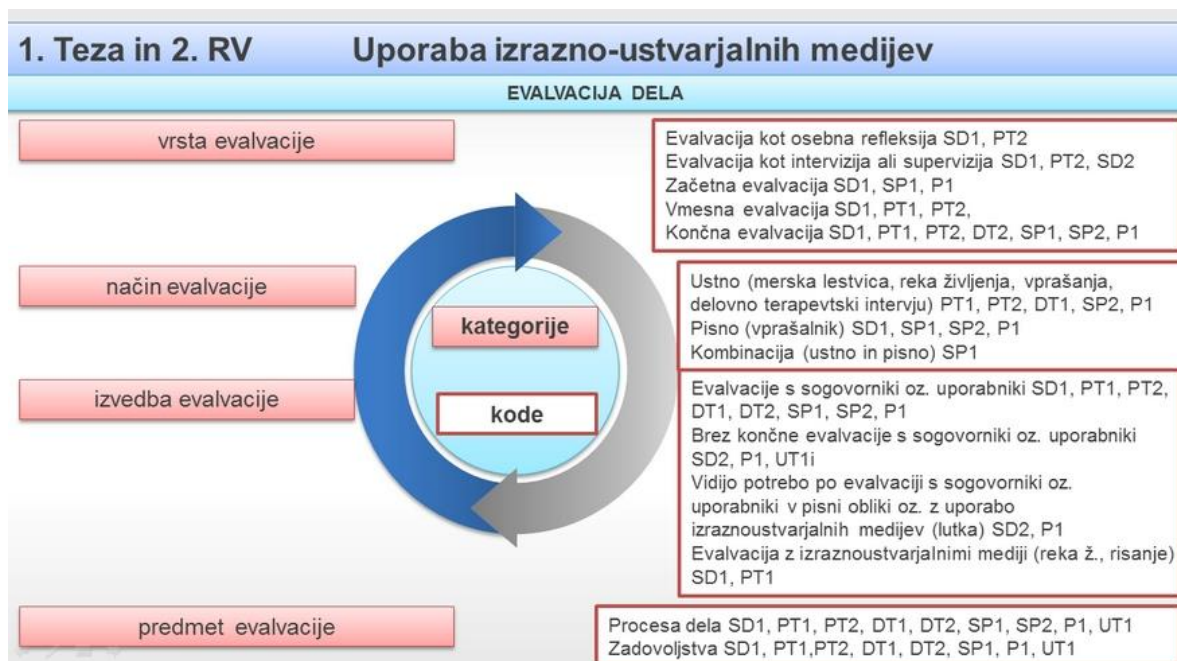
Kot ugotavlja Mesec (2006: 236), pri socialnem delu ne gre le za doseganje sprememb in reševanje »vsakršnih problemov, ampak reševanje socialnih problemov, pojmovanih kot težave in stiske konkretnih oseb pri zadovoljevanju temeljnih materialnih potreb: težnje po pridobitnem delu, osnovni usposobitvi, izobrazbi in vzgoji, skrbstvu v primeru nesamostojnosti in po funkcionalni socialni mreži.« (prav tam: 237) Izsledki raziskave v pričujoči disertaciji potrjujejo, da lahko k temu veliko prispevajo izrazno-ustvarjalni mediji, čeprav se nanašajo na vse sorodne poklice pomoči, in ne samo na socialno delo.

Večina strokovnih delavk, ne glede na poklicni profil, uporablja izrazno-ustvarjalne medije v povprečju od pet do deset let. Prav tako jih večina uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati, kar pomeni, da uporabljajo integrativne pristope (povezovanje različnih medijev izražanja). Najpogosteje uporabljajo likovni medij, gib in pripovedovanje zgodb. Od strokovne usposobljenosti strokovnih delavk in njihove osebne naklonjenosti do posameznega medija ter specifične populacije, s katero delajo, je odvisno, kateri medij bodo uporabile. V praksi strokovne delavke sorodnih poklicev pomoči uporabljajo izrazno-ustvarjalne pristope predvsem pri svetovalnem delu. Nekaj jih te pristope uporablja v okviru prostočasne aktivnosti. Delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji izvajajo dvakrat do trikrat na teden, od ure in pol do dve uri na dan.

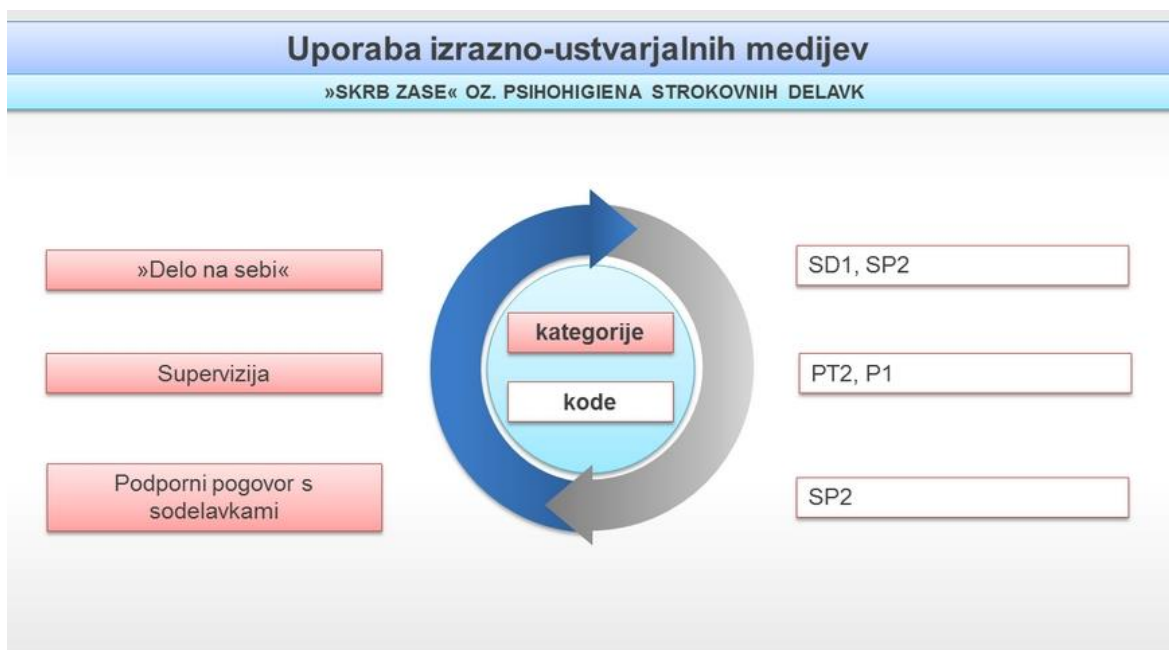
Slika 1.39: Pregled uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev

Drugo raziskovalno vprašanje: 2. Ali strokovnjaki podpre in pomoči evalvirajo svoje delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji in če da, katere metode evalvacije uporabljajo?

Slika 1.40. Evalvacija

Izsledki raziskave kažejo, da v večini primerov izvajalke oziroma intervjuvanke izvajajo evalvacije svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Med intervjuvankami so ena socialna delavka, ena psihologinja in ena umetnostna terapevtka odgovorile, da ne izvajajo evalvacije. Tiste intervjuvanke, ki so odgovorile, da uspešnost lastnega dela evalvirajo, evalvacijo izvajajo s pomočjo anketnih vprašalnikov, timskih sestankov, intervizijskih srečanj in supervizij, samoevalvacij, samorefleksij in s pogovori z mentorji in sogovorniki oziroma uporabniki. Najpogostejši načini evalvacije so ustni (merska lestvica, reka življenja, vprašanja, delovnoterapevtski intervju), pisni (s pomočjo vprašalnikov) in kombinirani (ustno in pisno). Pri tem evalvirajo proces dela in zadovoljstvo udeležencev, predvsem med procesom in ob zaključku procesa dela, nekatere tudi na začetku. Evalvacijo izvedejo skupaj s sogovorniki. V večini primerov vrednotijo zadovoljstvo uporabnikov predvsem z metodo pogovora, opazovanja in pisnih refleksij (anketnih vprašalnikov). Vključene intervjuvanke (npr. delovni terapevtki, psihologinja) imajo izoblikovane svoje ocenjevalne instrumente, s katerimi merijo zadovoljstvo uporabnikov.

Slika 1.41: Psihohigiena strokovnih delavk

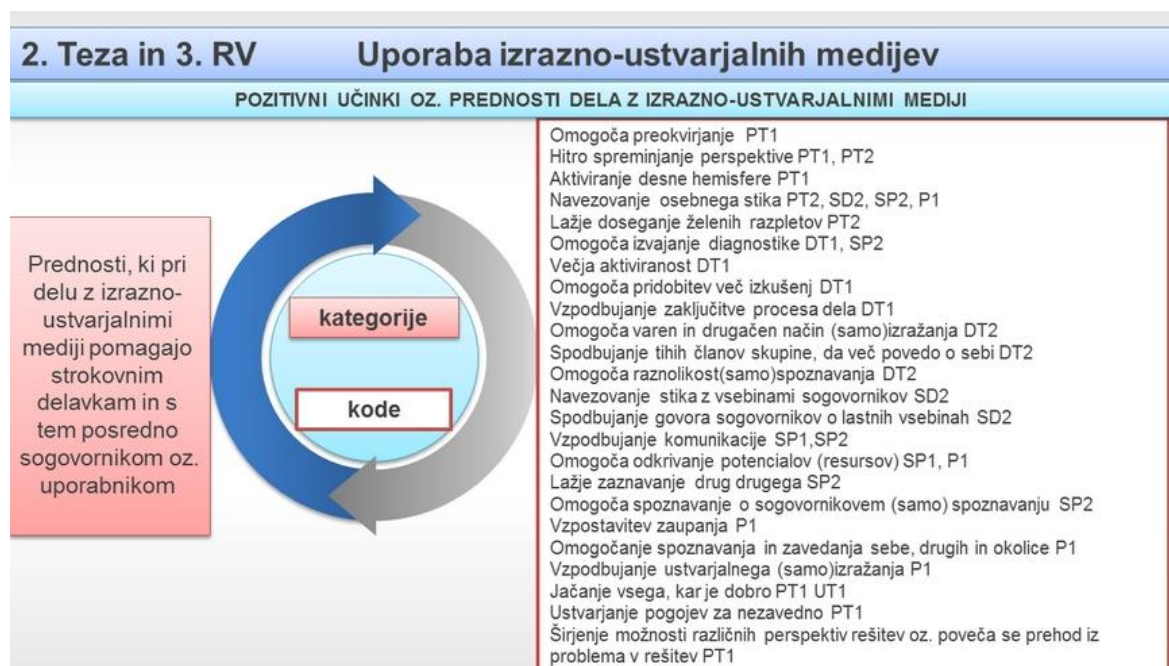
Strokovne delavke so v pogovoru izpostavile, da vidijo potrebo po tem, da bi svoje delo evalvirale skupaj z uporabniki, v pisni obliki, pa tudi z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev. Raziskava je pokazala, da strokovne delavke, ki so sodelovale v intervjuju, v svoji praksi zelo redko uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri evalvaciji. O uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev pri evalvaciji obširneje pišejo McIntosh 2010, Kapitan 2010 in Gilroy 2006.

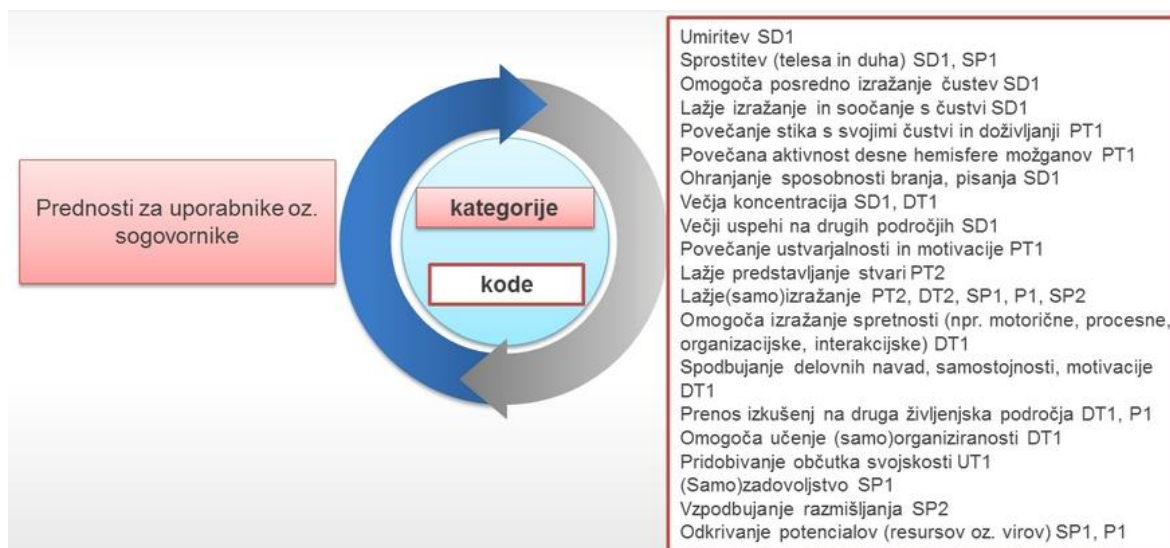
Glede na to, da so izvajalke izjavile, da večinoma izvajajo izrazno-ustvarjalne dejavnosti v skupini, me je zanimalo, kako poteka delo v skupini. V literaturi sem redkokdaj zasledila, da bi evalvacijo za načrtovanje skupine uporabili čisto na začetku. O tem spregovorita Toseland in Rivas (2014: 436-437), ki pravita, da sta dve pomembni metodi evalvacije za načrtovanje skupine: a) pridobitev informacije o programu, tehničnih podatkih in materialih za posebne skupine, ki jih ima izvajalka namen voditi, in b) izvajanje ocene potreb, da določimo izvedljivost organiziranja načrtovane skupine.

Teza 2: Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči ima številne pozitivne učinke in poveča možnosti za uspešno podporo in pomoč.

Na podlagi empiričnih rezultatov raziskave potrjujem drugo tezo, kar utemeljujem z odgovori na tretje raziskovalno vprašanje: **3. Kateri so pozitivni učinki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev na področju podpore in pomoči?**

Iz odgovorov anketiranih strokovnjakinj sorodnih poklicev pomoči v spletni anketi in iz odgovorov strokovnih delavk v intervjuju je razvidno, da prepoznajo veliko pozitivnih učinkov pri delu z uporabniki, ko pri tem uporabijo izrazno-ustvarjalne medije npr. izboljšanje komunikacije; krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc, občutkov smisla življenja; večja povezanost s člani skupine; večja aktivna participacija in sprejemanje lastne odgovornosti za svoje življenje.

Slika 1.42: Prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Kot je razvidno iz empirične raziskave, se pozitivni vplivi uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev tako za uporabnike kot za strokovne sodelavke kažejo zlasti v tem, da jim omogočijo lažje (samo)izražanje, navezovanje osebnega stika, da se lažje sprostijo (telesno in duševno), povečanja koncentracije, odkrivajo nove potenciale, razvijajo razmišljanje in prenašajo izkušnje na druga življenjska področja. To se sklada s teoretičnimi ugotovitvami (II. del, 7. poglavje) avtorjev, kot so npr. Payne (1992), Bunt (1994), Warren (1993).

Iz odgovorov v intervjujih je razvidno, da strokovne delavke pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji upoštevajo glas uporabnic, v skladu z dobro prakso vsakega socialnega, ki »ko dela s klientom, [...] izhaja iz apriornega spoštovanja človekove svobode, njegove avtonomije in samodeterminacije« (Mesec, 2006: 238) in omogoča klientu, da »sam odloča o svoji usodi, ne mi ali kdor koli drug namesto njega (razen v izjemnih primerih)« (prav tam).

Odgovor na četrto raziskovalno vprašanje: **4. Katera metoda prevladuje pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči: metoda dela s skupino, s posameznikom ali s skupnostjo**, se glasi: **metoda dela s skupino**.

Slika 1.43: Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Strokovne delavke uporabljajo pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji predvsem metodo dela s skupino, takoj za njo pa metodo dela s posameznikom. Le ena strokovna delavka je omenila metodo dela s skupnostjo. Metoda dela s posameznikom prevladuje zlasti pri poklicnem profilu psihoterapevt. Kot metoda dela prevladuje delo s skupino, kjer se razvijajo sodelovanje, sprejemanje, podpiranje, soodgovornost, zaupanje, poslušanje, komuniciranje ter nenehno usklajevanje, empatija in skupen cilj. Menim, da je tako zato, ker je uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev v obliki delavnic bolj umeščena v naš prostor kot individualni pristopi. Kot povedo uporabniki, jim je delo v skupini bližje, vseč jim je, ko se doživljajo sprejete od sočlanov, kar jih bogati tudi v smislu osebnega razvoja. Res pa je tudi, da je metoda dela zelo odvisna od potreb uporabnice.

Metoda dela v skupnosti (socialno delo na mezzo in makro ravni) je razvidna na primer v projektih dela z brezdomci (gledališče zatiranih – delo študentov socialne pedagogike na Pedagoški fakulteti), z zaporniki (glasba – delo študentov Oddelka za etnomuzikologijo na Filozofski fakulteti).

Kot primer dela na vseh treh ravneh navajam na primer Društvo Plus5, ki sem ga že predstavila v II. delu 3. poglavje. Ko delajo individualno z uporabnikom, delajo na mikro

ravni socialnega dela (delo s posameznikom); interesne skupine, v katere se vključujejo tudi svojci uporabnikov (npr. likovna ustvarjalnica, glasbene urice, plesna gibalnica, fotografska skupina, Poezija in proza forum), ki se oblikujejo ob tem delujejo na mezzo ravni; ko prirejajo razstave likovnih, fotografskih in ostalih del njihovih članov in uporabnikov pa je to delovanje na makro ravni (sodelujejo z različnimi institucijami: fakultete, osnovne šole, javni zavodi – s širšo skupnostjo.) Namen in cilj tega društva je povečati socialno vključenost različnih skupin ljudi, ki v danem trenutku to potrebujejo, pa sami ne zmorejo doseči, zato da lažje dosegajo svoje cilje.

V uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev na mezzo in mikro ravni v praksi socialnega dela prištevamo na primer: izdajo glasbenega ali video projekta z osebami, ki so npr. brezposelne; izdaja stenskega koledarja s provokativnimi slikami na temo »Ali so telesa brezdomcev lahko erotična?«; glasbeni projekti (npr. rock glasba za mlade; otroški muzikal; glasbene delavnice za otroke z različnimi kulturnimi ozadji); izvedba gledališča v zaporih oziroma projekt gledališča z ljudmi, ki so odvisni od alkohola in drugih prepovedanih substanc. Prav gledališče je na primer umetnostna oblika, v kateri se srečujejo vsi ostali izrazno-ustvarjalni mediji, kot so glasba, gibanje, govor, pisanje besedil, slikanje, oblikovanje, šivanje kostumov za nastop in drugi. Pri vseh teh dejavnostih se odvija intenzivni proces rasti posameznikove identitete, samopodobe in motivacije.

Med drugimi primeri uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev pri nas so na primer sodelovanje dramske skupine iz Centra Dolfke Boštjančič na mednarodnem festivalu uličnih gledališč Ana Desetnica ali na primer društvo za brezdomce, ki izdaja svoj časopis, *Kralji ulice*.

Tako lahko izrazno-ustvarjalni mediji podpirajo tudi širša družbena gibanja, npr. akcije proti socialni izključenosti, proti vsaki obliki političnega ogrožanja, proti ogrožanju človekovih pravic, proti omejevanju umetnosti in kulture itd., lahko pa potekajo tudi akcije za svobodo mišljenja in izražanja, za mrežno sodelovanje, za vključevanje ljudi v družbeno dogajanje in sooblikovanje (npr. begunci) itn.

Ob pogovoru z izvajalkami sem spoznala, kako pomembno je, da pred začetkom dela opredelimo namen skupine, ki »mora biti dovolj širok, da zajame različne individualne cilje, pa tudi dovolj specifičen, da opredeli skupni značaj namena skupine«. (Toseland & Rivas, 2014:164). Namen skupine je potrebno opredeliti zato, da člani vedo, zakaj so skupaj v skupini in kam so usmerjeni. Če udeleženci nimajo zastavljene usmeritve, je to lahko negativni dejavnik, ki lahko pripelje do neželenih izkušenj (prav tam).

Tako anketiranci kot intervjuvanke so poročali o tem, kakšne so faze v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Ta proces vključuje naslednje faze: uvod (uvodni pogovor, ogrevanje, sestavljeno iz krajših dejavnosti, ki vključujejo izrazno-ustvarjalne medije); osrednja dejavnost (npr. psihodramski proces, v katerem posameznik s pomočjo usposobljene izvajalke ali drugih članov skupine predstavi temo, si določi cilj, predstavi tipične situacije in ljudi, ki v njih sodelujejo, spremlja svoja čustva in stališča, ki jih poskuša aktivno odigrati, da lahko doseže uvid v situacijo); zaključevanje (običajno ga sestavlja pogovor in delitev izkušenj, ang. *sharing*).

Izrazno-ustvarjalna dejavnost, npr. psihodrama, je primerna za posameznike, ki željo izboljšati svoje psihično počutje, povečati samozavest in izboljšati samopodobo, učinkovitost in ustvarjalnost, ki se posvečajo osebni rasti, se soočajo s posledicami stresa, občutki strahu, brezvoljnostjo, za krepitev veščin, tj. veščin komunikacije, asertivnosti in interakcije. Psihodrama je primerna za posameznike, ki si želijo bolj spontano, ustvarjalno živeti in se bolje opremiti za soočanje z izzivi sodobnega sveta (npr. z osamljenostjo, apatičnostjo, rutiniranostjo, odvisnostjo, prekomerno telesno težo), za ljudi z resnejšimi psihičnimi težavami, z različnimi psihiatričnimi diagnozami. Ta dejavnost pa ni primerna za vse, zato se vedno začne z individualnim intervjujem (Strelec, 2015: 19). O predhodnih pogovorih za sodelovanje uporabnika v ustvarjalni dejavnosti so poročale tudi delovne terapevte, psihoterapevte in umetnostne terapevte. Menim, da je ta predhodni spoznavni pogovor eden izmed pomembnih varovalnih dejavnikov pred morebitnimi dejavniki tveganja.

Teza 3: Strokovnjaki podpore in pomoči, ki uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, se soočajo z določenimi omejitvami oziroma potencialnimi dejavniki tveganja glede njihove uporabe.

Potrjujem tretjo tezo, tako da podrobno odgovorim na prvi del petega raziskovalnega vprašanja: ***5a. Ali se strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji soočajo tudi z omejitvami in določenimi (potencialnimi) dejavniki tveganja glede uporabe teh pristopov in če da, kateri so?***

Iz odgovorov na spletni anketni vprašalnik je razvidno, da se v praksi kar polovica strokovnjakov sorodnih poklicev pomoči, ki so sodelovali v raziskavi, ne sooča z nobenimi omejitvami pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev, druga polovica pa se sooča s finančnimi, prostorskimi, organizacijskimi in kadrovskimi omejitvami. Pomenljivo se mi zdi, da se poleg tega soočajo tudi z nezaupanjem in nenaklonjenostjo kolegov do uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev pri delu pomoči in podpore ter s podcenjevalnim odnosom vodstva. Nekatere strokovne delavke so povedale tudi, da se srečujejo z nezaupanjem uporabnikov.

Iz odgovorov poglobljenih intervjujev je razvidno, da je dodatno izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji zelo pomembno, saj lahko neznanje poveča potencialne dejavnike tveganja oziroma, kot je izjavila ena izmed umetnostnih terapevtk: »Pomembno je, da je človek šolan, da ve, kaj dela, da ve, kaj hoče doseči (in se vpraša, ali je tisto, kar hoče doseči ustrezno?), in da varuje uporabnike.«

Strokovne delavke so v intervjuju govorile o naslednjih potencialnih organizacijskoprocesnih dejavnikih tveganja: to, da ni zagotovljen varen prostor pri izvajanju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, slabi finančni pogoji, prevelika skupina in idr. (glej Sliko 1.44).

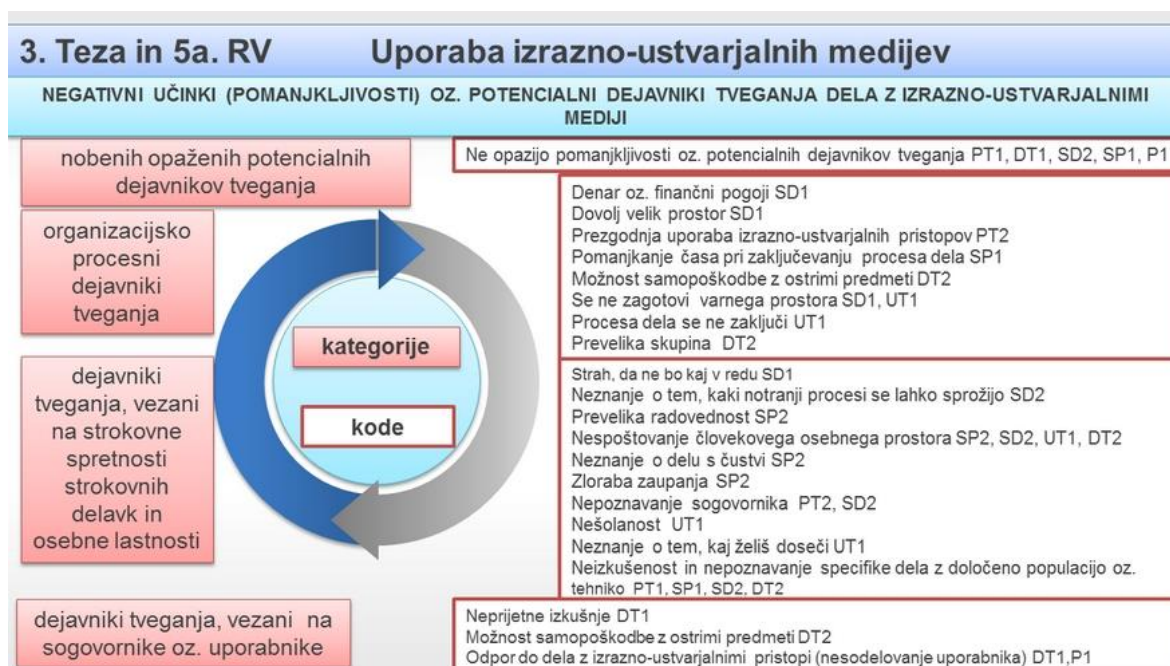
Glede dejavnikov tveganja, ki so povezani s strokovnimi spretnostmi in osebnimi lastnostmi strokovnih delavk, slednje menijo, da sta največja dejavnika tveganja nespoštovanje človekovega osebnega prostora ter neizkušenost in nepoznavanje specifik dela z določeno populacijo oziroma neizkušenost glede tehnike, metode. Sledijo jima: nepoznavanje sogovornika, zloraba zaupanja, nepoznavanje dela s čustvi (glej Sliko 1.44).

Za dejavnike tveganja, ki so povezani z uporabniki, so sogovornice poudarile predvsem odpor do dela z izrazno-ustvarjalnimi pristopi (ko uporabnik ni pripravljen sodelovati), neprijetne izkušnje in možnost samopoškodbe z ostrimi predmeti.

Zanimiv je tudi podatek, da polovica anketiranih strokovnih delavk pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji ne zaznava nobenih potencialnih dejavnikov tveganja.

Kot smo lahko videli že v teoretičnem delu (II. del, 8. poglavje), je zelo malo avtorjev spregovorilo o dejavnikih tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji. O dejavnikih tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji malce več povedo Appleton in Chapman (1999), Reddeman (2008) in Malchiodi (2007).

Iz raziskave izhaja, da je dejavnik tveganja lahko tudi varovalni dejavnik. Ne smemo pa pozabiti tudi na to, da se dejavnik tveganja lahko poveča, če se posameznik vrne iz varnega in spodbudnega okolja v okolje, ki ni toliko vzpodbudno. Zato je toliko bolj pomembno, da spremljamo, kaj se s posameznikom dogaja po izrazno-ustvarjalni dejavnosti, ko se vrne v znano okolje. Ta vidik bi bilo v prihodnosti nedvomno nujno podrobneje raziskati.

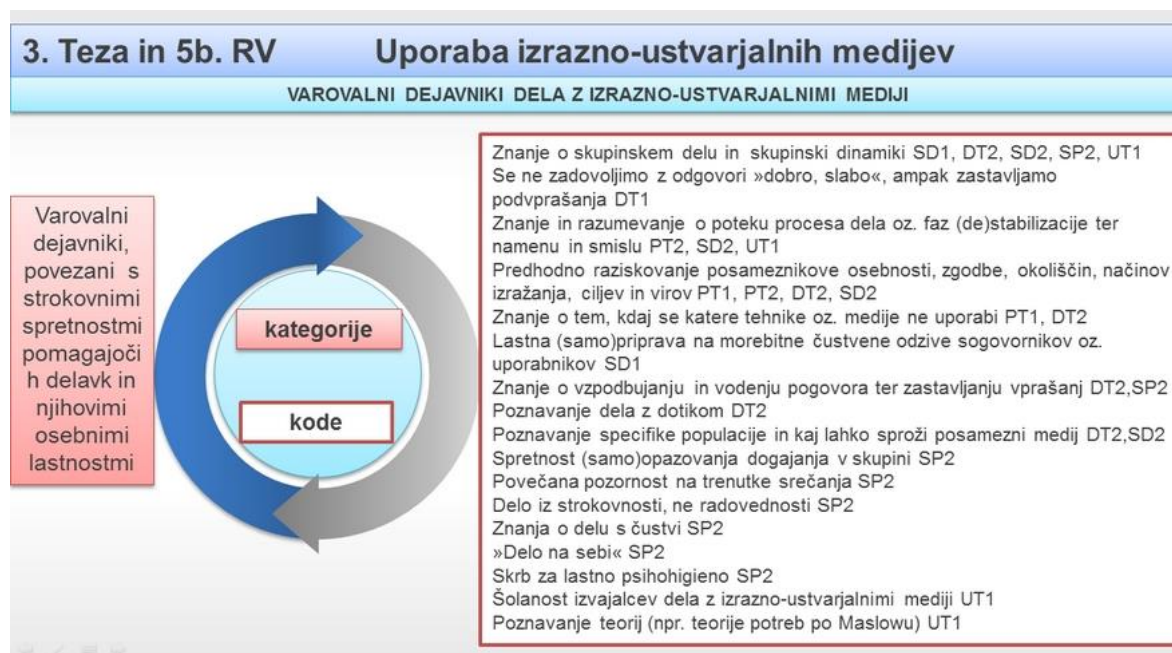

Slika 1.44: Potencialni dejavniki tveganja

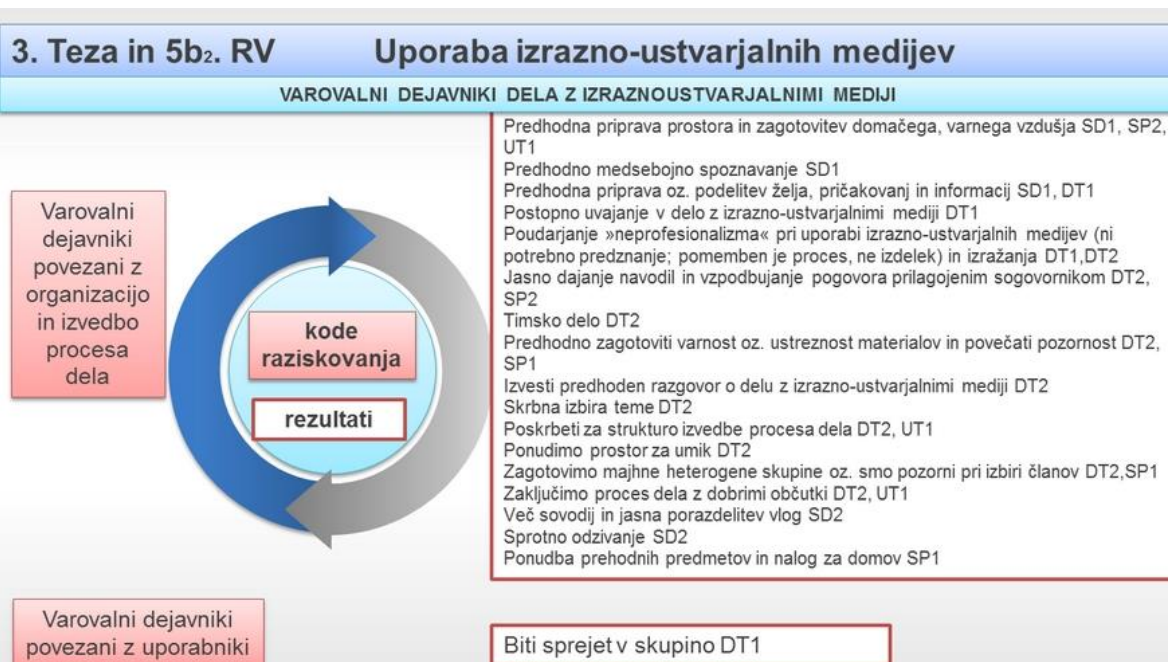
Na drugi del petega raziskovalnega vprašanja bi lahko odgovorila takole:

5b. Kakšne načine uporabljajo strokovnjaki podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja ali se mu povsem izognili?

Ko strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, želijo omiliti dejavnike tveganja ali se jim povsem izogniti, uporabljajo celo vrsto strategij in orodij. Med navedenimi v poglobljenih intervjujih so strokovne delavke naštele številne varovalne dejavnike, ki lahko omilijo morebitni vpliv dejavnikov tveganja. Med njimi so: da izberejo teme oziroma dejavnosti, ki se jim zdijo primerne za posameznika in skupino, pri čemer sledijo tako potrebam in željam posameznika kot skupine; se popolnoma osredotočijo na delo; načrtujejo dejavnost in jo vpeljejo postopno; pri svojem delu sodelujejo z drugim strokovnjakom (npr. psihologom); uporabnike seznanijo z morebitnimi dejavniki tveganja; posameznikov ne izpostavljajo, dokler niso dovolj samozavestni; poudarjajo proces ne produkt; prej pridobijo soglasje uporabnikov o sodelovanju, če ti odklonijo sodelovanje, upoštevajo njihovo odločitev. Obenem pa se strokovnjaki sami udeležijo procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, kar jim zagotovi znanje, izkušnje in kompetentnost. Izkazalo se je, da je za uporabnike, najpomembnejši varovalni dejavnik to, da dobijo izkušnjo sprejetosti. Več je razvidno iz Slike 1 45 a in b.

Slika 1.45a: Varovalni dejavniki

Slika 1.45b: Varovalni dejavniki

Kot je razvidno iz raziskave, strokovne delavke kot osrednji varovalni dejavnik pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji omenjajo pomen (dodatnega) izobraževanja, saj lahko neznanje poveča potencialne dejavnike tveganja oziroma, kot je izjavila intervjuvana umetnostna terapevtka: *»Pomembno je, da je človek šolan, da ve, kaj dela, da ve, kaj hoče doseči in da varuje uporabnike«*. Ker *»imajo lahko umetnosti velik vpliv na posameznika in so kot take lahko nevarne, če niso uporabljene na primeren način«* (Karkou in Sanderson 2006: 30-31), je potreba po dodatnem izobraževanju lahko *»varovalo pred potencialno ali nenamerno zlorabo«* (prav tam).

Ne zdi se mi naključje, da so intervjuvanke posebej izpostavile še neki vidik dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, namreč da se pri tej dejavnosti aktivira desna možganska polobla. V skladu z dosedanjimi znanstvenimi spoznanji se v desni možganski polobli odvija cela vrsta psihobioloških procesov, ki so pomembni za posameznikovo ustvarjalnost, integrativnost itd. Po Daytonu te življenjsko pomembne funkcije vključujejo: nadzor nad funkcijami preživetja; najzgodnejše izkušnje in notranji model čustvenega uravnavanja in interakcije; zmožnost procesiranja socioemocionalnih informacij, ki so pomembne za posameznika; zmožnost empatije s čustvi drugih; reprezentacija posameznikove preteklosti in aktivacija avtobiografskega spomina; vzpostavljanje

osebnega univerzuma; sposobnost samorefleksije in mentalnega potovanja skozi čas. (Dayton, 2005 v Strelec, 2015: 8-9). Desna polovica možganov je pomembna pri čustvenih funkcijah in primarni kogniciji. Čustveno doživljanje in motiviranost, ki se sprožata, ko z izrazno-ustvarjalnimi dejavnostmi aktiviramo desno polovico možganov, s pomočjo leve polovice zavestno osmišljamo in izgrajujemo pot do želenih interpretacij in izidov situacije (prav tam).

Čeprav novejša raziskovanja nevroznanosti označujejo tako delitev možganskih funkcij kot zastarelo, ostaja dejstvo, da so bila raziskovanja možganov v procesu ustvarjalnosti s pomočjo sodobne tehnologije, doslej omejena na proučevanje improvizacije v glasbi in plesne improvizacije (Strelec, 2015: 9).

Pri procesu uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev je nujno, da za tako delo zagotovimo varno okolje. O tem so poročale tako izvajalke kot sogovornice. Pri tem okolje ne pomeni le prostor dogajanja, mentorja in udeležence, ampak so to zlasti interakcije in vsebine, ki potekajo v skupini, kajti skupina je več kot le vsota članov.

Pri tem je pomembno, da omogočimo participacijo uporabnic v vseh fazah krožnega modela načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti, ki sem ga predlagala v II. delu v 10. poglavju, s pomočjo participacijskega raziskovanja.

2. PRISPEVEK IN OMEJITVE RAZISKAVE

Pri rezultatih spletne ankete in poglobljenih intervjujev nisem zasledila razlik in odstopanj; vsi rezultati so si zelo podobni. Morda bi zadostovala samo spletna anketa, vendar sem se glede na vprašanja in posamezne odgovore ter zaradi majhne odzivnosti na anketo (8%) odločila, da uporabim tudi poglobljene intervjuje s strokovnimi delavkami in uporabnicami oziroma sogovornicami (10+10). Zlasti sem upala, da bom dobila odgovore glede strokovnoteoretskih okvirjev dela, saj so nekatere strokovne delavke v spletni anketi navedle, da so razvile lastne strokovnoteoretske koncepte dela; vendar v poglobljenih intervjujih nisem dobila enakih podatkov. Razlog za to, je morda v tem, da v poglobljene

intervjuje niso bile zajete iste strokovne delavke. Kljub temu pa so bili odgovori v anketi in intervjujih skoraj identični. Tako je pravzaprav prišlo do dvojnega preverjanja rezultatov, kar se je izkazalo za koristno zaradi vzporednega preverjanja verodostojnosti odgovorov. To mi je omogočilo, da sem potrdila svoje teze in raziskovalna vprašanja, razen v primeru enega raziskovalnega vprašanja, ki sem ga morala ovreči.

Dovolj velik prispevek raziskave vidim v tem, da sem rezultate spletne ankete podkrepila z analizo kodiranih izjav desetih strokovnih delavk. Velika prednost pri tem je bila, da sem poglobljene intervjuje izvajala neposredno, v osebni stiku, in ne posredno, npr. preko telefonskega pogovora. Z neposrednim spraševanjem sem namreč lahko spremljala tudi neverbalno komunikacijo strokovnih delavk. Tako so si ob neposrednem pogovoru iz oči v oči vzele več časa za razmislek in zastavitev podvprašanj. Obenem se je ustvarilo sproščeno vzdušje, ki je omogočalo še bolj poglobljeno odgovarjanje na vprašanja. Vse strokovne delavke so bile podobno zgovorne, razen ene, ki je bila bolj redkobesedna. Menim, da so bili intervjuji med seboj uravnoteženi. Manj gostobesedno intervjuvanko sem z dodatnimi podvprašanji spodbujala k obširnejšim odgovorom, vendar je bil moj uspeh omejen. Med obdelavo podatkov sem ugotovila, da so nekatere intervjuvanke na nekatera vprašanja odgovarjale manj poglobljeno kot na druga. Morda so bila vprašanja zastavljena preozko oziroma ne dovolj spretno, s čimer sem posredno omejila obseg njihovega razmišljanja. Pri nekaterih vprašanjih, na primer v zvezi z evalvacijo dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, kjer nisem dosledno vztrajala, naj intervjuvanke odgovorijo nanje, so se nekatere intervjuvanke zatele k preveč splošnim odgovorom.

Čeprav je zbiranje podatkov preko spletne ankete veliko enostavnejše, je njegova slabost to, da je odzivnost zelo nizka. To je razlog, da sem se pri svoji analizi težje oprla na rezultate ankete in njihovo reprezentativnost za celotno populacijo.

Strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči večinoma niso pristali na to, da jih vpišem v kako bazo oziroma obelodanim njihove podatke, zato nisem mogla uresničiti cilja, ki sem si ga zastavila v začetku, to je, da bi vzpostavila bazo podatkov slovenskih strokovnjakov, ki v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, ter jo objavila na spletnem portalu in uporabila za načrtovano empirično raziskavo in za nadaljnje raziskovanje.

Pomanjkljivost osmega vprašanja (Priloga A) je bila, da je bilo nekoliko preobširno, saj je od anketiranca zahtevalo več odgovorov. To vprašanje morda ni bilo dovolj jasno zastavljeno, ker so ga anketiranci različno razumeli, saj niso odgovarjali samo na to, koliko časa oziroma kako dolgo pri svojem delu že uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, ampak kako in koliko časa jih uporabljajo na dan oziroma teden, mesec.

Izkazalo se je, da je bilo tudi deseto vprašanje (Priloga A) nejasno, saj je sedem anketirancev zapisalo, da vprašanja oziroma njegovega namena ne razumejo. Zato sem v nadaljevanju vprašanje dopolnila tako, da sem nanizala nekaj strokovnoteoretskih konceptov (npr. koncept delovnega odnosa soustvarjanja, razvojna teorija, koncepti o skupinski dinamiki, Gordonova teorija komunikacije, različni terapevtski pristopi). Seveda sem na ta način anketirancem morda sugerirala odgovore. Kljub temu sem se za to odločila, potem ko sem pri odgovorih na prve ankete opazila, da odgovorov na to vprašanje v nasprotnem primeru ne bom dobila. Kljub temu je pet anketirancev zapisalo, da se težko opredelijo, kateri strokovnoteoretski koncept uporabljajo, kljub temu, da sem nanizala nekaj strokovnoteoretskih konceptov. Dva anketiranca sta odgovorila: *»Ne uporabljamo nobenega strokovnoteoretskega koncepta«* in *»Uporabnike preprosto spodbujamo, da se na različne načine izražajo«*. Tri anketiranke so odgovorile takole: *»Uporabljam znanja, ki sem jih pridobila pri študiju in praksi kot dramska igralka. To mi pomaga veliko bolj kot študij specializacije Pomoč z umetnostjo, ki sem ga končala na Pedagoški fakulteti. Veliko sem brala, vendar sem se pri ustvarjanju svojega koncepta dramske terapije opirala predvsem na znanja dramske igralka. Moje prepričanje je, da je le dober umetnik lahko dober umetnostni terapevt. Še bolj sem utrdila to prepričanje po študiju na Pedagoški fakulteti«*. Druga je odgovorila: *»Razvila sem svoj koncept dela«* Tretja pa: *«Iz teoretičnih in praktičnih spoznanj uporabljam tisto, kar presodim, da bi bilo smiselno za naše mladostnike in čemur sem sama osebno kos.»*

Te odgovore lahko razumem tudi v smislu, da je usposabljanje za rabo izrazno-ustvarjalnih medijev v Sloveniji še vedno šibko razvito, slabo sistematizirano in da sta temu primerno (ne)artikulirana tudi znanje in refleksija izvajalcev pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Pomemben vpogled, ki ga s tem dobimo, je, da strokovnjaki v praksi težko poimenujejo oziroma razvidijo, na katere strokovnoteoretske koncepte se opirajo pri svojem delu. To vidim kot pomanjkljivost, ki je, kot je razvidno iz raziskave, zelo pogosta. Sklenemo lahko,

da bi bilo na tem področju nujno zagotavljati večjo usposobljenost in ozaveščenost ter morda tudi nadzor strokovnjakov pomoči in podpore, kar zadeva strokovnoteoretske koncepte, na katerih temelji njihovo dejansko zelo občutljivo delo.

Več izvajalk podpore in pomoči je omenilo, da so razvile svoj koncept dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, kar se sklada z ugotovitvami Doela in Sawdona (1999: 30), ki pravita: »Vsa naša ravnanja so povezana z našo osebno teorijo o tem, zakaj so stvari take kot so, zakaj so ljudje motivirani, da delajo, kar delajo, kdo ima moč in kako jo uporablja, kaj deluje in kaj ne. Naša ravnanja vodijo te razlage, hipoteze in prepričanja in nanje lahko gledamo kot na 'osebne teorije' (Doel & Sawdon, 1999: 23-31)«. Avtorja opozarjata tudi, da »se ne moremo zavedati, kako naše osebne teorije, na katere se opiramo, vplivajo na naše delo, če jih ne reflektiramo« (Doel & Sawdon, 1999: 30).

Iz odgovorov na 10., 11. in 12. (Priloga A) vprašanje sklepam, da strokovnjaki sorodnih poklicev pomoči v praksi ne postavljajo ostre ločnice med tem, kaj je strokovnoteoretski koncept, kaj je paradigma in kaj so metode in tehnike. Zaradi težav v razumevanju zato pri teh odgovorih nisem računala frekvenc in odstotkov. Razlog za to je tudi v tem, da se zavedam, da sem respondentom odgovore morda sugerirala, ko sem v oklepajih podala nekaj mogočih odgovorov.

Zavedam se, da je bilo 18. vprašanje (Priloga A) zelo podobno 17. vprašanju, a me je pri slednjem bolj zanimalo to, s katerimi metodami ocenjujejo, vrednotijo uspešnost oziroma učinkovitost svojega dela in zadovoljstvo uporabnikov idr., medtem kot sem pri 18. vprašanju želela izvedeti predvsem, kako merijo učinkovitost svojega dela, pri katerem so uporabili konkretni izrazno-ustvarjalni medij.

Na podlagi magistrske naloge (Kustec, 2007) in prispevka pričujoče doktorske disertacije navajam specifične kompetence, povezane z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu, in splošne kompetence socialnega dela, ki jih potrebuje socialna delavka pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Znanje o socialnem delu in delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji:

- pojasniti mora znati teoretične pojme, na katerih temelji socialno delo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji;

- združiti in uporabiti pomembno znanje iz humanističnih, psiholoških in socialnih znanosti;
- združiti kompleksno znanje iz pomembnih znanosti v odnosu do izrazno-ustvarjalnih medijev in participacije uporabnika.

Poznavanje procesa dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji in strokovno sklepanje:

- skozi promocijo izrazno-ustvarjalnih medijev uporabnikom omogoča udeležbo v posameznih dejavnostih;
- za zadovoljevanje specifičnih potreb posameznika/skupine/organizacije/skupnosti izbere, prilagodi, razvije in uporabi ustrezne izrazno-ustvarjalne medije (modele prakse in metode);
- ustrezno in učinkovito uporabi analizo in sintezo izrazno-ustvarjalnih dejavnosti;
- v tesnem sodelovanju s posameznikom/skupino/organizacijo/skupnostjo uporabi primerne korake procesa izrazno-ustvarjalne dejavnosti (vključno z opredeljevanjem potreb, postavljanjem ciljev, načrtovanjem, izvajanjem, vrednotenjem, evalviranjem);
- razvija sposobnost empatije;
- uporabi in prilagodi proces izrazno-ustvarjalnih dejavnosti tako, da ta ustreza uporabniku, namenu projekta sodelovanja in okolju, v katerem se odvija;
- zna aktivno iskati, kritično oceniti in uporabiti vrsto informacij.

Strokovni odnos in partnerstva:

- dela v skladu z načeli uporabnika;
- z uporabo različnih komunikacijskih spretnosti (izrazno-ustvarjalnih medijev) in tehnik učinkovito komunicira tako s posameznikom/skupino/organizacijo/skupnostjo;
- vzpostavi sodelujoče partnerstvo (mreženje) z uporabnikom, člani tima, predstavniki lokalnih skupnosti in drugimi zainteresiranimi;
- zagovarja uporabnikovo pravico do izbire izrazno-ustvarjalnih medijev;
- prepozna in upošteva uporabnikova kulturna prepričanja, navade in različnosti;
- prepozna in obvlada skupinsko dinamiko in medosebne odnose, vključno s stresom pri svojem delu;
- z namenom promocije izrazno-ustvarjalnih medijev na področju socialnega varstva oziroma, ožje, socialnega dela deluje kot dejavnik sprememb v družbi in okolju;
- spodbuja in vzdržuje razpravo o izrazno-ustvarjalnih medijih v socialnem delu v strokovnem, akademskem, javnem in političnem okolju.

Strokovna avtonomija in odgovornost pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji:

- vodi dokumentacijo;
- z namenom izboljševanje prakse izkazuje nenehno vseživljenjsko učenje;
- igra pro-aktivno vlogo v osebnem in strokovnem razvoju tako svojem kot sodelavcev;
- v okviru spreminjajoče se narave socialnega in dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji razpravlja o kompleksnosti uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev na podlagi na dokazih temelječe prakse;

- deluje na etični način, spoštuje uporabnika in upošteva strokovni etični kodeks;
- izkazuje samozaupanje s samoobvladanjem, samozavedanjem in zavedanjem lastnih omejitev.

Raziskovanje in razvoj socialnega dela in dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji:

- prepozna potrebe po raziskovanju vprašanj, ki so povezana z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- izkazuje spretnosti v samostojnem iskanju, kritičnem presojanju in združevanju dognanj znanstvene literature;
- razume, izbira in zagovarja ustrezne oblike in metodologijo raziskovanja;
- kritično razpravlja o raziskovalni metodologiji;
- razloži, analizira, združi in kritično oceni ugotovitve raziskave;
- v raziskovalnem procesu, vključno z dostopanjem do informacij in njihovim razširjenjem uporabi informacijsko tehnologijo;
- izkazuje inovativnost pri socialnem delu in delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- pomembnim zainteresiranim posreduje ugotovitve raziskave.

Management in promocija dela z izrazno-ustvarjalnimi sredstvi:

- v skladu z uporabnikovimi potrebami in skupaj z njimi določi posamezni izrazno-ustvarjalni medij;
- prepozna potrebe in aktivno sodeluje v promociji izrazno-ustvarjalnih medijev;
- oblikuje protokole dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- razume in uporabi načela financiranja in s tem zagovarja stroškovno učinkovitost dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- pridobi in ohrani materialne vire in opremo;
- nudi supervizijo študentom, sodelavcem, prostovoljcem in drugim;
- sodeluje v nenehnem procesu ocenjevanja in izboljševanja kvalitete dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- pomembnim zainteresiranim sporoča rezultate dela;
- raziskuje porajajoče se trge in prevzema pro-aktivno vlogo pri bodočem razvoju programov dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji;
- razume in uporablja načela managementa v programih dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji kot zaposlen ali samostojni delavec;
- prepozna, razpravlja in vpliva na razvoj socialnega in socialno kulturnega dela, družbe in zakonodaje na lokalni, nacionalni in mednarodni ravni.

Od izvajalk (tu mislim predvsem na socialne delavke) dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji se pričakuje, da imajo poleg znanj, ki so potrebna za tehnično delo (npr. poznavanje dela s kamero, razne tehnike oblikovanja), pričakuje tudi znanja o vseh tehnikah, ki so potrebne za prepoznavanje in spodbujanje notranjih virov moči in s tem kreativnosti posameznika: npr. smisel za dramsko igro in gledališče; dobro razvito senzibilnost za glasbo in druge izrazno-ustvarjalne medije; duh, poln energije, veselja, igrivosti in pozitivne naravnosti.

Socialna delavka pa mora imeti še naslednje kompetence: smisel za humor; dobro razvite besedne spretnosti; dobro razvito senzibilnost za spremljanje poteka duševnih procesov v posamezniku in skupini; dobro razvite spretnosti zaznavanja in opazovanja dogajanja in odzivov posameznika in v skupini; fleksibilnost in sposobnost odzivanja in vključevanja; sposobnost sprejemanja povratnih informacij od udeležencev in sodelavcev; ljubezen do dela in zaupanje v sposobnosti ustvarjalnega reševanja vseh udeleženi v problemu.

3. PREDLOGI ZA NADALJNJE DELO, IZOBRAŽEVANJE IN RAZISKOVANJE

Na temelju rezultatov raziskave navajam nekaj predlogov za nadaljnji razvoj uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev:

- potrebno bi bilo dodatno strokovno izpopolnjevanje socialnih delavk in delavcev v sorodnih poklicih pomoči pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev (v okviru vseživljenjskega učenja oziroma strokovnega izpopolnjevanja);
- potreben bi bil razvoj dodatnih visokošolskih izobraževalnih programov npr. podiplomski študij na Fakulteti za socialno delo, čeprav že obstaja magistrski študij pomoči z umetnostjo – umetnostne terapije na Pedagoški fakulteti, Univerze v Ljubljani, za uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev v kontekstu podpore in pomoči (ter supervizije) in večja sistematizacija konceptov, pristopov, spretnosti ravnanja in drugih kompetenc na omenjenem področju dela;
- potrebno bi bilo ozaveščati javnost o možnostih in potencialnih pozitivnih učinkih uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev kot podpore pri svetovalnem delu z otroki, mladostniki in odraslimi;
- potrebno bi bilo seznanjati vodstva delovnih organizacij na področju podpore in pomoči s pozitivnimi učinki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev z namenom, da bodo svoje zaposlene bolj podprli pri rabi teh medijev;
- potrebno bi bilo izobraziti svetovalne delavce, ki delajo z različnimi uporabniki, o načinih, vrstah, uporabnosti izrazno-ustvarjalnih medijev;
- potrebno bi bilo izobraževati odrasle v vlogah staršev ali skrbnikov o možnosti uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev kot pripomočka za sprostitve v stresnih situacijah tako za njih osebno kot za otroke;

- v okviru obštudijske dejavnosti oziroma tudi v okviru izbirnega predmeta Psihosocialna pomoč z umetnostjo bi bilo potrebno organizirati delavnice za študente, kjer bi se seznanili z uporabo različnih izrazno-ustvarjalnih medijev na Fakulteti za socialno delo in ki bi služile kot napredna študijska visokošolska didaktična oblika, ki vključuje v enem izkustveno učenje (vaje, predavanje, seminar), praktično osebno izkušnjo in teoretično informacijo ter poglobitev in ozaveščanje;
- potrebno bi bilo bolj sistematično participacijsko raziskovanje izrazno-ustvarjalnih medijev doma in v mednarodnem kontekstu v polju socialnega dela – v knjižnici Pedagoške fakultete že hranijo številne raziskave poglobljenih specialističnih del (ki jih je okoli petdeset) podiplomskih študentov Pedagoške fakultete in publikacije Slovenskega združenja umetnostnih terapevtov;
- slediti bienalnim mednarodnim konferencam ECArTE (European Consortium for Arts Therapies Education) in vsakokratnim publikacijam prispevkov teh konferenc;
- potrebno bi bilo objavljati najbolj relevantno domačo in prevajati tujo strokovno in znanstveno literaturo o delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji v polju socialnega dela;
- socialne delavke za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji bi morale prevzeti več odgovornosti tako za svoj osebni kot profesionalni razvoj in za spremljanje razvoja tega poklica (posebej na svojem delovnem področju in področju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji; uvajale bi nove metode dela ter delovale v skladu z aktualnimi strokovnimi dognanji; se po svojih močeh in interesih udeleževale v izpopolnjevanju, dodatnem izobraževanju in raziskovalnem delu, s čimer bi povečevale lastno profesionalno kompetentnost in prispevale k razvoju poklica in k večji uporabi in prepoznavnosti izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu; skrbale bi za svoj celostni razvoj; svoje izkušnje pri delu pa sproti reflektirale na osebni ravni; spodbujale bi razvoj in oblikovanje skupin in oblik dela, ki jim znotraj delovnih nalog, ki jih opravljajo, omogočajo psihohigieno (podporne, intervizijske/supervizijske skupine oziroma ustvarjalne dejavnosti); si s pomočjo evalvacije razjasnjevale svoje početje in s tem krepile svoje osebne in profesionalne kompetence ter jačale svojo poklicno identiteto in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji; spoznavale in spoštovale lastne (osebne in profesionalne) meje in jih tudi jasno izražale (k temu pripomorejo tudi izrazno-ustvarjalni mediji);

se odgovorno opredelile in izjasnile v okoliščinah konflikta vlog, ko različni uporabniki na eni strani in ustanove na drugi strani, od njih pričakujejo različne stvari.

V. LITERATURA IN VIRI

- Andersen, T. (1994). Reflection on reflecting with families. V: Sh. McNamee, & K. J. Gergen, (ur.), *Therapy as a Social Construction* (str. 54-67). London: Sage.
- Andersen-Waren, M., & Grainger, R. (2000). *Practical Approaches to Dramatherapy*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Avsec, A. (2007). Emocionalna inteligentnost. V A. Avsec (ur.), *Psihodiagnostika osebnosti* (str. 249–262). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo.
- Avsec, M. (2012). *Pravljice v socialnem delu z otroki*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerza v Ljubljani.
- Baum, F., MacDougall, C., & Smith, D. (2006). Participatory action research. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 60, str. 854-857.
- Bečaj, J. (1998). Ustvarjalnost, storilnost in naša šola. *Vzgoja in izobraževanje*, 29(4), str. 4-9.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Bizjak, H. (1996). *Sprostitev in ustvarjalnost v šoli: pedagogika za tretje tisočletje*. Ljubljana: Samozaložba, Ljubljana.
- Bizjak, H. (1997). *Ustvarjalna pedagogika za tretje tisočletje*. Ljubljana: BRS, d.o.o.
- Boden, M. A. (1994). *Dimensions of Creativity*. London: A Bradford Book.
- Bradač, F. (1980). *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana: DZS.
- Brandon, D., & Brandon, A. (1992). *Praktični priročnik za osebje v službah za ljudi s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Bucik, K. (2008). *Ples - od terapije do odrske predstavitve z mladostniki s kombiniranimi motnjami*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Pomoč z umetnostjo Univerze v Ljubljani.

- Bunt, L. (1994). *Music therapy: an Art beyond Words*. London, New York: Routledge.
- Byrne, P. (2001). Proposed new identities. V: L. Kossolapow, S. Scoble, & D. Waller (ur.), *Arts-therapies-communication: on the way to a communicative European arts therapy*, vol. 1 (str. 251-256). Munster: Lit Verlag.
- Caf, B. (2010). Gibalno terapevtske tehnike v procesu pomoči otrokom s hiperkinetično motnjo. V I. Andolšek, & M. Hudoklin (ur.), *Izzivi in pasti otroštva in adolescence : sodobni pristopi k varovanju duševnega zdravja otrok in mladostnikov* (str. 66-75). Ljubljana : Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše.
- Campbell, J. (2001). A critical appraisal of participatory methods in development research. *International Journal of Social Research Methodology*, 5, str. 19-29.
- Carlton Bratton, S., & Ray, D. (1999). Group Puppetry. V: D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The Handbook of Group Play Therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 167–177). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Case, C., & Dalley, T. (1992). *The handbook of art therapy*. Tavistock: Routledge. *Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, str. 85–104.
- Chambers, R. (1994a). Participatory Rural Appraisal (PRA), *Analysis of experience. World Development*, 22, str. 1253-1268.
- Chapman, L., & Appleton, V. (1999). Art in Group Play Therapy. V: D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The Handbook of Group Play Therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 179–191). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Cornwall, A., & Jewkes, R. (1995). What is participatory research? *Social Science & Medicine*, 41, str. 1667-1676.
- Cropley, J. A. (1997). *More ways than one: Fostering creativity*. Greenwich, Connecticut: Ablex Publishing Corporation.
- Cropley, J. A. (2001). *Creativity in education and learning: A guide for teachers and educators*. Sterling, VA: Stylus Publishing.
- Čačinovič Vogrinčič Gabi (1990). Specifičnost metodologije znanosti socialnega dela. *Socialno delo*, 29(1-3), str. 126-134.

- Čačinovič Vogrinčič, G. (1996). Socialno delo z družino: prispevek k doktrini. *Socialno delo*, 35(5), str. 395-401.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (1998). Socialno delo z družino : prispevek konstruktivizma. *Socialno delo*, 37(3/5), str. 225-228.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2002). Koncept delovnega odnosa v socialnem delu. *Socialno delo*, 41(2), str. 91-96.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2003). Jezik socialnega dela. *Socialno delo*, 42(4/5), str. 199-203.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2006). *Socialno delo z družino*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Čačinovič Vogrinčič, G., Kobal, L., Mešl, N., & Možina, M. (2008). *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebnega stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Davis, M. H. (1980). A Multidimensional Approach to Individual Differences in Empathy. *Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, str. 85–104.
- Davis, M. H. (1996). *Empathy: a social psychological approach*. Boulder. Col.: Westview Press.
- Delič, L., Novak, P., Kovačič, J., & Avsec, A. (2011). Self-reported Emotional and Social Intelligence and Empathy as Distinctive Predictors of Narcissism. *Psiholgijske teme*, 20(3), str. 477–488.
- Delin, A. (2010). *Integrativna glasbena terapija pri osebi s psihotično motnjo*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerze v Ljubljani.
- Doel, M., & Sawdon, C. (1999). *The essential groupworker: teaching and learning creative groupwork*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Dragoš, S. (1994). Socialno delo - sistemski vidik. *Socialno delo*, 33(3), str. 239-247.
- Dragoš, S. (1996). Teorija in praksa VŠSD. *Socialno delo*, 35(5), str. 417-431.
- Dragoš, S. (1997). Socialno delo in terminologija. *Socialno delo*, 36(4), str. 259-273.

- Dragoš, S. (2003). Metaetika v socialnem delu. *Socialno delo*, 42(4/5), str. 283-291.
- Fašmon, R. (2010). Skupinske oblike pomoči z umetnostjo v dijaškem domu. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Fausek, D. (1997). *A Practical Guide to Art Therapy Groups*. Unitet State of America: Haworth Press.
- Fifolt, A. (2009). *Integracija gibalno plesne terapije in psihološkega svetovanja v individualni svetovalni obravnavi otrok in mladostnikov*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Flaker, V. (2012). *Direktno socialno delo/Vito Flaker@Boj za*. Ljubljana: Založba/*cf
- Furlong J., & Myrnard, T. (1995). *Mentoring Student Teachers: The Growth of Professional Knowledge*. London: Routledge
- Gardner, H. (1983). *Razsežnosti uma: teorija o več inteligencah*. Ljubljana: Tangram.
- Gaventa, J., & Cornwall, A. (2006). Challenging the boundaries of the possible: Participation, knowledge and power. *Institute of Development Studies*, 37, str. 122-128.
- Geldard, K., & Geldard, D. (2008). *Counselling Children: A Practical Introduction*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Gerard Kaduson, H. E., & Schaefer, C. (ur.) (2000). *Short-term Play Therapy for Children*. New York: The Guilford Press.
- Gergen, K. J. (1982). *Toward transformation in social knowledge*. New York: Springer Verlag.
- Gilbert, A. (1989). Things fall apart: Psychological theory in times of rapid social change. *South African Journal of Psychology*, 19, str. 91-100.
- Gilroy, A. (2006). *Art Therapy, Research and Evidence-based Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Ginott, H. (1999). *Play Group Therapy: A Theoretical Framework*. V: D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The Handbook of Group Play Therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 15–23). San Francisco: Jossey-Bass Inc.

- Glasser, W. (1994). *Kontrolna teorija ali kako vzpostaviti učinkovito kontrolo nad svojim življenjem*. Ljubljana: Taxus.
- Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo: predlog etičnega kodeksa v socialnem delu/* (prevod Jelka Zorn) (2005). Ljubljana: Skupnost centrov za socialno delo, Fakulteta za socialno delo.
- Goleman, D. (2010). *Socialna inteligenca*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Goleman, D. (2011). *Čustvena inteligenca: zakaj je lahko pomembnejša od IQ*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Gordon, R. (1987). Playing on many stages: Drama Therapy and the individual. V: S. Jennings (ur.), *Drama Therapy: theory and practice* 1 (str. 119-145). London: Routledge.
- Gorjup, T. (2000). Likovna terapija. *Likovna vzgoja*, 3(13-14), str. 31-32.
- Gradišnik, U. (2010). *Uporaba umetnostnih izraznih sredstev v socialnem delu z otroki in mladostniki*. Diplomsko naloga. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Hass-Cohen, N., & Carr, R. (2008). *Art therapy and clinical neuroscience*. London: Jessica Kinsley Publishers.
- Hoffman, L. (1990). Constructing Realities: The Art of Lenses. *Family Process* 29, str. 1-12.
- Hoffman, L. (1994). A Reflexive Stance for Family Therapy. V: Sh. McNamee, & K.J. Gergen (ur.), *Therapy as Social Construction* (str. 7-24). London: Sage.
- Jaušovec, N. (1987). *Spodbujanje otrokove ustvarjalnosti: priročnik za učitelje, študente in starše*. Ljubljana: DZS.
- Jennings, S. (1987). *Dramatherapy: theory and practice for teachers and clinicians*. London, Sydney: Croom Helm, Cambridge: Brookline books.

- Jennings, S. (1996). *Brief Drama Therapy: the healing power of the dramatised here and now*. V: A. Gersie (ur.), *Dramatic approaches to brief therapy*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Johnson, H., & Mayoux, L. (1998). Investigation as empowerment: Using participatory methods. V: A. Thomas, J. Chataway, & M. Wuyts (ur.), *Finding out fast: Investigative skills for policy and development* (str. 147-171). London: Sage.
- Jones, P. (1996). *Drama as therapy: theatre as living*. London: Routledge.
- Kapitan, L. (2010). *Introduction to Art Therapy Research*. New York, London: Routledge; Taylor and Francis Group.
- Kariž, B. (2006). Likovno terapevtska dejavnost v Psihiatrični kliniki v Ljubljani. V: B. Caf, & Slunjski, M. (ur.), *Umetnostna terapija - kakšna terapija?* Maribor: Slovensko združenje umetnostnih terapevtov.
- Karkou, V., & Sanderson, P. (2006). *Arts Therapies: A Research Based Map of the Field*. Edinburgh, London, New York: Elsevier Churchill Livingstone.
- Kobal Grum, D. (ur.), Leskovšek, N., & Ucman, S. (2003). *Bivanja samopodobe*. Ljubljana: i2 družba za založništvo, izobraževanje in raziskovanje.
- Kobolt, A. (2005). *Opis projekta Učenje na odru življenja (UNOŽ) - gledališče kot socialnointegracijska metoda*. Modeli dobre prakse v socialnopedagoškem delu - strokovni izzivi v družbi negotovosti: zbornik povzetkov 3. slovenskega kongresa socialne pedagogike z mednarodno udeležbo. Rogla, 20.-22. oktober 2005, str. 95
- Kroflič, B. (1992). *Ustvarjanje skozi gib*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kroflič, B. (1999). *Ustvarjalni gib – učinki ustvarjalnega giba na nekatere vidike intelektualnega, emocionalnega in socialnega razvoja otroka*. Tretja razsežnost pouka. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče. Zbirka Alfa 2/99.
- Kroflič, B. (2003). Kako postati umetnostni terapevt? *Didaktika* 12(68/699, str. 7-8.
- Kroflič, B. (2016). Komentar na 2. doktorski seminar.

- Kuppens, P., & Tuerlinckx, F. (2007). Personality traits predicting anger in self-ambiguous, and other caused unpleasant situations. *Personality and Individual Differences*, 42 (6), str. 1105–1115.
- Kustec, K. (2007). *Umetnostna izrazna sredstva v socialnem delu; »Kako plesati življenje in kako živeti ples življenja?«*. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Kustec, K. (2015). Potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji. *Socialno delo*, 54 (2), str. 89-97.
- Lahad, M. (2000). *Creative Supervision: the use of expressive arts methods in supervision and self-supervision*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Lamovec, T. (1987). Empatija. *Anthropos: časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved*, 17 (5/6), str. 233–245.
- Lamovec, T. (1991). *Emocije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Landy, R. J. (1986). *Drama Therapy: concepts and practices*. Springfield: Charles C. Thomas - Publisher.
- Leskovšek, B., & Ozimek, M. (2006). *Ustvarjalni pristopi pri prostovoljnem delu mladih*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Levy, F. J. (1988). *Dance Movement Therapy – a Healing Art*. Reston: The American Alliance for Health, Physical Education, Recreation and Dance.
- Lewin, K. (1948). *Resolving social conflicts : selected papers on group dynamics*. New York: Harper.
- Liebmann, M. (1986). *Art Therapy for groups: a handbook of themes, games and exercises*. London, Sydney: Croom Helm, Cambridge, Massachusetts: Brookline books.
- Lukman, T. (2010). *Vpliv uporabe lutke pri spreminjanju motečega vedenja mlajših šolskih otrok*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Lüssi, P. (1991). *Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung*. Stuttgart: Verlag Paul Haupt.

- Madsen, W. C. (2007). *Collaborative Therapy with Multi-Stressed Families*. New York: The Guilford Press.
- Makarovič, J. (1986). *Kreativnost v družbeno - prostorskih procesih*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: RSS.
- Makarovič, J. (2003). *Antropologija ustvarjalnosti*. Ljubljana: Nova revija.
- Malchiodi, C. A. (1998). *The art therapy sourcebook*. Los Angeles: Lowell House.
- Malchiodi, C. A. (2007). *Expressive Therapies*. New York, London: The Guilford Press.
- Marentič-Požarnik, B. (2000). *Psihologija učenja in pouka*. Ljubljana: DZS.
- Mayring, P. (1993). *Einführung in die qualitative Sozialforschung*. Weinheim: Beltz, Psychologie-Verlag-Union.
- McIntosh, P. (2010). *Action Research and Reflective Practice. Creative and visual methods to facilitate reflection and learning*. New York, London: Routledge; Taylor and Francis Group.
- McNiff, S. (1981). *The arts and psychotherapy*. Springfield, IL: Thomas.
- McNiff, S. (1992). *Art and medicine*. Boston: Shambhala.
- Mesec, B. (1990). O specifičnosti metodologije v socialnem delu. *Socialno delo* 29(1/3), str. 143-149.
- Mesec, B. (1996). Neskončna ali samo dolga pot do celovitega sistema izobraževanja za socialno delo? : čustveno obarvan prispevek k zgodovini Visoke šole za socialno delo v Ljubljani. *Socialno delo* 35(5), str. 363-384.
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Mesec, B. (2003). Mikro, mezo, makro: ekspanzija, integracija in specifičnost socialnega dela. *Socialno delo*, 42(4-5), str. 259-271.
- Mesec, B. (2006). Očarani z močjo. *Socialno delo*, 45 (3/5), str. 235-247.

- Milač, U., & Arh, J. (2000). *Uporaba ustvarjalnih pristopov pri delu z mladimi*. Diplomsko delo. Ljubljana: VŠSD.
- Morris, J. (1993). *Independent Lives? Community Care and Disabled People*. Houndmills etc.: Macmillan.
- Možina, M. (2004). *Kako plesati življenje in kako živeti ples: predstavitev plesa za razvijanje identitete*. Zbornik prispevkov – Kompetentni psihoterapevt. Tretji študijskih dnevi Slovenske krovne zveze za psihoterapijo. Rogla: Slovenska krovna zveza za psihoterapijo, 6. in 7. junij 2003, Rogla, Slovenije. Maribor: Slovenska krovna zveza za psihoterapijo, str. 125-133.
- Muncer, S. J., & Ling, J. (2006). Psychometric analysis of the empathy quotient (EQ) scale. *Personality and Individual Differences*, 40(6), str. 1111–1119.
- Osredkar, R. (2003). *Reprezentacija norosti v komediji in socialnem delu*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Pascal, E. (1999). *Živeti z Jungom*. Ljubljana: Sophia.
- Pavletič, M. (2002). Vsako spoznavanje je ustvarjalno početje - vsako ustvarjalno početje je spoznavanje. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Pavlicevic, M. (1997). *Music therapy in context: music, meaning and relationship*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Payne, H. (1990). *Creative movement and dance in groupwork*. Oxon: Winslow.
- Payne, H. (1992). Shut in, shut out: dance movement therapy with children and adolescents. V: H. Payne (ur.), *Dance movement therapy: theory and practice* (str. 39-80). London, New York: Tavistock/Routledge.
- Pečjak, V. (1975). *Psihologija spoznavanja*. Ljubljana: DZS.
- Pečjak, V. (1987). *Misliti, delati, živeti ustvarjalno*. Ljubljana: DZS.
- Pečjak, V. (2006). *Psihološka podoba vizualne umetnosti*. Ljubljana: Debora.

- Pečjak, V. (2010). *Človek in ekološka kriza: kaj lahko prispevam k izboljšanju*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Petzold, G. H. (1990). Überlegungen und Konzepte zur Integrativen Therapie mit Kreativen Medien und einer intermedialen Kunsttherapie. V G. H. Petzold, & I. Orth (ur.), *Die neuen Kreativitätstherapien* (str. 588). Paderborn: Handbuch der Kunsttherapie. Bd. 1.
- Pirc, M. (2011). *Izražanje ustvarjalnosti osnovnošolskih učencev*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta oddelek za pedagogiko in andragogiko, Univerza v Ljubljani.
- Porenta-Lisica, B. (2008). *Ustvarjanje zgodbe v procesu pomoči z umetnostjo*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Poštrak, M. (1994). V znamenju trojstev. *Socialno delo*, 33(4), str. 325-342.
- Poštrak, M. (1996). Socialno kulturno delo. *Socialno delo*, 35(5), str. 407-415.
- Poštrak, M. (2001). Antropološki zorni kot. *Socialno delo*, 40(2-4), str. 207-229.
- Poštrak, M. (2007). Uporaba ustvarjalnih pristopov pri delu z otroki in mladostniki. *Šolsko svetovalno delo: revija za svetovalne delavce v vrtcih, šolah in domovih*, 12(1-2), str. 11-17.
- Poštrak, M. (2015). Koncepti socialnega dela z mladimi. *Socialno delo*, 54(5), str. 269-280.
- Poštrak, Milko (1995). Razsežnosti ustvarjalnosti. *Socialno delo*, 34(1), str. 37-44.
- Rapoša Tanjšek, P. (1997). *Socialno delo v delovnih organizacijah*. Ljubljana: VŠSD.
- Rataj, T. (2007). *Primerjalna analiza konceptov in uporabe kreativnih metod v socialnem delu med Slovenijo in Nizozemsko*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Reddemann, L. (2008). *Zdravilna moč domišljije: o obravnavi posledic travm s pomočjo miselnih predstav*. Ljubljana: Temza.
- Reitz, G., Rosky, T., Schmidts, R., & Urspruch, I. (2005). *Heilsame Bewegungen; Musik, Tanz und Theatertherapie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Reynolds, W. J., Scott, B., & Jessiman, W. C. (1999). Empathy has not been measured in clients' terms or effectively taught: a review of the literature. *Journal of Advanced Nursing*, 30 (5), str. 1177–1185.
- Rosenfeld, I. (1993). *Abstracts*. Torino: EASSW Conference.
- Rozman, M., & Šolar, M. (2000). *Uporaba ustvarjalnih dejavnosti v socialnem delu*. Diplomsko delo. Ljubljana: VŠSD.
- Rubin, J. A. (1999). *Art therapy: an introduction*. USA: Brunner/Mazel Taylor & Francis Group.
- Rubin, J. A. (2010). *Introduction to art therapy: sources & resources*. United State of America: Routledge Taylor and Francis Group.
- Salecl, R. (9. julij 2011a). *Ljubezen do predmetov*. Sobotna priloga, 32.
- Saleebey, D. (ur.), (1997). *The Strengths Perspective in Social Work Practice*. New York: Longman.
- Sartre, J. P. (2007). *Oris teorije čustev*. Ljubljana: Študentska založba.
- Saussure, de F. (1969). *Course in general linguistics*. New York: McGraw-Hill.
- Schön, D. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. London: Temple Smith.
- Schön, D. A. (1987). *Educating the reflective practitioner : [Toward a new design for teaching and learning in the professions]*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Schubach De Domenico, G. (1999). Group Sandtray-Worldplay: New Dimensions in Sandplay Therapy. V: D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The Handbook of Group Play Therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 215–233). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Simonič, B. (2010). *Empatija: moč sočutja v medosebnih odnosih*. Ljubljana: Frančiškanski družinski inštitut.
- Slunjski, M. (2005). *Skupinska likovno terapevtska pomoč osebi s psihotično duševno motnjo*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.

- Slunjski, M. (2008). Skupinska likovnoterapevtska obravnava osebe z akutno psihotično motnjo. V: B. Caf, & B. Cajnko (ur.), *Oblike in metode dela v umetnostni terapiji*. Ljubljana: Slovensko združenje umetnostnih terapevtov.
- Snoj, M. (2003). *Slovenski etimološki slovar*. Druga, pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Modrijan.
- Srića, V. (1999). *Ustvarjalno mišljenje*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.
- Strelec, I. (2015). *Izhodišča za predavanje in izkustveno delavnico*. Predavanje na Fakulteti za socialno delo v okviru predmeta Psihosocialna podpora in pomoč. Neobjavljeno.
- Stritih, B. (1995). Prostovoljno delo kot prostor, v katerem se oblikujejo generativne teme. *Socialno delo*, 34(1), str. 5–20.
- Stritih, B. (1996). Pogled na socialno delo v sedanjosti za prihodnost. *Socialno delo*, 35(5), str. 385-394.
- Stritih, B. (1998). Na poti k avtonomiji socialnega dela kot stroke in znanosti. *Socialno delo*, 37(3/5), str. 159-168.
- Šav, V., (2003). Oris osnov dramske terapije. *Didakta*, 12(68/69), str. 11-13.
- Šebez, R. (2006). *Poskus pomoči z umetnostjo v praksi*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Škerjanc, J. (2007). Prispevek uporabnikov k uveljavljanju participacije v socialnem varstvu in socialnem delu v Veliki Britaniji. *Socialno delo*, 46(4/5), str. 239-244.
- Šugman Bohinc, L. (1994). Socialno kulturno delo. *Socialno delo*, 33(4), str. 317-324.
- Šugman Bohinc, L. (1996). Socialno delo - znanost? *Socialno delo*, 35(5), str. 403-405.
- Šugman Bohinc, L. (1997). Epistemologija socialnega dela. *Socialno delo*, 36(4), str. 289-308.

- Šugman Bohinc, L. (1998). Epistemologija socialnega dela, II. del. *Socialno delo*, 37(6), str. 417-440.
- Šugman Bohinc, L. (2000). Kibernetika spremembe in stabilnosti v kontekstu svetovalnega in terapevtskega dela s klientskim sistemom. *Psihološka obzorja*, 9(2), str. 87-101.
- Šugman Bohinc, L. (2000a). *Kibernetika konverzacije – o spreminjanju razumevanja sebe in drugega skozi razgovor*. Doktorsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologija, Univerza v Ljubljani (Konceptualni del).
- Šugman Bohinc, L. (2010). Od objektivizma h konstruktivizmu in socialnemu konstrukcionizmu v sistemski psihoterapiji. *Kairos*, 4(1-2), str. 51-65.
- Tacol, A. (2011). *Priročnik za učitelje za preventivno delo z razredom*. Celje: Zavod za zdravstveno varstvo Celje.
- Tancig, S. (2008). Razvoj empatije, teorije uma in metareprezentacije: interdisciplinarni pogledi. V M. Bohanec s sod. (ur.), Zbornik 11. mednarodne multikonference Informacijska družba – IS 2008, 13.–17. oktober 2008 (str. 353–357). Ljubljana: Institut "Jožefa Stefan".
- Tancig, S. (2010). Umetnostna terapija med teorijo, prakso in raziskovalnimi pristopi. *Panika*, 14(3), str. 24-28.
- Tancig, S., Vogeltnik, M. (1998). *Analiza stanja in potreb pomoči z umetnostjo na področjih zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Sloveniji*. Annales: Series historia et sociologia, 8(12), str. 151-168.
- Tashakkori, A., & Teddlie, M. (2003). *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. London, New Delhi: Sage Publication.
- Tomc, G. (1992). Osebna konstrukcija realnosti. *Družboslovne razprave*, 9(13), str. 62-75.
- Tomić, A. (1997). *Izbrana poglavja iz didaktike*. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete.
- Toseland, R. W., Rivas, R. F. (2009). *An introduction to group work practice*. United States of America: Pearson.

- Toseland, R. W., Rivas, R. F. (2014). *An intrudaciton to group work practice (seventh edition)*. United States of America: Pearson.
- Trstenjak, A. (1981). *Psihologija ustvarjalnosti*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Van Vlaenderen, H., & Neves, D. (2004). Participatory action research and local knowledge in community contexts. V: D. Hook, N. J. Mkhize, P. Kiguwa, & A. Collins (ur.), *Critical Psychology*, (str. 445-464), Cape Town: UCT Press.
- Verbinc, F. (1979). *Slovar tujk*. Ljubljana: CZ.
- Vogelnik, M. (1994). *Ustvarjalni gib: plesno-gledališki priročnik*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije. Zbirka Umetnost in kultura, 117.
- Vogelnik, M. (1996). *Likovnost v skupini in umetnostna terapija: Priročnik za ustvarjalno dožemanje in uporabljanje oblik in barv za vsakogar*. Koper: Vita.
- Vogelnik, M. (2003a). Likovna terapija – ustvarjalna likovnost v šoli. *Didaktika*, 12(68/69), str. 9-10.
- Vogelnik, M. (2003b). Pomoč z umetnostjo – umetnostna terapija. *Didaktika*, 12(68/69), str. 5-6.
- Vries, S. de, Bouwkamp, R. (1995). *Psihosocialna družinska terapija*. Logatec: Firis.
- Vujanovič, I. (2005). *Plesno-gibalna terapija kot oblika pomoči "mladim z manj priložnostmi"*. Specialistično delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Wakabayashi, A., Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Goldenfeld, N., Delaney, J., Fine, D., Smith, R., & Weil, L. (2006). Development of short forms of the Empathy Quotient (EQ-Short) and the Systemizing Quotient (SQ-Short). *Personality and Individual Differences*, 41(5), str. 929–940.
- Waller, D., & Dalley, T. (1992). Art therapy: a theoretical perspective. V: D. Waller, & A. Gilroy (ur.), *Art therapy: a handbook*. Buckingham (str. 3-24:), Open University Press.
- Wallerstein, N. (1999). Power between evaluator and community: Research relationships within New Mexico's healthier communities. *Social Science & Medicine*, 49, str. 39-53.

- Walrond-Skinner, S. (1986). *Dictionary of psychotherapy*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Warren, B. (1993). *Using the Creative Arts in Therapy: a Practical Introduction* – [Second edition]. London, New York: Routledge.
- Watzlawick, P., Weakland, J. H., & Fisch, R. (1979). *Lösungen: zur Theorie und Praxis menschlichen Wandels*. Bern, Stuttgart, Wien: H. Huber
- Weiner, D. (1999). *Beyond talk therapy: Using movement and expressive techniques in clinical practice*. Washington, DC: American Psychological Association.
- West, P. (1984). *Dance Movement Therapy*. London: Jessica kingsley Publisher.
- Yalom, I. D. (1995). *The theory and practice of group psychotherapy*. New York: Basic Books.
- Youngs, B. B. (2000). *Šest temeljnih prvin samopodobe*. Ljubljana: Educy.

Spletni viri:

- COBISS. Dostopno na: <http://www.cobiss.si/> (Pridobljeni dne :15. 6. 2011).
- Creativity in Schools in Europe: A Survey of Teachers* (2009). Dostopno na: http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC55645_Creativity%20Survey%20Brochure.pdf (Pridobljeno dne: 11. 10. 2011).
- De Wall, F. (2011). Moralno vedenje pri živalih [Video]. Dostopno na: http://www.ted.com/talks/lang/sl/frans_de_waal_do_animals_have_morals.html (Pridobljeno dne: 12. 11. 2011)
- Korbar, J. (2007). *Aktivacija mladostnika s psihozo v času zdravljenja*. Dostopno na: www.pb-begunje.si/Osnova/file.php?id=533&db=priponke (Pridobljeno dne: 8. 2. 2007).
- Lynne, C. (2011). Empathy: A reiew. Dostopno na: <http://www.open.ac.uk/researchprojects/livingwithuncertainty/pics/d115149.pdf> (Pridobljeno dne: 5. 4. 2011)

Mednarodna definicija socialnega dela. Dostopno na: <http://ifsw.org/get-involved/global-definition-of-social-work/> (Pridobljeni dne: 15. 4. 2016).

Možina, M., Štajduhar, D., Kačič, M., Šugman Bohinc, L. (2011). Sistemska psihoterapija. Dostopno na: http://www.psihoterapija-institut.si/Upload/clanki/sistemska_clanek.pdf (Pridobljen dne: 3. 4. 2014).

Peternej, A., in sodelavci (2007). Strokovne in organizacijske podlage za vpeljavo in izvajanje integrirane prehodne in dolgotrajne oskrbe v Republiki Sloveniji. Osnutek predloga za razpravo. Dostopno na: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokument_pdf/word/zakon-do-strok-organizac-podlage-ver0.doc (Pridobljeno dne: 15. 2. 2007).

Pomoč z umetnostjo. Dostopno na: <https://www.pef.uni-lj.si/749.html> (Pridobljeno dne: 21. 4. 2016).

Simmons, G. (2004). Where You Can Find Symphy. Dostopno na: http://www.articlecity.com/articles/self_improvement_and_motivation/article_1203.shtml (Pridobljeno dne: 7. 3. 2007)

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Dostopno na: <http://www.fran.si/130/sskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika> (Pridobljeno dne: 16. 1. 2016).

Univerza v Torontu. Dostopno na: <http://www.socialwork.utoronto.ca/research/initiatives/aswri.htm> (Pridobljeno dne: 15. 6. 2011).

Walter, G. S. (1999). The Role of Empathy in Improving Intergroup Relations. Liverpool: The University of Liverpool. Dostopno na: http://findarticles.com/p/articles/mi_m0341/is_4_55/ai_62521565 (Pridobljeno dne: 7. 3. 2007).

Krek, S. (2005-2006): Veliko angleško slovenski slovar. Dostopno na <http://slovarji.dzs.si/Slovar/?id=71> (Pridobljeni dne: 1. 5. 2016).

VI. IMENSKO IN STVARNO KAZALO

IMENSKO KAZALO

A

Andersen, T. 45, 225
Andersen-Waren, M. 76, 225
Appleton, V. 76, 77, 213, 226
Arh, J. 37, 233
Avsec, A. 40, 46, 225, 227
Avsec, M. 66, 67, 225

B

Baron-Cohen, S. 64, 238
Baum, F. 92, 225
Bečaj, J. 33, 225
Berger, P. L. 17, 50, 225
Bizjak, H. 34, 225
Boden, M. A. 23, 225
Bouwkamp, R. 41, 48, 238
Bradač, F. 25, 225
Brandon, A. II, XIV, 9, 225
Brandon, D. II, XIV, 9, 225
Bucik, K. 37, 225
Bunt, L. 73, 76, 208, 226
Byrne, P. 60, 226

C

Caf, B. 37, 226, 230
Campbell, J. 92, 226
Carr, R. 72, 229
Case, C. 76, 226
Chambers, R. 79, 226
Chapman, L. 76, 77, 213, 226
Corbin, J. M. 101, 236
Cornwall, A. 79, 91, 92, 226, 228
Cropley, J. A. 20, 22, 226

K

Kačič, M. 51, 240
Kapitan, L. 129, 190, 206, 230
Kariž, B. 76, 124, 230
Karkou, V. 54, 56, 57, 58, 60, 215, 230
Kobal Grum, D. 67, 68, 230
Kobal, L. I, 227
Kobolt, A. 88, 230
Korbar, J. 30, 31, 239
Kovačič, J. 66, 227
Krek, S. 66, 240
Kroflič, B. 11, 20, 26, 27, 33, 72, 76, 124, 230
Kuppens, P. 66, 231
Kustec, K. 12, 72, 76, 97, 146, 219, 231

L

Lahad, M. 11, 231
Lamovec, T. 62, 63, 64, 66, 231
Landy, R. J. 76, 231
Leskovšek, N. 37, 67, 231
Levy, F. J. 76, 231
Lewin, K. 88, 89, 231
Liebmann, M. 76, 124, 231
Ling, J. 62, 233
Luckmann, T. 17, 50, 225
Lukman, T. 37, 231
Lüssi, P. 40, 231
Lynne, C. 63, 64, 66, 240

Č

Čačinovič Vogrinčič, G. I, II, VII, XIII, XIV, XIX, 9, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 30, 38, 39, 41, 46, 78, 226, 227

D

Dalley, T. 59, 76, 238
Davis, M. H. 64, 65, 66, 227
De Wall, F. 63, 239
Delaney, J. 64, 238
Doel, M. 219, 227
Dragoš, S. 17, 30, 93, 227, 228

F

Fašmon, R. 37, 228
Fausek, D. 74, 76, 228
Fifolt, A. 37, 228
Fine, D. 64, 238
Fisch, R. 25, 239
Flaker, V. 16, 27, 28, 228
Furlong, J. 93, 228

G

Gardner, H. 21, 23, 228
Gaventa, J. 79, 91, 92, 228
Geldard, D. 76, 228
Geldard, K. 76, 228
Gerard Kaduson, H. E. 76, 228
Gergen, K. J. 53, 225, 228, 229
Gilbert, A. 92, 228
Gilroy, A. V, XVIII, 129, 190, 206, 228, 238
Ginott, H. 76, 228
Glasser, W. 121, 124, 229
Goldenfeld, N. 64, 238
Goleman, D. 62, 64, 66, 229
Gordon, R. 56, 121, 218, 229
Gorjup, T. 75, 229
Gradišnik, U. 37, 229
Grainger, R. 76, 225

M

MacDougall, C. 92, 225
Madsen, W. C. 9, 97, 231
Makarovič, J. 20, 22, 32, 232
Malchiodi, C. A. 17, 54, 55, 61, 77, 213, 232
Mayoux, L. 91, 230
Mayring, P. 100, 232
McIntosh, P. V, XVIII, 129, 190, 206
McNiff, S. 54, 56, 232
Mesec, B. II, XIV, 28, 29, 30, 100, 101, 203, 208, 232
Mešl, N. I, XIII, 227
Milač, U. 37, 233
Morris, J. 93, 233
Možina, M. I, XIII, 51, 52, 53, 76, 227, 233, 240
Muncer, S. J. 62, 233
Myrnard, T. 228

N

Neves, D. 91, 238
Novak, P. 66, 227

O

Osredkar, R. 37, 233
Ozimek, M. 37, 231

P

Pascal, E. 45, 233
Pavletič, M. 37, 233
Pavlicevic, M. 57, 58, 233
Payne, H. 72, 76, 123, 208, 233
Pečjak, V. 20, 21, 22, 23, 32, 33, 34, 37, 233
Peternelj, A. 30, 31, 240
Petzold, G. H. 17, 76, 121, 234
Pirc, M. 22, 234
Porenta-Lisica, B. 37, 234
Poštrak, M. VI, XVIII, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 37, 234

H

Hass-Cohen, N. 72, 229
Hoffman, L. 15, 16, 44, 52, 53, 229

J

Jaušovec, N. 33, 229
Jennings, S. 59, 76, 229, 230
Jessiman, W. C. 66, 225
Jewkes, R. 91, 226
Johnson, H. 230, 91
Jones, P. 58, 59, 89, 230

V

Van Vlaenderen, H. 91, 238
Verbinc, F. 238
Vogelnik, M. 32, 37, 73, 76, 97, 238
Vries, S. de 41, 48, 238
Vujanovič, I. 37, 238

W

Wakabayashi, A. 64, 65, 238
Waller, D. 59, 238
Wallerstein, N. 79, 91, 92, 239
Walrond-Skinner, S. 56, 59, 239
Walter, G. S. 65, 240
Warren, B. III, XV, 54, 73, 76, 208, 239
Watzlawick, P. 25, 239
Weakland, J. H. 25, 239
Weil, L. 64, 238
Weiner, D. 61, 239
West, P. 72, 239
Wheelwright, S. 64, 238

U

Urspruch, I. 76, 234

Y

Yalom, I. D. 87, 239
Youngs, B. B. 68, 69, 239

R

Rapoša Tanjšek, P. 34, 234
Rataj, T. 37, 234
Ray, D. 76, 226
Reddemann, L. III, XV, 9, 10, 76, 77, 234
Reitz, G. 76, 234
Reynolds, W. J. 66, 235
Rivas, R. F. 76, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 206, 211, 237, 238
Rosenfeld, I. 44, 235
Rosky, T. 76, 234
Rozman, M. 37, 235
Rubin, J. A. 69, 76, 235

S

Salecl, R. 62, 235
Saleebey, D. 41, 42, 235
Sanderson, P. 54, 56, 57, 58, 60, 215, 230
Sartre, J. P. 62, 235
Saussure, de F. 57, 235
Sawdon, C. 219, 227
Schaefer, C. 228, 76
Schmidts, R. 76, 234
Schön, D. A. II, XIV, 93, 235
Schubach De Domenico, G. 76, 235
Scott, B. 66, 235
Simmons, G. 66, 240
Simonič, B. 67, 235
Slunjski, M. 37, 76, 235, 236
Smith, D. 92, 225
Smith, R. 64, 65, 238
Snoj, M. 25, 236
Srića, V. 32, 236
Strauss, A. L. 101, 236
Strelec, I. 88, 89, 211, 216, 236
Stritih, B. VI, XVII, 10, 30, 236

Š

Šav, V. 74, 236
Šebez, R. 37, 236
Škerjanc, J. 93, 236
Šolar, M. 37, 235
Štajduhar, D. 51, 240
Šugman Bohinc, L. 11, 12, 24, 30, 34, 35, 37, 49, 50, 51, 53, 76, 78, 82, 236, 237

T

Tacol, A. 67, 237
Tancig, S. 62, 71, 97, 237
Tashakkori, A. 100, 237
Teddlie, M. 100, 237
Tomc, G. 20, 50, 237
Tomić, A. 33, 237
Toseland, R. W. 76, 80, 82, 83, 84, 86, 87,
88, 90, 206, 211, 237, 238
Trstenjak, A. 20, 22, 23, 32, 33, 238
Tuerlinckx, F. 66, 231

STVARNO KAZALO

A

aktivna participacija 54, 61, 130, 191, 207
anketni vprašalnik 98, 100, 102, 111, 128, 188, 212

D

dejavnik tveganja III, VIII, XI, 98, 120, 132, 133, 148, 149, 151, 152, 157, 186, 189, 193, 213
delovna terapija 30, 32
delovni odnos I, 18, 38, 44, 45, 47, 48, 78, 163, 169
dialog in sodelovanje 42, 43
dodajanje moči 42
dogovor o sodelovanju VII, 39, 40, 48
domišljija 54, 56, 75

E

Empatija 54, 62, 63, 64, 65, 66, 130, 209, 231, 235
etika udeležенosti 16, 44, 52
evalvacija II, V, VI, X, XII, 10, 14, 82, 83, 84, 85, 89, 90, 94, 99, 103, 107, 128, 129, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 187

F

Faze X, 24, 30, 31, 32, 33, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 94, 103, 125, 126, 148, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 190, 195, 196, 216

H

humanistični pristop 70, 72

I

instrumentalna definicija problema 40
integrativni pristop 71, 72
izjave uporabnic 106
izvirni delovni projekt pomoči I, VII, XII, 15, 19, 45, 54, 78

K

kibernetika drugega reda 51, 52
kibernetika prvega reda 51
kibernetika tretjega reda 50, 53, 54, 57, 79
koncept I, IV, VIII, XII, 13, 14, 16, 37, 39, 42, 44, 45, 53, 54, 62, 71, 78, 85, 89, 91, 92, 98, 99, 120, 121, 122, 167, 168, 169, 173, 189, 196, 200, 201, 202, 203, 216, 218, 219, 222
kvalitativna analiza V, 101, 102, 106, 109

M

makro raven 209, 210
merski instrument V, 83, 102, 103, 108
metafore 10, 53, 54, 59, 60, 69
metoda 127, 128, 129, 132, 136, 137, 144, 148, 167, 168, 169, 170, 171, 176, 177, 189, 190, 196, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 209, 212, 219, 220, 223
metodologija 100, 221
mezzo raven 209, 210
mikro raven 209, 210
moč okrevanja
moderna paradigma 15, 16
namen in cilji 12, 98

N

neverbalna komunikacija 31, 54, 60, 61, 69, 217
nevroznanstveni pristop 71

O

obdelava in analiza podatkov 106, 109
odkrivanje 11, 27, 46, 49, 73, 74, 100, 142, 193
osebno vodenje 41

P

participacijsko raziskovanje IV, XII, 13, 79, 91, 92, 94, 98, 216, 223
pedagoški proces 30, 33, 36

R

raziskovalni problem 9, 97
raziskovalno vprašanje 13, 14, 98, 99, 100, 106, 129, 199, 202, 203, 205, 207, 208, 212, 213, 217
refleksija II, IX, X, 28, 46, 47, 50, 55, 79, 84, 91, 93, 94, 107, 126, 128, 129, 130, 178, 183, 187, 190, 191, 198, 203, 205, 216, 218

S

samoizraznost 54, 55
samopodoba IX, 54, 67, 68, 69, 132, 178
samozdravljenje III, 9, 75
simbolizem 54, 56, 59, 60
sistemski pristop 71
sklep 111, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134
sorodni poklici pomoči 13, 15, 18, 27, 90, 98, 200
spiralni model IV, XII, 13, 78, 79, 94, 96
supervizija X, 11, 73, 84, 128, 178, 183, 185, 197, 198, 205, 221, 222, 223

T

Teza X, 13, 14, 98, 99, 199, 200, 201, 202, 207, 211, 212, 217

U

umetnostna terapija I, XII, 9, 17, 18, 20, 30, 35, 36, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 70, 71, 77, 97, 170, 196, 201, 222
ustvarjalna stališča 26, 27
ustvarjalno reševanje problemov 11

perspektiva moči 41, 44, 48
pomoč z umetnostjo 17, 36, 37, 97, 119, 121, 135, 136, 192, 218, 223
populacija in vzorčenje 102, 104, 107
poskusna teorija 188
postmoderna paradigma 13, 15, 16, 17, 98, 168, 196, 200, 202
pozitivni dejavniki oz. učinki IV, VII, X, 13, 14, 74, 75, 98, 99, 103, 107, 129, 130, 139, 140, 141, 144, 146, 185, 189, 191, 193, 198, 207, 222
pridruževanje 44, 46, 193
prispevek in omejitve raziskave 216
proslavljanje 46, 47
psihodinamični pristop 70
psiho-edukacijski pristop 70
psihologija XII, 20, 28, 30, 32, 36, 49, 50, 60, 61, 62, 64, 67, 71, 110, 121

V

včlanjenost 42, 106
viri moči 11
vrsta raziskave 100, 102, 106

Z

zbiranje podatkov 90, 104, 271
zdravilna moč 10, 35
zdravljenje in celostnost 42, 43
zdravstvo XII, 17, 30, 36, 66, 97, 117, 131, 192
znanje za ravnanje 44, 45

V. PRILOGE

Priloga 1: Obrazci za spremljanje dela z izranoustvarjalnimi mediji

1. **Ime obrazca:** **ObrA1.** UDELEŽBA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI _
študentka/študent_zapis srečanja

Namen: Spremljati potek dela na srečanjih članov izvirnega delovnega projekta pomoči (v nadaljevanju IDPP).

Pridobiti refleksijo koncepta delovnega odnosa soustvarjanja pomoči v IDPP na podlagi treh dimenzij: faze v procesu (dogovor o sodelovanju in preverjanje doseganja ciljev; opredelitev problema in želenih izidov; načrt pomoči in dogovori za naprej), vidiki (delati s perspektive moči; etike udeležnosti) in socialno delo z družino na drugi ravni.

Kdaj izpolnjujemo obrazec: ob vsakem srečanju z družino

Kdo izpolnjuje obrazec: študentka/študent

Vir podatkov: študentka/študent

Posebna navodila: Študentka po vsakem srečanju z družino zapiše potek sodelovanja v spodnjo tabelo.

Pri opisu procesa dela so študentki/študentu lahko v pomoč spodnji opisi:

1. **DOGOVOR O SODELOVANJU IN PREVERJANJE DOSEGANJA CILJEV**
V dogovoru o sodelovanju zapišemo, s kom smo ga sklenili in opišemo vloge vseh udeleženi. Pri preverjanju doseganja ciljev zapišemo, katere dogovore iz prejšnjega srečanja nam je uspelo uresničiti, kje se nam je ustavilo in na čem bomo delali danes.
2. **OPREDELITEV PROBLEMA IN ŽELENIH IZIDOV**
Zapišemo, kaj je problem in tudi kaj so želeni izidi. Vsak udeleženi pove, kje vidi problem in svoj prispevek k rešitvi. V središču sta dialog in sodelovanje, v katerem udeleženci v problemu soustvarjajo svojo udeležnost pri oblikovanju rešitve.
3. **NAČRT POMOČI IN DOGOVORI ZA NAPREJ**
Zapišemo načrt pomoči (kdo, kaj, kdaj...) in kakšni so dogovori za naslednje srečanje.
4. **ETIKA UDELEŽENOSTI**
 - Socialni delavec sestopi iz pozicije moči, od moči, ki mu ne pripada. Objektivnega opazovalca, socialnega delavca, nadomesti sodelovanje, v katerem nihče nima končne besede, sodelovanje, v katerem nihče ne potrebuje končne besede, temveč pogovor, ki se nadaljuje.
 - Uporabnik je ekspert iz izkušenj, vsakdo je udeležen, vsakdo pridobi – soustvarjanje.
 - Koncept postavi temeljno spremembo: socialni delavec ni več edini posestnik resnice, temveč šteje resnica uporabnika in s tem odnos, v katerem se resnično soustvari novo znanje.
5. **PERSPEKTIVA MOČI**
 - Premik k perspektivi moči nas usmeri, da v prispevku uporabnika, strokovnjaka iz izkušenj, spoštljivo iščemo njegovo moč in vire.
 - Ravnanje s perspektive moči je najprej zelo osebna odločitev socialnega delavca. S perspektive moči sprašujemo po zaželenih razpletih, dobrih izidih, sanjah in upanju; sprašujemo po virih, opori v družini, dobrih izkušnjah iz preteklosti in drugem.
6. **DRUGA RAVEN DELA Z DRUŽINO**
 - Na drugi ravni nagovarjamo družinsko dinamiko: socialna delavka se odzove na to, kako v družini člani ravna drug z drugim.

- Tema delovnega projekta niso samo rešitve in delež posameznega družinskega člana v njih, temveč nujno tudi to, kako načrtovane rešitve spreminjajo družinska pravila, vloge ipd.

SPREMLJANJE DELA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI

	Opis/ocena	Opombe
A. Obrazec izpolnjeval/a		
B. Zap. št. srečanja		
C. Datum		
D. Trajanje (od – do)		
E. Udeleženci		

Uporabljeni elementi koncepta delovnega odnosa soustvarjanja

V spodnjo tabelo vnesite opise za vsako posamezno fazo pogovora in koncepte, ki ste jih uporabili skozi celoten pogovor. Poskusite zapisati tako, da je razviden proces dela, pri pomembnih premikih čim bolj konkretno prikažite s primeri, kako je pogovor potekal (lahko zapišete značilne besede, izsek dvogovora ipd.).

FAZE POGOVORA:
<i>Dogovor o sodelovanju in preverjanje doseganja ciljev</i> (s kom?, v čem smo bili do danes uspešni glede na prejšnje dogovore in o čem se bomo pogovarjali danes):
<i>Opredelitev problema in želenih izidov</i> (kaj je problem, kaj so želeni izidi in kako smo jih soustvarili):
<i>Načrt pomoči in dogovori za naprej</i> (kdo, kaj, kdaj):
UPORABLJENI KONCEPTI SKOZI CELOTEN POGOVOR:
<i>Perspektiva moči</i> (osredotočenost na možnosti, uresničljivo, na dobre prakse, na močna področja, komplimenti):
<i>Soustvarjanje/etika udeležnosti</i> (prispevek, udeležnost posameznika):

Povzetek tem, ki se umeščajo v drugo raven socialnega dela z družino:
Osebna refleksija (osebna doživljanja, misli, dileme, vprašanja):

2. Ime obrazca: Obr 0. OSNOVNE INFORMACIJE OB ZAČETKU _skupno
_pričakovanja

Namen: Pridobiti osnovne informacije oziroma pričakovanja vseh udeleženi ob začetku sodelovanja v izvirnem delovnem projektu pomoči (v nadaljevanju IDPP): glede načina dela; ciljev, ki jih imajo; obstoječih spretnosti, znanj in glede obstoječih virov pomoči.

Kdaj izpolnjujemo obrazec: ob prvem srečanju študentk z vsemi udeleženi v IDPP

Kdo izpolnjuje obrazec: študentka/študent

Vir podatkov: vsi udeleženi v IDPP

Posebna navodila: Vprašanj ne postavljamo v obliki intervjuja, ampak smiselno tekom pogovora na prvem srečanju z vsemi udeleženi v IDPP.

Prvi del obrazca (A-D) izpolni študentka sama; v ostale rubrike (1-5) pa poskuša čim bolj dobesedno (podrobno) zapisati odgovore udeleženi v pogovoru.

IZHODIŠČNA PRIČAKOVANJA PRED ZAČETKOM DELA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI (IDPP)

	Opis/ocena			
A. Obrazec izpolnjeval/a študent/študentka				
B. Datum				
C. Vir podatkov: Ime in priimek				
1. Kako si predstavljate sodelovanje v IDPP?				

2. Kaj je vaš največji cilj, ki bi ga želeli doseči z delom v IDPP zase?		.		
3. Kaj je vaš največji cilj, ki bi ga želeli doseči z delom v IDPP za družino?				
4. Kaj je tisti najmanjši cilj, s katerimi bi bili še zadovoljni? (Kaj bi bil prvi doseženi uspeh v tej smeri, da bi že bili zadovoljni?)				
5. S katerimi znanji, spretnostmi že razpolagate, že lahko prispevate k sodelovanju v IDPP (vaše kompetence, dobre izkušnje itn.)?				

6. Kdo vse vam je do zdaj že pomagal (v šoli, doma, drugje...)?				

3. Ime obrazca: UDELEŽBA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI _družina_vmesna evalvacija

Namen: Pridobiti osnovne informacije o prednostih in slabostih v načinu dela znotraj izvirnega delovnega projekta pomoči (v nadaljevanju IDPP); oceniti udeležnost družinskih članov v IDPP; raziskati (ne) ustreznost podpore; raziskati subjektivno mnenje o spremembah, ki so se zgodile in raziskati, kakšno podporo družina še potrebuje.

Posebna navodila: Prvi del obrazca (A-D) izpolni študentka/študent sam; v ostale rubrike (1-6) pa poskuša čim bolj dobesedno (podrobno) zapisati odgovore družinskih članov – tako, da je razvidno, kaj je kdo odgovarjal in svoje odgovore.

VMESNA EVALVACIJA DELA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI (IDPP)

	Opis/ocena
A. Obrazec izpolnjeval/a	
B. Datum	
C. Trajanje izpolnjevanja obrazca (od – do)	
D. Vir podatkov Ime in priimek starša Ime in priimek študenta	
1. Zdaj se bomo posvetili vaši vlogi znotraj IDPP. V kolikšni meri ocenjujete,	

da ste dobili priložnost povedati svoje mnenje, predloge, težave in biti slišani, upoštevani?	
2. Kaj vam je bilo do sedaj pri delu v IDPP všeč?	
3. Kaj vas je pri delu v IDPP motilo in vam ni bilo všeč?	
4. a) Katera začetna pričakovanja so se uresničila? (Katera še ne?) b) Katera nova pričakovanja so se oblikovala med sodelovanjem? c) Kakšna pričakovanja še imate do zaključka našega sodelovanja?	V začetku sodelovanja ste ubesedili, da želite.... – kaj od tega se je uresničilo? ...
5. Kaj je po vašem mnenju pomagalo vam in vaši družini?	
6. Kaj je zdaj bolje, kot je bilo prej, preden smo začeli s tem delom?	
7. Česa bi si še želeli, da bi naše delo potekalo še bolje in da bi bolje odgovorili na vaše potrebe in potrebe vaše družine?	

4. Ime obrazca: UDELEŽBA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI _zaključna evalvacija

Namen: Pridobiti osnovne informacije o prednostih in slabostih v načinu dela znotraj izvirnega delovnega projekta pomoči v skupnosti (v nadaljevanju IDPP); oceniti udeležnost družinskih članov v IDPP; raziskati (ne) ustreznost podpore; raziskati subjektivno mnenje o spremembah, ki so se zgodile in raziskati, kakšno podporo družinski člani še potrebujejo.

Kdaj izpolnjujemo obrazec: ob zaključevanju projekta

Kdo izpolnjuje obrazec: študent/-ka

Vir podatkov: družinski člani, študent

Posebna navodila: Prvi del obrazca (A-D) izpolni študent/-ka sam/-a; v ostale rubrike (1-6) pa poskuša čim bolj dobesedno (podrobno) zapisati odgovore družinskih članov in svoje odgovore. Odgovore zapišemo tako, da je razvidno, kdo od družinskih članov je odgovarjal

KONČNA OCENA DELA V IZVIRNEM DELOVNEM PROJEKTU POMOČI (IDPP)

	Opis/ocena
A. Obrazec izpolnjeval/a	
B. Datum	
C. Trajanje izpolnjevanja obrazca (od – do)	
D. Vir podatkov Ime in priimek starša	
Ime in priimek študenta:	
1. Zdaj se bomo posvetili vaši vlogi znotraj IDPP. V kolikšni meri ocenjujete, da ste dobili priložnost povedati svoje mnenje, predloge, težave in biti slišani, upoštevani?	
2. Kaj vam je bilo pri delu v IDPP všeč?	
3. Kaj vas je pri delu v IDPP motilo in vam ni bilo všeč?	
4. Kaj vam je po vašem mnenju pomagalo?	
5. Kaj je po vašem mnenju pomagalo vaši družini?	
6. Kaj je zdaj bolje, kot je bilo prej, preden smo začeli s tem delom?	
7. Česa bi si še želeli, da bi naše delo potekalo še bolje in da bi bolje odgovorili na vaše potrebe?	

Priloga A: Anketni vprašalnik

I. ANKETNI VPRAŠALNIK ZA OSEBO, KI PRI SVOJEM DELU UPORABLJA IZRAZNO-USTVARJALNE MEDIJE

Ime in kontaktni podatki ustanove:

1. Spol:

- c) moški
- d) ženski

2. Poklicna izobrazba: _____

3. Delovno mesto na katerem ste zaposleni:

4. Področje socialnega varstva na katerem dela organizacija:

- G. Področje otrok in mladostnikov
- H. Področje družine
- I. Področje duševnega zdravja in različne oviranosti
- J. Področje starejših
- K. Področje zdravja, preventive in dobrotelnosti
- L. Drugo (zapišite) _____

5. Prosim obkrožite, katere izrazno-ustvarjalni medij uporabljate:

- L. Likovnost
- M. Peskovnik (sandplay)
- N. Drama
- O. Pripovedovanje zgodb
- P. Gib- Ples
- Q. Glasba
- R. Video
- S. Fotografija
- T. Kreativno pisanje

- U. Računalniške igre
- V. Drugo

6. **Ali uporabljate**

- c) samo en izrazno-ustvarjalni medij?
- d) kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev?

7. **Ali uporabljate izrazno-ustvarjalne medije predvsem pri svetovalnem delu ali kot prostočasno aktivnost?**

8. **Osnovni podatki o vaši uporabi izrazno ustvarjalnih mediji (IUM):**

- a) Koliko časa pri svojem delu uporabljate IUM?
- b) Zakaj ste začeli uporabljati pri svojem delu IUM?
- c) Kje, kdaj in kako ste se seznanili z uporabo IUM?
- d) S katero populacijo delate oziroma pri katerih uporabnikih(sogovornikih) uporabljate IUM?

9. **Ali ste se že strokovno izpopolnjevali za delo z IUM?**

- a) **NE**
- b) **DA** (Kje, kdaj in kako?)

10. **Katere strokovnoteoretske koncepte** (npr. koncept delovnega odnosa soustvarjanja, razvojna teorija, koncepti o skupinski dinamiki, Gordonova teorija komunikacije, različni terapevtski koncepti) **uporabljate za izvajanje dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo IUM?**

11. **Na katere paradigme** (npr. psihodinamična, humanistična, sodelovalna, fenomenološka, sistemska, kognitivno-vedenjska) **se opirate pri izvajanju dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo IUM?**

12. **Katere tehnike, načine ravnanja** (npr. motivacijske, glasbena improvizacija, dihalne tehnike vodena vizualizacija) **uporabljate za izvajanje dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo IUM?**

13. **Katero strokovno literaturo in vire** (prosim, za čim več konkretnih podatkov; ime avtorja, letnica vira, naslov dela, založba) **uporabljajte za izvajanje dejavnosti na vašem področju dela s pomočjo IUM?**

14. **Opišite način** (potek, proces skozi faze ipd.) **svojega dela z IUM s pomočjo enega primera.**

15. **Katero metodo dela večinoma uporabljate:**

- d) s skupino
- e) s posameznikom
- f) s skupnostjo

16. **Kako v sam proces priprav in kasnejše izvedbe vključujete uporabnike? Navedite primere.**

17. Ali in če da, kako, s katerimi metodami ocenjujete, vrednotite uspešnost oziroma učinkovitost svojega dela, zadovoljstvo uporabnikov idr.? Oziroma Katere metode evalvacije uporabljate?

18. Kako merite učinkovitost svojega dela IUP?

19. Kateri so pozitivni vidiki dela z IUP, ki jih opažate vi in vaši uporabniki?

20. Ali se pri svojem delu soočate tudi z omejitvami uporabe IUP?

- a) NE
- b) DA

Če da, katere so te?

21. Kaj so lahko dejavniki tveganja dela z IUP ?

22. Kako ravnate, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja ali se mu povsem izognili?

Priloga B: Uporaba strokovne literature pri delu i izrazno-ustvarjalnimi mediji

- Attwood, Tony (2007): Aspergerjev sindrom. Ljubljana: Megaton d.o.o. .
- Baer, R., A. (2003): Mindfulness training as a clinical intervention: A conteptual and empirical review. cClinical psychology: science and practice.
- Barthes, Roland (2005): Das rauschen der Sprache. Frankfurt na Main.
- Barthes, Roland (2010): Die Lust am Text. Berlin.
- Bataille, Georges (2001): Erotizem. Ljubljana: Založba /*cf. .
- Bennet-Goleman, T. (2004): Alkimija čustev: kako um ozdravi srce. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Berger, J. (2007): Načini gledanja. Ljubljana: Zavod Emanat.
- Bizjak, Helena (1997): Ustvarjalna pedagogika za tretje tisočletje: sprostitevna vzgoja v pedagoški praksi. Ljubljana: BRS.
- Bluestone, Judith (2005): The fabric of autism. Seattle: Saphire enterprise, llc.
- Bourriaud, Nicolas (1998): Relational aesthetics v: Participation (urednica Claire Bishop). London 2006, str. 160-171.
- Bravničar, Lasan, M. (1998): Spreminjanje - stalnost. Fiziologija športa. Ljubljana: Viharnik.
- Bresler, I. (2004): Dancing the curriculum: Exploring the body and movement in elementary schools. v: Bresler, I. (ur.). Knowing bodies, moving minds: towards embodied teaching and learning. Dordrecht: Kluwer academic publishers.
- Buckroyd, J. (2004): Učenec plesa. Ljubljana: En-knap.
- Burrows, J. (2011). Koreografov priročnik. Ljubljana: Javni sklad RS za kulturno dejavnost.
- Černetič, M. (2005): Biti tukaj in zdaj: čuječnost, njena uporabnost in mehanizmi delovanja. Psihološka obzorja 14, 2, 73-92.

- Černetič, M. (2011): Kjer je bil id, tam naj bo... čuječnost – nepresojajoče zavedanje in psihoterapija. *Kairos: slovenska revija za psihoterapijo* 5, 3/4, 23-34.
- Deleuze, Giles (1992): *Differenz und wiederholung*. München.
- Documenta 12. Education 1. (2009): *Engaging audience, opening institutions*, Wanda Wieczorek, Claudia Hummel, Ulrich Schötter, Ayse Gülec und Sonja Parzefall (izd.). Zürich – Berlin.
- Documenta 12. Education 2. (2009): *Between critical practice and visitor services*, Carmen Morsch (izd.). Zürich – Berlin. Dokumentacija projekta *Der friesische Teppich*, Arbeitsgemeinschaft Deutscher Kunstvereine e.v. (hg.), Berlin (2004) dokumentacija h konferenci *Kunstvermittlung als künstlerische Praxis*. Theater an der Parkaue, Berlin 2010. <http://www.parkaue.de/index.php?article=1167> (zadnja posodobitev 23. 1. 2011)
- Duncan, Carolin (1995): *Civilizing rituals. Inside public art museums*. New York, str. 7 – 21.
- Feldenkrais, M. (1990): *Awareness through movement*. San Francisco: Harper Collins publishers.
- Frostig, M. (1989): *Gibalna vzgoja*. Ljubljana: Svetovalni center.
- Gardner, H. (1995): *Razsežnosti uma*. Ljubljana: Tangram.
- Garoian, Charle, R. (2001): *Performing the museum v: Studies in art education. A journal of issue and research*, št. 42, izdaja 3. *National art education* (izd.), str. 234 – 248.
- Geršak, V. (2007): *Pomen poučevanja in učenja s plesno-gibalnimi dejavnostmi v vrtcu in osnovni šoli*. *Sodobna pedagogika* 58, št. 3, 128-143.
- Geršak, V., Novak, B., Tancig, S. (2005): *Ustvarjalni gib pri pouku - še vedno neznanka za mnoge učitelje. v: Partnerstvo fakultete in vzgojno-izobraževalnih zavodov*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Geršak, V., Prunk, M. (2010): *Ustvarjalni gib kot učni pristop pri likovni vzgoji. v: Pišot, R. (ur.), Štemberger, V. (ur.), Šimunič, B. (ur.), Dolenc, P. (ur.), Malej, R. (ur.). Prispevki*. Koper: Univerza na primorskem, Znanstveno- središče, str. 108-110.
- Gibbs, R. W. jr. (2006): *Embodiment and cognitive science*. Cambridge: Cambridge University press.
- Habbe, Jure (2000): *Nasilje in varnost v šolah: nasveti za ravnatelje, učitelje, starše in vse, ki skrbijo za varnost v osnovnih in srednjih šolah*. Ljubljana: Lisac & Lisac.
- Hoffman, Erving (2008): *Stigma: zapiski o upravljanju poškodovane identitete*. Maribor: Aristej. (Dialogi: humanistična in družboslovna zbirka; letnik 9).
- Ibuka, M. (1992): *V vrtcu bo morda že prepozno*. Ljubljana: Tangram.

- Jelenc, D. in Novljan, E. (2001): Predstavitev knjige "Učitelj svetuje staršem 1 - matematika". Defektologica slovenica: Revija defektologov in specialnih pedagogov Slovenije. Letn. 9, št. 2, str. 113-115.
- Journal of music therapy (2002): Musically adapted social stories to modify behaviors in students with autism: four case studies.
- Kabat-Zinn, J. (2011): Kamorkoli greš, si že tam: z meditacijo iz spanca avtomatizma v vsakdanjem življenju. Ljubljana: Iskanja.
- Kamnikar, G. (2012): Zmes za ples. Ljubljana: Javni sklad RS za kulturno dejavnost.
- Kobal, Darja (2000): Temeljni vidiki samopodobe. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Kobolt, Sitar-Cvetko in Stare (2005): Gledališko ustvarjanje kot socialno integrativno delo z mladimi. v Socialna pedagogika, vol. 9, št. 3, str. 229-264.
- Kroflič, B. (1992): Ustvarjanje skozi gib. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.
- Kroflič, B. (1999): Ustvarjalni gib – tretja razsežnost pouka. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kroflič, B., Gjud, A. (1991): Igra z gibi: osnove izražanja z gibom 2, Igra rok in nog. Radovljica: Didakta.
- Kroflič, B., Gobec D.: (1989): Plesna vzgoja za najmlajše: priročnik za vzgojitelje predšolskih otrok in učitelje. Novo mesto: Društvo pedagoških delavcev Dolenjske, Pedagoška obzorja.
- Laban, R. (2002): Mojstrstvo gibanja. Ljubljana: Knjižnica Mestno gledališče ljubljansko.
- Louppe, I. (2012): Poetika sodobnega plesa. Ljubljana: Zavod Emanat.
- Mackrell, Judith (2005): Razumevanje plesa. Ljubljana: Forma7.
- Makarovič, J. (2003): Antropologija ustvarjalnosti. Ljubljana: Nova revija.
- Marchart, Oliver (2002): Die institution spricht. Kunstvermittlung als emanzipationstechnologie v: Dürfen die das? Kunst als sozialer Raum, Stella Rolling und Eva Sturm (izd.). Dunaj, str. 34 – 59.
- Milačič, Ivona (2006): Aspergerjev sindrom ali visokofunkcionalni avtizem. Ljubljana: Društvo za avtizem.
- Mitchell, W. J. T. (2005): What do pictures want?. Chicago.
- Monti, D., A. in Ptereson, C. (2004): Mindfulness-based art therapy: results from a two year study. Psychiatric times 21 (8).
- Novljan, E. (1997): Premišljeno do dobrih dosežkov - vzgoja in izobraževanje otrok s posebnimi potrebami na Norveškem. v: Šolski razgledi 48 (2), 4.

- Novljan, E. (1997): Uveljavljanje integracije za osnovnošolsko obdobje. Uresničevanje integracije v praksi. Portorož : Zbornik prispevkov, str. 30 – 41.
- Novljan, E. (1997): Vpliv nove šolske zakonodaje na izobraževanje strokovnjakov za delo z otroki s posebnimi potrebami. v: Izobraževanje učiteljev ob vstopu v tretje tisočletje. Ljubljana: Zbornik prispevkov, str. 419 – 426.
- Novljan, E. (2002): Ekonomski vidik pri uresničevanju inkluzije. Defektologica slovenica, 10 (3), 55 – 61.
- Novljan, E. (2002): Inkluzija – možnosti in omejitve. Otroci s posebnimi potrebami so del celotnega sistema vzgoje in izobraževanja. v: Integracija, inkluzija v vrtcu, osnovni in srednji šoli. Strokovni posvet. (ur. Resman, M.) Kongresni center Hit hotel Perla. Nova Gorica: Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije, str. 95 – 102.
- Novljan, E. (2002): Vizija vzgoje in izobraževanja oseb z motnjami v duševnem razvoju. v: Osebe s posebnimi potrebami v procesu inkluzije ter vloge defektologov in specializiranih institucij. 10. defektološki izobraževalni dnevi. Državna konferenca. (ur. Destovnik, K.). Portorož: Pedagoška fakulteta Ljubljana, str. 13 - 19.
- Orel, M., Trojar Jan ,T. (2004): Ustvarjalna sprostitev. Ljubljana: Biro praxis.
- Orsillo, S., M. in Roemer, I. (2005): Series in anxiety and related disorders acceptance and mindfulness-based approaches to anxiety. Conceptualization and treatment. xvii, 375 p.
- Paramhans Swami Maheswaranada (2000): Sistem joga v vsakdanjem življenju. Ljubljana: Ibera.
- Payne, H. (1990): Creative movement and dance in groupwork. Speechmark publishing.
- Pečjak, S. (1996): Z igro razvijamo komunikacijske sposobnosti učencev. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Pečjak, V. (1987): Misлити, delati, živeti ustvarjalno. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Pečjak, V. (1998): Poti do idej: tehnike ustvarjalnega mišljenja v podjetjih, šolah in drugje Ljubljana: Samozaložba.
- Pečjak, V. (2001): Učenje, spomin, mišljenje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Pečjak, V. (2006): Psihološka podlaga vizualne umetnosti. Ljubljana: Debora.
- Proust, Marcel: Combray. (iz: Auf der suche nach der verlorenen Zeit. Unterwegs zu Swann.) orig. franc. Du côté de chez swann (1913). Nemški prevod Frankfurt am Main 1953; Stuttgart 1989, str. 54.

- Puffert, Rahel (2005): Vorgesprochen oder ausgesprochen? v: Wer spricht? Autorität und Autorschaft in ausstellungen. Betrice Jaschke, Charlotte Martinz-Turek, Nora Sternfeld (izd.), Dunaj, str. 59 – 70.
- Rafael Bisquerra Alzina et al. (2009): Čustvena inteligenca otrok. Priročnik za učitelje in starše z vajami. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- Ranciere, Jacques (2009): The emancipated spectator. London.
- Reich, Kersten (2003): Muss ein Kunstdidaktiker Künstler sein? Konstruktivistische überlegungen zur Kunstdidaktik. v: Buschkühle, c.-p. (izd.): Künstlerischer Bildung. Köln, str. 73 – 92.
- Reich, Kersten: Konstruktivistische ansätze in den sozial- und kulturwissenschaften; http://www.uni-koeln.de/hf/konstrukt/reich_works/aufsätze/reich_34.pdf (zadnja posodobitev: 1. 2. 2011), str. 356 – 375.
- Reiss, S. (2000): A mindful approach to mental retardation. Journal of social issues 56 (1).
- Road map for arts education (2006) Unesco. Dostopno na <http://portal.unesco.org/culture> (pridobljeno 13. 3. 2012).
- Rogoff, Irit: Kollektivitäten, mutualitäten, partizipationen v: Promise it's political. Köln: Museum Ludwig, str. 53 – 60.
- Roth, G. (2004): Potovanje do ekstaze. Ljubljana: Ara.
- Rozman, Urša (2006): Trening socialnih veščin. Nova Gorica: Educa.
- Rutten-Saris, M. (1992): Porajajoči se jezik telesa. Ljubljana. Assen: Van Gorcum.
- Sabine Pauli-Andrea Kisch (1996): Kaj je mojemu otroku: moteno gibanje otrok. Ljubljana: Kres.
- Schilling, Dianne (2000): 50 dejavnosti za razvijanje čustvene inteligence. Stopnja 3, Za delo z mladostniki od 14 do 18 let. Ljubljana: Inštitut za razvijanje osebne kakovosti.
- Skoning, S. N. (2008): Movement and dance in the inclusive classroom. Teaching exceptional children. Plus 4 (6), str. 1-11, 36.
- Smodics, Elke und Sternfeld, Nora (2008): Kunstvermittlung als handlungsraum v: Transfer 07 – Neue Wege in der Museumspädagogik und kunstvermittlung. Oldenburg, str. 39 – 57.
- Spolin, V. (1980): Improvizacijske vaje. Ljubljana: Knjižnica. Mestno gledališče ljubljansko.
- Srebot R., Menih K., (1993): Na krilih domišljije: domišljajska potovanja. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport .
- Srebot, R., Menih, K. (1993): Prebujena trata. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport.

- Srebot, R., Menih, K. (1996): Potovanje v tišino – sprostivna vzgoja za otroke. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Sterle, M. (1987): Živeti modro. Ljubljana: Domus.
- Sternfeld, Nora (2008): Das pädagogische unverhältnis. Lehren und lernen bei Rancier, Gramsci und Foucault. Dunaj.
- Stokes, G. (1996): Brez stresa je življenje lažje. Ljubljana: Gnostica.
- Sturm, Eva, S. (1996): Im engpass der Worte. Sprechen über moderne und zeitgenössische kunst. Berlin.
- Tancig, S. (2007): Kognitivna znanost in učenje: sprememba paradigme. Zbornik 10. mednarodne multikonference. Ljubljana.
- Tancig, S. (2008): Razvoj empatije, teorije uma in metarepresentacije: interdisciplinarni pogledi. v Bohanec, M. et al (ur.). Zbornik 11. mednarodne multikonference informacijska družba - 13.-17. oktober 2008: Zvezek a : Volume a, (informacijska družba). Ljubljana: Institut "Jožef Stefan", str. 353-357.
- Teasdale, John, D. (2000): Prevention of relapse/recurrence in major depression by mindfulness-based cognitive therapy. Journal of consulting and clinical psychology vol. 68, no. 4, 615-623.
- Tomori, M. (1990): Psihologija telesa. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Trstenjak, A. (1981): Psihologija ustvarjalnosti. Ljubljana: Slovenska matica.
- Varela, F. J., Thompson, E., Rosch, E. (2000): The embodied mind: cognitive science and human experience. Massachusetts: Institute of technology.
- Vaš otrok ima cerebralno paralizo (poškodbo možgan), vodič za starše in neprofesionalne delavce (1996). Sonček – zveza društev za cerebralno paralizo Slovenije.
- Was drausen wartet. What is waiting out there. Kaj čaka zunaj. Publikacija k 6. berlinskemu bienalu za sodobno umetnost (11. junij – 8. avgust 2010), kuratorka Kathrin Romberg. Bonn, 2010.
- Zakkai, J. D. (1997): Dance as a way of knowing. Portland: Stenhouse, Los Angeles: Galef institute, cop.
- Zaviršek, D. (2000): Hendikep kot kulturna travma (historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi). Ljubljana: Založba/* cf.
- Žvelc, M. in Žvelc, G. (2009): Loss and regain of »now«: transforming trauma through mindful processing. V Acute trauma, cumulative neglect and chronic stress – program schedule and book of abstracts, 4th international integrative psychotherapy conference, Bled, Slovenia. Bled: International integrative psychotherapy association.

Priloga C: Analiza kodiranih izjav strokovnih delavk oziroma izvajalk

1. Vodilo za intervju
2. Kodiranje
3. Razvrščanje hierarhij

1. Vodilo za intervju

Koliko časa pri svojem delu uporabljate izrazno-ustvarjalne medije?

Ali ste se že strokovno izpopolnjevali za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji?

S katero populacijo delate oziroma pri katerih sogovornikih uporabljate izrazno-ustvarjalne medije?

Ali ste pri delu z izrazno-ustvarjalnimi pristopi opazili pozitivne oziroma prednostne učinke tega dela?

Ali ste opazili negativne učinke, pomanjkljivosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji oziroma potencialne dejavnike tveganja?

Kako bi omili morebitne potencialne dejavnike tveganja? Oziroma kaj bi lahko bili varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi pristopi?

Prosim, opišite proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Na katere strokovnoteoretske paradigme, koncepte, pristope, tehnike se naslanjate pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji?

Katere metode dela najpogosteje uporabite, kadar delate z izrazno-ustvarjalnimi mediji?

Ali uporabljate oziroma izvedete pri svojem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji evalvacije?

Tekom pogovora s strokovnimi delavkami sta me začeli zanimati še dve vprašanji, ki ju nisem imela vključeno že na začetku intervjuja:

Kako sodelujejo sogovorniki oziroma uporabniki pri izbiri teme oziroma samem procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji?

Kako strokovne delavke skrbite za lastno psihohigieno oziroma osebno rast?

2. Kodiranje

1Tabela 1: Kodirane izjave za kategorijo Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Koda
SD1	Uporabljam že več ko dvajset let.	Več kot dvajset let
SD1	Nisem niti vedela, kako se temu reče. Takrat smo rekli ustvarjanje. Sedaj rečem pomoč z umetnostjo.	Ustvarjanje, pomoč z umetnostjo
SD1	Likovni, plesno gibalni, včasih kaj glasbe, če dobim koga, da se ukvarja z inštrumentom pa ga povabim. Sama ne vem. Enkrat sem imela eno punco, ki obvlada igranje violine, pa nam je z violino popestrila eno delavnico. Uporabljam tudi fotografijo – zadnje čase še bolj pogosto. Imamo tudi kreativno pisanje – predvsem na forumu Poezija in proza – tam veliko sodelujemo. Imamo tudi poseben kotiček, ki pa ni javen, kjer se sprašujemo tudi, kaj in kako nam pomaga izražanje npr. za osebno predelavo čustev. Veliko pa tudi kombiniramo npr. na pesmi narišemo slike ali obratno na slike napišemo pesmi. Imeli smo že tudi razstave na FSD-ju.	Likovnost Gib Glasba Fotografija Kreativno pisanje Kombinacija pristopov
PT1	Delo z lutkami, s simboli (npr. razni kamenčki, vrvi, krogle) zgodbe, vizualizacijo. Tudi risanje včasih.	Lutke, simboli Zgodbe Vizualizacija Likovnost
PT1	Kombinacijo večih pristopov. Odvisno od tega ali delam zdaj z otroki ali z odraslimi. Tudi odvisno od tega, kateri od teh načinov je za klientski sistem oziroma mu je blizu. Na kakšen način se nekdo bolj izraža.	Kombinacija pristopov Uporaba pristopa odvisna od populacije in kaj je posamezniku blizu (kako se najlažje izraža)
PT1	Mi je to zelo dober izraz – ustvarjalni pristopi ali pa kreativni pristopi oziroma tehnike dela.	Ustvarjalni pristopi Kreativni pristopi Tehnike dela
PT1	Sigurno že deset let. Je pa res, da sem jaz tega že veliko prej sama v osebнем življenju uporabljala. Na primer, sem se ukvarjala z meditacijo, vizualizacijo, kar je tudi eden od kreativnih pristopov, že od dvajsetega leta, ker je to eden izmed načinov mojega delovanja, življenja, razmišljanja – moja epistemologija.	Deset let Uporaba pa že prej iz osebnih razlogov Vizualizacija Meditacija

PT2	Meni se zdi v redu »ustvarjalni pristopi«.	Ustvarjalni pristopi
PT2	Uporabljam že več let, od 2007, ko sem začela delati kot psihoterapevtka.	Sedem let
PT2	Uporabljam razne medije. Tudi telo je lahko en tak medij. Meni je blizu, da čim bolj širše oziroma se približam temu kar uporabljajo tisti, s katerimi delaš. Če je njemu blizu delo z lutkami delaš z lutkami, če imajo rajši glasbo, delaš z glasbo, če se radi gibajo gredo na sprehod. Raziščem pri njih, kaj jim je najbolj paše, da pogledam po katerem kanalu se mu najlažje približam, ker mu s tem tudi lahko pomagam.	Medij Uporaba medija, glede na raziskano oziroma s čim s posameznik najlažje izraža.
PT2	Kombinacijo. Že reka življenja ima več elementov npr. razne lutke, terapevtsko hipnozo, kjer so elementi transa, simbolov, gibanje (telo). Je sistem oziroma nabor enih pomagal. Če je nekdo gibalen, potem v to metodo dela z lutko lahko vključiš dodatne elemente giba.	Kombinacija pristopov Lutke, simboli Gib
DT1	Že od samega začetka, od kar delam na psihiatriji se ukvarjam s tem; se pravi dvaindvajset let.	Dvaindvajset let
DT1	Naše skupine potekajo na ta način, da imajo nek medij.	Medij
DT1	Zdaj pa ali je medij gib, risba oziroma kreativne tehnike ali ja glasba.	Gib Likovnost Glasba
DT1	V enem obdobju so bile prisotne tudi pravlјice, v enem obdobju bolj gib, gibalne aktivnosti.	Zgodbe Gib
DT1	Na eni skupini je npr. likovnost in glasba. Glasba je bolj za ozadje kot pomiritev, za lažjo koncentracijo, pozornost. Pri likovni je običajno neka tema in na ta način delajo. Pri kreativni skupini je običajno raznolik material, ki je na mizi in vzpodbuja k ustvarjalnosti – tema ni vnaprej določena.	Kombinacija Likovnost Glasba
DT2	Res je, pri svojem delu jih uporabljam že 24 let. Vse od kar delam na kliniki.	Že 24 let
DT2	Sem pa razmišljala, kako formulirati te kreativne tehnike. Ves čas to uporabljam, a sedaj na drugačen način. Takrat, ko sem prišla sem v bistvu vse tehnike, kot so izdelovanje raznih izdelkov iz različnih	Kreativne tehnike Likovnost

	materialov npr. veliko je bilo likovnih ali pa iz lesa.	
DT2	V skupinah uporabljamo različne medije, veliko kreativnih tehnik. A glasbe ne, ker imajo to čez muzikoterapevti. Večino pa uporabljamo likovne tehnike – od barv, gline, kolaža.	Medij Kreativne tehnike Likovnost
DT2	Jaz uporabljam tudi kreativno pisanje, gre za pisano besedo, kjer je ta pisana beseda kot en materiala.	Kreativno pisanje
DT2	Imam še gibalno-izrazno skupino ni pa to gibalno-izrazna terapija, tudi nimamo likovne terapije, ampak likovno skupino, ker nisem likovni terapevt. Sem delovni terapevt, a uporabljam elemente recimo likovne terapije.	Gib Likovnost
SD2	Predvsem risbo, risanje in glino. To dvoje predvsem.	Likovnost
SD2	Pet leta. Prej pa, ko sem delala na PUM-u (Projektno učenje za mlajše odrasle), smo pa delali, bolj uporabljali kreativne medije, a ne za neposredno svetovalno delo.	Več kot pet let Kreativni mediji
SP1	Pravzaprav jaz to že ves čas uporabljam od kar delam; skoraj dvajset let. V bistvu sem že delala diploma na to temo »Vpliv gibalnega izražanja na hiperaktivne otroke«.	Skoraj dvajset let
SP1	S kolegico psihologinjo sva imeli gibalno plesne terapije.	Gib
SP1	Najbolj to slikanje. Da se preko risbe izrazijo. Pa velike papirje jim dajem; sploh tisti, ki imajo grafomotorične težave pa jim je težko, potem pa delamo z barvami. Na veliko, da dobijo občutek.	Likovnost
SP2	Uporabljam že od začetka moje praktične poti. Od 2008. Med pripravništvom še ne, ker nisem imela toliko možnosti. Takrat sem imela nekaj ur dodatne strokovne pomoči in nekaj vstopa v skupino, a ne dovolj. Potem pa 2008 sem prišla sem na to institucijo. Na začetku sem uporabljala manj pristopov potem pa z izkušnjami vedno več pristopov.	Šest let Kombinacija pristopov
SP2	Zdaj pa kaj likovnega – je znano že od prej, je kar dosti literature o tem. Dosti je že govorjenega o tem, da risba nekaj sporoča. Preko risbe, da lahko razberemo že o posamezniku veliko stvari. Mogoče pa malo manj v skupini, če uporabiš risbo. Prej sem imela več znanja	Likovnost

	o svetovalnem odnosu, da ima posameznik nek problem in mu daš, da se preko risbe izrazi. Da ga lažje razumeš preko nekega mediatorja. Mediator je risba.	Mediator
SP2	To področje gibalno izražanje ples – recimo glasba v ozadju.	Gib Glasba
P1	Jaz tovrstnem delu rečem delo s kreativnimi mediji	Kreativni mediji
P1	To pa je 12 let nazaj.	Dvanajst let
P1	Pri plesno-gibalni terapevtski skupini.	Gib
UT1	Se zelo strinjam s tem izrazom. Mislim, da bi še bil boljši izraz podpora z ustvarjalnostjo.	Podpora z ustvarjalnostjo
UT1	Specialistka sem že enih sedem let. Rekla bi, da vsaj prvine umetnosti uporabljam od 22 leta, sedaj pa sem 41.	Sedem let. Že prej iz osebnih razlogov

2Tabela 2: Kodirane izjave za kategorijo Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	V bistvu sem samoiniciativno prebirala razne knjige.	Samoizobraževanje Spremljanje strokovne literature
SD1	Ko sem se vpisala na FSD smo imeli socialno kulturno delo. Tam sem videla, da je to to. Sem dobila bolj poglobljeno teorijo in to, da smo vsi ustvarjalni.	Izobraževanje na Fakulteti za socialno delo pri predmetu Socialno kulturno delo
SD1	V bistvu sem hodila tudi sama na neke terapevtske ples, mislim, da se je reklo ples identitete. Skozi ples smo se izražali, predelovali čustva, travme. Kombinacija s plesom in likovnostjo se mi je tam bolj poglobila. Težko sem se izražala verbalno, da bi npr. povedala nekaj o svojem problemu. Lažje sem se izražala z gibom in potem narisala. Tako sem videla, da mi je to v veliko pomoč že čisto osebno in tem, ko sem delala z razno populacijo.	Samoizkustvene delavnice
PT1	Ja, na psihodrami. Nisem prav študirala, ampak se dodatno izobraževala na raznih modulih	Izobraževanja na modulih

	psihoterapije.	psihoterapije
PT2	Jaz to razumem kot moje lastne vire, če gledam širše, lahko šteje v to izobraževanje vse kar sem kdaj počela, ker vse to lahko uporabljam. Igrala sem instrument, da sem nekaj časa plesala, da se veliko ukvarjam s športom.	Črpanje iz dosedanjega znanja igranja inštrumenta, plesa, športa Samoizobraževanje
PT2	Prav konkretne metode kot je reka življenja, delo z lutkami, uporaba raznih simbolov, delo s telesom pa je potem bilo v okviru izobraževanja iz psihoterapije.	Izobraževanje iz psihoterapije
PT2	Na FSD-ju pa tisto, kar sem se seznanila na smeri kibernetike, ko je prišel tudi Nemetschek in nam je predstavil reko življenja.	Izobraževanje na Fakulteti za socialno delo smer Kibernetika
DT1	Nekaj tega nudi šola, se pravi zdravstvena fakulteta – oddelek za delovno terapijo.	Izobraževanje na Fakulteti za zdravstvo – oddelek za delovno terapijo
DT1	Drugače od kolegov, ki so delali na psihiatriji – smo se med seboj educirali.	Samoizobraževanje oziroma medsebojno izobraževanje od kolegov
DT1	Seveda pa smo ob tem hodili na različne delavnice, večinoma na Pedagoško fakulteto extempore. Hodila sem na dramo. Ko sem začela z gibalno skupino, sem bila dolgo časa kot opazovalec, nato sem bila koterapevt z enim starejšim gibalnim terapevtom.	Izkustvene delavnice na Pedagoški fakulteti (lastna izkušnja)
DT1	Potem pa vsa dodatna znanja kot je psihoterapija, vedenjsko kognitivna terapija, vse to potem še zraven in sem potem to vpletla v aktivnosti, ki jih imam.	Samoizobraževanje Dodatna znanja iz psihoterapije, vedenjsko kognitivne terapije
DT2	Šla sem skozi izkustvene delavnice, če ne bi, bi težko delala, kar delam. Lastna izkušnja je zelo pomembna.	Izkustvene delavnice (lastna izkušnja)
DT2	Hodila sem tudi na izobraževanja iz dela s skupino.	Samoizobraževanje Dodatno znanje dela s skupino
DT2	Nisem pa se posebej izobraževala za delo z ustvarjalnimi pristopi. Razen kakšne delavnice, ki so bile organizirane na pedagoški fakulteti. A že to je bilo pred 14. leti.	Brez specialnega izobraževanja Izkustvene delavnice
SD2	Prav specialno ne.	Brez specialnega izobraževanja
SD2	Za te stvari, ki sem jih delala v drugi službi pa ja. Sem bila na enem seminarju za otroško in mladostniško psihoterapijo ene zelo fajn terapevtke – Stadler ona je	Samoizobraževanje

	gestaltistka – je pokazala te tehnike, ki sem jih potem prenesla v službo.	Udeležba na seminarju
SP1	Po diplomi sem se vpisala na specializacijo Pomoč z umetnostjo prav na smer gibalno plesna terapija. Ampak je bilo zelo odprto, ta študij je bil tako odprt, da si lahko hodil na vse druge smeri poslušat. Je bilo integrativno zasnovano, vsaj v začetku. Zdaj ne vem, kako je. In je bilo v redu in pol sem hodila na te, ki so me najbolj zanimale.	Specializacija na Pedagoški fakulteti Pomoč z umetnostjo-smer gibalno plesna terapija
SP1	V bistvu sem šla na eno tako prakso čisto prostovoljno v Indijo. Bila sem pri eni ženski, da sem zraven delala z eno skupino otrok tudi gibalno plesno terapijo. Ona pa se je izobraževala v Wisconsinu. Drugače je koreografinja in plesalka. In je bilo zanimivo videti drug vidik, kako pa njihova kultura s tem terapevtskim medijem funkcionira. Imajo ene druge prvine, vključujejo druge elemente. Veliko je tega s prsti, ritma s stopali.	Dodatna prostovoljna praksa za delo s plesno gibalno terapijo v tujini
SP2	Specifično ne. Spoznavam več teh pristopov, da jih potem lahko uporabim glede na potrebe skupine.	Brez specialnega izobraževanja Samoizobraževanje
P1	Sicer sem jih spoznala skozi moje izobraževanje iz integrativne terapije pri Fritz Perls inštitutu Düsseldorf. S tem, da je bila podružnica takrat v Mariboru. Od takrat naprej skušam skozi psihoterapevtsko delo tovrstne oblike pomoči uporabljati. Sploh, ker je bila ta edukacija, katere sem se udeležila namenjena tudi psihoterapiji otrok in mladostnikov.	Izobraževanje iz integrativne psihoterapije
P1	S tem, da sem pet let nazaj začela novo edukacijo iz plesne terapije in to tudi v Nemčiji. Tako da je ta plesna terapija povezana z integrativno terapijo. Izbrala sem si tako šolo, da je terapevtsko ozadje isto. Na izobraževanje hodim v Berlin. Zdaj sem zaključila drugo stopnjo od treh stopenj. Tretje stopnje ne rabim delat, ker se pokriva z edukacijo, ki sem jo jaz že skozi delala v sklopu te integrativne terapije.	Izobraževanje iz plesne terapije
UT1	Ja, na specialističnem študiju Pomoč z umetnostjo. Hodila sem na smer gledališče in likovnost. Specialistično delo je bilo Samouresničevanje s pomočjo umetnosti. Tam sem opisala neke tehnike, ki sem jih uporabila pri delu s skupino. Mislim, da moraš študirati, če hočeš to početi. V	Specializacija na Pedagoški fakulteti Pomoč z umetnostjo-smer gledališče in likovnost

	napačno smer lahko usmerjaš ljudi, če ne veš. Moraš uporabljati preizkušene tehnike, dokazane stvari. Imeti moraš primerno znanje.	

3Tabela 3: Kodirane izjave za kategorijo Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije

Številka intervjuva	Relevantne izjave	Kode
SD1	Pri osebi s poškodbo glave, z multiplo sklerozo – težko je bilo, ker je težko, kaj držala v roki, a sva delali preko računalnika. Veliko je enih računalniških programov; ker s svinčnikom ni mogla, je imela na čeladi pripeto držalo s katerim je tipkala po tipkovnici. Našli sva program s katerim so se prelivale barve. Zagledalo je kot kalejdoskop. To jo je zelo umirjalo; bilo ji je všeč, da se barve tako prelivajo. Sama je imela občutek, da se lahko odloči, katero barvo lahko izbere. Ji je bilo zanimivo. Za nekoga, ki bi to gledal, bi rekel, da je to zguba časa oziroma igrakanje. Jaz pa sem opazovala njo in videla, da ji je bilo všeč. Pisala je tudi poezijo. Spodbujala sem jo, da jo je zapisala na računalnik.	Oseba s poškodbo glave Oseba z multiplo sklerozo
SD1	Delala sem že tudi z mladostniki, ki so imeli vedenjske težave – takrat so jim rekli vedenjci.	Mladostniki s težavami v vedenju
SD1	Vmes sem bila na praksi v domu starejših in sem skupaj z drugimi organizirala likovno delavnico za starejše.	Stari ljudje
SD1	Že deset let pa sodelujem z OŠ M. V., kjer imam delavnice.	Osnovnošolci
PT1	V zadnjem letu delam z otroki, prej sem bolj delala z odraslimi.	Otroci Odrasli
PT2	Prej sem delala z otroki.	Otroci
PT2	Pretežno z odraslo. Otroci pridejo zraven k večjemu na kakšno terapijo, če imam starše. Večinoma pa so odrasli od 20 let naprej. Najstarejši so bili stari 82 let. Večina pa jih je srednjih let. Lažje preidejo ženske. Večinoma imam ženske ali pare. Imam heteroseksualne pare. Imam pa tudi samo moške.	Odrasli Otroci Stari ljudje

	Tematika je ta, ker pri nas narašča, veliko depresivnih in anksioznih motenj, motnje v odnosih oziroma težave v komunikaciji.	Osebe s težavami v duševnem zdravju
DT1	Zdaj je v bistvu tako, ko sem delala v Polju sem delala z bolniki z duševno motnjo npr. psihoze, depresije, manije, odvisnosti, osebnostne motnje, tukaj, kjer sem zdaj tri leta in pol je hiša za odvisnost od prepovedanih drog, tako da z odvisniki. Gre za heterogene skupine (po spolu in starosti; starostna omejitev je polnoletnost).	Osebe s težavami v duševnem zdravju Odvisniki od prepovedanih drog
DT2	Dokaj mladi s psihozo, a samo polnoletni. Največ jih je okrog 30 let starosti.	Mladi s težavami v duševnem zdravju
SD2	V kriznem centru za otroke in ženske žrtve nasilja sem to uporabljala. Bilo je super uporabno za naše otroke.	Otroci
SD2	Ko sem delala na PUM-u (Projektno učenje za mlajše odrasle).	Mlajši odrasli
SP1	V bistvu sem že delala diploma na to temo »Vpliv gibalnega izražanja na hiperaktivne otroke«. Takrat sem začela z eno malo skupinico na eni osnovni šoli, ker so bili toliko zavrti otroci. Zdelo se mi je, da na njih pa ni nihče pozoren. Delali smo skozi gibanje, glasbo in improvizirane instrumente. Da bi jih preko nekaj drugih načinov spodbudila h komunikaciji.	Otroci s hiperaktivnostjo
SP1	Potem pa sem delala na oddelku za pedopsihiatrijo.	Otroci in mladostniki s težavami v duševnem zdravju
SP1	Potem pa sem prišla na svetovalni center za otroke in mladostnik, kjer imam eno skupino za otroke, ki imajo težave s pozornostjo, pa so hiperaktivni. Z drugo kolegico pa sva začeli z gibalno plesno terapijo z mladostnicami.	Otroci, ki imajo težave s pozornostjo Mladostniki
SP2	Potem pa 2008 sem prišla sem na to institucijo (OŠ). Na začetku sem uporabljala manj pristopov potem pa z izkušnjami vedno več pristopov.	Osnovnošolci
P1	Tukaj v svetovalnem centru (za otroke in mladostnike) sem vodila dve skupini. Eno skupaj s socialno delavko-skupina za učenje socialnih veščin in znotraj te skupine sva veliko uporabljali te različne kreativne medije. S socialno pedagoginjo pa sva vodile plesno-gibalno skupino (za mladostnice).	Otroci Mladostniki
UT1	... sem delala na Sončku in v svoji gledališki skupini	Osebe s cerebralno paralizo

4Tabela 4: Kodirane izjave za kategorijo Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Videli smo, kako enim pomaga, da se umirijo, če »packajo« z barvami, prosto rišejo. »Čečkajo« v bistvu; ni poanta v tem, da se nariše ne vem kakšna umetniška zadeva, ampak da se človek sprosti. To jim je zelo pomagalo.	Umiritev Sprostitev
SD1	Izražanje čustev. Lažje so se na ta način soočili s svojimi čustvi, tako pozitivnimi kot malo manj pozitivnimi npr. hudo jezo. Včasih so bile tudi burne reakcije, so šalice letele po tleh. Po tem pa smo iz te razbite keramike naredili mozaik. Smo recikliral. Je bilo zabavno.	Izražanje čustev Lažje soočanje s čustvi
SD1	Ohranjanje sposobnosti branja, pisanja; lažje jim je šlo. Opažali so sami, da ko rišejo, čečkajo, da so potem bolj skoncentrirani, ko berejo. To jim je bilo všeč, ker so videli, da imajo zaradi tega večji uspeh na drugih področjih.	Ohranjanje sposobnosti branja, pisanja Večja koncentracija Večji uspehi na drugih področjih
PT1	Največji pozitiven vidik je to, ker je to tehnika preokvirjanja, da se klientski sistem, ta njegova perspektiva ... ker mi smo običajno, ko pridemo v neko stisko čisto zasičeni s problemom in razmišljamo na ta način.	Preokvirjanje (iz problema v rešitev)
PT1	Da je to možnost, kako hitro lahko človek spremeni perspektivo.	Hitro spreminjanje perspektive
PT1	Človek pride bolj v stik s svojimi čustvi in doživljanji. Na ta način se začne bolj aktivirati desna hemisfera, ker ko smo v problemu je leva (razmišljanje, logika, analiziranje), kar je do ene točke zelo dobro, a to so glavne spremembe prvega reda, tako pravimo v kibernetiki.	Povečanje stika s svojimi čustvi in doživljanji Povečana aktivnost desne hemisfere možganov
PT1	S kreativnimi pristopi pa se zelo aktivira desna hemisfera, poveča se kreativnost, motivacija in na ravni možganov se začne dogajati en proces – širi se možnost različnih perspektiv in različnih rešitev.	Aktiviranje desne hemisfere možganov Povečanje ustvarjalnosti in motivacije Širjenje možnosti različnih

		perspektiv in rešitev
PT1	Tako, da v bistvu je, če na kratko povem, smisel tega najbolj, da pride do spremembe iz problema v rešitev oziroma v rešitev usmerjen način doživljanja neke problemske situacije. Da se s kreativnimi mediji pomaga ojačati vse to, kar je dobro.	Poveča se prehod iz problema v rešitev Jačanje vsega, kar je dobro
PT1	Z ustvarjalnimi pristopi se ustvarijo pogoji, da človek vstopi v tisti del sebe, katerega se morda ne zaveda, da se aktivirajo tisti viri, ki večajo različne možnosti.	Ustvarjanje pogojev za nezavedno Širjenje možnosti različnih perspektiv in rešitev
PT2	Sigurno so. Če ti delaš nekaj, kar je blizu klientu je to že s tem pozitiven učinek, ker boš lažje dosegel, kar sta si skupaj postavila – mi rečemo temu zeleni razplet.	Navezovanje osebnega stika Lažje doseganje zelenih razpletov
PT2	Če je to kot nek medij, da lažje prideš do stika je to samo po sebi nekaj, kar pomaga. Potem pa so še določene tehnike npr. z lutkami, ko klient dele sebe označi z lutkami.	Navezovanje osebnega stika
PT2	Potem je lahko to tehnika, ki vzpodbudi to drugačno dajanje pomenov temu, kar se dogaja. Reka življenja je npr. za ljudi, ki so malo bolj vizualni, si lažje predstavljajo ali pa ljudje, ki se težje izražajo lahko prek te metode pridejo zelo hitro v stik s tistim, kar z besedami zelo težko.	Drugačno pripisovanje pomenov Lažje predstavljanje stvari Lažje(samo)izražanje
DT1	Jaz sem delovna terapevtka in jaz vedno gledam, ne glede s katerim medijem se ukvarjam, delovnoterapevtsko, tako da upoštevam tudi vse človeške spretnosti, se pravi motorične in procesne od tega, kako se zmore časovno organizirati, ker ima pol ure ali si zmore v tiste pol ure tako zorganizirati, da zaključi takrat, ko je potrebno. Gledam tudi na interakcije z drugimi. Se pravi, če je nek material na drugi strani mize in ga potrebuje ali bo prosil za pomoč, da mu podajo ali ne. Tako da pri našem delu ne gre samo – gre za terapijo in diagnostiko. Potem ko se poroča v timu, poveš tudi take drobne stvari kot so: koliko zmore sodelovanja z drugimi, koliko zmore do mene oziroma terapevta. Reči moram, da vidim – pred leti, ko sem delala vprašalnik in sem spraševala paciente ali jim bodo te skupine, ki jih imamo na oddelku – se jim zdi, da jih lahko prenese v življenje oziroma te njihove izkušnje, ki jih imajo zdaj v teh skupinah. In je bil kar velik delež, da so potrdili (da če tudi delamo z nekim likovnim materialom, v kuhinji ali	Izvajanje diagnostike Izražanje spretnosti (npr. motorične, procesne, organizacijske, interakcijske)

	na vrtu ali v službi povsod imaš delovne veščine, ki se kažejo in jih uporabljajo). In tako, če imaš to pri delu z likovnim materialom imaš tudi na drugih področjih. So zmogli generalizirati in prenašati v življenje zunaj.	Spodbujanje delovnih navad, samostojnosti, motivacije Prenos izkušenj na druga življenjska področja
DT1	Vse skupine so s tem namenom, da se jih čim bolj aktivira, da so to različne tehnike, ki se jim ponudi; več ko imajo ponudbe več je izkušenj in potem te izkušnje lažje prenašaš v življenje. Enemu nekaj paše, drugemu drugo paše. Ja, vidim kar to, da dobijo to povratno informacijo, da nekaj, kar začnejo tudi zaključijo. Da je ta zadeva v celoti narejena in sprejeta s strani okolice. Da si zna organizirati čas. Velikokrat je pri odvisnikih prisoten ta element, da ne zaključijo nekaj česar se lotijo. Tako dobijo od okolice negativno povratno informacijo npr. saj ti nič ne zmoreš, ti ne gre, vse pustiš napol narejeno. Tukaj pa vzpodbujamo k temu, da naredijo do konca. Če nekaj ni narejeno do konca, se usedemo in se veliko pogovarjamo zakaj ne, kaj je razlog. Velikokrat je razlog prav v motivaciji oziroma ležernosti. Je potrebno na tem delati in vzpodbujati.	Večja aktiviranost Več izkušenj Prenos izkušenj na druga življenjska področja Vzpodbujanje zaključitve procesa dela Omogoča učenje (samo)organiziranosti
DT1	Glasba je bolj za ozadje kot pomiritev, za lažjo koncentracijo, pozornost.	Lažja koncentracija, pozornost
DT2	Da, jaz mislim, da v primerjavi s skupinami, kjer se lahko izrazijo samo verbalno, se mi zdi, da se jim omogoči bolj varen, drugačen način izražanja. Sploh pogosto kdo preseneti npr. nekdo je v skupinah, ko se pogovarjamo dosti umaknjen, tih, težko reče; pa preko risanja in pisanja veliko pove.	Omogoča varen način izražanja Omogoča drugačne načine izražanja Spodbujanje tih članov skupine, da več povedo o sebi Lažje (samo)izražanje
DT2	Tukaj se mi zdi pomembna beseda, ki je napisana beseda in izrečena beseda. Včasih nekateri veliko lažje pišejo kot pa govorijo.	Lažje (samo)izražanje
DT2	Prek teh kreativnih tehnik omogočamo ljudem, da se lahko na zelo različne načine izrazijo. Da se lahko na tak način, sami s sabo ukvarjajo.	Omogoča raznolikost (samo)izražanja Omogoča raznolikost (samo)spoznavanja
SD2	Takoj prideš v stik z vsebinami, ki jih imajo otroci o sebi. Direktno neposreden pristop v njihovo življenje. Nič ni cenzuriranega, pri oblikovanju figuric ali pri	Navezovanje stika z vsebinami Navezovanje osebnega stika

	risanju.	Necenzuriranost
SD2	Ena tehnika je tudi risanje najljubšega prostora – prostor, ki ti je najljubši, najbolj varen, najbolj čudovit, krasen – in ga otroci narišejo, jih povabiš, da predstavijo en del slike pa, da govorijo v prvi osebi – npr. jaz sem drevo, jaz sem postelja, jaz sem kača. Vedno govorijo in potem vidiš, da govorijo o svojih vsebinah. Ne gre drugače.	Lažje (samo)izražanje
SP1	Kar se meni zdi je predvsem to, da se vsi ljudje ne morejo tako verbalno izraziti, se ne znajo, ali pa jim je v nekem trenutku težko, potem pa ne zmorejo. To je bistven vidik, ki je mene potegnil v to delo. Preko gibanja, slikanja pa je veliko lažje. Nekaj naredijo najprej in potem o tem govorijo. Je posredni element preko katerega ti komuniciraš o sebi. Je drugače, kot če bi te nekdo verbalno spraševal in ti odgovarjal pa ne bi dal tega ven, pa ne bi povedal.	Lažje (samo)izražanje Vzpodbujanje komunikacije
SP1	Hkrati pa se tudi sprostijo tenzije, ki jih imajo v sebi, nekako uspejo sproščat telo in posredno psiho.	Sprostitev (telesa in duha)
SP1	Odkrivanje svojih potencialov. Velikokrat, ko je nekdo obremenjen z nečim, se mu zdi, da ne zmore, da nima močnih področij, ne najde jih, jih ne vidi. Skozi te ustvarjalne medije pa pride enkrat na dan, ja to pa dobro delam, poglej, poglej. Tako da najdejo v sebi nekaj, na ta način udejanjijo neke hobije.	Odkrivanje potencialov (resursov) (Samo)zadovoljstvo
SP2	Potem pa risbe, ki jih dobim – se pravi takoj pri uri jih ne bom mogla analizirati, jim bom mogla povedati, da bom doma pregledala in naslednjič prinesla, da jih pogledamo skupaj. Lahko pa jim rečem, da sami povedo kaj najbolj predstavlja njih same. To mogoče vzbudi v njih, da ne razmišljajo konkretno o sebi, ampak preko živali in je to lažje za njih. Katera žival jim je všeč, začnejo razmišljati zakaj pa bi bila tista žival meni všeč. Potem pa jim jaz dam še dodatna navodila; mogoče pa ima tako značilnost kot jo imate vi, kako lastnost ima ta žival, mogoče pa ima tako lastnost, da si jo ti želiš, da bi jo imel, pa je nimaš. Potem pa narišejo. Opažam, da se kar dobro sami sebe zaznavajo. Nad pričakovanji in potem tudi znajo povedat. Recimo, ko smo imeli v skupini šestih, jih je pet dobro zaznalo in povedalo zakaj tista žival npr. kača – povedala učenka, da rada priči, da rada pokaže tudi zobe, če je potrebno, se ne da kar tako. Npr.	Vzpodbujanje komunikacije Vzpodbunjanje posrednega izražanja Vzpodbujanje razmišljanja Vzpodbujanje samozaznavanja Izvajanje diagnostike

	mačka, ki ima rada muce in se tudi sama rada pocrklja; pa kuža. Eden za katerega pa vem, da ima težje motnje, pa se ni mogel zaznavati. Ampak tisti tudi pri drugih metodah ne zmore toliko se zaznavat.	
SP2	Mislim, da predvsem to – ta odnosni vidik z njimi. Da preko odnosa, ki ga gradim tudi preko teh delavnic, lažje zaznavamo drug drugega kot posameznika pa tudi, da smo si blizu in preko tega odnosa izvedet za to, kako oni spoznavajo sebe. Preko odnosa – to je osnova, da gradijo na sebi in skupini v kateri so v šoli in to vpliva na dom.	Vzpostavitev osebnega stika Lažje zaznavanje drug druga Omogoča spoznavanje o sogovornikovem (samo) spoznavanju
SP2	Zaupanje tudi, da se ti nekdo nekaj odpre.	Vzpostavitev zaupanja Vzpostavitev osebnega stika
P1	Ja, vsekakor. Mislim, da je zdaj veliko takih, ki se mal težje izražajo in je to krasen pristop pri delu z otroci in mladostniki.	Lažje (samo)izražanje
P1	Da jaz lahko skozi igro vlog, delo z risanjem, glino, plišastimi igračkami navežem stik z njimi. Zdi se mi, da se otrok lažje izraža preko medijev; da ni vse tako zelo direktno, kakor bi se z odraslim pogovarjal. Tu je en tak nivo, da se lahko otrok še na boljši način izraža. Ja, mu to pač tudi pomaga. Recimo pogleda določeno stvar z neke distance. Recimo po vsaki vaji je to recimo fino na nek način vključiti v neko celoto oziroma v nek terapevtski proces. V tem smislu, da skuša integrirati ta spoznanja; to vajo v že znano.	Vzpostavitev osebnega stika Lažje (samo)izražanje Prenos izkušenj na druga življenjska področja
P1	Ta plesna je zelo naravnana na resurse, neke potenciale posameznika in to je v bistvu ključno, da lahko skozi ta pristop to lažje omogočimo, da se najprej malo bolje spoznajo, začnejo bolj zavedati sebe, svoje okolice, telesa, drugih članov skupine, če je to recimo v skupini. Da imajo preko tega tudi možnost se na kreativen način izražati, kar dejansko jim to dandanes manjka.	Odkrivanje potencialov (resursov) Spoznavanje in zavedanje sebe, drugih in okolice Vzpodbujanje ustvarjalnega (samo)izražanja
UT1	Izredno mi je pomembno, ko vidim, da so ljudje ustvarjalni. Ljudje se bojijo biti ustvarjalni, ker smo ukalupljeni, ker nas učijo kako moramo kako stvar naslikati. Recimo, to se začne že zgodaj. Čeprav mislim, da je zadaj že veliko znanja. Manj je tega pritiska. Meni je zelo všeč, da lahko vsak posameznik, ne glede na motnjo, sposobnost ali karkoli naredi nekaj svojstvenega. Nekaj, kar on želi narediti. Naredi,	Vzpodbujanje ustvarjalnega (samo)izražanja Pridobivanje občutka svojstvenosti

	koliko najbolj zna.	

5Tabela 5: Kodirane izjave za kategorijo Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Ja (denar), je lahko, a to ne sme biti izgovor, saj se zmeraj lahko znajdeš.	Denar oziroma finančni pogoji
SD1	Tako je, da na šolah je fanj, da je dovolj velik prostor npr. enkrat dvakrat je bila zasedena telovadnica in smo rekli ni problema bomo pa v učilnici. A ni bilo fajn, je premalo prostora, se tako razživijo, da letijo stoli, pa ne da bi oni to hoteli. Začne se dogajati in se hitro vidi, da je premalo prostora.	Premajhen prostor Nezagotovitev varnega prostora
SD1	Takrat, ko sem delala s skupino punc, ki so doživele posilstvo. Imela sem vodeno meditacijo, ne globoko. Takrat sem razmišljala, da se zna kaj zgoditi, da ne bo v redu.	Strah, da ne bo kaj v redu, ko se je izvajala meditacija
PT1	Ne.	Neopažanje negativnih dejavnikov oziroma dejavnikov tveganja
PT1	Razen pri ljudeh, kadar gre za hujše duševne motnje, težave npr. shizofrenijo, ali ko so ljudje zelo destabilizirani. Takrat pa se teh tehnik (meditacije) ne uporablja.	Neizkušenost in nepoznavanje specifike dela z določeno populacijo oziroma tehniko
PT2	Seveda bi lahko bilo karkoli, kar bi povzročilo tveganje, dokler klienta ne poznam. Tudi metoda npr. gib bi ga lahko potisnila nekam čez rob, če bi jaz to prezgodaj uporabila.	Nepoznavanje sogovornika Prezgodnja uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev
PT2	Zato je ta destabilizacija, s tem ko upaš tvegati vsaj malo – saj nikoli ne veš, kako dobro se bi izšlo. Ampak zmerom pride faza, ko hodiš po robu, a ta faza lahko pride potem, ko je bila stabilizacija že dovolj močna.	Prevelika faza destabilizacije procesa dela
DT1	Je pa seveda pri teh likovnih tehnikah velikokrat odpor npr. ne znam risati, imel sem slabe ocene. Ponavadi imajo izkušnje iz osnovne šole, kar slabe. Veliko je poudarka na temu, da tukaj ni treba znati, ampak je prav, da imajo to možnost, da se likovno izrazijo.	Odpor sogovornikov do dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji Neprijetne izkušnje sogovornikov
DT1	Ne, to moram reči ne, razen, da je s strani pacientov	Neopažanje negativnih dejavnikov

	odpor oziroma odklonilno. So odklonilni do gibalno-izrazne skupine, kjer ob glasbi izražajo sebe, je ena najbolj zahtevnih skupin v naši hiši, tudi najmanj priljubljene. Je pa res, ko dajo to čez so zelo zadovoljni in so veseli, da so zmogli premagati to in velikokrat rečejo »če sem to zmogel, bom v življenju verjetno še kaj oziroma se bom lahko soočil z nekimi neprijetnostmi in to mi je koristilo, da bom lahko to neprijetnost, tudi ko bom zunaj premagal in šel naprej, se ne bom ustavil, obrnil in šel, ker sem tudi tukaj nekaj zmogel, se izpostaviti, gibati, se izražati pred skupino, kar ni enostavno«. To, da je nekaj odpora ali pa rečejo »jaz ne znam risati ali nisem ustvarjalen« in potem debatiramo o tem, da ni stvar v konkretni izdelavi, ampak gre za ves ta spekter, kakor sem prej rekla, da imaš možnost, da se izraziš likovno, da uporabiš vse te spretnosti, ki jih imaš npr. od natančnosti do časovne organizacije, do pozornosti, reševanja problemov.	oziroma dejavnikov tveganja Odpor sogovornikov do dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji
DT2	Dobro, ker smo na psihiatriji moramo priznati, da kakšne materiale, ko bi se lahko poškodovali damo stran. Moraš znati preceniti. Moraš bolj paziti. Škarje uporabljamo, a smo pozorni, da nimamo še bolj ostrih predmetov. Res je sicer, da so ti odprti oddelki in lahko gredo kamorkoli.	Možnost samopoškodbe sogovornikov z ostrimi predmeti
DT2	Je pa treba paziti, so ljudje, ki so na našem oddelku – na dotik, saj je to zelo občutljiva stvar. Da smo na to zelo pozorni, to je lahko tudi dejavnik tveganja. Dotik lahko vzpodbudi nelagodje in je lahko ogrožajoč. Za tretji del rečemo, če je komu karkoli, da se neprijetno počuti, da se lahko umakne in ne rabi nič. Kasneje se potem o tem v skupini pogovorimo, kaj se je dogajalo. Pa tudi individualno. Nikoli pa ne silimo – tudi na sploh pri pogovoru, da bi nekdo mogel povedati. Vsak lahko pove karkoli želi in kolikor zmore. Skupina je velika od 8 do 12 ljudi. Lažje delati.	Nepoznavanja dela z dotikom Nezagotovitev umika Pretirana želja po pogovoru oziroma nespoštovanje človekovega osebnega prostora Prevelika skupina
DT2	Izvajam globinsko oziroma progresivno mišično sproščanje – z namenom učenja tehnike sproščanja. To ne delamo na začetku pri akutno psihotičnih.	Nepoznavanje specifične populacije in tehnik dela
SD2	Mislim, da ne, negativnih dejavnikov definitivno nisem opazila, ampak zdi se mi, da uporaba teh ustvarjalnih medijev kot so ples, risba, glede, da pokrene notranje procese in od tistega, ko jih pač dela je zelo pomembno, da ve, da se lahko to zgodi in da	Neopažanje negativnih dejavnikov oziroma dejavnikov tveganja Neznanje o tem, kako notranji procesi se lahko sprožijo

	ve, da to ni kar nekaj.	
SD2	Pri kateremu neko tehniko uporabiš. Zdaj za otroka, ki ga prvič vidiš, verjetno ne boš – mislim boš celo naredil z njim npr. družino ali pa varen prostor, da boš potem naredil stvari tako, da ne bodo prišle v ne vem kakšne globine, če sploh ne veš, ker še ni odnosa vzpostavljenega, ker potem ne veš, kaj potem naprej.	Neizkušenost in nepoznavanje specifik del z določeno populacijo oziroma tehniko Nespoštovanje človekovega osebnega prostora Nepoznavanje sogovornika
SP1	Pravzaprav ne. Edino, kar jim je bilo včasih težko npr. pri zaključevanju, kadar je prišlo nekaj na dan, pa se je ura zaključevala. Smo končevali proces pa je bil kdo v stiski, kaj zdaj narediti, kako to rešiti in smo se pol vedno posluževali enega kratkega pogovora ali pa dali kak predmet za domov, neko nalogo, da si malo preusmeril pozornost, da je nekdo z neko bolečino ne en način, kaj doma delal. S psihotiki mi je bilo težko delati. To pa je bilo na pedopsihiatriji. Nisem imela izkušenj, tam mi je en velik fant, kar padel z zaprtimi očmi – jaz tega nisem vedela prej. Potem pa sem z eno supervizorko, ki je prihajala z Anglije, in vse toliko časa prišla v Ljubljano govorila in mi je rekla – ja, seveda oni pa ne smejo plesati z zaprtimi očmi, ker zgubijo ravnotežje in niso več koordinirani. Zdelo se mi je rizično, morala bi imeti več znanja.	Neopažanje negativnih dejavnikov oziroma dejavnikov tveganja Pomanjkanje časa pri zaključevanju procesa Neizkušenost in nepoznavanje specifik del z določeno populacijo oziroma tehniko
SP2	Ne vem, mogoče na neki ravni že začneš vstopati na osebni nivo posameznika. Mogoče je to tveganje, da se znaš ustaviti, da še vedno delaš strokovno, koliko posežeš v to koliko ne – toliko kolikor je potrebno; da opraviš svoje strokovno delo, če grem preveč lahko posegam že v posameznikovo intimo. To bi se lahko kdo zmotil in začel spraševati preveč in ga ne bi več zanimalo nekaj kar dela doma, zaradi dela pogovora, ampak zaradi tega, kar je že postal radoveden. To je potrebno vedeti, da neke podatke pridobivaš, ki niso relevantni za namen dela.	Nespoštovanje človekovega osebnega prostora Prevelika radovednost
SP2	Mogoče kaka čustvovanja, če si jih upaš sprovcirati, da potem tudi znaš skomponirati. Drugače ne želim nekaj – po domače povedano mrcvariti in odpirati neke rane in potem jih ne bom znala zapreti. To je res pomembno.	Neznanje o delu s čustvi
SP2	Zaupanje tudi, da se ti nekdo nekak odpre.	Zloraba zaupanja
P1	Ne, do sedaj nikoli. Ne, mislim.	Neopažanje negativnih dejavnikov

		oziroma dejavnikov tveganja
P1	V skupini za otroke za učenje socialnih veščin sva s socialno delavko že imele primere, da otrok neko vajo, ko se je bilo treba izražati z risanjem ni hotel sodelovati. Potem sva ga pač pustile in se je ponavadi s čim drugim zaposlil.	Nesodelovanje otrok
UT1	Jaz sem zelo nežna. Zelo pazim, da ne grem predaleč. Včasih grem celo premalo daleč. Mislim, da je pomembno, da zaščitiš človeka. Prišlo je kdaj do kake solze ali pa do kakšne potrebe po objemu, kar pa je dobro. Pomembno je, da je varno. Zaključim tako, da se človek dobro počuti. Mislim, da je zaradi tega pomembno, da je človek šolan, da ve kaj dela, da ve kaj hoče doseči in da varuje uporabnike.	Nespoštovanje človekovega osebnega prostora Nezagotovitev varnega prostora Nezaključitev procesa dela Nešolanost Neznanje o tem, kaj želiš doseči Nevarovanje sogovornikov

6Tabela 6: Kodirane izjave za kategorijo Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Veliko je bilo predpriprav (skupina punc, ki je doživela posilstvo) npr. čista tema; nobena ni želela nič, ko smo se pripravljale na plesno delavnico v naprej. Več kot leto smo samo meditirale v temi, ob glasbi in govoru. Potem smo dale svečko, na koncu so premikale telo, dvigale roke, noge ipd.	Predhodne priprave prostora
SD1	Pomembno je, da se upošteva sogovornike, pripravi prostor, se pripravi tudi na to, da bo kdo tudi jokal, da nas potem ne vrže iz tira.	Upoštevanje sogovornika Ustrezna priprava prostora Lastna samopriprava na morebitne čustvene odzive
SD1	Da se upošteva omejitve, da se poskusimo pripraviti v naprej. Da znamo sprejeti različne odzive npr. tudi jok. Skupaj z njimi poskušam priti korak naprej. Da ni občutka, da človek nekam pride pa ostane še bolj sam v skupini. Da začutiš, bolj paziš. Včasih rečem – ne poznam vsega in nimam odgovorov na vse – saj ne poznam njihovih občutkov, da pa sem tukaj in če bom vedela bom pomagala.	Upoštevanje omejitev sogovornikov in prostora Predhodne priprave Sprejemanje različnih čustvenih odzivov Občutljivost in pazljivost na dogajanje v skupini

		Priznanje, da vsega ne znaš, a da si na razpolago
SD1	Šele, ko jih spoznam – prva ura je namenjena spoznavanju, da se soočimo en z drugim, da oni povedo, kaj si želijo, da povem, kaj bi si mi želeli, kaj se lahko zgodi v tem procesu pomoči z umetnostjo. Poskušam se izražati v njihovem jeziku, ne toliko strokovno. Sami povedo česar ne marajo npr. risanja – pa ne spet to; potem povem, da se bomo sproti dogovarjali, da ne silimo nikogar v nič, ampak da bomo sproti videli, da naj malo počakajo, naj ne rečejo takoj ne, da naj si dovolijo videti kako in kaj.	Predhodni medsebojno spoznavanje Predhodna podelitev želja, pričakovanj in informacij Izražanje v jeziku sogovornikov
PT1	Že prej pri terapiji raziščem, zato se ne more nič takega zgoditi.	Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči
PT1	Razen pri ljudeh, kadar gre za hujše duševne motnje, težave npr. shizofrenijo, ali ko so ljudje zelo destabilizirani. Takrat pa se teh tehnik (meditacije) ne uporablja.	Znanje o tem, kdaj se katere tehnike ne uporabi
PT1	Najprej raziščem njegove cilje, zgodbo in predvsem veliko delam na virih. In ti viri so potem tisti – ti viri že kažejo na to, kaj nek klientski sistem že dela, na kakšen način že rešuje to situacijo in ti viri so enih glavnih opornih točk iz katerih se potem izhaja ali pri vizualizaciji ali pa delu z lutko – vedno izhajaš iz zgodbe klienta, njegovih okoliščin oziroma delaš z njegovimi viri.	Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči
PT1	Še prej pa raziščem, kaj je klientu bolj blizu; se bolj izraža – ali je avdio tip, kinestetični, vizualni. Pri vizualnih tipih je zelo fanj to uporabljati. Fanj je uporabljati tudi pri tistih ljudeh, ki so zelo v glavi in samo razmišljajo. To omogoči, da narediš neko spremembo v perspektivi in se takoj aktivira še en drug pogled. Najprej raziščemo to, kaj je tisto, da mu je blizu. Potem pa povabim klienta, mu malo povem. Moje izkušnje so, da se to pokaže vedno kot konstruktivno.	Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči
PT1	Na začetku, prva srečanja, ko se še bolj raziskuje klientova zgodba, vire, kjer dobivam material, da lahko potem uporabim konstruktivno vse te ustvarjalne vire ali kreativne medije. Na začetku tega ne uporabljam. Začne pa se to v delovni fazi.	Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči Znanje o tem, v kateri fazi

		uporabiti izrazno-ustvarjalne medije (v delovni fazi, ne pa na začetku)
PT1	Najbolj je pomemben odnos, ki ga vzpostavite z osebo.	Vzpostavitev delovnega odnosa
PT2	Ta stabilizacija je zelo pomembna. Predhodno raziščem osebnost posameznika, da vem, kdaj kaj vpeljati.	Znanje in razumevanje o poteku procesa dela oziroma faz (de)stabilizacije ter namenu in smiselnosti Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči
PT2	Meni je blizu, da čim bolj širše oziroma se približam temu kar uporabljajo tisti, s katerimi delaš. Če je njemu blizu delo z lutkami delaš z lutkami, če imajo rajši glasbo, delaš z glasbo, če se radi gibajo gremo na sprehod. Raziščem pri njih, kaj jim je najbolj paše, da pogledam po katerem kanalu se mu najlažje približam, ker mu s tem tudi lahko pomagam.	Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči
PT2	Tudi takrat, ko je proces destabilizacije in ko reče, tega pa ne bom delal, to pa ni ok, se slabo počutim, jih opozoriš na to, da je sedaj to zelo pomembna faza, ki ima svoj smisel, ki mora biti na žalost tudi neprijetna. Prej je bolj na zaupanju in da kot psihoterapevt veš, kaj je smisel tega. Ne pomeni, da jaz imam odgovore, da vem, ampak da jaz lahko razumem to fazo destabilizacijo kot pomemben del procesa.	Znanje in razumevanje o poteku procesa dela oziroma faz (de)stabilizacije ter namenu in smiselnosti
DT1	Veliko je poudarka na temu, da tukaj ni treba znati, ampak je prav, da imajo to možnost, da se likovno izrazijo.	Poudarjanje »neprofesionalizma« pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev (ni potrebno predznanje, pomemben je proces, ne izdelek) in izražanja
DT1	Pri nas je tako, da vsak, ki pride na oddelek ve da bo enkrat na vrsti. Ko je prvič na gibalno-izrazni, jih veliko reče »to pa jaz ne bom zmoget, tega pa nikakor ne bo zame«. To se zelo pogosto dogaja, ampak nikoli, ko človek pride na oddelek (na oddelku so osem tednov) ni giba, ko je nekdo prvič prišel, ampak je to četrti, peti, šesti teden. Se pravi počasi se pripravljamo, da vidi, kako drugi rešujejo težave, da vidi, da je vse sprejeto, ne glede, kaj naredijo. In potem vidijo, da to	Predhodne priprave oziroma podelitev želja, pričakovanj in informacij Postopno uvajanje v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji Sprejetost v skupini Spoštovanje sogovornikovega

	ni nekaj, kar bi jim povzročalo odpor. V dveh treh primerih do sedaj pa smo upoštevali tudi odločen ne.	osebne prostora
DT1	Ja, pomembno je, da se ne zadovoljimo z odgovori »dobro, slabo«, ampak še vedno postavljamo dodatna vprašanja »Kaj se vam zdi dobrega pri tem? Zakaj se pri tem dobro počutite?« v tem smislu.	Nezadovoljitev z odgovori »dobro, slabo«; zastavljanje podvprašanj
DT2	Ker se dela v skupini, je pomembno poznavanje skupinske dinamike.	Znanje o skupinskem delu in skupinski dinamiki
DT2	Tudi s kolegico, ko delava likovne skupine sva izobražene za delo v skupini. Izvaja bolj supertivno psihoterapijo, dinamsko usmerjeno. Se pravi, da nekaj znamo delati v skupinah. Ko začnemo z eno skupino, je pomembno, kaka navodila damo. Delamo z materiali, ki so nam na razpolago npr. barvice, flomastre in drug likovni material. V drugem delu pa je priložnost, da vsak to kar je naredil predstavi. Vzodbuja se pogovor med njimi. Vedno rečem, da za to skupino ni potrebno nikakršno likovno predznanje. Gre bolj za to, da imajo eno možnost se izražati tudi na tak način. Preko risbe izrazimo, kar se v nas dogaja. Na neverbalen način je možnost, da sporočimo. Pomembna je bolj vsebina, ki jo bodo ob tem povedali kot sama risba oziroma izdelek.	Znanje o skupinskem delu in skupinski dinamiki Jasno dajanje navodil in vzodbujanje medsebojnega pogovora Poudarjanje »neprofesionalizma« (ni potrebno predznanje, pomemben je proces, ne izdelek) in izražanja
DT2	Pri nas je prej tudi uvodni razgovor, tako da se že vse prej dogovori. Da ima motivacijo, delati na ta način. S timom se dobimo dvakrat na dan in si podelimo, kaj se dogaja v skupini. Med sabo si izmenjamo, kaj se dogaja.	Predhodni razgovor Delo v timu
DT2	Dobro, ker smo na psihiatriji moramo priznati, da kakšne materiale, ko bi se lahko poškodovali damo stran. Moraš znati preceniti. Moraš bolj paziti. Škarje uporabljamo, a smo pozorni, da nimamo še bolj ostrih predmetov. Res je sicer, da so ti odprti oddelki in lahko gredo kamorkoli.	Predhodno zagotoviti varnost oziroma ustreznost materialov Predhodna ocenitev situacije Povečana pozornost
DT2	Pozorni moramo biti tudi pri izbiranju teme, moramo poznati celotno zgodbo. Lahko je stvari odpret, kaj pa lahko sprožiš pa je pomembno, da veš.	Skrbna izbira teme Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načina izražanja, ciljev in virov moči Znanje o tem, kaj lahko določena

		tema in material sproži
DT2	Da se dost skrbno zbira teme, da pri določeni temi že veš kakšna bodo vprašanja, kako vzpodbujati in voditi pogovor; koga bolj vzpodbuditi, pri kom lahko več; pri nekemu pa popustiti oziroma preusmeriti še na druge skupine.	Skrbna izbira teme Znanje o vzpodbujanju in vodenju pogovora ter zastavljanju vprašanj
DT2	Najbolj pogosto delamo to na začetku, saj je pomembna tudi struktura, da določeni deli skupine so vedno enaki. Da to omogoča eno varnost, tako ljudje približno vedno, kako bo zgledalo.	Poskrbeti za strukturo izvedbe
DT2	Je pa treba paziti, so ljudje, ki so na našem oddelku – na dotik, saj je to zelo občutljiva stvar. Da smo na to zelo pozorni, to je lahko tudi dejavnik tveganja. Dotik lahko vzpodbudi nelagodje in je lahko ogrožajoč. Za tretji del rečemo, če je komu karkoli, da se neprijetno počuti, da se lahko umakne in ne rabi nič. Kasneje se potem o tem v skupini pogovorimo, kaj se je dogajalo. Pa tudi individualno. Nikoli pa ne silimo – tudi na sploh pri pogovoru, da bi nekdo mogel povedati. Vsak lahko pove karkoli želi in kolikor zmore. Skupina je velika od 8 do 12 ljudi. Lažje delati.	Poznavanje dela z dotikom Ponudimo prostor za umik Spoštovanje človekovega osebnega prostora Majhna skupina
DT2	Izvajam globinsko oziroma progresivno mišično sproščanje – z namenom učenja tehnike sproščanja. To ne delamo na začetku pri akutno psihotičnih.	Poznavanje specifike populacije in kaj lahko sproži posamezna tehnika oziroma medij
DT2	Omogočim jim, da imajo možnost izraziti, kako so se počutili, da jih ne pustim same z določenimi občutki.	Omogočiš pogovor oziroma zaključiš proces
SD2	...zdi se mi, da uporaba teh ustvarjalnih medijev kot so ples, risba, glede, da pokrene notranje procese in od tistega, ko jih pač dela je zelo pomembno, da ve, da se lahko to zgodi in da ve, da to ni kar nekaj.	Vedenje o tem, da umetnostno-izrazni mediji sprožijo notranje procese
SD2	Izdelovanje česar koli npr. če delaš s skupino otrok izdelovanje svojega planeta, pokrene marsikaj in moraš biti svetovalec ali strokovni delavec pripravljen na to, da ne ignoriraš, spregledaš, da ne narediš kot čist nepomembno, ampak, da si pozoren na to. To je edino.	Pripravljenosti na sprožitev notranjih procesov Povečana pozornost
SD2	Mislím, meni se zdi, da moraš zelo dobro poznati obrobne pogoje oziroma okvir v katerem se to dogaja.	Poznavanje obrobnih pogojev oziroma konteksta
SD2	Pri kateremu neko tehniko uporabiš. Zdaj za otroka, ki ga prvič vidiš, verjetno ne boš – mislim boš celo naredil z njim npr. družino ali pa varen prostor, da boš	Poznavanje specifike dela z določeno tehniko oziroma populacijo

	potem naredil stvari tako, da ne bodo prišle v ne vem kakšne globine, če sploh ne veš, ker še ni odnosa vzpostavljenega, ker potem ne veš, kaj potem naprej.	Spoštovanje sogovornikovega osebnega prostora Vzpostavitev delovnega odnosa
SD2	Meni se zdi zelo važno, da v naprej veš, kakšen je namen uporabe nečesa, to se mi zdi super varovalo.	Vnaprejšnje védenje o namenu uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev
SD2	In da predvidevaš, kot smo imeli tudi tukaj na ženski svetovalnici, kjer sem sovodila skupine za otroke – ustvarjalne delavnice, ki so se izkazale kot terapevtske in so bile ustvarjalno terapevtske. In smo imeli tako postavljeno – punca je skrbela za te čist tehnične stvari npr. kako se izdelek izdelava, dve pa smo bile tam zato, da sva opazovali dinamiko, če je bilo treba odreagirati na kaj. Da takoj reagiraš, da si tam, da opaziš. Na licu mesta reagiraš, če en otrok čist ven pade, pa druge začne tam zmerjat, se takoj reagira na to. Ali pa če je tako kot npr. en fantek – postavil se je pred mano in rekel – mojo mami pa je ati davil in jaz sem bil zraven (pet let star). Takoj odreagiraš na to, da se to zgodi in da se odzoveš pač na to npr. s tem, da rečeš, da je bilo to verjetno zelo težko videti in da se še verjetno večkrat spomni na to, da pa je zdaj na varnem in da je vse v redu in da je super, da sta z mamico prišla.	Vnaprejšnje predvidevanje Več sovodij Porazdelitev nalog Opazovanje skupinske dinamike Takojšnje/sprotno odzivanje
SP1	Edino, kar jim je bilo včasih težko npr. pri zaključevanju, kadar je prišlo nekaj na dan, pa se je ura zaključevala. Smo končevali proces pa je bil kdo v stiski, kaj zdaj narediti, kako to rešiti in smo se pol vedno posluževali enega kratkega pogovora ali pa dali kak predmet za domov, neko nalogo, da si malo preusmeril pozornost, da je nekdo z neko bolečino ne en način, kaj doma delal.	Predhodni dogovori Nudenje pogovora osebam v stiski tudi po uradnem časovnem zaključku Ponudba prehodnih predmetov in nalog za domov
SP1	Preventivno varovalo je že to, da nekaj pazim, kako zbiram skupino. Da nimaš preveč oseb na kupu, ki imajo podobne težave. Ker potem razvijejo neke socialne mreže med sabo in se slišijo po telefonu in skoz komunicirajo po telefonu. Preko skupine se povežejo, ker je tako poglobljeno delo. Potem se mi zdi, če bi imeli npr. tako depresivnih ali pa več, ki pridejo zaradi nekega samopoškodbenega vedenja ali pa motenj hranjenja, da bi se mogoče tudi v tej negativni smeri podpirali. Tako, da je vedno malo bolj mešana skupina. Skupine so od 5-8 oseb. Tako, da lahko z vsakim vzpostaviš kontakt, da ga vidiš kje je.	Povečana pozornost pri izbiri oziroma oblikovanju skupine Oblikovanje heterogenih in manjših skupin

	Pa pol včasih kdo manjka. Podajanje dodatnih navodil pa so štiri. Delamo vedno, tudi če prideta samo dve.	
SP2	V skupini pa imaš malo drugače, ker moraš imeti navodila, da cela skupina razume. Ker je več posameznikov, da bodo vsi razumeli. Prilagojeno posameznikom.	Podajanje jasnih navodil (prilagojenih posameznikom)
SP2	Potem pa jim jaz dam še dodatna navodila; mogoče pa ima tako značilnost kot jo imate vi, kako lastnost ima ta žival, mogoče pa ima tako lastnost, da si jo ti želiš, da bi jo imel, pa je nimaš.	
SP2	V primerih, ko zaznava sebe in mene zaznava, steče drug nivo. Jaz prav to začutim v pogovoru. Kot da bi se nekaj dvignilo, takrat smo že noter in takrat se začne nekaj dogajati. Dokler ne pride do tega, da se še kar lovimo, prav čutim tisti prehod. Moraš malo preiti, da se začne dogajati, potem pridejo tiste metode do izraza, ali pa pridejo oni. Veliko je opazovanja – zahteva to delo od mene. Vzamem v roke lutko in vzpodbudim pogovor v neko smer, ki mene zanima. Včasih prižgem radio, ki je čisto potih, saj ustvari neko vzdušje domačnosti. Ko bi nekdo misli, da poslušam tu radio. Nimam ga zaradi tega, da poslušam novice, ampak zaradi tega, ker rabimo nekaj v ozadju, da se ustvari neko domače vzdušje. Kot npr. mama doma nekaj kuha pa je malo prižgan radio, otrok pride domov in je to neko domače vzdušje. Tako moram tudi jaz, ko nekdo pride k meni ustvariti prijetno vzdušje, da se dobro počuti, da se lahko potem v njem nekaj začne razvijati. Če bom rekla – sedi, povej, kaj si zdaj naredil, kaj je rekla ona, kaj ti, kaj bi od mene rad.	Povečana pozornost na trenutke srečanja Opazovanje Vzpodbujanje pogovora Ustvarjanje prijetnega/domačega vzdušja (varnega okolja za delo)
SP2	... da se znaš ustaviti, da še vedno delaš strokovno, koliko posežeš v to koliko ne – toliko kolikor je potrebno; da opraviš svoje strokovno delo, če grem preveč lahko posegam že v posameznikovo intimo. To bi se lahko kdo zmotil in začel spraševati preveč in ga ne bi več zanimalo nekaj kar dela doma, zaradi dela pogovora, ampak zaradi tega, kar je že postal radoveden. To je potrebno vedeti, da neke podatke pridobivaš, ki niso relevantni za namen dela.	Pravočasna ustavitev pri pridobivanju informacij Delo iz strokovnosti in ne radovednosti
SP2	Mogoče kaka čustvovanja, če si jih upaš sprovcirati, da potem tudi znaš skomponirati. Jaz sem bila na eni strani v eni skupini, ko so oziroma ko sem bila v poziciji, da sem izrazila svoja čustva, ker je bil prostor	Znanje o delu s čustvi

	za to. Sem jih izrazila močno, a potem, ko sem jih izrazila, kot da skupina ni vedela kaj naj naredi. In to sem jim na nek način zamerila. Ne morem pozabiti tega. Kakor, da sem jim dala svoj zaklad, nek svoj biser, ker so me v to nekako sprovcirali, ampak potem tega ni znal noben sprejeti in zaradi tega sem si potem rekla, nikoli več ne bom nobeni skupini povedala, pa če me sprovcirajo ne vem kaj. Nekako mi je bilo tisto preveč. Tako da če vidim, da se začnejo dogajati čustva, imam ozaveščeno to, da jih znam sprejeti, da jih razumem, pa da ima res tista oseba občutek, da sem jih sprejela in da so našla neko mesto, da se odložijo. Drugače ne želim nekaj – po domače povedano mrcvariti in odpirati neke rane in potem jih ne bom znala zapreti. To je res pomembno.	Ozaveščenost o sprejemanju in razumevanju čustev Ustvariti varen prostor za čustva Znanje o »zapiranju« čustev
SP2	Zaupanje tudi, da se ti nekdo nekaj odpre. Mogoče čisto konkreten primer, to pa je bilo na dodatni strokovni pomoči, kjer izvajam na podružnični šoli mobilno službo – vem, da je deklica oziroma hitro pade pod čustva, neka panika, včasih zna priti tudi do joka in če pride do tega, da znam tudi razbrati ali zdaj joka zaradi tega, ker me želi nekam zavest, ker me hoče malo zamotiti (ker že znajo tudi manipulirati s tem). Spet opazovanje; da vem, da ni to to. Zadnjič pa je bil jok na mestu, ker mi je znala povedati, da gre za neko bolezen na katero se je spomnila v tistem trenutku in to je vplivalo tudi na njeno mišljenje pa na pogovor, da je čisto nelogično ravnala in potem sem normalno rekla – glej ni problem, to se zgodi. Zame je pomembno, da si mi to povedala, ker tudi jaz rabim neko razlago za tvoje drugačno ravnanje. Če mi ti to razložiš in te tudi vidim, da iskreno poveš. Potem sem tudi videla, da se je pomirila in sva šle naprej.	Pogovor oziroma razjasnitev situacije Opazovanje Raziskovanje razumevanja
SP2	Da jih opazuješ, da imaš dosti samospoznavanja.	Opazovanje Samospoznavanje
SP2	Vedno tudi delo na sebi. Delo na drugih vedno mrcvari tudi tebe. Prepleta se to. Ko si ti v prepletanju, hkrati ko odpiram druge, odpiram tudi sebe in ko zapreš drugemu rano moraš zapreti tudi pri sebi.	»Delo na sebi«
SP2	Pa se vprašati ali je to pustilo kako sled pri tebi, vzbudilo kake spomine. Tako da je nenehno psihohigiena. Če ne prej, pa kasneje. To je tvegano, če bi samo delal in ne bi tudi samega prečiščeval.	Skrb za lastno psihohigieno

	Pride do stiske. Mi ne uspeva vedno. Zato pa še vedno iščem pa iščem in mi je zanimivo. To mi tudi daje neko možnost za psihohigieno.	
P1	V skupini za otroke za učenje socialnih veščin sva s socialno delavko že imele primere, da otrok neko vajo, ko se je bilo treba izražati z risanjem ni hotel sodelovati. Potem sva ga pač pustile in se je ponavadi s čim drugim zaposlil.	Nevsiljevanje Možnost izbire
UT1	Delam zelo na povezanosti skupine. Naučila sem se, kako s pomočjo umetnostne terapije doseči homogeno skupino. Pomembno mi je, da se vsak posameznik v skupini počuti dobro, da je sprejet, da ima občutek, da lahko izrazi svoje mnenje, svoje vtise. Da se počuti dovolj varnega, da se izrazi na lasten način.	Vzpostavitev povezanosti članov skupine Vzpostavitev varnega prostora v skupini
UT1	Jaz sem zelo nežna. Zelo pazim, da ne grem predaleč. Včasih grem celo premalo daleč. Mislim, da je pomembno, da zaščitiš človeka. Prišlo je kdaj do kake solze ali pa do kakšne potrebe po objemu, kar pa je dobro. Pomembno je, da je varno. Zaključim tako, da se človek dobro počuti. Mislim, da je zaradi tega pomembno, da je človek šolan, da ve kaj dela, da ve kaj hoče doseči in da varuje uporabnike.	Nežen, nevsiljiv pristop dela Spoštovanje sogovornikovega osebnega prostora Zagotovitev varnega prostora Zaključitev procesa z dobrimi občutki Šolanost izvajalca Vedenje o tem kaj delaš, kaj želiš doseči
UT1	Pač proces se mi zdi pomemben. Nimam zelo strogo. Sem zelo sproščena, nimam rada preveč strukture. Tle pa se mi zdi, da ljudje rabijo strukturo, ker so polni enih vtisov in se morajo usest, umirit, povedat, da potem grejo naprej. Če smo delali kako vizualizacijo, sem jih spet dala nazaj, da so se prizemljili.	Poznavanje procesa dela Poskrbeti za strukturo izvedbe »Prizemljitev«
UT1	Osnovne potrebe morajo biti zadovoljene. Pomembno je kakšen je prostor, kako se ljudje počutijo, da niso ravno lačni, žejni. Da ni prevroče, da niso vznemirjeni, da jih prej umirim, če se je slučajno zgodilo, kaj prej. Pač moraš paziti na vse te stvari. Vsak od nas želi biti sprejet, ljubljen, najti eno potrditev, mesto v skupini.	Poskrbeti za osnovno zadovoljitev potreb Predhodna priprava prostora Predhodna umiritev sogovornika

7Tabela 7: Kodirane izjave za kategorijo Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuva	Relevantne izjave	Kode
SD1	Šele, ko jih spoznam – prva ura je namenjena spoznavanju, da se soočimo en z drugim, da oni povedo, kaj si želijo, da povem, kaj bi si mi želeli, kaj se lahko zgodi v tem procesu pomoči z umetnostjo.	Medsebojno spoznavanje Medsebojni dogovor (o željah in načinu dela)
SD1	Začnem s predstavitvijo, da npr. vsak nariše svoj grb in sebe predstavi. Uporaba likovne tehnike in nastop. Ko naredi, pride pred tablo in pove, prebere, pokaže. Veliko je tu smeha. To ni problem, ker smeh sprošča. Povem jim, da bomo imeli tudi delavnico smeha. Prve dve - tri ure so kaotične, a se tu spoznavamo. V razredu je do 30 otrok, včasih je prisotnih 25 otrok. Dogovorimo se, kako bomo delali po skupinah. Na naslednjih srečanjih gremo dol v telovadnico na plesno delavnico. Tam pa se je treba odločiti, koliko skupin bomo tvorili. Najprej gremo v krog, kjer spet izrazijo svoje želje, kaj bi radi ali bi plesali prosto na muziko ali bi se radi naučili plesnih korakov. Vedno se izkaže, da bi eni to eni to. Lahko bi se oblikovalo pet ali več skupin. Trudimo se, da smo naredile dve skupini. Dvajset minut se učijo oziroma sami vadijo nato drug drugemu predstavijo. Najprej ena skupina drugi in obratno. Na koncu nujno umirjanje. So ležali; smo naredili ležeč krog. Ponavadi dam kako vodeno meditacijo, umirjeno glasbo ali pa upoštevam njihov predlog. Pomembno je to umirjanje, da ne gredo tako razigrani ven. Nujno je narediti ta krog umirjanja, če ne, imajo težave v razredu in bi kar poskakovali, učitelji pa težko potem delajo.	Vsak v skupini se najprej predstavi Prve dve – tri ure so namenjene medsebojnemu spoznavanju Npr. plesna delavnica - uvod: v krogu, kjer vsak izrazi svoje želje in se predstavi ; dogovor o tem, kako se bo delalo - <u>glavna</u> dejavnost: 20 min samostojnega dela z gibom oziroma uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev; predstavitev ustvarjenega drugim v skupini - zaključevanje: umirjanje
PT1	Na začetku, prva srečanja, ko se še bolj raziskuje klientova zgodba, vire, kjer dobivam material, da lahko potem uporabim konstruktivno vse te ustvarjalne vire ali kreativne medije. Na začetku tega ne uporabljam. Začne pa se to v delovni fazi. Se pravi, ta faza delovne faze, ko gledam v terapevtskem procesu, ko začne klient se že začnejo dogajati spremembe in je to potem na nek način to, kako se to stabilizira. Uporabljam pa te pristope potem zlasti na koncu. Za to, kaj je vse uspelo in da se definirajo naslednji koraki. Predvsem v osrednji delovni fazi. Vedno se to uporabi v sredini, ko se začne sama delovna faza, ko začne klient oziroma je pripravljen na	Uvodna faza: prva srečanja so namenjena raziskovanju sogovornikove zgodbe, njegovih načinov izražanja, virov Delovna (osrednja) faza: uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev Faza zaključevanja: kaj je vse uspelo, definiranje korakov za naprej

	delo.	
DT1	Če delam v skupini oziroma terapevtski skupini je vedno nek medij, kjer poskušamo preko medija odpirati vsebine za pogovor. Vsaka skupina ima nek namen oziroma je strukturirana tako, če je npr. skupina dolga eno uro imamo najprej nek medij npr. barvice, različne druge kreativne tehnike oziroma materiale. Z njimi delamo dvajset minut do pol ure in potem govorimo o tem, kar so naredili, izrazili in seveda je vedno prisotna interakcija; podajanje povratne informacije, npr. kaj si drugi mislijo. Predstavljamo na ta način, da gre od enega člana do drugega, tako da res vsak pride do besede. Zaključimo tako, ne delamo nekih povzetkov ali kar koli. Imamo časovni okvir in s tem časovnim okvirjem zaključimo. Da vsak pove, kako se je počutil in kaj je mislil, ne glede kateri medij uporabim, ali je to neka kreativna tehnika oziroma material ali je to gib, sproščanje oziroma telo. Ne glede na to ima vsak možnost povedati.	Npr. delo skupine poteka eno uro Uvod: delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji Osrednja dejavnost: pogovor o ustvarjenem in občutkih Zaključevanje: podelitev občutkov in misli
DT2	Delamo z materiali, ki so nam na razpolago npr. barvice, flomastre in drug likovni material. V drugem delu pa je priložnost, da vsak to kar je naredil predstavi. Vzpodbuja se pogovor med njimi. Vedno rečem, da za to skupino ni potrebno nikakršno likovno predznanje. Gre bolj za to, da imajo eno možnost se izražati tudi na tak način. Preko risbe izrazimo, kar se v nas dogaja. Na neverbalen način je možnost, da sporočimo. Pomembna je bolj vsebina, ki jo bodo ob tem povedali kot sama risba oziroma izdelek. Nimamo posebnega zaključka.	Uvod: delo z izrazno-ustvarjalnimi pristopi oziroma mediji Osrednja dejavnost: predstavitev ustvarjenega drugim v skupini; pogovor o ustvarjenem in občutkih Zaključevanje: brez posebnega zaključka
DT2	Gibalno-izrazna skupina je medij telo, s katerim delamo kot en uvod. Tako na začetku rečem, da danes s čim bomo delali je naše telo na kaj bomo pozorni. Da je povezava med telesom in duševnostjo. Če se mi psihično slabo počutimo, se to pozna tudi na našem telesu. Da nekaj jim poskušam predstaviti, da ne gre za to – ker imamo tudi kinezioterapijo (ima vadbo, vaje z njimi). Na tej skupini pa smo pozorni na telo na tak način, da ni pomembno kolikokrat naredimo eno vajo, ampak kako naredimo kakšno vajo, kaj pri tem čutimo. Da čutimo katere mišice delajo, da smo pozorni na dihanje. Najbolj pogosto delamo to na začetku, saj je pomembna tudi struktura, da določeni deli skupine so vedno enaki. Da to omogoča eno	Uvod: delo z izrazno-ustvarjalnimi pristopi oziroma mediji Osrednja dejavnost: sproščanje Zaključevanje: interaktivne vaje

	varnost, tako ljudje približno vedno, kako bo zgledalo. Tako da na začetku imamo vaje s palico, to so posebne vaje. Palica je kot opora, en pripomoček, da smo lahko bolj osredotočeni na svoje telo; so pa vaje dost intenzivne. Tako da vedno opozorim, da smo pozorni na to, da ne delamo nič na silo. Drugi del je sproščanje – progresivno mišično sproščanje. Tretji del pa je glede na oddelek različen. Pri nas imamo – nimamo gibanja ob glasbi po občutku. Na nekaterih oddelkih je to tako, da se plesno izrazijo. To gre tako, da se skupina usede v krog in kdor se odloči se giba na sredi po občutku ob eni glasbi, ki jo izbere, lahko pa tudi na tišino. To se posname. Potem člani povedo, kaki so se oni počutili ob tem, ko so gledali tistega v krogu. Kasneje pa se, lahko pa isti dan, ali pa drug dan, posnetek gleda in ta gibajaoč pove svoje občutke ob tem. Mi pa imamo interaktivne vaje v parih kot npr. vaje zaupanja, vaje za koncentracijo. Je pa treba paziti, so ljudje, ki so na našem oddelku – na dotik, saj je to zelo občutljiva stvar. Da smo na to zelo pozorni, to je lahko tudi dejavnik tveganja. Dotik lahko vzpodbudi nelagodje in je lahko ogrožajoč. Za tretji del rečemo, če je komu karkoli, da se neprijetno počuti, da se lahko umakne in ne rabi nič. Kasneje se potem o tem v skupini pogovorimo, kaj se je dogajalo. Pa tudi individualno. Nikoli pa ne silimo – tudi na sploh pri pogovoru, da bi nekdo mogel povedati. Vsak lahko pove karkoli želi in kolikor zmore. Skupina je velika od 8 do 12 ljudi. Lažje delati.	
SD2	Npr. risanje družine v obliki živali ali pa oblikovanje figuric družine in družinskih članov ter potem postavitev v prostoru, v polju, da se malo vidijo družinske relacije. Potem pa odnosne relacije. Nato pa pogovor okrog tega in potem naprej. Služila je kot iztočnica za pogovor o družinskih članih.	Uvod: delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji Osrednja dejavnost: pogovor o ustvarjenem in občutkih Zaključevanje: pregled tega, kaj je uspelo in definiranje korakov za naprej
SP1	Imamo zasnovo za uro in pol. Z mladostnicami s katerimi imamo skupino je tako, da je vedno neko uvodno ogrevanje, ki ga kdo vodi – je zelo gibalno z različno glasbo ali pa kakimi inštrumenti včasih. Potem pa je ena glavna dejavnost, ki je vedno na eno temo, ali je doživljanje sebe v prostoru ali pa odnos do telesa, razvijanje potencialov, izražanje čustev. Vedno je en glavni sklop in potem izbiramo dejavnosti glede na to, kaj hočemo doseči, ali da bolj izrazijo, bolj	Uro in pol Uvod: ogrevanje (gib+glasba) Glavna dejavnost: na določeno temo npr. doživljanje sebe v prostoru, odnos do telesa, razvijanje potencialov, izražanje čustev

	prepoznavajo pri sebi ali bolj spoznavajo različne načine, pa možnosti izražanja. Potem pa je vedno tisti zaključevali del, kjer včasih tam večinoma kaj rišejo; na nek neverbalni način kaj naredijo. In na koncu je še vedno prisoten verbalni feedback. Ali pa sproščanje, kdaj dihalne vaje ali pa neka tehnika sproščanja.	Zaključevanje: risanje, podajanje povratnih informacij; sproščanje
SP2	Najprej, da se razgibamo – mišljeno kot neko sproščanje npr. skačite po eni nogi, skačite po dveh nogah, skačite kot zajec, v drugo smer, roko gor, levo desno. Potem pa so skupinske poze, dajmo vsi noge skupaj v center, ali dajmo vsi skupaj roke. In pride nekaj zanimivega. Naredimo piramido. Potem pa se sproti pogovarjamo o občutkih; enemu ni do bližine in potem se to sproti zelo fanj odvija. Najbolj pa na koncu – kako je bilo pri tem, kako je bilo pri onem, kateri gib vam je bil bolj lasten.	45 min Uvod: razgibavanje oziroma sproščanje Osrednja dejavnost: pogovor o ustvarjenem in občutkih Zaključevanje: pogovor o dogajanju in občutkih
P1	S socialno pedagoginjo pa sva vodile plesno-gibalno skupino. Skozi gibanje nudiva tudi priložnost, da se lahko spoznavajo oziroma izrazijo tudi v pisni obliki, pač skozi pesmi. Najprej naredive uvod, bodisi, da je to sproščanje, gibanje, potem preideve na glavno temo, ki je lahko moj odnos do telesa in zaključive s pogovorom o občutkih ali pa sproščanjem, odvisno od tega, kaj mladostnice potrebujejo. Pa da sva ne enem srečanju, kjer je bil poudarek na spoznavanju prostora, na tla položile različne materiale, da so pol skozi to vajo pač zaznavale različne materiale.	Uvod: sproščanje, gib Glavna dejavnost: na določeno temo npr. moj odnos do telesa; spoznavanje prostora Zaključevanje: pogovor o dogajanju in občutkih
P1	Zdaj znotraj skupine je tako, da je ena skupina vedno uro in pol in zelo slično poteka sama struktura skupine. Na začetku je vedno neko ogrevanje. Pri skupini za socialno učenje imamo neko igro z žogo, pa potem sledi glavna tema, pa zaključevanje. Vedno ena taka zaključevala runda, da vsak pove, kako mu je bilo tisti dan všeč, kar mu ni bilo tako všeč. Pri plesno-gibalni terapevtski skupini je tako razgibavanje na začetku, potem sledi neka glavna tema. Recimo spoznavanje sebe, okolja. Na začetku so vedno neke interakcijske, spoznavne vaje. En sklop je bil v zvezi s čustvi. Nato je kako sproščanje, strečing. Tudi, da se kaj napiše na dogajanje tiste ure in potem sledi še neka pogovorna runda na koncu. Da ima vsaka priložnost, se še na tej besedni (verbalni) ravni izraziti.	Uvod: ogrevanje oziroma sproščanje Glavna dejavnost: na določeno temo npr. moj odnos do telesa; spoznavanje sebe, okolja Zaključevanje: pogovor o dogajanju in občutkih
UT1	Ko delam s skupino, začnem skoraj vedno s krogom, da se umirimo. Začne se z vtisi, da se začutimo. Iz tega	

	preidem v občutljiv proces. Imam pač eno rutino. Recimo na Sončku – smo šli v krog in smo začeli delati predstavo. Imeli smo tri vaje in iz idej, ki so se naredile prvi dan v krogu, ko sem vsakega vprašala njegove določene ustvarjalnosti. Recimo, kaj rad dela, v čem uživa in iz tega smo pol delali predstavo. Pol gremo lahko na miselne ideje. Delamo tudi gibalno. Kakšne plesne terapije še zraven. Recimo uporabljam zrcaljenje, dotik. Meni je dotik zelo pomemben. Če človek želi napredovati, mora dopustiti, da se ga drug človek dotakne, da se sam lahko dotakne. Ker zmeraj gremo nazaj v krog, povemo kako se počutimo, kaj zdaj pričakujemo naprej. Pač proces se mi zdi pomemben. Nimam zelo strogo. Sem zelo sproščena, nimam rada preveč strukture. Tle pa se mi zdi, da ljudje rabijo strukturo, ker so polni enih vtisov in se morajo usest, umirit, povedat, da potem grejo naprej. Če smo delali kako vizualizacijo, sem jih spet dala nazaj, da so se prizemljili.	Uvod: umiritev in podelitev vtisov Osrednja dejavnost: uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev Zaključevanje: pogovor o dogajanju in občutkih; pogovor o pričakovanjih za naprej; prizemljitev

8Tabela 8: Kodirane izjave za kategorijo Strokovnoteoretski okvir dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Verjetno, da jo, a sploh nimam tako ozaveščena. Verjetno, da mi vsa ta študij na FSD-ju, ko sem poslušala predavanja pri različnih predmetih sem naredila sama zase neko sintezo vseh teh znanj in jih uporabljam. Sigurno, da jih uporabljam, nisem pa se nikoli prav posebej s tem ukvarjala.	Nereflektiranost
SD1	Hm, vsega je pomalem, zdaj ne vem. Nimam ozaveščeno, delam bolj intuitivno. Bolj sledim. Ko pridem kam v prostor, se poskušam vključiti v njihovo dinamiko in začutiti energijo in s tistega ven.	Nereflektiranost Delo po intuiciji
SD1	V bistvu se mi zdi, če bi se teoriji posvetila preveč, bi se preveč omejila. 100% nobena torija, metoda ni ok.	
PT1	Najbolj izhajam iz hermenevitične epistemologije, to se pravi soustvarjanje, delovni odnos, sistemska	Hermenevitična epistemologija

	(vedno gledamo posameznika kot del sistema ali okolja ali družine ali pa različni deli, če gledamo navznoter v sebi imamo različne dele, ki med seboj nekako poskušajo se integrirati).	Soustvarjanje Delovni odnos Sistemska teorija
PT1	Kibernetiko, soustvarjanje, delovni odnos. Predvsem soustvarjanje, kar pomeni, da je klient vedno ekspert za svoje izkušnje. Vedno je on tisti, ki mi dobesedno prinese v ta prostor to kar zanj že deluje. Seveda je naloga terapevta, da to razišče in potem to uporabi, ojača. Uporabi na takšen način, da bo dobro za klienta. Nobena tehnika pa ne deluje, če ni dobrega delovnega odnosa. Pomembno je, da se zgradi dober delovni odnos, prostor za zaupanje, varen prostor, potem pa se lahko vse ostalo.	Kibernetika Soustvarjanje Delovni odnos Sogovornik je strokovnjak iz izkušenj
PT2	Sistemske kibernetike pa postmodernističnih teorij, kar je ena osnova, ki jo vidim, da mi zelo pomaga pri tem. Koncept je, da je klient sam strokovnjak za svoje življenje in da jaz lahko nudim svoje strokovno znanje in da sva si po tem enaka – on po eni strani – jaz po drugi. To mi da razumeti, da sva sodelavca, da skupaj soustvarjava, da se medsebojno učiva en od drugega. Vedno pa iščemo tisto, kar res pomaga. Enim pomaga nekaj, drugim pa to sploh ne pomaga.	Sistemska kibernetika Postmodernistične teorije Sogovornik je strokovnjak iz izkušenj Soustvarjanje Medsebojno učenje
PT2	Postmodernistično kot je v kratko rešitev usmerjena terapija, narativni pristopi, seveda so še tu koncepti kot je delovni odnos. Res pa je, da so v terapiji samo drugi izrazi npr. terapevtski odnos, za katerega vemo, da ima 20% vpliva na dober učinek terapije, kar je zelo veliko. Metoda in sredstvo je le 5%, največ vpliva to, kar se dogaja izven terapije v domačen oziroma drugem okolju. Vpliva še osebnost oziroma sama kompetentnost terapevta, drugo pa je potem ta odnos, ki ga vzpostavimo. Delovni odnos je zame osnova.	Kratka v rešitev usmerjena terapija Narativni pristopi Delovni odnos
DT1	Težko bi rekla, da prav na teorijo. Naš pristop je psihoterapevtski in interakcijski.	Težko ubesediti Psihoterapija
DT1	Težko bi rekla, da bi imela kaj posebnega. Odvisno tudi od tega, ni pa psihoanalitična, mislim, da je nekaj elementov vedenjsko-kognitivne, nekaj elementov družinske dinamike in skupinske dinamike. Ne bi mogla reči, da jaz delam čisto usmerjeno, vsaj pri teh skupinah, kjer delamo z mediji. Če pa govorim o	Težko ubesediti Eklektični pristop Vedenjsko-kognitivna terapija

	skupini s svojci, pa je sistemska družinska.	Koncept družinske dinamike Koncept skupinske dinamike Sistemska družinska teorija
DT2	Sem delovni terapevt, a uporabljam elemente recimo likovne terapije.	Delovna terapija Likovna terapija
DT2	Jaz kot delovni terapevt je osrednji del aktivnost, ki tudi določa ljudi. Preko aktivnosti vstopamo v odnose, prevzemamo določene vloge. Teorije celostni. Opazujem vsakodnevne stvari, kako kdo funkcionira. Mi, delovni terapevti, razdelimo te aktivnosti neak v skrb zase, aktivnost in prosti čas. Je tudi skrb oziroma odnos do obveznosti; pri nas morajo vsi hoditi na skupine. Pri teh tehnikah pa tudi uporabljamo, ne vem, elemente, ogrodje umetniških terapij (likovne, gibalne).	Likovna terapija Gibalna terapija Holistični pristop
SD2	Na nič posebnega. Črpam znanja iz skupinske dinamike.	Koncept skupinske dinamike
SP1	V bistvu s to gibalno terapijo sem veliko te neke strukture, tehnike, metode dela povzela po Helen Payne – avtorica, ki se veliko s tem ukvarja.	Gibalna terapija
SP1	Mislim, da je veliko stičnih točk v umetnostni terapiji, integrativni psihoterapiji in gestaltu.	Umetnostna terapija Integrativna psihoterapija Gestalt terapija
SP2	O tem sem dosti razmišljala, ja. Ne vem. Med študijem, ko se učiš polno teh avtorjev npr. Kempler, Perls in kaj že. Res moram priznati, da jih dosti pozabim po imenih, so mi pa ostali njihovi pristopi. Potem če grem ponovno brat pa se spomnim, a točno Perls - gestalt terapija. Ime pozabim. Njihov pristop, koncept pa se mi zabrišejo meje kaj eden in kaj drugi. Jih pa uporabljam.	Nereflektiranost Gestalt terapija
SP2	Nimam posebnega, ker se mi stvari izpopolnijo, združijo. Bolj imam celovito sliko. Težko mi je razločiti eden od drugega, ker se mi zdi, da vsi težijo k istemu cilju, ampak vsak ima drugačen način razumevanja. Zdaj, ko berem od Perlsa – on je razlagal ta self, ego pa lik in ozadje. Mogoče je o tem govoril tudi Freud. Pa se mu je bolj zdelo pomembno, da gremo v preteklost, če pa jaz to uporabljam pri svojem delu pa	Eklektični pristop Opazovanje Eksperimentiranje

	lahko stvari združim. Posameznika lahko spoznavam z vidika transfera, ker je možno, da ga bo imel in s teh vidikov, na kakšen način reagira kot osebnost. Težko je reč za en pristop, ker je potrebno gledati posameznika. Meni je opazovanje prvo, da vidim, kakšen je in potem razmišljam ali bi bilo to ali bi bilo ono. Sprobam. Včasih je kot labirint. Negotovo. Poskus-napaka. Poskus-uspeh. Po tisti poti naprej.	
P1	Zadaj je v bistvu teoretično ozadje integrativna – ta pa v bistvu izhaja iz gestalta, ki je humanistična smer psihoterapije in to je bila – seveda je imela psihoanaliza potem velik vpliv na to. Ferenz, ki je bolj razvil aktivno psihoanalizo, kot se temu reče, je velik del prispeval. Potem so še ples, psihodrama, ki je en pomemben del, delo s sanjami, potem vedenjsko-kognitivna, geštalt, ki sem ga že omenila. Tako prepleta se. Pri plesni je pa tukaj v ozadju – tako vse skupaj se je začelo razvijati v Ameriki in je potem bil tam vpliv teh modernih plesalk. V bistvu ta plesna terapija ima tudi korenine v tej telesni terapiji od Aleksandra Lowna, ki je bil učenec od Wilhema Reicha. Tako, da so te komponente zelo zraven. Plus to, da se je v dvajsetih letih rodil ta ekspresionizem in so v bistvu začeli gledati drugače na plesno izražanje in se je tukaj šele potem v tej smeri začel razvoj plesa. Da so v bistvu te vsebine skozi psihoanalizo, se pravi nezavedno, prihajale na površje, da je bilo to možno razviti v tej smeri.	Integrativna psihoterapija iz gestalta Humanistična psihoterapija Plesna terapija Psihodrama Vedenjsko-kognitivna terapija Telesna terapija Psihoanaliza
UT1	Zdaj na nič. Na znanje, ki ga imam. Tisto, kar so nas naučili. Učili so nas tehnike. Meni je bilo všeč pri umetnostni terapiji, ker je bilo praktično znanje. Jaz sem praktik, delam z rokami. Izhajam pa predvsem iz potreb po Maslowu. Osnovne potrebe morajo biti zadovoljene. Pomembno je kakšen je prostor, kako se ljudje počutijo, da niso ravno lačni, žejni. Da ni prevroče, da niso vznemirjeni, da jih prej umirim, če se je slučajno zgodilo, kaj prej. Pač moraš paziti na vse te stvari. Vsak od nas želi biti sprejet, ljubljen, najti eno potrditev, mesto v skupini. Osnovna teorija je res teorija potreb.	Teorija potreb Umetnostna terapija

9Tabela 9: Kodirane izjave za kategorijo Participacija (udeleženosť) sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Opiram se na sodelovanje, kjer lahko vsak pove.	Sodelovanje
SD1	Ko sem z njimi jih poimenujem poimensko, ko pa pišem pa sodelavci v procesu. Kakorkoli tudi jaz dobim nekaj od njih npr. pridem do svojih blokad in se skupaj z njimi tudi kaj pri meni razreši. Zato so to zame sodelavci in smo skupaj, sodelujemo. To so življenjski sodelavci.	Poimensko Sodelavci
PT1	Rečem klienti, čeprav včasih tudi sogovornik.	Klient Sogovornik
PT1	Predvsem soustvarjanje, kar pomeni, da je klient vedno ekspert za svoje izkušnje. Vedno je on tisti, ki mi dobesedno prinese v ta prostor to kar zanj že deluje. Seveda je naloga terapevta, da to razižče in potem to uporabi, ojača. Uporabi na takšen način, da bo dobro za klienta.	Klient Strokovnjak iz izkušenj Sodelovanje Soustvarjanje
PT2	Koncept je, da je klient sam strokovnjak za svoje življenje in da jaz lahko nudim svoje strokovno znanje in da sva si po tem enaka – on po eni strani – jaz po drugi. To mi da razumeti, da sva sodelavca, da skupaj soustvarjava, da se medsebojno učiva en od drugega.	Klient Strokovnjak iz izkušenj Sodelavec Sodelovanje
DT1	Pri kreativni skupini je običajno raznolik material, ki je na mizi in vzpodbuja k ustvarjalnosti – tema ni vnaprej določena.	Tema ni vnaprej določena, se oblikuje spontano
DT1	Jaz. Običajno imamo že določene teme. Včasih se v timu pogovorimo, kaj bi bilo fanj, da bi se potegnilo ven. Včasih, če je kaka vznemirjena skupina ali je kje kaj kar ne želijo govoriti, pa se odločimo drugače.	Tema vnaprej določena s strani strokovnih delavk
DT1	Reči moram, da vidim – pred leti, ko sem delala vprašalnik in sem spraševala paciente ...	Pacient
DT1	Saj pravim, da je to nekakšna kombinacija. Včasih medij provocira, včasih je beseda, samo ena beseda npr. jaz, ki vzpodbuja k razmišljanju, včasih pa je razmišljanje usmerjeno npr. razmislite o željah za naprej, kaj vam je pomembno.	Tema ni vnaprej določena, se oblikuje spontano Tema vnaprej določena s strani strokovnih delavk
DT2	Tukaj imamo teme določene. Določimo jih glede na to, kako se povezuje z ostalimi – pri nas je psihoterapevtski oddelek in ostale skupine. Da	Tema vnaprej določena s strani strokovnega tima

	pogledamo, kaj se dogaja in se naveže na to. Teme, če je nova skupina, je tako, da delajo kako skupinsko stvar. Se da list na mizo in vsak nekaj nariše ali pa se list podaja na okrog in vsak nekaj doriše. Na začetku to naredimo, ko se ne poznajo med sabo. Ljudje so pri nas tri mesece.	
DT2	Vedno začnem tako, da narišejo svojo družino, ker se velikokrat vsepovsod pogovarjajo o svojih družinah in odnosih. Tako še na ta način preko risbe nekaj povedo. Potem tudi temo socialne mreže npr. naslov je Osebnostno veselje. Pomeni, da nariše sebe kot središče veselja, okrog pa so planeti malo večji malo manjši in bolj blizu, drugi bolj daleč. Različnih barv. Ti planeti predstavljajo ljudi, ki so v našem življenju. Potem pa so še teme, če se kaj dogaja v skupinah.	Teme: družina, socialne mreže, dogodki v skupini
DT2	Pacienti, čeprav sem opazila, da jaz, ko zapisujem napišem član skupine. V delovni terapiji pa jim rečemo klienti. Smo pa sedaj v bolnici, pa jim rečeno pacienti. Odvisno je od tega, kjer delaš. V nevladnih organizacijah so uporabniki. Poskušam, da je pacient kot ene vrste partner. Partnerski odnos – jaz slučajno ne morem narediti boljše oziroma bolj ustrezne prioritete njegovih problemov, če mi on ne pove, kje vidi, kje so težave, kaj njega moti, kaj mu gre težko, kje vidi spremembe in kaj si želi. Potrebno je vzpostaviti eno sodelovanje.	Pacient Član skupine Klient Partner Uporabnik Sodelovanje
SD2	Različno. Ko sem delal na PUM-u smo vedno z njimi skupaj izbirali temo oziroma oni so vedno dali predloge, kaj bi delali. Smo potem to razvijali ali pa je bila neka aktualna tema npr. takrat, ko smo mi delali, je bila aktualna tema homofobija in smo jih vprašali, če bi na to temo kaj delali in so bili zelo zainteresirani. Smo pač na to temo nekaj naredili. Tukaj, na ženski svetovalnici v tej skupini, ko so bili otroci pa nismo otrok dosti spraševale, ampak smo se me med sabo dost pogovarjale, kaj bi bila aktualna tema, kaj smo opazile. Ampak bolj po tem, kaj se je v tej skupini dogajalo. Zelo so bili aktualni odnosi starši-otrok, nočne more, strahovi; na podlagi tega smo izbrali izdelek, da smo not pripeljali temo ali pa teme preklinjanje – je bil en fantek, ki je grdo govoril, da je bilo druge otroke, kar strah zraven. Otrok samih nismo spraševali, kaj bi oni delali, ampak smo pač me pogledale kaj je aktualno in nato izbrale temo.	Izbor tem skupaj s sogovorniki Tema v naprej določena s strani strokovnih delavk Teme: odnosi starši-otrok, nočne more, strahovi, preklinjanje Brez sodelovanja sogovornikov Otrok

SP1	Teme pa medve skupaj zbereva, ki vodiva to skupino in narediva program v začetku leta za vsa srečanja – detajlno s temami, aktivnostmi, materiali. Uporabljava različne materiale – od blaga, raznih kamnov.	Tema v naprej določena s strani strokovnih delavk
SP1	Na začetku jim poveva, kako sva si midve zamislile, potem pa jih že vprašava za ideje, če bi one kaj dodale, želje. Potem pa sproti tudi one kaj kreirajo. Tudi one pripravijo kak del aktivnosti. Pomembno, ko se že malo spoznamo, pa se že povežejo med sabo. Pa jim ni več nerodno. Drugače pa vidiva, če jim je všeč; potem včasih rečejo to mi je bilo bolj všeč kot to, potem pa vidimo zakaj in potem vidimo, ali bi bolj preko enih drugih stvari delali, ki jih oni predlagajo ali vseeno vključiti to kar medve misli, da je v redu, zato, da jih na neke druge načine vzpodbudive. Različno. Mislim, da so kar vključene ves čas. Da ni, da bi zdaj medve nekaj načrtovali. Sva zelo pozorni na to. Spontano je, ko vidiš kam grejo stvari in potem malo drugače povežeš.	Sodelovanje
SP1	Potem pa je ena glavna dejavnost, ki je vedno na eno temo, ali je doživljanje sebe v prostoru ali pa odnos do telesa, razvijanje potencialov, izražanje čustev.	Teme: doživljanje sebe v prostoru, odnos do telesa, razvijanje potencialov, izražanje čustev
P1	Imamo neko temo, nek program narejen. Če vidim, da otrok, mladostnik pride z neko temo, potem skušam se odzvat na to temo. Recimo je bil kakšen konflikt, se poskušamo o tem pogovoriti ali pa da se še enkrat pogleda kakšna so pravila ali pa da se gre v igro vlog, da ima vsak možnost se tudi na tak način izraziti. Dostikrat pa je tako, opažam, da tiste mladostnice in mladostnik, ki so zmožni večje introspekcije se bolj začutijo, vejo, kje trenutno se nahajajo, kaj jih muči. Tisti že prinesejo določene teme. Zdaj, v individualni terapiji pa se bolj orientiram na proces. Je lažje v individualni situaciji. Kakšen otrok oziroma mladostnik nima kaj posebej izpostaviti pa jaz predlagam – kaj pa če bi danes to delala, se temu bolj posvetila.	Tema v naprej določena s strani strokovnih delavk Temo predlaga mladostnik oziroma sogovornik Sodelovanje Otrok Mladostnik
SP2	Meni je všeč ta pristop – eksperiment oziroma nenapovedana dejavnost – danes vas bom učila o neverbalni komunikaciji, ker to za njih nič ne pomeni, ampak samo vedo, da pri meni bolj ustvarjalno delamo, da ne sedimo na klasičen način, da ne pišemo toliko nekih definicij, navodil – že od mene tudi pričakujejo, da se bo nekaj dogajalo, da bo nek	Tema v naprej določena s strani strokovnih delavk Tema: nebesedna komunikacija Sodelovanje

	eksperiment, da bomo nekaj naredili, potem pa zadaj se bomo o tem pogovorili npr. kaj mislite, zakaj smo to delali, kaj nam to pove, bi to kdaj doma opazili, v šoli. Potem se pogovor naprej razvija.	
P1	Potem če vidim, da je neka tema prišla na površje; recimo, da mladostnica izpostavi neke komunikacijske težave	Tema: težave v komunikaciji
P1	Pri plesno-gibalni terapevtski skupini je tako razgibavanje na začetku, potem sledi neka glavna tema. Recimo spoznavanje sebe, okolja. Na začetku so vedno neke interakcijske, spoznavne vaje. En sklop je bil v zvezi s čustvi.	Tema: spoznavanje sebe, okolja, čustev
UT1	Mislím, da je zaradi tega pomembno, da je človek šolan, da ve kaj dela, da ve kaj hoče doseči in da varuje uporabnike.	Uporabnik

10Tabela 10: Kodirane izjave za kategorijo Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Jaz mislim, da je bolj s skupino. S posamezniki pa, če se izkaže potreba in se potem posebej dobimo.	Predvsem s skupino S posamezniki, če se izkaže potreba
PT1	Ja, zlasti delam individualno.	Predvsem s posameznikom
PT2	Pretežno individualno. Otroci pridejo zraven k večjemu na kakšno terapijo, če imam starše.	Predvsem s posameznikom S skupino, če se izkaže potreba
DT1	Če delam v skupini oziroma terapevtski skupini je vedno nek medij, kjer poskušamo preko medija odpirati vsebine za pogovor.	S skupino
DT2	V bistvu delam kot delovna terapevtka individualno in v skupini.	S skupino S posameznikom
DT2	Čeprav je delo v skupinah, se gleda posameznika, ki je v skupini.	S skupino S posameznikom
SD2	S to skupino nismo nič delali evalvacij.	Predvsem s skupino

SP1	S skupino otrok in mladostnic. Ampak sem potem našla načine, kako pri individualnem delu umetnost nekako vključevati.	Predvsem s skupino S posameznikom
SP2	Spoznavam več teh pristopov, da jih potem lahko uporabim glede na potrebe skupine.	Predvsem s skupino
SP2	Individualno že tudi vključujem te ustvarjalne metode, kako bi človek temu rekel, malo bolj stimulativno.	S posameznikom
P1	Nekaj izkušenj imam skozi individualno delo, nekaj pa tudi skozi skupinsko delo.	S skupino S posameznikom
UT1	Ko delam s skupino, začnem skoraj vedno s krogom, da se umirimo.	Predvsem s skupino

11Tabela 11: Kodirane izjave za kategorijo Evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Evalvacijo naredim sama zase (Si zapišem ali kaj narišem. Zelo različno. S psihologinjo in socialno delavko imamo tudi pogovor glede mojega počutja.). Z njimi že na sredi. Na primer smo imeli enkrat na teden to delavnico in sem zase naredila enkrat na teden. Spodbujala sem praktikantke, da naredijo in smo po vsakem srečanju predebatirale stvari - imele smo eno vrsto intervizijo. Izvedla sem tudi evalvacije s psihologinjo in socialno delavko na šoli, vsaj na štirinajst dni tri tedne, odvisno koliko časa so trajale delavnice.	Samoevalvacija (pisna, izražena preko risbe) Intervizija
SD1	Glavne evalvacije so bile začetna, na sredini pa na koncu. Z otroki naredim evalvacijo na koncu; oblikujem vprašalnik, ga razdelim in potem grem kot na začetku, ko so se predstavljali – če želijo predstavijo vsem to oziroma preberejo. Vprašalnik vsebuje osnovne podatke kot. npr. spol, starost, kje živi, kaj pričakuje, potem postopno razvijam vprašanja, kje so bili, v katero delavnico so bili vključeni, kaj jim je bilo v tej delavnici najbolj všeč, kako se je počutil v delavnici, imajo kaj svojega za predlagat, povedat, kako se jim zdi, bi še kdaj	Na začetku, sredini in na koncu Oblikovan vprašalnik Pisna evalvacija

	sodelovali na takih delavnicah. Vprašam jih tudi, če se jim zdi, da bi morali učitelji več sodelovati. V glavnem naredim z njimi pisno evalvacijo.	
SD1	Na koncu naredim tako, da se usedemo socialna delavka, psihologinja. Sama že prej naredim analizo in jo oddam na šolo. Nato to predstavijo učiteljem in na svetu staršev. Včasih se to dobi tudi na spletni strani, da si starši lahko preberejo.	Intervizija Zapis analiziranih evalvacij in oddaja strokovnim delavkam na šoli Predstavitev analiziranih evalvacij učiteljem in svetu staršev
PT1	Evalvacije delam vedno že po vsakem srečanju ali pa vmes. Na srečanjih velikokrat z lestvico motivacije (od 1-10; 1-5), z mersko lestvico. Ali s tem, da se klienta vpraša, kaj je danes tisto, da se ne sme zgoditi, na koncu, da se vpraša s čim zdaj gre in kaj se je za njega pomembnega zgodilo, kaj je mogoče pogrešal. Tako da vedno preko tega feedbacka s čim je prišel s čim gre. Uporabljamo reko življenja, ki je ena od pomembnih tehnik. Pri tej reki se lepo vidi, kateri koraki so že uspeli, kje je – torej se oba s klientom oziroma gledava, kaj mu je že vse uspelo. Ne gre tukaj za oceno, gre predvsem – smisel tega je, da klient, pa tudi jaz, dobiva občutek, da to kar dela, da je smiselno, da gre naprej, da mu pomaga. Kadar si ti zelo v problemu, imaš skoz občutek, da se vrtiš v začaranem krogu in cilj tega je, da zaradi tega postanemo bolj motivirani. Se spremeni tudi naš način doživljanja te situacije. Se pravi deluje v smislu kot nek energizator, neko sidro tega, kar je dobrega, kar ti pomaga.	Vmesna evalvacija Zaključna evalvacija (lestvica motivacije, vprašanja, reka življenja)
PT1	Ja, samo ustno in s pomočjo kreativnih pristopov npr. reka življenja. Jaz delam to sproti, potem pa še z vsakim klientom z reko življenja. Naredim to običajno po petih srečanjih. Odvisno od tega, kako hitro se razvija sam proces, a vedno naredim vmes in na koncu. Največkrat z reko življenja, vmes pa z merskimi lestvicami.	Samo ustno Sproti Reka življenja Vmes Na koncu Merske lestvice
PT2	Že na začetku vsakega procesa se s klientom dogovorim, da bomo po petih srečanjih evalvirali, pogledali, če gremo v pravo smer in se dogovorila, če nadaljujeva ali ne. In če nadaljujeva pogledava, če ta cilj še zadostuje ali ga je treba kaj spremeniti.	Predhodni dogovor o izvedbi evalvacije Izvedba evalvacije – po petih srečanjih oziroma vmes

PT2	Uporabljam tudi vprašanja in lestvic. Če se lahko klient sam umesti recimo od 1-10; če reče –zdajle se počutim depresivnega – ok, če bi rekli, da je 10 brez depresije 1 je in se umesti na njo. Eno tako vprašanje je lahko - kje bi mogel biti; na kateri številki, da bi vedel, da si že prišel iz črnega. Npr. reče med 8 in 9. Koliko pa je tisti minimum, da še lahko zdržiš? Potem pa naslednjič rečem, kje pa si danes, tako da lahko tudi on sam sledi.	Vprašanja Merske lestvice Predvsem ustno Vmes Na kocu
PT2	Zase (pisno) jo že delam. Delam si zapiske na koncu med terapijami. Včasih predvsem o premikih, ki jih delajo klienti. Drugače pa so supervizije taka priložnost, da se neka evalvacija naredi oziroma samorefleksija. Tako da ves čas. Meni osebni je pomembno, da vem, kje smo, kam gremo. Ker jaz sama vidim, kdaj se počutim zgubljeno, pa ne vem kaj več delam z enim klientom.	Pisna samoevalvacija Supervizija oziroma samorefleksija
DT1	S pacienti naredimo po večini skupno evalvacijo, da povejo, kako so se počutili, kako jim je šlo, kako so zadovoljni s tem, kar so naredili. Jaz zabeležim na dva načina – v njihovo osebno dokumentacijo in skupno dokumentacijo, kjer si zabeležim njihovo podajanje in kaka je bila dinamika v skupini. Nimam pa te evalvacije ob začetku zdravljenja pa ob koncu, da bi on podal neko oceno zadovoljstva. Imamo pa delovni terapije en list, inštrument, ko ocenjujejo, kako opravljajo aktivnosti prostega časa, osebna skrbi zase in aktivnosti, ki so vezane na delo. To naredijo na začetku, ko pridejo in ob odpustu. To je bolj kazalec kakovosti.	V skupini, po dejavnosti Predvsem ustna
DT1	Ja, tako. Pri nas se vedno naredi evalvacija, tako da se pove. Tudi ko odhaja z oddelka pove, kje, kako je napredoval. Pri nas je beseda. Mi zdravimo z besedo. Četudi je medij, je še vedno potrebna beseda. Ni samo medij, brez besede.	Ustna Pomen besede
DT2	Naredim delovni terapevtski intervju. Pa tudi, ko zaključujemo takoj na koncu vprašam, kako je bilo. Imamo en del tudi kakovosti – skrbi zase, aktivnost in prosti čas. Ocenim od 1-10. Sproti vprašam, kako so se imeli. Še zlasti pri plesno-gibalni, kjer ni toliko varoval. Omogočim jim, da imajo možnost izraziti, kako so se počutili, da jih ne pustim same z določenimi občutki.	Delovno terapevtski intervju Na koncu Ustno Lestvica
DT2	Imamo formularje, kazalnike kakovosti, a se to ne navezuje na kreativne pristope, je bolj na splošno.	Delovnoterapevtska

	Vodim svojo delovnoterapevtsko dokumentacijo, kjer na koncu napišem, kako je bilo na likovni.	dokumentacija
SD2	S to skupino nismo nič delali evalvacij. Prav z otroki samimi, ne. Smo bolj delale evalvacije me, ki smo vodile te delavnice. Po vsaki delavnici smo pokomentirale kaj se je dogajalo, kakšna je bila dinamika, na kaj moramo biti pozorne v naprej in kakšna bi bila možna tema za naprej.	Brez evalvacije s sogovorniki Intervizija
SD2	Mislim, da je potrebna evalvacija. Lahko bi tudi preko lutke to naredili.	Smiselnost evalvacije Izvedba evalvacije z izrazno-ustvarjalnimi pristopi oz mediji
SP1	Ja, delamo. Tudi na začetku srečanj, na prvih in potem na koncu damo en vprašalnik za samopodobo telesa. Da vidimo ali se je kaj izboljšala samopodoba. Dejansko pridejo zaradi tega, ker imajo bolj ali manj slabo samopodobo. Potem oni vedno napišejo, kaj jim je bilo ok, kaj jim je bilo všeč, kaj jim ni všeč, kaj bi spremenili. Tako da za naslednjič malo vemo.	Na začetku Na koncu Vprašalnik o samopodobi Pisna evalvacija
SP1	Naredimo delno pisne delno ustne evalvacije. Včasih jim je zelo težko; ene na koncu napišejo pesmi, ene želijo to podeliti z drugimi ene pa tudi ne. Napišejo in ne želijo prebrati.	Delno pisno delno ustno
SP2	Najbolj pa na koncu – kako je bilo pri tem, kako je bilo pri onem, kateri gib vam je bil bolj lasten.	Na koncu Ustno
SP2	Ja, pa se spomnim, da sem imela, zdaj ne vem ali je bilo na koncu šolskega leta ali je bilo po kaki delavnici. Tudi je bilo, da so napisali, kako so se počutili, kake predloge bi dali za naprej. Veliko pa ustno pri teh otrocih, ne toliko pisno. Odvisno od skupine, če jih razpoznam, da so sposobni potem lahko dam več.	Pisno Predvsem ustno
P1	Zdaj je tako, da s socialno delavko je to že prišlo v rutino. V tem smislu, da na začetku in na koncu daja neke vprašalnike otrokom za izpolnit.	Na začetku Na koncu Pisno Vprašalnik
P1	Pri plesno-gibalni pa s kolegico prvič vodile v prejšnjem šolskem letu in žal je malo manjkalo zaključiti z nekim takimi vprašalnikom. Na začetku sem dala tem mladostnicam, imeli sva same punce, en vprašalnik o samopodobi. Tako bi bilo smiselno, da	Brez končne evalvacije Vprašalnik o samopodobi

	bi tudi ob koncu šolskega leta oziroma vodile sva samo tri mesece, dale še en tak vprašalnik za izpolnit.	
P1	Bom bolj pozorna na te stvari. Vidim, da je dobro vključiti neke evalvacijske vprašalnike.	Smiselnost evalvacije
UT1	Ne. Kdaj pa kdaj delamo vprašalnike, a to ni to. Ne. Zdi se mi, da je to tako umetno. Sami povejo. Vsak mi sam pove. Na kocu imamo krog, ko povedo, kako so se imeli pri dejavnosti. To je dober pokazatelj, kako se ljudje počutijo. Iz enega dela, koliko se človek dobro počuti v skupini, kako se izrazi, lahko vidimo. Zato ni potrebnih dodatnih evalvacij. Vidim jaz in vidijo oni, da se dobro počutijo.	Brez končne evalvacije Ustno Sproti po dejavnosti Sklepanje na osnovi opazovanja počutja

12Tabela 12: Kodirane izjave za kategorijo »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SD1	Težko sem se izražala verbalno, da bi npr. povedala nekaj o svojem problemu. Lažje sem se izražala z gibom in potem narisala. Tako sem videla, da mi je to v veliko pomoč že čisto osebno in tem, ko sem delala z razno populacijo.	»Delo na sebi«
PT2	Zase jo že delam. Delam si zapiske na koncu med terapijami. Včasih predvsem o premikih, ki jih delajo klienti. Drugače pa so supervizije taka priložnost, da se neka evalvacija naredi oziroma samorefleksija. Tako da ves čas. Meni osebno je pomembno, da vem, kje smo, kam gremo. Ker jaz sama vidim, kdaj se počutim zgubljeno, pa ne vem kaj več delam z enim klientom.	Supervizija
SP2	Vedno tudi delo na sebi. Delo na drugih vedno mrcvari tudi tebe. Prepleta se to. Ko si ti v prepletanju, hkrati ko odpiram druge, odpiram tudi sebe in ko zapreš drugemu rano moraš zapreti tudi pri sebi. Pa se vprašati ali je to pustilo kako sled pri tebi, vzbudilo kake spomine. Tako da je nenehno psihohigiena. Če ne prej, pa kasneje. To je tvegano, če bi samo delal in ne bi tudi samega prečiščeval. Pride do stiske. Mi ne uspeva vedno. Zato pa še vedno iščem pa iščem in mi je zanimivo. To mi tudi daje neko	»Delo na sebi«

	možnost za psihohigieno. Da grem tudi izven tega zavoda.	
SP2	Dobiš pa tudi druge sodelavce, izven zavoda. Meni je zelo pomembno – mal drugačna slika ali pa vidiš, da imajo podobno. Mi je bolje. To je ena vrsta intervizija, ki poteka neuradno.	Podporni pogovor s sodelavkami
P1	Zelo pomembno se mi zdi za vsako, ki dela z ljudmi, da rabi poskrbet na nek način zase. Zdaj že nekaj časa hodim k eni supervizorki in se mi zdi to zelo pomembno, da na tak način poskrbiš zase.	Supervizija

3. Razvrščanje v hierarhije

13Tabela 13: Hierarhična razvrstitev kategorije Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev

KATEGORIJA: UPORABA IZRAZNO-USTVARJALNIH MEDIJEV			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev pri svojem delu	Več kot dvajset let Skoraj dvajset let Več kot deset let Več kot pet let	SD1, DT1, DT2 SP1 PT1, P1 PT2, SP2, UT1, SD2
2.	Poimenovanje izrazno-ustvarjalnih medijev	(Kreativni) mediji Ustvarjanje, pomoč z umetnostjo Ustvarjalni pristopi Kreativni pristopi Kreativne tehnike Tehnike dela Podpora z ustvarjalnostjo	PT2, DT1, DT2, SD2, SP2, P1 SD1 PT1 PT1 DT2 PT1 UT1

3.	Najpogosteje uporabljeni izrazno-ustvarjalni mediji	Likovnost Gib Glasba Kreativno pisanje Delo z lutkami, simboli Zgodbe Fotografija Vizualizacija, meditacija	SD1, PT1, DT1, DT2, SD2, SP1, SP2 SD1, PT2, DT1, DT2, SP1, SP2, P1 SD1, DT1, SD2 SD1, DT2 PT1, PT2 PT1, DT1 SD1 PT1
4.	Način uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev	Kombinacija več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati	SD1, PT1, PT2, DT1, SP2

14Tabela 14: Hierarhična razvrstitev kategorije Izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: IZOBRAŽEVANJE ZA DELO Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Brez specialnega izobraževanja	Niso se posebej izobraževale za delo z izrazno-ustvarjalnimi pristopi	DT2, SD2, SP2
2.	Formalno izobraževanje	Izobraževalna ustanova (Fakulteta za socialno delo, Pedagoška fakulteta, Fakulteta za zdravstvo) Psihoterapevtska izobrazba	SD1, PT2, SP1, UT1, DT1 PT1, PT2, P1
3.	Neformalno izobraževanje	Strokovno izpopolnjevanje Samoizobraževanje	SD1, SP1, DT1, DT2 SD1, PT2, DT1, DT2, SD2, SP2

15Tabela 15: Hierarhična razvrstitev kategorije Populacija, pri kateri uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije

KATEGORIJA: POPULACIJA, PRI KATERI UPORABLJAJO IZRAZNO-USTVARJALNE MEDIJE			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Populacija	Otroci Mladostniki Mlajši odrasli Odrasli Starejši odrasli	SD1, PT1, PT2, SD2, SP1, SP2, P1 SD1, SP1, SP2, P1 DT1, DT2, SD2, UT1 SD1, PT1, PT2, DT1, UT1 SD1, PT2
2.	Vrsta težav	Poškodba glave Multipla skleroza Težave v vedenju Težave v duševnem zdravju Težave s pozornostjo Cerebralna paraliza Odvisnost od prepovedanih drog	SD1 SD1 SD1 DT1, DT2, SP1, PT2 SP1 UT1 DT1

16Tabela 16: Hierarhična razvrstitev kategorije Pozitivni učniki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: POZITIVNI UČINKI OZIROMA PREDNOSTI DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Prednosti, ki pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji pomagajo strokovnim delavkam in s tem posredno sogovornikom oziroma uporabnikom	Omogoča preokvirjanje Hitro spreminjanje perspektive Aktiviranje desne hemisfere Navezovanje osebnega stika Lažje doseganje želenih razpletov Omogoča izvajanje diagnostike	PT1 PT1, PT2 PT1 PT2, SD2, SP2, P1 PT2 DT1, SP2

		Večja aktiviranost Omogoča pridobitev več izkušenj Vzpodbujanje zaključitve procesa dela Omogoča varen in drugačen način (samo)izražanja Spodbujanje tihih članov skupine, da več povedo o sebi Omogoča raznolikost(samo)spoznavanja Navezovanje stika z vsebinami sogovornikov Spodbujanje govora sogovornikov o lastnih vsebinah Vzpodbujanje komunikacije Omogoča odkrivanje potencialov (resursov) Lažje zaznavanje drug drugega Omogoča spoznavanje o sogovornikovem (samo) spoznavanju Vzpostavitev zaupanja Omogočanje spoznavanja in zavedanja sebe, drugih in okolice Vzpodbujanje ustvarjalnega (samo)izražanja Jačanje vsega, kar je dobro Ustvarjanje pogojev za nezavedno Širjenje možnosti različnih perspektiv rešitev oziroma poveča se prehod iz problema v rešitev	DT1 DT1 DT1 DT2 DT2 DT2 SD2 SD2 SP1, SP2 SP1, P1 SP2 SP2 P1 P1 P1, UT1 PT1 PT1 PT1
2.	Prednosti za uporabnike oziroma sogovornike	Umiritev Sprostitvev (telesa in duha) Omogoča posredno izražanje čustev Lažje izražanje in soočanje s čustvi	SD1 SD1, SP1 SD1 SD1

		Povečanje stika s svojimi čustvi in doživljanji	PT1
		Povečana aktivnost desne hemisfere možganov	PT1
			SD1
		Ohranjanje sposobnosti branja, pisanja	SD1, DT1
		Večja koncentracija	SD1
		Večji uspehi na drugih področjih	PT1
		Povečanje ustvarjalnosti in motivacije	PT2
		Lažje predstavljanje stvari	PT2, DT2, SP1, P1, SP2
		Lažje(samo)izražanje	DT1
		Omogoča izražanje spretnosti (npr. motorične, procesne, organizacijske, interakcijske)	DT1
		Spodbujanje delovnih navad, samostojnosti, motivacije	DT1, P1
		Prenos izkušenj na druga življenjska področja	DT1
		Omogoča učenje (samo)organiziranosti	UT1
		Pridobivanje občutka svojskosti	SP1
		(Samo)zadovoljstvo	SP2
			SP1, P1
		Vzpodbujanje razmišljanja	
		Odkrivanje potencialov (resursov oziroma virov)	

17 Tabela 17: Hierarhična razvrstitev kategorije Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: NEGATIVNI UČINKI (POMANJKLJIVOSTI) OZIROMA POTENCIALNI DEJAVNIKI TVEGANJA DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Nobenh opaženih potencialnih dejavnikov tveganja	Ne opazijo pomanjkljivosti oziroma potencialnih dejavnikov tveganja	PT1, DT1, SD2, SP1, P1
2.	Organizacijsko procesni dejavniki tveganja	Denar oziroma finančni pogoji Dovolj velik prostor Prezgodnja uporaba izrazno-ustvarjalnih pristopov Pomanjkanje časa pri zaključevanju procesa dela Možnost samopoškodbe z ostrimi predmeti Se ne zagotovi varnega prostora Procesa dela se ne zaključi Prevelika skupina	SD1 SD1 PT2 SP1 DT2 SD1, UT1 UT1 DT2
3.	Dejavniki tveganja, vezani na strokovne spretnosti strokovnih delavk in osebne lastnosti	Strah, da ne bo kaj v redu Neznanje o tem, kaki notranji procesi se lahko sprožijo Prevelika radovednost Nespoštovanje človekovega osebnega prostora Neznanje o delu s čustvi Zloraba zaupanja Nepoznavanje sogovornika Nešolanost Neznanje o tem, kaj želi doseči Neizkušenost in nepoznavanje specifik del z določeno populacijo oziroma tehniko	SD1 SD2 SP2 SP2, SD2, UT1, DT2 SP2 SP2 PT2, SD2 UT1 UT1 PT1, SP1, SD2, DT2
4.	Dejavniki tveganja, vezani na sogovornike oziroma uporabnike	Neprijetne izkušnje Možnost samopoškodbe z ostrimi predmeti Odpor do dela z izrazno-ustvarjalnimi pristopi	DT1 DT2 DT1, P1

		(nesodelovanje uporabnika)	

18Tabela 18: Hierarhična razvrstitev kategorije Varovalni dejavniki dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: VAROVALNI DEJAVNIKI DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Varovalni dejavniki, povezani s sogovorniki oziroma uporabniki	Biti sprejet v skupino	DT1
2.	Varovalni dejavniki, povezani s strokovnimi spretnostmi pomagajočih delavk in njihovimi osebnimi lastnostmi	Upoštevanje sogovornika oziroma uporabnika Upoštevanje omejitev sogovornikov Spoštovanje sogovornikovega osebnega prostora Sprejemanje različnih čustvenih odzivov Občutljivost in pazljivost na dogajanje v skupini Priznanje, da vsega ne znaš, a si na razpolago Izražanje v jeziku sogovornikov oziroma uporabnikov Vzpostavitev delovnega odnosa Znanje o skupinskem delu in skupinski dinamiki Se ne zadovoljimo z odgovori »dobro, slabo«, ampak zastavljamo podvprašanja Znanje in razumevanje o poteku procesa dela oziroma faz (de)stabilizacije ter namenu in smislu Predhodno raziskovanje posameznikove osebnosti, zgodbe, okoliščin, načinov izražanja, ciljev in virov Znanje o tem, kdaj se katere tehnike oziroma medije ne uporabi Lastna (samo)priprava na morebitne čustvene odzive sogovornikov oziroma uporabnikov Znanje o vzpodbujanju in vodenju pogovora ter zastavljanju vprašanj	SD1 SD1 DT1,DT2,SD2,UT1 SD1 SD1 SD1, DT1 SD1 PT1, SD2 SD1, DT2, SD2, SP2, UT1 DT1 PT2, SD2, UT1 PT1, PT2, DT2, SD2 PT1, DT2 SD1 DT2, SP2

		Poznavanje dela z dotikom Poznavanje specifik populacije in kaj lahko sproži posamezni medij Spretnost (samo)opazovanja dogajanja v skupini Povečana pozornost na trenutke srečanja Delo iz strokovnosti, ne radovednosti Znanja o delu s čustvi »Delo na sebi« Skrb za lastno psihohigieno Šolanost izvajalcev dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji Poznavanje teorij (npr. teorije potreb po Maslowu)	DT2 DT2, SD2 SP2 SP2 SP2 SP2 SP2 SP2 UT1 UT1
3.	Varovalni dejavniki povezani z organizacijo in izvedbo procesa dela	Predhodna priprava prostora in zagotovitev domačega, varnega vzdušja Predhodno medsebojno spoznavanje Predhodna priprava oziroma podelitev želja, pričakovanj in informacij Postopno uvajanje v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji Poudarjanje »neprofesionalizma« pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev (ni potrebno predznanje; pomemben je proces, ne izdelek) in izražanja Jasno dajanje navodil in vzpodbujanje pogovora prilagojenim sogovornikom Timsko delo Predhodno zagotoviti varnost oziroma ustreznost materialov in povečati pozornost Izvesti predhodni razgovor o delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji Skrbna izbira teme	SD1, SP2, UT1 SD1 SD1, DT1 DT1 DT1, DT2 DT2, SP2 DT2 DT2, SP1 DT2 DT2 DT2, UT1

		Poskrbeti za strukturo izvedbe procesa dela	DT2
		Ponudimo prostor za umik	DT2, SP1
		Zagotovimo majhne heterogene skupine oziroma smo pozorni pri izbiri članov	DT2, UT1
		Zaključimo proces dela z dobrimi občutki	SD2
		Več sovodij in jasna porazdelitev vlog	SD2
		Sprotno odzivanje	SP1
		Ponudba prehodnih predmetov in nalog za domov	

19Tabela 19: Hierarhična razvrstitev kategorije Proces, faze dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: PROCES, FAZE DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Uvodna faza oziroma faza ogrevanja, uglaševanja	Medsebojno spoznavanje	SD1
		Medsebojni dogovor o željah in načinu dela	SD1
		Delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji	DT1, DT2, SD2
		Ogrevanje	SP1
		Sproščanje	SP2, P1
		Umiritev in podelitev vtisov	UT1
		Raziskovanje sogovornikove zgodbe, njegovih načinov izražanja, virov	PT1
2.	Faza osrednje dejavnosti oziroma delovna faza	Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev	PT1, UT1, SD1
		Predstavitev ustvarjenega drugim v skupini	SD1, DT1, DT2
		Pogovor o ustvarjenem in občutkih	DT1, DT2, SD2, SP2
		Sproščanje	DT2
		Določena tema (npr. doživljanje sebe v prostoru, odnos do telesa, razvijanje potencialov, izražanje čustev)	SP1, P1

3.	Faza zaključevanja	Brez posebnega zaključevanja	DT2
		Umirjanje	SD1
		Sproščanje	SP1
		Podelitev občutkov in misli	DT1
		Risanje	SP1
		Podajanje povratnih informacij	SP1
		Pogovor o dogajanju in občutkih	SP2, P1, UT1
		Pogovor o pričakovanjih za naprej	UT1
		»Prizemljitev«	UT1
		Pregled tega, kaj je uspelo in definiranje korakov za naprej	PT1, SD2

20Tabela 20: Hierarhična razvrstitev kategorije Strokovnoteoretski okvir dela, ki lahko vključuje izrazno-ustvarjalni medij

KATEGORIJA: STROKOVNOTEORETSKI OKVIR DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Paradigme	Postmodernistična paradigma oziroma hermenevitična epistemologija	PT1, PT2
2.	Koncepti, metode, tehnike	Koncept delovnega odnosa	PT1, PT2
		Sistemska teorija	PT1, DT1
		Kibernetika	PT1, PT2
		Koncept družinske dinamike	DT1, SD2
		Koncept skupinske dinamike	DT1
		Koncept teorije potreb	UT1
3.	Pristopi	Kratka v rešitev usmerjena terapija	PT2
		Narativni pristopi	PT2
		Holističen pristop	DT2
		(Humanistična) psihoterapija	DT1, P1

		Eklektični pristop	DT1, SP2
		Vedenjsko-kognitivna terapija	DT1, P1
		Delovna terapija	DT1, DT2
		Likovna terapija	DT2
		Plesna terapija	P1
		Gibalna terapija	DT2, SP1
		Telesna terapija	P1
		Psihodrama	P1
		Umetnostna terapija	SP1
		Integrativna psihoterapija	SP1, P1
		Gestalt psihoterapija	SP1, SP2, P1
4.	Nereflektiranost	Nima ozaveščeno oziroma težko ubesedi	SD1, DT1, SP2, SD2
		Dela po intuiciji	SD1

21Tabela 22: Hierarhična razvrstitev kategorije Participacija (udeleženos) sogovornikov oziroma uporabnikov pri izbiri teme

KATEGORIJA: PARTICIPACIJA (UDELEŽENOST) SOGOVORNIKOV OZIROMA UPORABNIKOV PRI IZBIRI TEME			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Vključenost oziroma participacija sogovornikov	Sodelovanje oziroma soustvarjanje Brez sodelovanja	SD1, PT1, PT2, DT2, SP1, P1, SP2 SD2
2.	Določitev teme	Tema ni v naprej določena Tema v naprej določena	DT1 DT1, DT2, SD2, SP1, P1, SP2
3.	Določevalec teme	Strokovne delavke oziroma strokovni tim V celoti sogovornik oziroma uporabnik Strokovne delavke skupaj z uporabniki	DT1, DT2, SD2, SP1, P1, SP2 P1 SD2

22Tabela 23: Hierarhična razvrstitev kategorije Metoda dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: METODA DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI		
Podkategorije		Številka intervjuja
1.	S skupino	SD1, SD2, SP1, SP2, UT1, DT1, DT2
2.	S posameznikom	PT1, PT2, SP2
3.	S skupino in posameznikom (kombinirano)	SD1, PT2, DT2, SP1, P1
4.	S skupnostjo	/

23Tabela 24: Hierarhična razvrstitev kategorije Evalvacija dela s souporabo izrazno-ustvarjalnih medijev

KATEGORIJA: EVALVACIJA DELA			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Vrsta evalvacije	Evalvacija kot osebna refleksija	SD1, PT2
		Evalvacija kot intervizija ali supervizija	SD1, PT2, SD2
		Začetna evalvacija	SD1, SP1, P1
		Vmesna evalvacija	SD1, PT1, PT2,
		Končna evalvacija	SD1, PT1, PT2, DT2, SP1, SP2, P1
2.	Način evalvacije	Ustno (merska lestvica, reka življenja, vprašanja, delovno terapevtski intervju)	PT1, PT2, DT1, SP2, P1
		Pisno (vprašalnik)	SD1, SP1, SP2, P1
		Kombinacija (ustno in pisno)	SP1
3.	Izvedba evalvacije	Evalvacije s sogovorniki oziroma uporabniki	SD1, PT1, PT2, DT1, DT2, SP1, SP2, P1
		Brez končne evalvacije s sogovorniki oziroma uporabniki	SD2, P1, UT1
		Vidijo potrebo po evalvaciji s sogovorniki oziroma uporabniki v pisni obliki oziroma z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev (lutka)	SD2, P1
		Evalvacija z izrazno-ustvarjalnimi mediji (reka ž., risanje)	SD1, PT1

4.	Predmet evalvacije	Procesa dela Zadovoljstva	SD1, PT1, PT2, DT1, DT2, SP1, SP2, P1, UT1 SD1, PT1,PT2, DT1, DT2, SP1, P1, UT1

24Tabela 25: Hierarhična razvrstitev kategorije »Skrb zase« oziroma psihohigiena strokovnih delavk

KATEGORIJA: »SKRB ZASE« OZIROMA PSIHOHIGIENA STROKOVNIH DELAVK		
Podkategorije		Številka intervjuja
1.	»Delo na sebi«	SD1, SP2
2.	Supervizija	PT2, P1
3.	Podporni pogovor s sodelavkami	SP2

Priloga D: Analiza kodiranih izjav uporabnc oziroma sogovornic

1. Vodilo za intervju
2. Kodiranje
3. Razvrščanje hierarhij

IZVEDBA POGLOBLJENEGA INTERVJUJA O UPORABI IZRAZNO-USTVRJALNIH MEDIJEV Z UPORABNIKI OZIROMA SOGOVORNIKI

1. Spol:
 - a) moški
 - b) ženski
2. Status:
 - a) otrok
 - b) mladostnik
 - c) odrasla oseba
 - d) stara oseba
3. Kako dolgo ste že vključeni v dejavnosti dela z izrazno-ustvarjalnimi pristopi, kot so npr. ples, glasba, gledališče, fotografija, video?
4. Kaj je bil povod, da ste se vključili v te dejavnosti?
5. Kaj opazate so pozitivni in tudi negativni dejavniki teh dejavnosti?
6. Kaj so po vašem mnenju tudi omejitve takega način dela?
7. Ali vas strokovnjaki, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne pristope vključujejo že v samo pripravo dejavnosti? Oziroma kakšna je vaša vloga.
8. S čim ste zadovoljni pri takem načinu dela in s čim ste manj zadovoljni?
9. Kaj bi sporočili strokovnjakom?
10. Je še kaj takega, kar bi želeli povedati, pa vas nismo vprašali?

2. Kodiranje

25Tabela 26: Kodirane izjave za kategorijo Vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Koda
SO1	Sem bila že lani, je bilo sproščeno, prijetno in sem še ostala. V plesno-gibalni skupini sem dve leti.	Dvešolski leti Ples-gib
SO2	Na začetku me trikrat ni bilo, ker nisem mogla. Enkrat sem bila bolna. Prvič sem zamešala datume, za tretjič pa se ne spomnim, potem pa sem prišla. In sem skoz hodila edino, ko sem bila bolna ali pa če nisem mogla. V glavnem sem se letos vključila v plesno-gibalno skupino	Z letošnjim šolskim letom Ples-gib
SO3	Namen je bil, da bi na ta način, preko plesno-gibalnega gibanja, izvajale supervizijo sama zase. Srečevale smo se ob torkih od 14:00 do 16:30 ure, deset mesecev. Imela sem 22 obiskov oziroma srečanj. Po vsakem srečanju sem naredila zapis zase.	Deset mesecev Ples-gib
SO4	Ja, 5 let sem hodila na egostrukturalni ples.	Pet let Ples-gib
SO5	Hodim na avtentično gibanje oziroma gibalno terapijo od septembra 2014.	Osem mesecev Ples-gib
SO6	Prejšnjo leto sem se pridružila. Sem bila že pri prejšnji skupini.	Dve šolski leti Ples-gib
SO7	Mislím, da sem se vključila v jogo pred sedmimi leti.	Sedem let Gib
SO8	Pred osmimi leti sem se vključila v skupino za jogo.	Osem let Gib
SO9	Prvič sem se vključila v jogo, ko sem bila stara 45 let. Potem sem prekinila. Ko pa sem leta 2009 nehala delat, sem se vključila v to skupino.	Sedemnajst let Gib
SO10	Osem let sem v skupini za jogo	Osem let Gib

26Tabela 27: Kodirane izjave za kategorijo Povod za vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnim medijem

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Kode
SO1	Ja, v bistvu sem živčna oseba, me hitro prizadenejo kake stvari in potem tukaj pridem in se ponavadi nasmejim.	Notranji nemir
SO2	Enkrat sem bila na razgovoru pri eni izmed vodij in potem mi je povedala, da bo ta skupina; pa mi je bilo zanimivo, ker sem se zmeraj hotela vključiti.	Zainteresiranost za delo z gibom
SO3	Namen je bil, da bi na ta način izvajale supervizijo sama zase.	Izvajanje samosupervizije
SO4	Sem bila v nezavidljivi življenjski situacije in sem se vključila v egostrukturalni ples, da mi pomaga pri tem.	Težka življenjska situacija
SO5	Povod je bil to, da sem v svojem življenju pogrešala ... Sem dobra v tem analiziranju – mentalnemu delu na sebi. Ugotovila pa sem sčasoma, da sem prihajala občasno v stik z gibom, plesom, da zelo prenesem okoli svoj um in lahko direktno komuniciram s sabo. To je zame vou.	V izogib mentalnemu analiziranju
SO6	Moja psihologinja je to predlagala, ker je to skupina, ki se je ravnokar začela in bi se ji jaz lahko priključila. Tako da ne bi bilo nič, kar že dolgo časa teče in bi mi bilo zaradi tega neprijetno. Zdelo se mi je, da bi bilo dobro, da bi se z deklicami svojih let povezala in pridobila kakšno prijateljstvo ter se malo gibala.	Na predlog psihologinje; socializacija in skrb zase
SO7	Sama sem se hotela z jogo ukvarjati pred leti. Najprej sem si kupila knjigo in sem začela sama delati. Potem sem našla oglas oziroma ga je hčera in sem se vključila v to skupino.	Želja po gibanju
SO8	Bolj prijateljica, ki me je tri leta spravljala na jogo. Pa jaz sem ji odgovarjala, da to pa ne, ker sem jaz hiperaktiven človek, kvečjemu kaka aerobika. A ko sem šla pogledat, mi je postalo všeč.	Na predlog prijateljice

SO9	Vedno sem se bolj športno udejstvovala, sem bolj nemiren tip. In glede na to, da sem imela dost stresno službo se mi je zdela joga v redu.	Želja po gibanju
SO10	Po smrti moža sem se mogla malo aktivno vključiti in mislim, da je fizična aktivnost najboljša.	Izguba ljubljene osebe

27Tabela 28: Kodirane izjave za kategorijo Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Koda
SO1	Če plešem, se sprostim. Tako, da mi je prijetno. V bistvu se sprostimo, izrazimo naša čustva.	Sprostitev, prijetni občutki, izražanje čustev, druženje
SO2	Tukaj se zelo sprostim in mi je ful dober. Ko pa pridem domov, pa se lažje učim, pa tudi bolj sproščena sem. Prej pa sem bila napeta še od šole.	Sprostitev, lažje učenje
SO3	V bistvu sem izrazila nekaj, kar z besedami nisem. Če sedaj gledam nazaj, se mi je v gibu kaj prej poznalo preden sem še ubesedila. Ker je bilo še tako zaprto v meni. Tako da je bil gib tisti, ki mi je pomagal pri tem, da sem malo drugače znala pogledati na določene stvari. Tudi spoznavanje samega sebe. Pri gibu se mi je včasih kaj pokazalo drugače. Tako da sem prihajala do novih spoznaj. Prek giba intervizijo ali supervizijo, ja.	Preokvirjanje, samospoznavanje, prihajanje do novih spoznaj, neka vrsta samosupervizija
SO4	Da sem znala postaviti meje. Zame je bila sprostitve v celoti – duhovno, telesno, duševno. Zanimivo je bilo, da sem začela risati. Do takrat nisem risala že deset let. Najprej sem začela risati silhueto in potem še siluete ostalih. Medtem ko sem gledala druge, sem imela še svinčnike in barvice, da sem naskicirala. Potem pa sem začela to počasi prenašati na platno. V bistvu sem začela nazaj risati.	Postavljanje meja, sprostitve, obuditev potencialov za risanje
SO5	Ugotovila pa sem sčasoma, da sem prihajala občasno v stik z gibom, plesom, da zelo prenesem okoli svoj um in lahko direktno komuniciram s sabo.	Direktna komunikacija s sabo

SO6	Je tako lepo sproščeno okolje in so punce tudi zelo prijazne. Vzdušje je prijetno in sproščujoče.	Sprostitev, prijetni občutki, izražanje čustev, druženje
SO7	Boljše razpoloženje. Večja gibljivost. Druženje.	Boljše razpoloženje, večja gibljivost, druženje
SO8	Bolj sem umirjena, bolj obvladujem svoje telo, bolj se zavedam svojega telesa, znam se tudi umiriti, če sem zelo napeta – z dihanjem, tudi kak položaj, asano naredim. Tudi druženje paše. Doma ne najdeš časa ali pa včasih se ti ne zdi vredno, da bi se gibal.	Umirjenost, samoobvladovanje, samozavedanje, druženje
SO9	Povečana gibljivost. Naučiš se umirjati.	Gibljivost, umirjenost
SO10	Najbolj to, da nimam več težav s hrbtenico, da sem bolj gibljiva, da se bolj pokončno držim, da sem bolj samozavestna, da imam umirjeno dušo.	Gibljivost, samozavest, umirjenost

28Tabela 29: Kodirane izjave za kategorijo Negativni učinki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Koda
SO1	Jih ne vidim.	Jih ni
SO2	Jih ne vidim.	Jih ni
SO3	Koliko mi je bilo na začetku vabljivo mi je bilo potem moteče. Strukturiranost. Bilo je preveč kaosa. Spraševala sem se, če se ta kaos z vodje prenese tudi name. Pri plesu, ko si čustveno vseeno bolj senzibilen, odprt bolj zaznavaš stvari. Doživljam tudi tako, da imaš tudi avro bolj odprto. Ta strukturiranost – vidiš, da jo rabiš. Čas, prostor, energija tudi to je pomembno. V bistvu, da smo vsi tam tako z mislimi, občutenji. To je bil en dragocen naš čas. Da pa to postane še bolj pomembno, pa je dragoceno, da se ubesedi. Ko pogledam zdaj nazaj, vidim, kako je pomembna ta struktura.	Premalo strukturiran procesa dela
SO4	Ne, da bi rekla, da pri plesu. Jaz sem se dobro počutila. Edino nejasno delo vodje.	Jih ni Nejasna vloga vodje
SO5	Zaenkrat ne. Ja, finančno je kar zalogaj. Srečanja imamo enkrat na mesec, se pravi devet srečanj malce čez 50 EUR. Tako, da me to stane okrog	Jih ni Finance

	500 EUR. Velikost skupine je maksimalno šest ljudi. To je res terapevtsko delo in je vse zelo zaščiteno, predpisano so kakšna so tla glede varnosti, kakšen mora biti prostor, vse odstranjeno iz prostora. Zelo Jungovska veja. In je včasih na hipe rigidna. Ampak vse ima svoje razloge, veliko varnosti, večkrat se preverja, če je vse ok. Če pride kdo iz druge skupine, mora to toliko prej sporočiti. Zelo se dela skrbno in skrbimo en za drugega.	Prevelika skupina
SO6	Jih ne vidim. Občasno se počutim malce nerodno ob kakšnem plesnem delu, ker nisem ravno tako gibalno naravnana. Vse mi je še vedno dovolj všeč.	Jih ni
SO7	Sploh ne.	Jih ni
SO8	Ne, jih ne vidim.	Jih ni
SO9	Ne. Vsaj jaz jih ne poznam.	Jih ni
SO10	Ne.	Jih ni

29Tabela 30: Kodirane izjave za kategorijo Vključenost sogovornika v pripravo in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Koda
SO1	Ja bilo bi lušno, da lahko tudi jaz kaj prispevam, kaj pomagam. Na začetku je bilo, da smo se usedli v krog in si podali naokrog velik list, kamor smo lahko vpisali svoje želje. Tako smo kreirali skupaj, kaj bi še imeli na skupini.	Sokreiranje želja za delo v skupini Želja po vključenosti v pripravo dejavnosti
SO2	Ne, mi je v redu tako. To že lahko predlagamo. Kadarkoli lahko povemo in kaj predlagamo, pa potem vodi povesta koliko od tega lahko vključita.	Ne želi biti vključena v priprave in izvedbo Lahko podajo predloge
SO3	Bi rekla, prvih pet minut imamo skupnega ogrevanja; zaželeno je, da svoje stvari pustiš pred vrati in prideš sem in soustvarjamo prostor. 5-10 min ogrevanja potem pa individualno oziroma skupinsko raziskovanje skozi gib. Na koncu zadnjih 15 min imamo čas za pogovor ;	Sedaj ni bila vključena, poda pa predlog, kako bi ona izvedla tako srečanje

	kdor ne želi oziroma ne zmore, je zaželeno, da spoštljivo posluša. Tukaj pa je bilo prihajanje kasneje, odhajanje prej; tudi z moje strani; da sem prišla kasneje in vnesla svoj kaos not. Vidim pa, da to ni dobro. Tukaj je bila vodja zelo tolerantna. Pomembno je, da se postavijo pravila dela v skupini, ker omogoči večjo strukturo.	
SO4	Zelo slabo. Prepuščeno kar nečemu ali pa jaz nisem razumela njihovega jezika. Precej se je diagnosticiralo.	Zelo slabo
SO5	Ne, to celo ni v skladu z Jungovsko filozofijo.	Ne
SO6	Niti ne.	Ne želi biti vključena
SO7	Ne.	Ne želi biti vključena
SO8	Ne.	Ne želi biti vključena
SO9	Ne.	Ne želi biti vključena
SO10	Ne.	Ne želi biti vključena

30Tabela 31: Kodirane izjave za kategorijo Izvedba refleksije oziroma evalvacije

Številka intervjuja	Relevantne izjave	Koda
SO1	Imamo sproščanje. Potem pa se usedemo tako na blazine v krogu. Potem vodji sprašujeta, kako smo se imeli, če nam je bilo to v redu. Kako se sedaj počutimo? Če smo sproščeni? Kaj nam je bilo najbolj všeč, kaj najmanj	Izvedba sproščanja z gibom Ustna evalvacije
SO2	Na začetku se vsi zberemo v krogu. Se pogovarjamo. Lahko vsak pove, kaj je ta teden ali pa prejšnji teden bilo kaj. Kaj se mu je zgodilo. Recimo tudi za ta dan. Potem pa začnemo z vajami. Na koncu pa se spet pogovarjamo in povemo, kaj nam je bilo najbolj všeč. Je bila kakšna vaja, ki smo jo lažje naredili in tako.	Ustna evalvacija
SO3	Po vsakem srečanju sem naredila zapis zase. Ja, kot ena refleksija. Čez čas sem si pisala že oporne točke tekom plesa, da ne bi pozabila. Kakšen uvid ali spoznanje – taka ena kvota	Pisanje samorefleksija tudi s pomočjo fotografije

	energije, ko sem rekla na tem pa še lahko delam. Potem sem se tudi fotografirala in razvila slike. In pod vsako sliko sem si zapisala refleksijo. Je prišlo, kar obsežno.	
SO4	So bile. V bistvo, ko smo prišli smo si najprej ogledali videoposnetke naših plesov od zadnjič. Potem smo vsakemu dali feedback. To je trajalo zelo dolgo, tako da nam je ostalo zelo malo časa za ples. Smo bili omejeni na minute. To me je začelo zelo motiti.	Ustna evalvacija z uporabo videoposnetkov
SO5	Samo delo ni nič v naprej določeno. Prideš tja in si sam s sabo in lahko počneš, kar ti pride. Nič direktno. Je pa zelo natančno določeno, kako boš o tem govoril. Po tej plesni sekvenci, ki traja nek določen čas, sledi verbalizacija. Npr. mentorica določi, da 20 min plešemo. Smo pa že delali celo uro. Tukaj si svoboden, prihaja, kar prihaja iz tvojega telesa. Potem pa še imaš 20 min, da si skiciraš zemljevid, kaj si prepotoval. Taki bazeni se reče in si potem besedno zapišeš, narišeš stvari, ki si jih doživel. In potem je zelo točno določeno, kako ti poročaš o tem. Še bolj natančno, kako to počne priča. Lahko pričaš en drugi plesalki, če si imela kak kontakt. Kar pa je spet zelo strukturirano in se zelo skrbi za to, da se ne bi projicirale svoje stvari, ko si priča. So neka pravila: govoriš v sedanjiku, v prvi osebi, govoriš o gibanju, kar si čutila, o asociacijah.	Ustna refleksija z uporabo risanje
SO6	Na začetku se za ene dve minutke usedemo na tla v krog na blazine. Nato vodi pojasnita kaj bomo danes počeli. Morda kdo kaj pove, kako je bil njihov dan ali pa teden. Potem imamo ogrevalne vaje, neko glavno tematiko v več različnih sklopih in na koncu sproščanje, ki je podobno ogrevanju ali pa se samo pogovarjamo. Na koncu imamo še pet minutk, da poklepetamo.	Izvedba sproščanja z gibom Ustna evalvacije
SO7	Ne	Brez evalvacije in refleksije
SO8	Ne. Je pa res, da nas včasih vodja povpraša, kako je. Včasih katera tudi glasno izreče – danes so bile te asane bolj zahtevne. Po teh	Ustna evalvacija

	pa smo imele muskelfiber.	
SO9	Ne.	Brez evalvacije in refleksije
SO10	Ne.	Brez evalvacije in refleksije

3. Razvrščanje v hierarhije

31Tabela 32: Hierarhična razvrstitev kategorije Vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: VKLJUČENOST V DELO Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.	Časovna včlanjenost v delo izrazno-ustvarjalnimi mediji	Eno šolsko leto Dve šolski leti Osem mesecev Devet mesecev Pet let Sedem let Osem let Sedemnajst let	SO2 SO1, SO6 SO5 SO3 SO4 SO7 SO8, SO10 SO9
2.	Vrsta izrazno-ustvarjalnega medija	Ples-gib	SO1, SO2, SO3, SO4, SO5, SO6, SO7, SO8, SO9, SO10

32Tabela 33: Hierarhična razvrstitev kategorije Povod za vključenost v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: POVOD ZA VKLJUČENOST V DELO Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.		Notranji nemir Zainteresiranost za delo z gibom Za izvajanje samosupervizije Težka življenjska situacija Na predlog psihologinje (socializacija in skrb zase)	SO1 SO2, SO7, SO9 SO3 SO4 SO6, SO5

		Na predlog prijateljice	SO8
		Izguba ljubljene osebe	SO10

33Tabela 34: Hierarhična razvrstitev kategorije Pozitivni učinki oziroma prednosti dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: POZITIVNI UČINKI OZIROMA PREDNOSTI DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Številka intervjuja	
1.	Sprostitev	SO1, SO2, SO4, SO6, SO8, SO9, SO10	
	Druženje	SO1, SO6, SO8	
2.	Izražanje čustev	SO1, SO6	
3.	Lažje učenje	SO2	
4.	Samospoznavanje	SO3, SO5, SO8	
5	Preokvirjanje	SO3	
6.	Samosupervizija	SO3	
7.	Postavljanje meje	SO4	
8.	Obuditev potencialov	SO4	
9.	Boljše razpoloženje	SO7	
10.	Samoobvladovanje	SO8	
11.	Večja gibljivost	SO7, SO9, SO10	
12.	Večja samozavest	SO10	

34Tabela 35: Hierarhična razvrstitev kategorije Negativni učniki (pomanjkljivosti) oziroma potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: NEGATIVNI UČNIKI (POMANJKLJIVOSTI) OZIROMA POTENCIALNI DEJAVNIKI TVEGANJA DELA Z IZRAZNO-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.		Jih ni	SO1, SO2, SO4, SO5, SO6, SO7,

			SO8, SO9,SO10
2.		Finance	SO5
3.		Velikost skupine	SO5
4.		Premalo strukturiran proces in nejasna vloga vodje	SO3, SO4

35Tabela 36: Hierarhična razvrstitev kategorije Vključenost sogovornika v pripravo in delo z izraznimiustvarjalnimi mediji

KATEGORIJA: VKLJUČENOST SOGOVORNIKA V PRIPRAVO IN DELO Z IZRAZNIMI-USTVARJALNIMI MEDIJI			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.		Želja biti vključen	SO1
2.		Ne želi biti vključen	SO2, SO5, SO6, SO7, SO8, SO9, SO10
3.		Že vključen	SO1, SO2
4.		Ni vključen	SO3, SO4

36Tabela 37: Hierarhična razvrstitev kategorije Izvedba refleksije oziroma evalvacije

KATEGORIJA: IZVEDBA REFLEKSIJE OZIROMA EVALVACIJE			
Podkategorije		Kode	Številka intervjuja
1.		Ustna evalvacija (z uporabo fotografije, risanja, videa, giba)	SO1, SO2, SO4, SO5, SO6, SO8
2.		Pisna	SO3
3.		Brez evalvacije in refleksije	SO7, SO9, SO10